

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

**Підручник
для студентів вищих закладів освіти**

За редакцією
доктора соціологічних наук
професора А. С. Лобанової

Київ - Каравела - 2018

УДК – 316; 329
Л 68

Затверджено Вченою Радою Криворізького
державного педагогічного університету
Протокол №3 від «11» жовтня 2018 р.

Рецензенти:

Богомаз Костянтин Юхимович – професор, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціології Дніпровського державного технічного університету.

Зоська Яна Володимирівна – професор, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету.

Тулєнков Микола Васильович – професор, доктор соціологічних наук, професор кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Укладачі: доктор соціологічних наук, професор *А.С. Лобанова* (вступ, розділи 1; 2; 12; 13); кандидати соціологічних наук, доценти *І.В. Грабовець* (розділи 5; 7; 18), *М.С. Широкова* (розділи 10; 16), *Л.С. Черноус* (розділи 6; 15); кандидати філософських наук, доценти *О.А. Тарасова* (розділ 4), *Є.О. Широкова* (розділи 3; 11); кандидати соціологічних наук *О.О. Комарова* (глава 8), *Т.Г. Коломоєць* (розділ 17); кандидат економічних наук, доцент *О.С. Славіна* (розділ 9), магістр, ст. викладач *Л.Є. Братченко* (розділ 14).

Соціологічні та політологічні студії: підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. професора А.С. Лобанової. – К.: Каравела, 2018. – 520 с.

ISBN 978-966-2229-97-4

Підручник містить базові теоретичні положення соціології та політології як складових інтегральної навчальної дисципліни – соціально-політичні студії. В ньому представлено історію зародження та розвитку суспільно-політичної думки у світі та в Україні; зміст соціальних і політичних законів та закономірностей функціонування суспільства та політичної сфери зокрема; розкрито характер соціальної поведінки людей, груп, спільнот, суспільно-політичних явищ, процесів, політичних конфліктів; окреслено наукові вимоги до проведення соціологічних досліджень; окреслено особливості політичного менеджменту і маркетингу, тенденції геополітики і світових політичних процесів.

Підручник може бути корисним для студентів, соціологів, політологів, педагогів та для усіх осіб, які цікавляться специфікою суспільно-політичних явищ і процесів у історичній ретроспективі та в сучасну добу.

© Лобанова А.С. та ін., 2018

ISBN 978-966-2229-97-4

© Видавництво «Каравела», 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	10
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН, ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ	
Розділ 1. Соціально-політичні студії в системі гуманітарного знання та їх роль у суспільстві	12
1.1. Соціально-політичні науки як навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах України. Роль соціально-політичних дисциплін у становленні особистості та розвитку суспільства.....	12
1.2. Мета, завдання, об'єкт, предмет навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії».....	14
1.3. Структура, функції, поняття і категорії навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії».....	16
1.4. Методи соціологічних і політологічних наук.....	19
Висновки.....	22
Запитання для самоперевірки.....	23
Завдання для самостійної роботи.....	23
Рекомендована література	23
Розділ 2. Соціологія і політологія у структурі «Соціально-політичних студій». Соціальні і політичні закони	24
2.1. Соціологія як наука про суспільство. Об'єкт і предмет соціології.....	24
2.2. Структура і функції соціології.....	28
2.3. Категорії і поняття соціології.....	32
2.4. Політологія як наука про політику і як навчальна дисципліна. Місце політології в системі сучасного суспільствознавства. Об'єкт і предмет політології.....	35
2.5. Структура, функції, поняття і категорії політології.....	41
2.6. Соціальні і політичні закони і закономірності.....	43
Висновки.....	46
Запитання для самоперевірки.....	47
Завдання для самостійної роботи.....	47
Рекомендована література	47
Розділ 3. Історія розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавнього Сходу до сучасності	48
3.1. Політична думка Стародавнього Сходу.....	48
3.2. Політична думка Стародавньої Греції і Стародавнього Риму.....	53
3.3. Еволюція політичної думки в епоху Середньовіччя та Відродження.....	58

3.4. Політичні вчення Нового часу.....	64
Висновки.....	72
Запитання для самоперевірки.....	73
Завдання для самостійної роботи.....	73
Рекомендована література	73

Розділ 4.3 історії української соціально-політичної думки: ІХ-XX ст. 75

4.1. Зародження та еволюція соціально-політичної думки від часів Київської Русі до козацько-гетьманської держави.....	75
4.2. Соціально-політична думка козацько-гетьманської доби.....	83
4.3. Українська соціально-політична думка ХІХ століття.....	87
4.4. Проблеми державної незалежності та демократії в соціально-політичній думці України першої половини ХХ століття.....	93
Висновки.....	98
Запитання для самоперевірки.....	98
Завдання для самостійної роботи.....	98
Рекомендована література	99

**ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІ. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА
ПРО ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І
ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ**

Розділ 5. Соціологічні теорії і концепції: ХІХ – ХХІ століття..... 100

5.1. Класична соціологія (ХІХ - поч. ХХ ст.): О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, К.Маркс, Ж.А. де Гобіно, Г.Зіммель, Ф.Тьоніс, М.Вебер, Л. Уорд, Ф. Гіддінгс, В.Парето, П.Сорокін.....	100
5.2. Основні соціологічні концепції ХХ століття.....	114
5.3. Пошуки шляхів інтеграції соціологічного знання на початку ХХІ ст.	131
Висновки.....	136
Запитання для самоперевірки.....	137
Завдання для самостійної роботи.....	137
Рекомендована література	137

Розділ 6. Суспільство та його структура. Соціальні системи. Соціальна стратифікація. Культура і суспільство..... 138

6.1. Суспільство: визначення, ознаки, типологія. Інформаційне (постіндустріальне) суспільство.....	138
6.2. Суспільство як соціальна система. Соціальні зв'язки і відносини.....	142

6.3. Соціальна структура суспільства. Соціальні групи. Соціальні категорії. Соціальні інститути. Соціальні організації. Бюрократія.....	144
6.4. Соціальна стратифікація. Соціальна мобільність: сутність і види.....	151
6.5. Роль культури в розвитку суспільства. Соціальні норми і соціальний контроль.....	155
6.6. Суспільні рухи і громадянське суспільство. Глобальне суспільство.....	157
Висновки.....	160
Запитання для самоперевірки.....	161
Завдання для самостійної роботи.....	161
Рекомендована література	162
Розділ 7. Особистість і соціальні групи. Соціалізація особистості.....	163
7.1. Особистість: структура, потреби і властивості. Соціальний статус і соціальна роль.....	163
7.2. Соціологічні теорії особистості та їх зміст.....	169
7.3. Соціалізація особистості: закономірності, основні етапи та фази. Типи особистості.....	173
7.4. Особистість і соціальне середовище: сутність та принципи взаємодії. Малі і великі соціальні групи.....	180
Висновки.....	183
Запитання для самоперевірки.....	184
Завдання для самостійної роботи.....	184
Рекомендована література	185
Розділ 8. Спеціальні і галузеві соціологічні теорії. Предметне поле соціології молоді, сім'ї, освіти, культури, праці та управління.....	186
8.1. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: загальна характеристика.....	186
8.2. Предмет та функції соціології молоді. Основні молодіжні проблеми і субкультури.....	188
8.3. Соціологія сім'ї та шлюбу: об'єкт, предмет, категорії і функції. Типологія сімей.....	191
8.4. Соціологія освіти та її роль у дослідженні освітніх проблем....	197
8.5. Суспільна роль соціології культури та її предметне поле.....	202
8.6. Предмет та функції соціології праці та управління.....	210

Висновки.....	211
Запитання для самоперевірки.....	212
Завдання для самостійної роботи.....	213
Рекомендована література	213
Розділ 9. Соціологія міста, гендеру, тіла, девіантної поведінки, громадської думки.....	214
9.1. Соціологія міста: предмет, об'єкт, історія розвитку, основні категорії.....	214
9.2. Зміст та основні категорії соціології гендеру.....	222
9.3. Соціологія тіла та її предметне поле	225
9.4. Соціологія девіантної поведінки та її основні категорії.....	230
9.5. Соціологія громадської думки та її роль у суспільстві	235
Висновки.....	238
Запитання для самоперевірки.....	238
Завдання для самостійної роботи.....	239
Рекомендована література	239
Розділ 10. Соціологічне дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально-політичних відносин, явищ і процесів.....	240
10.1. Соціологічне дослідження: зміст і класифікація.....	240
10.2. Етапи проведення соціологічного дослідження. Програма соціологічного дослідження.....	244
10.3. Генеральна та вибіркова сукупність. Типи вибірки.....	247
10.4. Основні методи збирання соціологічної інформації.....	249
10.5. Методи аналізу й обробки даних соціологічного дослідження.....	261
Висновки.....	263
Запитання для самоперевірки.....	263
Завдання для самостійної роботи.....	264
Рекомендована література	264
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОЛІТИКО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН	
Розділ 11. Політика і влада. Політична система суспільства.....	265
11.1. Сутність, структура, функції політики.....	265
11.2. Основні теоретичні підходи до визначення сутності влади.....	270
11.3. Структура і функції політичної влади.....	276

11.4. Проблема легітимності влади.....	279
11.5. Сутність, структура і функції політичної системи.....	281
11.6. Моделі політичної системи.....	284
11.7. Типологія політичних систем.....	288
Висновки.....	293
Запитання для самоперевірки.....	294
Завдання для самостійної роботи.....	294
Рекомендована література	295

Розділ 12. Держава як соціальний і політичний інститут. Демократія, авторитаризм і тоталітаризм.....

12.1. Держава як головний інститут політичної системи та інструмент політичної влади	296
12.2. Форми держави. Форми державного правління.....	297
12.3. Органи державної влади.....	301
12.4. Устрій сучасної держави. Форми державного устрою.....	303
12.5. Політичний режим. Типи політичних режимів.....	307
12.6. Місцеве самоврядування та його цілі й завдання.....	313
12.7. Правова держава та її ознаки. Громадянське суспільство.....	315
Висновки.....	317
Запитання для самоперевірки.....	318
Завдання для самостійної роботи.....	319
Рекомендована література	319

Розділ 13. Групи інтересів, політичні партії і партійні системи.....

13.1. Групи інтересів: поняття, функції, типологія.....	320
13.2. Політичні партії: походження, сутність та функції.....	325
13.3. Основні підходи до класифікації політичних партій.....	331
13.4. Поняття та різновиди партійних систем.....	338
Висновки.....	342
Запитання для самоперевірки.....	343
Завдання для самостійної роботи.....	343
Рекомендована література	344

Розділ 14. Політична ідеологія, політична свідомість і політична культура. Політична соціалізація і поведінка.....

14.1. Політична ідеологія: поняття, сутність та історичні умови виникнення.....	345
14.2. Поняття, структура і функції політичної свідомості.....	347

14.3. Політична поведінка та її типи. Громадська думка і політична комунікація	349
14. 4. Політична культура: зміст, концепції, структура, функції і типи.....	353
14.5. Політична соціалізація: типи, механізми, етапи, учасники.....	359
Висновки.....	362
Запитання для самоперевірки.....	363
Завдання для самостійної роботи.....	363
Рекомендована література	364
Розділ 15. Виборче право, виборчі системи і виборчий процес.....	365
15.1. Вибори і виборче право. Основні принципи вільних демократичних виборів. Класифікація виборів.....	365
15.2. Виборчі системи. Мажоритарна, пропорційна і змішана виборчі системи.....	369
15. 3. Моделі голосування виборців.....	372
15.4. Виборча кампанія. Виборчий процес та його особливості в Україні.....	373
Висновки.....	381
Запитання для самоперевірки.....	381
Завдання для самостійної роботи.....	382
Рекомендована література	382
Розділ 16. Політична еліта і політичне лідерство. Політичні конфлікти та шляхи їх вирішення.....	383
16.1. Політична еліта: загальна характеристика, функції, типологія і основні теорії.....	383
16.2. Політичне лідерство: природа, функції, типи, види і основні теорії.....	391
16.3. Сучасна політична еліта України, її відмінні риси та особливості формування.....	396
16.4. Політичні конфлікти як різновид соціальних конфліктів. Причини, структура, функції і типологія політичних конфліктів.....	400
16.5. Шляхи і способи регулювання політичних конфліктів та управління ними.	403
Висновки.....	405
Запитання для самоперевірки.....	405
Завдання для самостійної роботи.....	406
Рекомендована література	406

Розділ 17. Прикладна політологія. Політичний менеджмент і політичний маркетинг. Політичні технології	407
17.1. Прикладна політологія. Соціальне призначення прикладної політології. Предмет і методи, суб'єкти і об'єкти прикладної політології.....	407
17.2. Поняття, функції і види політичного маркетингу. Складові політичного маркетингу.....	411
17.3. Поняття, функції та види політичного менеджменту. Політичне рішення, процедура його прийняття, етапи, принципи, наслідки.....	418
17.4. Політичні технології: їх загальна характеристика і види. Маніпулятивні політичні технології. Мас-медіа як суб'єкт політичних технологій.....	424
17.5. Політична мімікрія та її роль у боротьбі за владу та виборців.....	428
Висновки.....	430
Запитання для самоперевірки.....	431
Завдання для самостійної роботи.....	431
Рекомендована література	432
Розділ 18. Світовий політичний процес. Геополітика	433
18.1. Міжнародні відносини як розвиток світового політичного процесу.....	433
18.2. Геополітичний фактор у світовій політиці.....	439
18.3. Політична модернізація: зміст і основні характеристики.....	443
18.4. Україна у сучасному геополітичному просторі.....	448
Висновки.....	453
Запитання для самоперевірки.....	455
Завдання для самостійної роботи.....	455
Рекомендована література	455
ЛІТЕРАТУРА	456
ДОДАТКИ (Програма навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії» для студентів вищих навчальних закладів).....	464
ТЕСТИ	493
ГЛОСАРІЙ	501
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	513

ВСТУП

Шановний Читачу! Підручник, який Ви тримаєте в руках, є першою спробою колективу викладачів кафедри соціології та економіки поєднати і презентувати соціологічне і політологічне знання у єдиній інтегрованій дисципліні «Соціально-політичні студії».

Ми живемо у швидко змінюваному світі, який насичений різноманітними суспільними, груповими та індивідуальними подіями, які впливають на настрій і поведінку як кожної людини, спільноти, так і суспільства в цілому. Ми живемо у світі, який кожного дня ставить все нові і нові виклики і завдання перед світовою спільнотою і урядами країн, який примушує кожну людину відшукувати для себе і своїх близьких сприятливі умови життя для досягнення життєвих цілей і захисту від суспільних, природних і техногенних ризиків.

А відтак кожна молода людина мусить розуміти те, що відбувається у суспільстві, у світі, у товаристві колег по роботі, друзів, у родині. Для цього необхідно опанувати знання про суспільство та його структуру, про поведінку людей і взаємини між ними, про суспільні процеси і рухи, які впливають на хід життя, про політичну систему та її роль у інтеграції суспільства, про політичну культуру і політичну свідомість, про політичні партії та організації, про геополітичні процеси, які відбуваються у світі, про політичну еліту та політичне лідерство, що впливають на управління державами. А ще ми повинні пам'ятати історію розвитку суспільно-політичної думки, яка формує сучасне бачення і пояснення суспільних явищ регіонального та глобального рівнів.

Все це і складає зміст даного підручника, розкриваючи перед Вами цікавий світ соціологічних та політологічних знань, репрезентуючи досягнення світової та вітчизняної суспільно-політичної думки.

Структура підручника відповідає меті та завданням, які поставлено системою вищої освіти до опанування студентами засад соціологічного та політологічного знання, а також основним тенденціям розвитку європейського освітнього простору. У підручнику, відповідно до навчальної програми, представлено три основні модулі: «Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів», «Соціологія як наука про закони і закономірності становлення і функціонування

соціальних систем» і «Політологія як наука про закони і закономірності політико-владних відносин». У першому модулі ґрунтовно розкривається мета, завдання, структура, поняттєво-категоріальний апарат, функції та методи дисциплін «Соціально-політичні студії», «Соціологія» і «Політологія»; історія розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавнього Сходу до сучасності; історія визначних ідей української суспільної думки у період з IX ст. до XX ст.

Другий модуль засновується на презентації знання про соціологічні теорії і концепції XIX – XXI століття, зокрема класиків соціології: О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, К.Маркса, Ж.А. де Гобіно, Г.Зіммеля, Ф.Тьоніса, М.Вебера, Л. Уорда, Ф. Гіддінгса, В.Парето, П.Сорокіна та інших; сучасні теорії та концепції; суспільство та його структуру, культуру; особистість і соціальні групи, соціалізацію особистості; спеціальні та галузеві соціологічні теорії (молоді, сім'ї, освіти, культури, праці та управління, міста, гендеру, тіла, девіантної поведінки, громадської думки); про соціологічне дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально-політичних відносин, явищ і процесів.

Третій модуль присвячено розгляду таких феноменів, як: політика і влада, політична система суспільства, держава, демократія, авторитаризм і тоталітаризм; групи інтересів, політичні партії і партійні системи; а також політична ідеологія, політична свідомість і політична культура, політична поведінка і соціалізація; виборче право, виборчі системи і виборчий процес; політична еліта і політичне лідерство; політичні конфлікти та шляхи їх вирішення. Розглянуто також особливості політичного менеджменту, політичного маркетингу і політичних технологій; презентовано теорію політичної мімікрії, розкрито основні тенденції світового політичного процесу і геополітики.

До кожної теми розроблено питання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи та представлена рекомендована література.

Маємо надію, що підручник зацікавить Вас і мотивуватиме до опанування системи соціологічних та політичних знань, які можуть стати теоретичною базою для осмислення ними сучасних соціально-політичних процесів, критерієм їх оцінки змін та трансформацій у світі, що глобалізується, з позицій інтересів як окремої особистості, так і суспільства, основою для формування високого рівня політичної культури і політичної свідомості та активної громадянської позиції.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН, ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ

РОЗДІЛ 1. СОЦІОЛОГІЧНІ Й ПОЛІТОЛОГІЧНІ НАУКИ В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ ТА ЇХ РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Соціально-політичні науки як навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах України. Роль соціально-політичних дисциплін у становленні особистості та розвитку суспільства.

1.2. Мета, завдання, об'єкт, предмет навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії»

1.3. Структура, функції, поняття і категорії навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії»

1.4. Методи соціологічних і політологічних наук

1.1. Соціально-політичні науки як навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах України. Роль соціально-політичних дисциплін у становленні особистості та розвитку суспільства

Реформування вищої освіти в Україні спрямовано на удосконалення підготовки високопрофесійних фахівців, які б володіли достатнім рівнем компетентностей поруч із гуманним світосприйняттям і розвинутим почуттям громадянської позиції. Саме цю місію спроможні виконати *соціально-політичні дисципліни*, які посідають чільне місце у навчальному процесі вищої школи. Важливо підкреслити, що у навчальних планах підготовки бакалаврів і магістрів, ці дисципліни знаходяться у розділі «Суспільно-гуманітарні дисципліни». І це справедливо з огляду на *об'єкт – суспільство*, – який вони вивчають. До суспільно-гуманітарних дисциплін можна віднести широке віяло дисциплін, зокрема суспільствознавство, історію, соціологію, право, політологію, етику, культурологію, психологію та ін.

До *соціально-політичних дисциплін* традиційно відносяться *соціологія, спеціальні та галузеві соціологічні теорії, політологія*, а також її підгалузі, у межах яких вивчаються особливості

функціонування соціально-політичних інститутів суспільства, а також досліджуються особливості розгортання соціально-політичних процесів у суспільному житті.

Соціально-політичні дисципліни є особливо важливими для формування свідомості молодих фахівців, які після закінчення вищих навчальних закладів будуть активними створювачами матеріального і духовного потенціалу держави для її подальшого розвитку. Тож метою соціально-політичних дисциплін є ознайомлення студентів з історією світової і вітчизняної суспільно-політичної думки, засадами функціонування соціальних, зокрема політичних інститутів, особливостями перебігу соціально-політичних процесів, суперечностями, які властиві суспільному розвитку, а також формування у них вмій і навичок аналітичного осмислення і дослідження суспільства, його структури, різних сфер, зокрема і політичної, в якій формується стратегія і тактика державного будівництва.

Тривалий час у вищих навчальних закладах України (1992 - 2016 рр.) соціологія і політологія викладалися як базові дисципліни, однак останніми роками зменшення навчального навантаження для студентів і викладачів відповідно до нового Закону України «Про вищу освіту» (2015) і традицій вищої європейської освіти, суттєво змінило ситуацію у вищій школі. У деяких технічних університетах ухвалили вкрай недолугі рішення - соціально-політичні дисципліни вилучили з навчальних планів на користь збільшення годин для викладання спеціальних дисциплін або ж поєднали з філософією, зменшивши тим самим кількість годин і на її викладання. Більш прозорливі ректори вищих навчальних закладів, які володіють державницьким мисленням і розуміють непересічну значущість ролі соціально-політичних дисциплін у формуванні особистості як громадянина держави та її сучасного світогляду, об'єднали зусилля викладачів соціології та політології для пошуку альтернативного проте доцільного рішення - створення інтегративної соціально-політичної дисципліни.

Так у Криворізькому державному педагогічному університеті виникла ідея доцільності викладати інтегративну соціально-політичну навчальну дисципліну «Соціально-політичні студії», в якій об'єдналися предметні поля соціології і політології та спеціальних підгалузей соціологічного і політологічного знання. Обсяг її викладання складає 3,0 кредити (90 годин), з них 18 годин –

лекцій, 18 годин – семінарських занять і 54 години – самостійної роботи. Підсумковим контролем рівня знань студентів є іспит.

1.2. Мета, завдання, об'єкт і предмет навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії»

«Соціально-політичні студії» як інтегративна соціально-політична дисципліна, об'єднавши у собі цілі і завдання соціологічних і політологічних дисциплін, спрямована на суспільно-гуманітарну підготовку майбутніх фахівців, зокрема освітянської сфери.

Метою вивчення дисципліни «Соціально-політичні студії» є ознайомлення майбутніх фахівців, зокрема освітньої галузі, з базовими теоретичними положеннями соціології та політології; особливостями зародження та розвитку суспільно-політичних знань у світі та в Україні; соціальними та політичними законами і закономірностями функціонування суспільства та політичної сфери зокрема; засадами наукового аналізу суспільно-політичних явищ, процесів, поведінки людей та взаємовідносин між ними.

Завдання навчального курсу «Соціально-політичні студії» полягає в тому, щоб допомогти майбутньому фахівцю, зокрема освітньої галузі, опанувати систему соціологічних та політичних знань, які змогли б стати теоретичною базою для осмислення сучасних соціально-політичних процесів, критерієм оцінки цих процесів з позицій інтересів як окремої особистості, так і суспільства, основою для формування громадянської позиції та політичної культури.

Завдання курсу:

- ознайомлення майбутніх фахівців з історією світової та української суспільно-політичної думки та її ролі у розвитку людської цивілізації і українського суспільства;
- формування у майбутніх фахівців (бакалаврів) наукового уявлення про основні закони і закономірності функціонування суспільства, особливості соціальних та політичних процесів;
- формування соціологічної та політичної грамотності і культури у студентів, що сприятиме їх здатності орієнтуватися в сучасних суспільно-політичних явищах і подіях;
- сприяння політичній соціалізації студентів;

- формування особистості, яка здатна не тільки адаптуватися до постійно змінюваних суспільних умов, але й свідомо впливати на них, аналітично оцінюючи соціально-політичну ситуацію в країні та світі та критично визначаючи свою особистісну роль у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства;

- забезпечення політичного аспекту підготовки висококваліфікованого майбутнього фахівця різних галузей суспільної життєдіяльності, зокрема сфери освіти, що має достатній рівень політичної свідомості і культури;

- сприяння формуванню виваженої громадянської позиції.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми у результаті опанування навчальної програми «Соціально-політичні студії», студенти повинні:

знати:

- роль і місце суспільно-політичних наук у системі гуманітарного знання і в суспільстві;

- історію розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавнього Сходу до сучасності, зокрема історію української суспільної думки;

- поняттєво-категоріальний апарат соціології та політології і структуру соціологічного та політологічного знання;

- соціальні та політичні закони і закономірності суспільного життя, засади та особливості управління державою і взаємообумовленість політичної, економічної, культурної, правової та інших сфер життя соціуму;

- особливості формування та функціонування соціальних і політичних інститутів суспільства (держави, політичної влади, освіти, науки, культури, виборчих систем, засобів масової інформації тощо);

- особливості соціально-політичних відносин, причини та наслідки соціально-політичних конфліктів на мікро-, мезо-, макро- і глобальних рівнях;

- зміст політичного менеджменту і політичного маркетингу, а також основні підходи до розробки програм соціологічних досліджень і політичних технологій;

вміти:

- аналізувати і пояснювати особливості, причини і наслідки суспільних процесів, що відбуваються в соціальній і політичній сферах життя суспільства, зокрема українського;

- виявляти причини соціальних і політичних конфліктів і прогнозувати їх наслідки для різних соціальних груп;
- розробляти програми соціологічних досліджень для вивчення громадської думки з різноманітних соціально-політичних питань;
- розуміти цілі, завдання і механізми сучасних політичних технологій, які застосовуються у виборчих процесах;
- застосовувати отримані соціально-політичні знання для аналізу європейських та глобальних процесів та їх впливу на суспільне життя сучасної України.

Об'єктом дисципліни «Соціально-політичні студії» є соціальна і політична сфери суспільства, тобто соціально-політична реальність, зокрема соціальні і політичні суб'єкти (індивіди, групи, спільноти, організації, інститути, рухи, системи тощо), а також соціально-політичні дії, процеси, явища, події, що відбуваються у життєдіяльності сучасних суспільств.

До **предметного поля** «Соціально-політичних студій» входять зміст, особливості, закони і закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальної і політичної сфер суспільства, а також характер і природа соціально-політичних відносин, процесів, явищ, і подій.

Необхідно звернути увагу на той факт, що формування навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії» в українській вищій школі розпочалося лише 2 роки тому з ідеї про необхідність поєднання соціологічних та політологічних знань у єдиній інтегрованій дисципліні.

1.3. Структура, функції, поняття і категорії навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії»

Авторську навчальну програму «Соціально-політичні студії», відповідно до якої укладено даний підручник, розроблено з урахуванням особливостей викладання соціології та політології у вищих навчальних закладах як гуманітарного, так і технічного профілю без посилань на існуючі її зразки у названих університетах. Тому дисципліна, а відповідно і підручник мають таку структуру, яка, на думку авторів, щонайкраще відповідає її меті та завданням і враховує довготривалий досвід викладання соціологічних і

політологічних дисциплін у вищих навчальних закладах, зокрема у класичних і педагогічних університетах її авторів.

Структура навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії» наступна:

модуль 1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів;

модуль 2. Соціологія як наука про закони і закономірності становлення і функціонування соціальних систем;

модуль 3. Політологія як наука про закони і закономірності політико-владних відносин політичних суб'єктів.

У першому модулі розглядаються наступні теми: «Соціолого-політологічні науки в системі гуманітарного знання та їх роль у суспільстві», «Соціологія і політологія у структурі «Соціально-політологічних студій». Соціальні і політичні закони»; «Історія розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавньому Сходу до сучасності» та «Історія української суспільно-політичної думки (IX-XXI ст.)».

Другий модуль містить наступні теми: «Сучасні соціологічні парадигми, теорії і концепції (XX – поч. XXI століття)», «Соціальні та соціотехнічні системи. Суспільство як об'єкт соціологічної науки», «Особистість і соціальна група. Соціальні інтеракції соціальних суб'єктів у суспільстві», «Спеціальні і загальні соціологічні теорії. Предметне поле соціології освіти, науки, культури, молоді, сім'ї, праці та управління», «Соціологія міста, тіла, гендеру, девіантної поведінки і громадської думки», «Соціологічне дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально-політичних відносин, явищ і процесів»

Третій модуль складається з розгляду таких тем, як: «Політика і влада. Політична система суспільства», «Держава як соціальний і політичний інститут. Демократія, авторитаризм і тоталітаризм», «Групи інтересів, політичні партії та політичні системи», «Політична ідеологія і політична культура. Політична соціалізація», «Виборче право, виборчі системи і виборчий процес», «Політична еліта і політичне лідерство. Політичні конфлікти і кризи», «Політичний менеджмент і політичний маркетинг. Політичні технології», «Світовий політичний процес. Геополітика».

Соціологія і політологія, які складають базис дисципліни «Соціально-політичні студії», виконують значну роль у суспільстві, зокрема у формуванні світоглядних позицій її молодого покоління та

збагачення його соціологічними та політологічними знаннями і навичками осмислення і пояснення тих соціально-політичних процесів, що відбуваються як в українському, так і в інших суспільствах, зокрема і у світовому просторі.

Тому її *функціональне призначення* різноманітне і важливе у контексті державотворчих і глобальних процесів.

Теоретична функція «Соціально-політичних студій» полягає у накопиченні та презентації соціологічних та політичних теорій, концепцій, гіпотез, ідей, категорій, понять, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси суспільного, зокрема політичного життя.

Методологічна функція полягає в тому, що категорії й поняття соціології (суспільство, особистість, соціальна група, соціальна спільнота, соціальний процес, соціальне явище та інші) та політології (політика, політична влада, політична система суспільства, політичний процес, політичний режим, політична партія та ін.), які є основою «Соціально-політичних студій», а також соціальні й політичні закони і закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні суспільних, зокрема соціальних та політичних явищ і процесів.

Практична функція полягає у зорієнтованості соціології та політології на вирішення конкретних практичних суспільних завдань і проблем. На основі теоретичних положень цих наук, фахівці формулюють рекомендації щодо управління суспільними процесами, здійснення політики, проведення тих чи інших заходів і компаній, що найповніше проявляється у прикладній соціології та політології, основний зміст якої складає розроблення різних соціальних та політичних технологій.

Виховна функція «Соціально-політичних студій» полягає у формуванні світогляду особи, її соціалізації, зокрема політичної. Соціологія і політологія сприяють формуванню адаптивних здібностей людей, зокрема молоді у соціумі, навичок спілкування, вмінь укладання соціальних відносин та реалізації трудових і громадянських здібностей.

Прогностична функція полягає у здатності соціологів та політологів передбачати, прогнозувати перспективи розвитку суспільних, зокрема політичних процесів, найближчі й віддалені наслідки прийняття і виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання суспільно-політичних процесів і

відносин, завчасне проведення наукових експертиз найвагоміших політичних рішень на предмет реальності очікуваного від них ефекту.

Поняття – форма мислення, яка відображає суттєві властивості, зв'язки і відносини речей і явищ. Основна логічна функція поняття – виокремлення загального, що досягається шляхом абстрагування від усіх особливостей окремих речей даного класу. У якості складової частини поняття входить до інших, складніших форм мислення – судження і умовиводу.

Категорії – це загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання. Їхня специфіка полягає в тому, що вони розкривають різні сторони суспільного розвитку і суспільного життя. До поняттєво-категоріального апарату «Соціально-політичних студій» відносяться основні соціологічні і політологічні поняття і категорії, про які мова йтиме у наступних підрозділах.

1.4. Методи соціально-політичних наук

Метод — це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Сукупність методів дослідження, що їх застосовують у **соціально-політичних науках**, називається методологією.

Існує багато різних класифікацій методів пізнання. Виокремлюють, наприклад:

- 1) методи збирання інформації – опитування (анкетне, інтерв'ю), аналіз документів, спостереження, соціальний експеримент та інші;
- 2) методи обробки емпіричних даних, зокрема якісні і кількісні;
- 3) методи побудови наукових теорій та їх перевірки.

Методи поділяються на:

А. філософські:

- *порівняння* - акт мислення (логічна рефлексія), за допомогою якого на основі фіксованої установки оцінюється, упорядковується і класифікується зміст пізнання;
- *аналіз*– процес розумового або фактичного розкладання цілого на складові частини і *синтез* – поєднання різних елементів, сторін предмета в єдине ціле;

- *ідеалізація* - метод наукового пізнання, який полягає в уявному конструюванні об'єктів, яких не існує в дійсності, він включає момент абстрагування від реальних предметів та процесів;
- *узагальнення* - основний елемент логіки та міркувань людини, який бере за основу існування множини елементів та однієї або декількох властивостей, спільних для цих елементів, що є основою дедуктивних міркувань;
- *сходження від абстрактного до конкретного*- важливий елемент діалектичного методу дослідження, який передбачає поступовий перехід від пізнання найпростіших економічних явищ і процесів (а отже, найпростіших категорій) до складніших, а від них — до ще складніших за умови утримання останніми у діалектично знятому вигляді змісту попередніх категорій, а також від абстрактного до конкретного, але вже дослідженого, як результату синтезу отриманих раніше знань про окремі його сторони.
- *індукція* – метод пізнання, що ґрунтується на формально-логічному умовиводі, який дає можливість одержати загальний висновок на основі окремих фактів та *дедукція* – метод, який полягає в одержанні часткових висновків на основі знання якихось загальних положень.

В. спеціально-наукові:

- масове анкетування;
- інтерв'ю;
- експертні опитування;
- обробка документів.

Виокремлення певних **дослідницьких методів** залежить від розуміння предмета дослідження. Наприклад, якщо необхідно дослідити політичні явища, то варто використовувати ті методи, якими користуються інші науки, а саме філософія, історія, соціологія, психологія, правознавство тощо, оскільки вони дають можливість виявити не тільки політичні закономірності, але й діалектичні зв'язки, психологічні особливості поведінки політичних акторів тощо.

Якщо ж виходити з того, що політологія чи соціологія є окремими самостійними науками з притаманними лише їм предметом, то варто використовувати наступні методи:

- системний,
- структурно-функціональний,

- порівняльний,
- біхевіористський.

Під кутом зору системного методу суспільство та його складові можна розглядати як більш чи менш постійні утворення, що функціонують у межах дещо ширшого середовища. Такі утворення характеризуються як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозв'язаних елементів, які можна виокремити з системи та аналізувати. Системи мають більш чи менш чітко окреслені межі, які виокремлюють їх з навколишнього середовища. Відповідно до цього підходу політична сфера суспільного життя вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісну систему в її зв'язку з іншими сферами суспільного життя — економічною, соціальною і духовною. Завдяки використанню у політології системного методу стало можливим саме поняття “політична система суспільства”.

Структурно-функціональний метод можна визначити як дослідницький прийом, який полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

Порівняльний метод орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їхніх елементів у різних країнах, народів та епох. При цьому акцент робиться спочатку на з'ясуванні спільного, оскільки відмінності між різнотипними політичними системами можуть бути з'ясовані лише в разі існування у них певних спільних, системних ознак (на використанні, у першу чергу, порівняльного методу ґрунтується особлива галузь політологічних знань — порівняльна політологія).

Суть біхевіористського підходу полягає в дослідженні поведінки індивідів і соціальних груп (звідси і його назва: англ. behavior означає поведінка). Спочатку (з другої половини ХІХ ст.) цей підхід використовувався у психології, а згодом (після Другої світової війни) утвердився в політології (причому спершу в США, а потім і в європейських країнах).

Він передбачає широке використання в політологічних дослідженнях:

- статистичних даних,
- кількісних методів,
- анкетних опитувань,
- моделювання політичних процесів.

Досліджуються політичні орієнтації, позиції і поведінка людей, наприклад, під час виборів, у конфліктних ситуаціях тощо.

Біхевіористський підхід спричинив справжню революцію в політології, бо саме він і передбачувані ним дослідницькі методи дають можливість отримувати достовірні знання про політику, які визнаються істинними і в межах позитивістської методології. Здобуті за біхевіористською методологією знання дають політології підстави претендувати на статус точної науки.

Біхевіоризм залишає поза увагою дії великих соціальних груп (суспільних класів чи націй) і у цьому виявляється обмеженість біхевіористського підходу.

Висновки. Підготовка молодого фахівця для будь якої сфери діяльності суспільства в сучасних умовах потребує глибоких знань, сприятливих умов, модернізованої навчально-методичної бази, інноваційних технологій і пошуку нових підходів до викладання суспільно-політичних дисциплін.

Коли мова йде про підготовку Учителя, то постає мета-завдання: формування у студента педагогічного вищого навчального закладу високого рівня соціологічної і політологічної культури, яка б уможлиблювала його професійну орієнтацію не тільки у навчально-освітній, але й у соціальній і політичній діяльності, оскільки він щільно інтегрується у практично всі соціальні і політичні інституції. Більш того саме на Учителя покладається важлива функція – підготовка освіченого підростаючого покоління, здатного ситуативно і динамічно адаптуватися до нових реалій і реалізовувати свій особистісний потенціал з максимальною віддачею для задоволення і своїх, і суспільних цілей одночасно. Саме цьому сприяє інтегративна навчальна дисципліна «Соціально-політичні студії», яка поєднала у собі засади соціології і політології та їх галузевих теорій.

Запитання для самоперевірки

1. Визначте об'єкт і предмет соціально-політичних студій.
2. Які функції виконують соціально-політичні студії у суспільстві?
3. Як ви думаєте, чому дисципліна отримала назву «Соціально-політичні студії»?
4. Розкрийте зміст основних понять соціально-політичних студій.
5. Які методи використовуються у соціально-політичних науках для вивчення законів і закономірностей розвитку суспільного, зокрема політичного життя?

Завдання для самостійної роботи

1. Підберіть найбільш переконливі з Вашого погляду аргументи на користь необхідності вивчення соціально-політичних студій в педагогічному вузі.
2. Оберіть 2-3 категорії чи 2-3 поняття з дисципліни «Соціально-політичні студії» і знайдіть у науковій літературі їх тлумачення різними соціологами чи політологами. Порівняйте різні підходи до розуміння їх змісту. Обґрунтуйте той підхід, з яким ви згодні.
3. Які методи доцільно використати для аналізу сучасного політичного життя в Україні. Обґрунтуйте свою думку.

Рекомендована література

1. Ситник, О.І. (2017) Соціально-політичні студії : конспект лекцій для бакалаврів усіх спец. денної та заоч. форм навч. / уклад. О.І. Ситник. – Луцьк : Луцький НТУ, 2017. – 68 с. [Образовательные ресурсы] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://repo.lntu.edu.ua/2658>
2. Соціологічна думка України: навчальний посібник / Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф. та ін. - К.: Заповіт, 1996. – 426 с.
3. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія Підручник / П.П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЯ І ПОЛІТОЛОГІЯ У СТРУКТУРІ «СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СТУДІЙ». СОЦІАЛЬНІ І ПОЛІТИЧНІ ЗАКОНИ

2.1. Соціологія як наука про суспільство. Об'єкт і предмет соціології

2.2. Структура і функції соціології.

2.3. Категорії і поняття соціології

2.4. Політологія як наука про політику і як навчальна дисципліна. Місце політології в системі сучасного суспільствознавства. Об'єкт і предмет політології

2.5. Структура, функції, поняття і категорії політології

2.6. Соціальні і політичні закони і закономірності

2.1. Соціологія як наука про суспільство. Об'єкт і предмет соціології

Відомий польський соціолог Петер Штомпка роздуми про соціологію у своїй книзі «Соціологія» розпочав цікавою фразою: «Соціологія – це нова наука на дуже стару тему. Або ж соціологія має коротку історію, але довгу минулість»¹. Дійсно, як самостійна сфера наукових знань соціологія виникла у першій половині XIX століття. Назву «соціологія» ввів у науковий обіг у 1838 р. французький філософ Август (Огюст) Конт (1798 – 1857), сформувавши її з двох понять: лат. *societas* – суспільство і гр. *logos* – знання, мудрість. Наукові статті, які мали у своїй назві термін «соціологія», писав у той час і англійський філософ Герберт Спенсер (1820-1903). Однак лише через півстоліття після того соціологія стала визнаною академічною дисципліною, яку почали викладати у вищих навчальних закладах.

Як зазначає український соціолог С.Макеєв, «сама назва науки (від лат. *societas* – суспільство або *socius* – товариш) свідчить про те, що предметом дослідницького інтересу соціології має бути суспільство, тобто суспільність людей»². Однак суспільство

¹ Sztompka P. Socjologia. Analiza Społeczeństwa. – K.: Znak, 2006. – S.17. (653 s.).

² Соціологія: навч. посіб / за ред. С.О.Макеєва. – 2-ге вид., випр. і доп. - К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – С.17. (455 с.)

вивчається також іншими суспільно-політичними, економічними, історичними науками. Тож соціологія має відрізнятися від інших наук своєю *предметною галуззю* у вивченні спільного для суспільних наук *об'єкту – соціальної реальності*.

Саме для вирішення проблем науково обґрунтованого і чіткого розмежування наук у контексті часткового чи повного співпадіння явищ, які досліджуються, вченими була здійснена спроба введення в науковий обіг, поруч з поняттям «предмет науки», також поняття «об'єкт науки». *Об'єкт науки* – це виокремлена суб'єктом пізнання частина явленого світу, на яку спрямоване наукове пізнання в рамках конкретної науки. *Предмет науки* – коло питань, що стосуються об'єкта науки, його структури, змісту, характерних рис і особливостей, причин і наслідків існування тощо, які безпосередньо і цілеспрямовано вивчаються певною наукою із чітким визначенням завдань і кута зору такого вивчення. Заради об'єктивності зазначимо, що останніми роками українські соціологи, як і більшість зарубіжних, не використовують термін «об'єкт», обмежуючись тільки окресленням предметом наук.

Вважаємо, що для зручності розуміння відмінностей соціології від інших наук, доцільно визначити її об'єкт і предмет. Отже *об'єктом соціології* є суспільство, соціальні системи, їх структури, соціальні явища і процеси, тобто все те, що складає *соціальну реальність*, в якій головними дієвими особами є індивіди, соціальні групи, соціальні спільноти. А *предметом соціології* можна вважати зміст, структуру, закономірності та особливості функціонування соціальної реальності.

Як зазначає український соціолог Ю.Пачковський, «*соціологія є науковим дослідженням соціального*»³. А відтак постає необхідність визначити зміст поняття «*соціальне*», яке складає основу і об'єкта, і предмета соціології. *Соціальне* як «центральна категорія соціології акцентує свою увагу на сутнісних аспектах суспільного життя, є загальною якістю, що підкреслює прагнення людини будувати систему відносин, в основі якої є інтеграційність, солідарність і взаємна відповідальність»⁴.

³ Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред.. Ю.Ф.Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С.9. (760 с.).

⁴ Там само. – С.9

Тобто *соціальне* – це і є *людська реальність*, а саме людські відносини, людські взаємозв'язки, людські стосунки, людська поведінка і людська діяльність у широкому різнобарв'ї форм, змін, суперечностей, модифікацій, модернізацій і т.п.

У соціологічній літературі існує безліч визначень соціології як науки. На думку учених Оксфорда Джейна Л.Томпсона і Джудіт Пристлі, *соціологія* – вивчає складні взаємовідносини між людьми та суспільством, досліджує те, як люди створюють та змінюють суспільство і як суспільство формує поведінку людей та їх уяву про себе⁵. Це визначення можна сприймати як легке для запам'ятовування і доступне для розуміння на рівні дружнього обговорення предметного поля соціології.

Однак, коли мова йде про наукове тлумачення предмета соціології, то варто звернути увагу на визначення російського соціолога **Ж.Тощенко**, який пропонує розглядати *соціологію* як «науку про соціальні системи, з яких складається суспільство, про закономірності його розвитку, соціальний процес, соціальні інститути, соціальні відносини, рушійні сили свідомості і поведінки людей як членів громадянського суспільства»⁶. Виходячи з цього, на його думку, *предметом соціології* є «сукупність соціальних явищ і процесів, які характеризують суспільну свідомість у розвитку; діяльність і реальну поведінку людей, а також умови навколишнього середовища, які впливають на їх розвиток і функціонування в соціально-економічній, соціально-політичній і духовній сферах життя суспільства»⁷.

Таким чином, оскільки досить широким є поняття «соціальне», яке відтворює різноманітне людське життя, остільки широкою є предметна галузь соціології. Невипадково практично кожний соціолог вважає для себе обов'язковим подати своє власне бачення предмета соціології.

⁵ Томпсон Д.Л., Пристлі Д. Соціологія: Вводний курс / пер. С англ.. – М. : ООО «Фирма» Изд-во АСТ»; Львов: «Ініціатива», 1998. – С.7. (496 с.).

⁶ Тощенко Ж. Соціологія // Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко – К.:Академвидав, 2008. – С.358. (С.358-360).

⁷ Тощенко Ж. Соціологія // Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г.Городяненко – К.:Академвидав, 2008. – С.358-359. (С.358-360).

Послугуємося працею Ю.Пачковського для подання ще декількох точок зору щодо предмету соціології⁸:

Дж. Тьорнер: соціологія – це «наука, що досліджує людську поведінку, взаємодії, а також організацію суспільства»;

Е.Гіденс: соціологія – це «вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств»;

Н.Смелзер: соціологія – це «наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, що спирається на дані або факти реального світу»;

І. Рущенко: соціологія – це «наука про соціальну поведінку, групи, інститути, організації суспільства в цілому, а також певні соціальні явища, процеси та зміни у суспільствах»;

М.Лукашевич, М.Туленков: соціологія – це «наука про соціальні дії, явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються у суспільстві, закономірності виникнення і функціонування соціальної реальності»;

В.Тарасенко: соціологія – це наука не про суспільство, а про соціальну реальність суспільства, яку вона безпосередньо вивчає. Це універсальна інтелектуальна дисципліна з надзвичайно широкими можливостями пізнання соціальної реальності суспільства, яка породжує концептуальні знання, цінності ідеології та технології й інженерії її перетворення»;

Ю.Пачковський узагальнив подані визначення предмета соціології, акцентувавши увагу на тому, що в усіх них простежуються *дві основні ідеї*, а саме: 1) виокремлення одного або декількох аспектів соціальної реальності (наприклад, соціальної спільноти, соціальної поведінки чи суспільства загалом), на які націлені дослідницькі стратегії і 2) реалізація узагальненого підходу до розгляду структурної будови соціального (суспільства) з виокремленням його основних (базисних) елементів. На основі цього він пропонує розглядати **соціологію** як «науку, що спирається на *емпірично підтверджені дані, вивчає соціальну поведінку і діяльність людей, їхню взаємодію та організацію в суспільстві, що функціонує, розвивається і змінюється*»⁹.

⁸ Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. Ю.Ф.Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С.11-12. (760 с.).

⁹ Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. Ю.Ф.Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С.11-12. (760 с.).

Погоджуючись з представленими варіантами розуміння предмета соціології, пропонуємо і авторське його бачення.

Соціологія – це наука, яка досліджує особливості, закони і закономірності становлення, функціонування, розвитку і змін соціальної реальності, яку творять люди і яка виявляється у різноманітному людському бутті: соціальних фактах, взаємодіях, відносинах, поведінці, діяльності, подіях, процесах, явищах, організаціях та інститутах, а також сприяє конструюванню соціальної дійсності на основі емпіричних досліджень.

2.2. Структура і функції соціології

Як підкреслює В.Городяненко, складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки та визначаються її функції¹⁰. Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології — від найпростішого (поділ соціології на фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спеціальні знання, прикладний рівень, соціоінженерний рівень, теорія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічної інформації, знання про організацію соціологічних служб).

Але більшість учених дотримується думки про **трирівневу структуру** соціології, яка передбачає такі **рівні соціологічного знання**:

- *теоретична соціологія,*
- *галузева соціологія або галузеві та спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня) та*
- *емпірична соціологія.*

Теоретична соціологія – це сукупність соціологічних теорій і концепцій, які пояснюють і описують різноманітні соціальні системи, зокрема суспільство як єдиний соціальний організм, акцентуючи увагу на макро- та глобальних проблемах. Вона зосереджується на

¹⁰ Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Городяненка В.Г. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – С.21-22. (560 с.)

дослідженні передусім фундаментальних наукових проблем, пов'язаних з формуванням знання про соціальну дійсність. Отримані знання встановлюють сутнісний зв'язок між окремими підсистемами суспільства, якнайзагальніше описують їх. Емпіричні факти, дані прикладних досліджень тут використовуються як аргументи для доказу і підтвердження теоретичних гіпотез.

Прикладами соціологічних теорій є наступні: соціально-еволюціоністська, органістична, функціоналістська, біхевіористська, конфліктологічна, культурологічна, феноменологічна та інші.

Структуру *теоретичної соціології* формують такі компоненти:

- система загальних і специфічних законів, що виявляють і закріплюють типові, відносно сталі зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і системах;

- система постулатів, аксіом та інших тверджень про соціальне життя суспільства;

- логіка висновків і доведень, використовуваних для обґрунтування соціальних висновків, прогнозів, тенденцій і закономірностей у соціальному житті суспільства;

- загальний і спеціальний соціологічний категоріальний апарат;

- обґрунтування різних підходів до аналізу об'єкта і суб'єкта досліджень;

- система пізнавальних методів і процедур, яка забезпечує повноту опису, пояснення і передбачення соціальних явищ і процесів на певному рівні соціальної організації суспільства;

- емпірична база (зафіксовані факти), що потребує теоретичної інтерпретації.

Західні вчені поділяють соціологічну науку на *макро-* і *мікросоціологію*. **Макросоціологія** вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень. **Мікросоціологія** зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки. Ці рівні взаємопов'язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Галузева соціологія або спеціальні соціологічні теорії є проміжною ланкою знання між теоретичною та емпіричною соціологією. На цьому рівні розташовуються галузі соціального знання, що мають своїм предметом дослідження відносно

самостійних, специфічних підсистем соціального цілого і соціальних процесів.

Спеціальні соціологічні теорії в порівнянні із загальною соціологічною теорією мають більш вузьку сферу застосування.

Предмет спеціальних соціологічних теорій - відносно самостійні сфери соціального життя, різні види соціальної діяльності, існуючі соціальні спільності, а також закономірності їх функціонування та розвитку.

На основі предмета дослідження соціологи виокремлюють *наступні групи спеціальних соціологічних теорій:*

1. Спеціальні соціологічні теорії, які вивчають основні форми і види людської діяльності. Це соціологія підприємництва, соціологія культури, соціологія дозвілля, соціологія праці і т.д. Дані теорії, у свою чергу, усередині себе можуть містити ще більш вузькі теорії, наприклад, соціологія дозвілля - соціологію фізичної культури і спорту, соціологію туризму і т.д.

2. Спеціальні соціологічні теорії, що виникли на стику соціології і якихось гуманітарних наук (або форм суспільної свідомості). Наприклад, на перетині соціології та політики з'явилася соціологія політики, соціології і права - соціологія права і т.д.

3. Спеціальні соціологічні теорії, які вивчають соціальну структуру суспільства, її елементи і взаємодію між ними, тобто закономірності і механізми функціонування соціальних спільнот в тих чи інших сферах суспільного життя. Це, наприклад, соціологія села, соціологія соціальних груп, соціологія молоді, соціологія міста та ін.

4. Спеціальні соціологічні теорії, які вивчають діяльність соціальних інститутів та організацій Це - соціологія сім'ї, соціологія армії, соціологія організації, соціологія освіти, соціологія релігії тощо

5. Спеціальні соціологічні теорії, які вивчають соціальні процеси і явища, наприклад, соціологія урбанізації, соціологія адаптацій, соціологія девіантної поведінки, соціологія конфліктів, соціологія міграції, соціологія мобільності та ін.

Спеціальні соціологічні теорії нерідко називають *«теоріями середнього рівня»* завдяки американському соціологу Роберту Мертону (1910-2003), який першим увів це поняття у науковий обіг

для позначення тих підгалузей соціологічного знання, які покликані з'ясувати певні соціальні взаємозв'язки, відносини та закономірності у певних сферах суспільного життя.

Таким чином, завдяки спеціальним соціологічним теоріям, *по-перше*, встановлюються об'єктивні взаємозв'язки даної предметної області (тобто сфери суспільного життя, процесу) з цілісністю суспільної системи, а, *по-друге*, виявляються специфічні, властиві тільки даній предметній галузі внутрішні закономірності і взаємозв'язки.

Емпірична соціологія - це комплекс соціологічних досліджень, орієнтованих на збір і аналіз конкретних фактів суспільного життя з використання спеціальних методів (опитувань, анкетування, інтерв'ювання і статичних методів в ін.). Її метою є емпіричний аналіз соціальної дійсності за допомогою наукових методів і процедур, а також вироблення на його основі практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення різних сфер суспільного життя.

Поява емпіричної соціології була пов'язана зі спробами створення соціології на принципах позитивізму: пошук об'єктивного емпіричного обґрунтування соціальних явищ, участь соціальної науки в процесі удосконалення соціальних відносин. На ранніх стадіях становлення емпіричні дослідження існували паралельно з теоретичною соціологією як приватний інтерес ентузіастів різних професій та окремих учених-соціологів.

Самостійним напрямком соціологічних досліджень емпірична соціологія стала в США на початку ХХ ст. завдяки діяльності Чикагської соціологічної школи.

Головними рисами емпіричної соціології є наступні:

- ототожнення наукової соціології з емпіричними дослідженнями;
- звільнення соціології від оціночних суджень і перетворення її на ціннісно нейтральну соціальну науку, яка інформує зацікавлених суб'єктів про реальний стан суспільства, уникаючи його оцінок;
- з'ясування істинності наукового пізнання лише на основі емпіричних процедур, таких як опитування, анкетування, експеримент, спостереження, математичні та статистичні методи;
- визнання всього, що існує між людьми, підвладним соціологічному поясненню і соціальному управлінню.

Соціологія, як і будь-яка гуманітарна наука, виконує низку *специфічних та універсальних функцій*, які можна об'єднати у дві групи — пізнавальну (гносеологічну) та соціальну.

Завдяки реалізації *пізнавальних функцій* стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а *соціальна функція* дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки. Зв'язок соціології з життям суспільства, основні завдання, які вона ставить перед собою, реалізуються через її основні й допоміжні функції. У соціологічній літературі по-різному підходять до їх тлумачення та визначення кількості. Одні вчені *головними функціями* соціології вважають *пізнавальну, практичну та ідеологічну*, інші — *пізнавальну, прогностичну, соціального проектування і конструювання, організаційно-технологічну, управлінську та інструментальну*.

Відсутність серед учених єдиного погляду на класифікацію функцій соціологічного знання пов'язана насамперед зі складною структурою та значною кількістю завдань, які соціологія повинна вирішувати, а також із різноманітністю соціальної дійсності, яку вона вивчає. Синтезувавши різні підходи, доцільно вести мову про такі *найважливіші функції соціології*:

- *теоретично-пізнавальну*, яка пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів;
- *практично-перетворювальну*, завдяки якій відбувається участь соціології у виробленні практичних рекомендацій та пропозицій щодо поліпшення ефективності управління різними соціальними процесами;
- *світоглядно-ідеологічну*, що зумовлена участю соціології у формуванні наукової ідеології. Крім того, як й інші науки, соціологія виконує деякі специфічні функції: прогностичну, гуманістичну, просвітницьку, інструментальну, соціально-технологічну.

2.3. Категорії і поняття соціології

Категорії соціології — це загальні поняття, що відтворюють певні властивості суспільства та його складових (об'єкта) як цілісної соціальної системи. Дослідження будь-якого процесу, що відбувається в суспільстві, потребує з'ясування суті самого суспільства, досліджуваного процесу і явищ, що з ними зв'язаний цей

процес. А. Дворецька типологізує категорії соціології наступним чином¹¹:

➤ «категорії визначеності (соціальні відносини, соціальні спільноти, соціальні групи, індивіди, соціальні дії тощо). Вони відповідають на запитання «що це таке? чим воно є стосовно суспільства як об'єкта вивчення?»;

➤ категорії зумовленості (інтереси, потреби, норми, цінності). Вони відповідають на запитання «чому індивід поступає саме так, а не так? чим зумовлено його дії?»;

➤ категорії вибору (стимулювання, мотивація, ціннісно-нормативне регулювання). Вони відповідають на запитання «що необхідно зробити, аби людина діяла у відповідний спосіб?».

Центральним і засадничим *поняттям* соціології є **«соціальне»**. Проблема соціального пронизує всю історію розвитку соціологічної думки. Розглядаючи її, найчастіше акцентують увагу на тому, що соціальне — це ефект спільного, який виникає внаслідок свідомої взаємодії індивідів.

У широкому значенні слова «соціальне» тотожне поняттю «суспільне» і означає «все те, що належить до суспільства і відмінне від природи». А у вузькому значенні, «соціальне» означає характер і природу взаємовідносин людей у сфері їх спільної життєдіяльності, тобто тільки ті аспекти суспільного, які визначаються місцем людей у соціальній структурі, відносинами між соціальними групами та представниками різних класів, націй, трудових колективів тощо.

Ключовим поняттям є **соціальні відносини** — усталена, така, що історично склалася за конкретних умов, місця і часу, система зв'язків між окремими індивідами й соціальними спільнотами, які беруть певну участь в економічному, політичному й духовному житті, мають певний соціальний статус, спосіб життя, джерела й рівні доходів та особистого споживання.

До базових *понять* соціології також відносяться:

соціальна діяльність — це процес, що включає мету, засоби і результат;

соціальна організація, що є своєрідною фізіологією суспільства (механізм виникнення соціальних суперечностей, зіткнення інтересів

¹¹ Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. -

різних груп, боротьба історично віджилих форм організації суспільної праці з новими, більш прогресивними) і відтворює історичну динаміку його розвитку;

особистість як сукупність неповторних та історично і суспільно обумовлених рис людини, які реалізуються у процесі соціальної поведінки та діяльності;

потреби — об'єктивно й суб'єктивно необхідні вимоги особистості (групи) до умов її існування і джерел розвитку.

інтерес — усвідомлене, вибіркове ставлення особистості чи групи до будь-якого об'єкта, що має для них життєву значущість, бо пов'язаний із задоволенням їхніх потреб;

соціальне явище — елемент соціальної реальності, будь-який вияв відносин чи взаємодії людей або навіть окрема подія чи випадок. Це все те в соціальній дійсності, що виявляє себе, існує, є;

соціальний процес — взаємодія людей, що визначає функціонування і зміни в людських стосунках, у становищі соціальних груп, окремих індивідів, тобто в соціальній структурі. Це може бути серія соціальних явищ, зв'язаних між собою структурними чи причинними (функціональними) залежностями, які спричинюються до переходу певної соціальної системи, підсистеми, будь-якого соціального об'єкта з одного стану в інший;

соціальний закон — це вираз суттєвих, необхідних і постійно повторюваних взаємозв'язків і відносин між соціальними явищами та процесами, а передовсім між діяльністю соціальних спільнот і діями окремих індивідів, що зумовлюють виникнення, функціонування й розвиток соціальних систем;

соціальне регулювання — свідоме втручання в соціальні процеси й соціальні зміни, яке здійснюється в різних формах і має на меті підтримку рівноваги в соціальній системі, її розвиток через уведення в неї регуляторів (норм, правил, цілей тощо) та інші.

Соціологія не обмежується розглянутими категоріями. Вона запозичує багато понять з інших наук, наприклад, з економічної теорії (продуктивні сили, трудові ресурси), філософії (суб'єкт, колективність), психології (установка, орієнтація, мотивація) тощо.

Взаємозбагачення понятійного апарату — процес необхідний і об'єктивний. Він свідчить про гнучкість і динамічність знань. Для соціології це має особливо важливе значення, оскільки вона сама перебуває все ще в процесі становлення.

Отже **соціологія** – це «теоретико-прикладна галузь знання, що має своє предметне поле дослідження, конкретизоване галузевими соціологіями і теоріями середнього рівня, які розширюють межі теоретизування та обґрунтовують емпіричні факти й дані щодо аналізу і пізнання соціальної дійсності»¹².

Соціологія тісно пов'язана з іншими гуманітарними дисциплінами, зокрема філософією, психологією, історією, правом, економікою, математикою, статистикою, географією та іншими.

Соціологія є базовою навчальною дисципліною, яка викладається в усіх вищих закладах освіти відповідно до навчальних планів. Галузеві та спеціальні соціології так само, як і соціологія, мають статус навчальних дисциплін і викладаються відповідно до профілю навчального закладу та спеціальності. Наприклад, у педагогічних університетах, як правило, викладається соціологія освіти, соціологія молоді, соціологія культури; у технічних – економічна соціологія, соціологія підприємництва, соціологія праці та управління, у юридичних – соціологія девіацій, соціологія злочинності та інші. Кількість годин лекцій і семінарів визначається фаховим профілем і навчальними планами.

2.4. Політологія як наука про політику і як навчальна дисципліна. Місце політології в системі сучасного суспільствознавства. Об'єкт і предмет політології

Політологія (від грецьк. *politika* — державні й суспільні справи і *logos* — слово, поняття, вчення) — це наука про політику, тобто про державні і суспільні справи, про мистецтво керувати державою. *Політика* є **об'єктом** дослідження багатьох галузей наукового знання – філософії політики, історії політики, соціології політики, політекономії, психології політики та політичної психології, правознавства, культурології політики, політичної етики та інших.

У науці існує три основні підходи до визначення політології:

- як міждисциплінарної науки, що охоплює всі перелічені й подібні галузі наукового знання про політику;
- як сукупності наукових знань про політику;

¹²Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. Ю.Ф.Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – С.24. (760 с.).

- як науки про політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми.

Найбільш поширеним є перший підхід, найменш – третій. Зрозуміло, що жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія, і не має політичну систему суспільства в цілому як свій предмет. Політологія не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є єдиною наукою, яка досліджує такі прояви в систематизованому вигляді.

Об'єктом політології як науки виступає *політична сфера суспільного життя*, основний зміст якої складають політико-владні відносини як відносини з приводу влади в суспільстві.

Політика є об'єктом дослідження багатьох наук про суспільство, а саме:

філософії політики, яка з'ясовує значення політичних явищ для життя людини й суспільства, оцінює їх під кутом зору загального блага, принципів справедливості, свободи, рівності тощо;

історії політики, яка вивчає головним чином процеси виникнення, розвитку й занепаду держав, відносини між ними, війни, революції;

історії політичних учень, яка виступає невід'ємною складовою політології як історія виникнення, становлення і розвитку політології;

політичної психології, яка досліджує роль орієнтацій, переконань, очікувань, мотивацій, сприйняття у політичній поведінці людей, що особливо важливо при вивченні громадської думки, політичних конфліктів, електоральної поведінки тощо;

політичної економії, що розробляє методи, прийоми, засоби державної політики стосовно функціонування економічної системи суспільства в цілому, основи і напрями державного регулювання економічних процесів, економічної стратегії і тактики;

політичної антропології, яка досліджує зв'язок політики з біосоціальними рисами людини, її пріоритетним напрямом є виведення характерних рис політичної культури того чи іншого народу з особливостей його національної культури;

політичної географії, яка вивчає залежність політичних процесів від їх просторового розташування, обумовленість політики розмірами, економіко-географічними, кліматичними та іншими природними чинниками.

Тривалий час політологія розвивалась у складі соціології. Соціологія є наукою про соціальні відносини як один із їхніх різновидів. Соціальні відносини — це відносини, які складаються між історично та об'єктивно сформованими спільностями людей: класові, етнічні, демографічні тощо.

В дослідженні політичної сфери соціологія йде від соціального до політичного, тобто від відносин між соціальними спільностями до відносин з приводу політичної влади. Досліджуючи соціальний аспект політичної сфери суспільного життя, соціологія виступає як політична соціологія.

Використовуючи притаманні їй методи й засоби дослідження — анкетування, інтерв'ю тощо, вона виступає як соціологія політики.

Політологія ж йде від визначень політики, влади до їхніх суб'єктів, у тому числі соціальних. Вона традиційно вивчає в основному інституціональний аспект політики, передусім організацію та діяльність держави, весь механізм політичної влади.

Політологія — це наука про політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми. Жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія, і не має політичну систему суспільства в цілому як свій предмет. Політологія не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є єдиною наукою, яка досліджує такі прояви в систематизованому вигляді.

В античному світі приватне і політичне, державне життя існувало в нерозривній єдності. Інституціональним суб'єктом політики там була лише держава, оскільки інших розвинених політичних інститутів тоді ще не знали. **Об'єктом** політико-філософських досліджень античних мислителів була саме держава у нерозривній єдності з суспільством.

У міру розмежування громадянського суспільства й держави, появи інституціональних засобів впливу цього суспільства на державу — політичних партій, груп інтересів, засобів масової інформації тощо — коло інституціональних суб'єктів політики розширилося, вона стає наукою про політику в цілому.

Тому вчені висловлюють різні думки щодо **предмета політології**. Одні вважають таким предметом владу, другі — політичну систему, треті — демократію, четверті — політичну культуру.

Отже, **політологія** виступає як *спеціальна теорія політики, яка відрізняється від інших наук тим, що:*

- вивчає **політичну сферу суспільного життя** не в загальному ряду багатьох інших об'єктів, як це роблять, наприклад, філософія, соціологія чи історія, а як єдиний і основний об'єкт;
- вивчає не окремі аспекти політичного життя, а розглядає його як **багатомірну, цілісну систему**;
- головним **предметом її пізнання** є притаманні цій системі закономірності.

Політологія є одночасно і молодою, і однією з найдавніших наук. Політичні погляди та ідеї існують з того часу, як суспільство набуло державно-організованої форми.

Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і суспільно-політичного устрою.

З середини першого тисячоліття до нової ери посилюється процес раціоналізації політичних поглядів, вони набувають **філософсько-етичної форми**. З'являються перші політичні категорії і визначення, а згодом і політичні концепції, започатковуються власне теоретичні дослідження політики. Найвиразніше цей процес проявився у творчості Конфуція, Сократа, Платона і Арістотеля.

Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н. Макіавеллі. Він розглядав політичні процеси як природні, що відбуваються не з Божої волі, а відповідно до певних об'єктивних закономірностей. У центр політичних досліджень учений поставив державну владу й підпорядкував політичну науку вирішенню практичних завдань. Його вважають основоположником **політичної науки Нового часу**.

Вагомий внесок у звільнення політики й політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Істотний внесок у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці XVIII ст., революцій XIX ст. У другій

половині XVIII — першій половині XIX ст. були сформульовані найважливіші підходи, що стали основоположними в розробленні політичних теорій і концепцій сучасності.

Процес формування й виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації припав на кінець XIX — початок XX ст. У різних країнах він відбувався по-різному.

В *Німеччині*, наприклад, він був пов'язаний із формуванням і розвитком так званої *правової школи*. У *Франції* політологія виникає на межі *державознавства, політичної історії та соціології*. У *Великобританії* значний поштовх формуванню політології надало заснування *Лондонської школи економіки і політичних наук* при Лондонському університеті. Важливий внесок у становлення політології зробили такі європейські вчені, як К. Маркс, Ф. Енгельс, М. Вебер, Р. Міхельс, Г. Моска, В. Парето та ін.

У *США* інтенсивне оформлення політології в самостійну галузь знання розпочалося у 1880 р. зі створенням при Колумбійському коледжі (пізніше перейменований у Колумбійський університет) школи політичної науки.

Ще 1903 р. у США була створена Американська асоціація політичних наук, яка започаткувала подібні асоціації в інших країнах та в міжнародному масштабі. В 30 - 50-ті роки минулого століття центр тяжіння переноситься на емпірично спостережувану політичну поведінку людей, а згодом і на владні відносини між ними. У післявоєнний період розвиток політології був особливо успішним у США. Саме в цій країні розгорнулася так звана біхевіористська революція в соціальних науках, у тому числі й політології. Американським ученим належить також заслуга розробки системного і структурно-функціонального аналізу політики, політико-культурного підходу, порівняльної політології.

У 1949 р. під егідою ЮНЕСКО утворилася ***Міжнародна асоціація політичної науки***, що об'єднала у своїх лавах більшість відповідних національних асоціацій. У структурі політології існують наступні складові:

- історія політичних учень;
- теорія політики;
- практична й порівняльна політологія;
- кратологія (наука про владу);
- партологія (наука про політичні партії);

- елітологія (теорії еліт);
- електоральна політологія.

В Україні в межах галузі “Політичні науки” виокремлено такі спеціальності:

- теорія та історія політичної науки;
- політичні інститути та процеси;
- політична культура та ідеологія;
- політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку;
- етнополітологія та етнодержавознавство.

Як *навчальна дисципліна* політологія вперше з'явилася в університетах США в середині XIX ст. напередодні громадянської війни між Північчю і Півднем. Вводячи курс політичної науки, керівництво американських університетів мало на меті сприяння формуванню політичної культури громадян, їх прихильності до демократичних цінностей.

У європейській вищій школі **політологію** почали викладати з середини XX ст. У той час Радянський Союз стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в основні постулати панівної в ньому марксистсько-ленінської ідеології. Залучення науковців і громадян до розроблення й вивчення проблем політології суперечило інтересам панівної комуністичної верхівки. Тому до другої половини 80-х років в СРСР політологія не визнавалася як наука, а окремі дослідження політики здійснювались у межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії комуністичної партії Радянського Союзу, політичної економії, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін.

В Україні у 1989 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки офіційно затвердив номенклатуру спеціальностей наукових працівників під загальною назвою “Політичні науки”. В ній уперше передбачалася спеціалізація з політичних наук, що створило можливості для захисту кандидатських і докторських дисертацій, у цей же час політологію стали викладати у вищих навчальних закладах. З **1990 р.** політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах. Останнім часом обсяг вивчення політології у вищих навчальних закладах збільшено. Ця дисципліна введена до переліку спеціальностей підготовки фахівців.

Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському (Луганськ), Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (Київ), Національному університеті “Києво-Могилянська академія”. У приватному Таврійському екологічному інституті (Сімферополь) було відкрито перший в Україні політологічний факультет.

2.5 Структура, функції, поняття і категорії політології

Загальноприйнятою структурою соціології більшість політологів вважають наступну:

- **історія політичних учень** досліджує зародження, становлення і розвиток політичних поглядів, ідей, теорій тощо протягом усього періоду існування державно організованого суспільства. Основними етапами цієї історії є: Стародавній світ, Середньовіччя, Відродження, Новий і Новітній час:

- **теорія політики** вивчає політику як цілісний предмет і має свої внутрішні структурні елементи:

- концепції політики і влади;
- теорії політичної системи і процесів;
- моделі політичної участі й лідерства;
- теорії формальних і неформальних інститутів політики — державознавство, партологія, концепції груп інтересів, бюрократії та еліт;
- теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики.

- **прикладна політологія** безпосередньо стосується процесів здійснення політики, а відтак включає до себе такі напрямки: розробка політичних технологій; прийняття політичних рішень; проведення виборчих кампаній, політичної реклами; врегулювання політичних конфліктів; проведення політичних переговорів; лобіювання; політичні прогнозування, планування й консультивання; методику розробки експертно-аналітичних матеріалів і політичних документів та ін.

Окрему галузь науки складає **порівняльна, або компаративна (від лат. порівняльний) політологія**, яка проводить порівняльні

дослідження політичних явищ і процесів різних держав, регіонів та епох.

У структурі політології розрізняють також емпіричний і теоретичний рівні та аспекти знань і досліджень.

Узагальнюючи наявні точки зору, можна виокремити п'ять основних функцій політології:

1) теоретичну, яка полягає у розробленні нею різних теорій, концепцій, гіпотез, ідей, категорій, понять, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси політичного життя суспільства.

2) методологічну, полягає в тому, що категорії й поняття цієї науки, а також сформульовані нею закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні політичних явищ і процесів, наприклад такі як: політика; політична влада; політична система суспільства; політичний процес; політичний режим; політична партія;

3) практичну, що полягає у її зорієнтованості на вирішення конкретних практичних політичних завдань і проблем. На основі розроблених нею теоретичних положень політологія формулює рекомендації щодо здійснення політики, проведення тих чи інших заходів і кампаній (найповніше проявляється у прикладній політології, основний зміст якої складає розроблення різних політичних технологій).

4) виховну, яка полягає у формуванні світогляду особи, її політичній соціалізації, даючи їй знання про політичну сферу суспільного життя, про політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру.

5) прогностичну, яка полягає у її здатності передбачати, прогнозувати перспективи розвитку політичних процесів, найближчі й віддалені наслідки прийняття і виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання політичних процесів і відносин, завчасне проведення наукових експертиз найвагоміших політичних рішень на предмет реальності очікуваного від них ефекту.

Категорії – це загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання. Їхня специфіка полягає в тому, що

вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві.

Категорія “політична система суспільства” є інтегративною категорією, яка органічно поєднує всі інші *категорії політології* — політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси, політичну культуру тощо, а тому є центральною у науці про політику.

Основні категорії політології:

- політична влада;
- політична система суспільства (поєднує в собі решту категорій - політичні інститути -державу та її структурні елементи, політичні партії, групи інтересів, органи місцевого самоврядування);
- політична культура і її складові (політична свідомість, політична поведінка, політичні цінності, політичні норми, політична соціалізація);
- політичний процес (відносно однорідні серії політичних явищ, пов'язаних між собою причиновими або структурно-функціональними залежностями);
- політичне явище (сукупність усіх чинників і явищ, пов'язаних із здійсненням політики) та інш.

2.6. Соціальні і політичні закони і закономірності

Закон — це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами.

Закономірність – це регулярна повторюваність вияву закону.

У процесі функціонування соціальних спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон — об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій. Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Це — відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плині подій, є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинних, функціональних та ін.). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

За масштабом реалізації соціальні закони поділяються на:

- *загальні*, діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин);
- *специфічні*, дія яких обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

За ступенем спільності соціальні закони або характеризують розвиток соціальної сфери в цілому, або визначають розвиток окремих її елементів — класів, груп, націй тощо.

За способом вияву соціальні закони поділяють на:

- *динамічні*, які визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах;
- *статичні* (стохастичні, що не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденцію до збереження стабільності соціального цілого. Вони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з певним ступенем вірогідності).

Динамічні закони поділяють на:

- *причинні*, що фіксують суворо детерміновані (причинно-наслідкові) зв'язки розвитку соціальних явищ (наприклад, роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої);
- *функціональні*, які відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами статичних законів можуть бути як закони соціального розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоврядування), так і закони функціонування (єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл рольових функцій у сім'ї).

Взявши за основу форми зв'язку, можна виокремити такі типи соціальних законів:

1. Закони, які відображають *інваріантне (незмінне) співіснування соціальних явищ*. Наприклад, якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати і явище «Б».

2. Закони, які відображають *тенденції розвитку*. Такими тенденціями можуть бути зміна структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.

3. Закони, які встановлюють *функціональну залежність між соціальними явищами*. За такої залежності зміни елементів системи не зумовлюють суттєвих змін її структури.

4. Закони, які фіксують *причинний зв'язок між соціальними явищами*, лише з функціональної (необов'язкової) точки зору.

5. Закони, які встановлюють *імовірність зв'язку між соціальними явищами*.

Закони соціального розвитку виявляються як умови, що спричиняють зміни процесів, ситуацій, а *закони функціонування* — як наслідок явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій ці явища відбуваються. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Соціологічні дослідження відносин між класами, соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах, а й суттєво впливати на життєдіяльність суспільства.

Поняття закону в політології означає загальне, стисло сформульоване теоретичне положення, яке визначає сутність соціальних і політичних явищ та об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок.

Є два протилежні погляди: марксистський і позитивістський.

Марксист визнають наявність необхідних, стійких і повторюваних зв'язків, тобто законів у суспільних, в тому числі політичних, відносинах, які формулюються у суспільствознавстві, зокрема в теорії політики :

- “закон класової боротьби”,
- “закон визначальної ролі економічного базису (виробничих відносин) стосовно політичної надбудови”,
- “закон соціальної революції”,
- “закон зміни суспільно-економічних формацій”.

Позитивісти вважають, що істинне (позитивне) знання можна здобути лише спеціальними (точними) науками. Істинним визнаються лише те знання, яке може бути підтвержене (верифіковане) в результаті його емпіричної перевірки. Оскільки знання про суспільство емпіричним шляхом перевірити, як правило, неможливо, воно не визнається істинним, а суспільствознавчі дисципліни не вважаються науками. Зазначена позиція позитивізму певною мірою зумовлена його негативною реакцією на марксистський економічний детермінізм, відповідно до якого все суспільне життя в кінцевому підсумку визначається розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, що й зумовлює закономірний характер зміни суспільно-економічних формацій.

Але не дивлячись на заперечення позитивістів, багато з них визнають закономірності, а деякі з них навіть сформулювали загальновідомі в політології закони:

- “залізний закон олігархічних тенденцій” Р. Міхельса,
- “закон циркуляції еліт” В. Парето,
- закони взаємодії виборчих і партійних систем М. Дюверже,
- закони бюрократизації С. Паркінсона,

Є закономірності функціонування державної влади, сформульовані наукою конституційного права - чим більше парламент усунутий від обрання президента, тим більша роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством; чим далі процес формування верхніх палат парламентів віддалений від виборчого корпусу, тим менший обсяг їхньої компетенції; парламент завжди працює відповідно до законодавчої програми уряду.

Закономірності суспільного розвитку проявляються лише як тенденції, що відображають необхідні та стійкі зв'язки між істотними сторонами явищ і процесів.

Висновки. Соціологія і політологія – це такі соціально-політичні науки і навчальні дисципліни, без яких неможлива якісна підготовка студентів усіх без винятку вищих навчальних закладів, оскільки саме вони сприяють формуванню високопрофесійних фахівців з широким діапазоном соціального і політичного мислення, з активною громадянською позицією і навичками аналітичного осмислення проблем і викликів сучасного світу.

Ці науки тісно пов'язані поміж собою предметним полем, оскільки сфера політики (об'єкт політології) є складовою суспільства

(об'єкт соціології) і складють основу інтегративної навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії», яка поєднала у собі знання про суспільно-політичні процеси і явища.

Запитання для самоперевірки

1. Порівняйте об'єкт соціології і політології. Чим вони відрізняються?
2. Які функції виконують соціологія і політологія у суспільстві?
3. Покажіть зв'язок соціології і політології з тими дисциплінами, які Ви вивчаєте у Вашому закладі освіти.
4. У чому специфіка законів і закономірностей, які вивчає соціологія і політологія?
5. Яке значення має соціологічна і політична грамотність молодих фахівців для суспільного розвитку сучасної України?

Завдання для самостійної роботи

1. Сформулюйте соціальні закони, які діють у сфері освіти.
2. Обґрунтуйте свою думку стосовно того, які політичні закони діють, а які не діють в українському політичному просторі.
3. Законспектуйте першоджерело одного з класиків соціології або політології, яке вас зацікавило, і проаналізуйте актуальність його змісту в сучасних умовах.

Рекомендована література

1. Горлач М.І. Політологія: наука про політику / М.І. Горлач, В.Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
2. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
3. Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – 567 с.
4. Політологія: підручник / За ред. Л.М. Димитрової, С.О. Кисельової. – К.: Знання, 2009. – 206 с.
5. Сокурянська Л.Г. Вступ до соціології: Навчальний посібник / Л.Г. Сокурянська. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2011. – 205 с.
6. Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С.О. Макєєва. – 4-е вид., перер. і доп. – К.: Знання, 2008. – 566 с.
7. Соціологія: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-е вид., перер. і доп. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 544 с.
8. Черниш Н.Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-е вид., перер. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Політична думка Стародавнього Сходу

3.2. Політична думка Стародавньої Греції і Стародавнього Риму

3.3. Еволюція політичної думки в епоху Середньовіччя та Відродження

3.4. Політичні вчення Нового часу

3.1. Політична думка Стародавнього Сходу

Історія соціально-політичних учень є результатом діяльності багатьох поколінь мислителів, що цікавилися проблемами суспільного і державного устрою, політикою, взаємовідносинами особистості і суспільства.

Перші теорії щодо утворення суспільства і держави з'явилися на Стародавньому Сході – у Єгипті, Індії, Палестині, Персії, Китаї. Політична думка Стародавнього Сходу тривалий час розвивалася на основі релігійно-міфологічного світогляду, успадкованого від родового ладу. Чільне місце в політичній свідомості ранньокласових суспільств займали міфи про божественне походження суспільних порядків. Із цими міфами були тісно пов'язані традиції обожнювання існуючої влади та її приписів.

Політичні погляди тісно перепліталися із загальносвітоглядними, моральними та іншими уявленнями. Найдавніші правові заборони, наприклад, були одночасно загальносвітоглядними принципами, релігійними заповідями і моральними приписами. Джерела, які дійшли до наших днів, свідчать про апологетичну концепцію обґрунтування ієрархічної структури суспільства. Такі погляди простежуються у *«повчаннях»* у Стародавньому Єгипті, *«Законах царя Хамурані»* у Межиріччі, у *правових приписах Талмуда*, в *індійських релігійних книгах*. Вони є спробою підвести політико-правову основу під необмежену владу правителів, базуючись при цьому на містично-релігійному фундаменті.

У I тисячоліті до н.е. з розвитком суспільного виробництва, що

зумовило певний стрибок у духовній культурі, людство робить свої перші кроки до раціонального самопізнання. Так, у *Стародавній Індії* основним документом, який давав інформацію щодо раціоналістичних уявлень про політику, був *трактат «Артхашастра» (Наука про політику)* складений у IV ст. до н.е. міністром *Каутільєю*. Артхашастра систематизувала уявлення давньоіндійського суспільства про управління господарством, військове мистецтво, зовнішню політику, форми і методи здійснення влади, правила поведінки правителів і чиновників, побудову державного апарату і технологію судочинства.

Основною ідеєю цієї літературної пам'ятки є декларування вільної від моральних застережень політики. Особистість повинна керуватися чотирма головними призначеннями: дхармою (праведність), артхою (користь), камою (бажання) та мокшою (звільнення). Загальне благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків. Люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати примус, покарання. Цар – земний бог, батько для підданих. Держава виникає з того, що народ обирає першого царя і призначає йому відповідне утримання за охорону миру і спокою. Проголошуючи ідею договірної походження держави, концепції природної нерівності людей, Артхашастра увійшла в історію як кодекс набуття і утримання влади, зведення форм, методів і засобів політичної діяльності та державного управління.

У II ст. до н.е. з'явився кодекс соціального життя *Давньої Індії* – *Закони Ману*. Це збірник настанов про походження світу і суспільства, касти, шлюб, регламент життя, вживання їжі, правила успадкування, покаюння, по-карання тощо. Політичним поглядам тут присвячено VII та VIII глави, де йдеться про мету царювання, якості та обов'язки царя, основи політики у воєнний і мирний час.

Закони Ману стали початком поступового відходу індійського суспільства від буддизму і повернення до нової хвилі брахманізму, його відродження, консолідації і звеличення. Закони утверджують соціальний консерватизм, відтворюють обоження царської влади, закріплюють жорстокість покарань. Консерватизм Законів є свідченням застійних суспільно-політичних явищ, що стали характерною ознакою розвитку давньоіндійського суспільства на рубежі старої і нової ери.

Найбільш впливовими соціально політичними вченнями

Стародавнього Китаю були конфуціанство, легізм, даосизм і моїзм. Найавторитетнішим з них стало **конфуціанство**, без якого неможливо собі уявити традиційне китайське суспільство. Творцем його був Конфуцій (551-479 рр. до н.е.). Суспільно-політичні погляди Конфуція найповніше відображені в афористичному трактаті «Лунь Юй» («Бесіди та судження»), що має форму учнівських записів та діалогів [с. 140-174]¹³. Конфуцій виходив із того, що ідеальне суспільство має складатися з ідеальних громадян, тому він обстоював необхідність удосконалення самої людини. Для цього, вважав Учитель, слід домогтися, щоб кожен громадянин неухильно виконував «ритуал і церемоніал» (лі), тобто дотримувався давніх народних традицій, усталених норм звичаєвого права.

Конфуцій проголосив зверхність культурно-етичних норм і стародавніх традицій над законодавством. Він не вірив у виправну силу законів. Будь-який закон, на його думку, можна обійти, до того ж судові розправи залякають народ, тоді він почне пристосовуватися, втратить залишки порядності, а з таким народом ідеального суспільства не побудуєш.

Конфуцій канонізував шанобливе ставлення до батьків та старших за віком, бо вважав, що «серед тих, хто шанує батьків і поважає старших братів, рідко трапляються здатні виступити проти начальства, а серед тих, хто не виступає проти начальства, ніколи не буває здатних здійснити заколот» – підкреслював Учитель (Лунь Юй, XIII, 18), для якого міцна сім'я служила запорукою сильної держави.

Конфуцій обстоював рівні можливості в суспільстві, в тому числі майнову рівність, яка, на його думку, є єдиним гарантом від бідності. Разом із тим він вважав, що рівність соціальна неможлива і шкідлива, адже коли б зникла відмінність між верхами і низами, народ перетворився б на некеровану масу. За вченням Конфуція, володар має бути володарем, чиновник – чиновником, батько – батьком, син – сином (Лунь Юй, XII, 11).

Конфуцій розвивав патерналістську концепцію держави (лат. «патер» – батько). Держава має бути єдиною великою сім'єю, відносини між царем і народом у ній – такими, які традиційно склалися між главою сім'ї та молодшими родичами, іншими словами,

¹³ «Лунь юй» // Древнекитайская философия: собрание текстов : в двух томах / [сост. Ян Хин-Шун ; вступит. ст. В.Г. Бутова, М.Л. Титаренко]. – Т 1. – М.: Мысль, 1972. – 303 с.

цар повинен бути батьком народу, а останньому належить покійно виконувати всі його настанови. Проте взаємоповага між монархом і низами можлива, на думку Конфуція, лише якщо монарх буде освіченим і гуманним. Неука і тирана слід позбавляти влади. Монархові мають допомагати ідеальні чиновники-професіонали, які повинні служити народові. Конфуцій уперше в Китаї проголосив владу монарха священою. Він запевняв, що монарх – це посланець Неба, яке наділяє монарха владою і через нього втілює в життя принципи вищої справедливості.

Конфуцій настійно рекомендував верхам спершу нагодувати народ, а вже потім від нього чогось вимагати, спочатку просвітити його, а лише опісля карати за правопорушення.

У IV ст. до н.е. китайський мислитель *Шан Ян* (390-338 рр. до н.е.) обґрунтував інший ідейно-політичний напрямок – **легізм**. Легісти, на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на необхідності існування в суспільному житті суворих законів та суворих покарань. Погляди легістів на державу відображено в трактаті «*Шан цзюнь шу*» («*Книга правителя області Шан*»), який є збіркою указів, промов та політичних рекомендацій Шан Яна [с. 217-223]¹⁴. У цьому трактаті вперше в історії Китаю сформульований цілий ряд концепцій і інститутів, що увійшли в якості несучих конструкцій в імператорсько-бюрократичну систему. До них можна віднести: державне регулювання економічних процесів у країні; формування інституту бюрократії; систему кругової поруки; інститут рангів знатності; законодавчу систему; рівні можливості при висуванні на адміністративні пости; особисту відповідальність чиновника; уніфікацію мислення чиновництва; інститут цензорського нагляду.

Легістська модель держави була антиподом конфуціанської. Держава, на їхню думку, призначена не служити народу, а бути для нього вуздечкою. Самої моральності можновладців для цього замало, адже, міркував Шан Ян, «людинолюбєць може гуманно ставитися до інших людей, однак він не зробить людей гуманними; справедливий може любити інших людей, однак він не доможеться, щоб люди любили один одного» (*Шан цзюнь шу*, 18). Навести порядок у

¹⁴ «Шан цзюнь шу» // Древнекитайская философия: собрание текстов : в двух томах / [сост. Ян Хин-Шун ; вступит. ст. В.Г. Булова, М.Л. Титаренко]. – Т 2. – М.: Мысль, 1973. – 384 с.

суспільстві можна лише завдяки каральним заходам, освяченим законом. Закони мають бути єдиними для всіх, окрім монарха, воля якого ніким і ніколи не контролюється.

У культурі та морально-етичних цінностях легісти, на відміну від конфуціанців, убачали смертельного ворога тоталітарної держави. Легісти вважали, що надміру грамотний народ, буде некерованим. «Якщо люди дурні, їх легко залучити до важкої праці, а якщо розумні, то примусити нелегко», – твердив Шан Ян (Шан цзюнь шу, 6). Вони рекомендували володареві запровадити в державі систему доносів, тотальне шпигунство за населенням, чинити судову розправу за найменше правопорушення. Таким чином, легісти сконструювали модель військово-деспотичної держави.

Основні положення **даосизму** викладено в трактаті *«Дао де цзін»* (*«Книга про шлях та силу»*), автором якого є *Лао-цзи* (**VI-V ст. до н.е.**) [с. 114-139]¹⁵. Для даосів Дао – універсальний закон природи, першопричина всього сущого, основа буття. Погляди даосів на суспільство принципово відрізняються від конфуціанських та легістських. Якщо для конфуціанців та легістів людина – істота суспільна, то для даосів вона – суто біологічний феномен, скутий цивілізацією. Вони закликали людину цілком довірити себе долі, яку ніхто не спроможний змінити. «Хто діє – зазнає невдачі, хто чимось володіє – втратить. Ось чому абсолютно мудрий не діє, і він не знає невдач. Він нічого не має, тому нічого не втрачає... Він пливе за течією і не зважається на вчинок» (Дао де цзін, 64). Плисти за течією, не намагатися щось змінити в природному ході історії повинен також мудрий монарх. «Найкращий володар той, про якого народ лише знає, що він існує» (Дао де цзін, 17).

Соціальним ідеалом даосів була невеличка країна патріархального типу, максимально ізольована від інших аналогічних утворень, ідеальною людиною вони вважали того, хто понад усе цінує простоту і природність. Вважаючи цивілізацію злом, даоси закликали знищити її, повернутися в лоно первісності.

Моїстська доктрина з'явилася в **IV ст. до н.е.** Погляди моїстів на суспільство та політику відображено в трактаті *«Мо Цзи»*,

¹⁵ «Дао де цзин» // Древнекитайская философия: собрание текстов : в двух томах / [сост. Ян Хин-Шун ; вступит. ст. В.Г. Булова, М.Л. Титаренко]. – Т 1. – М.: Мысль, 1972. – 303 с.

названому іменем автора [с. 175-201]¹⁶. Мо Цзи безкомпромісно засуджував зажерливість і свавілля китайської знаті, обстоював докорінне реформування китайського суспільства. Він вважав, що зміцнення родинних зв'язків, у чому конфуціанці вбачали соціальний порятунок, насправді жодної користі суспільству не принесе. На думку Мо Цзи, соціальні лиха якраз тим і спричинені, що китайці не бажають більш нікого знати, окрім себе та своїх родичів. Суспільство порозумнішає і подобрішає лише тоді, коли кожен китаєць буде любити усіх китайців.

Моїсти обстоювали також стирання відмінностей у поглядах на життя, у яких вони вбачали основну причину відчуженості між людьми. Їм здавалося, що змінити ситуацію, коли кожен китаєць звик зважати лише на власні погляди, спроможна тільки держава. Мо Цзи сподівався переконати людей, що загальний альтруїзм вигідний кожному, адже лише він здолає відчуженість і ворожнечу в суспільстві. Він закликав підключити до цієї справи державний апарат, який заохочуватиме людей до альтруїзму методом нагород і покарань. Без державного втручання тут, на думку Мо Цзи, ніяк не обійтись, бо люди надто непорядні і егоїстичні, щоб самотужки перевиховатися.

3.2. Політична думка Стародавньої Греції і Стародавнього Риму

Справжньою вершиною політичної думки Стародавнього Світу вважається політична філософія Стародавньої Греції. Різноманітні соціально-політичні вчення, що виникли тут, містять, як у зародку, майже всі пізніші теорії. Політична думка Стародавньої Греції розвивалася у боротьбі двох основних напрямів: стихійно-матеріалістичного і раціонально-ідеалістичного, основними представниками яких були Платон і Аристотель.

В історії виникнення і розвитку давньогрецької політичної думки виділяються три періоди.

1. *Ранній період (IX-VI ст. до н.е.)* – період становлення давньогрецької державності. У цей період спостерігається помітна раціоналізація політичних уявлень, відхід від релігійно-міфологічних

¹⁶ «Мо Цзы» // Древнекитайская философия: собрание текстов : в двух томах / [сост. Ян Хин-Шун ; вступит. ст. В.Г. Бутова, М.Л. Титаренко]. – Т 1. – М.: Мысль, 1972. – 303 с.

пояснень дійсності (творчість Гомера, Гесіода і особливо – знаменитих «семи мудреців»). Формується філософський підхід до проблем держави і права (Піфагор і піфагорійці, Геракліт).

2. *Період розквіту давньогрецької демократії (V – перша половина IV ст. до н.е.)*. У ході демократичних рухів у Греції сформувався особливий тип держави – поліси, що представляють собою общини вільних громадян. Це був період розквіту давньогрецької філософської і політико-правової думки: виникли і зміцнилися ідеї про рівноправність громадян поліса, про першість суспільних інтересів стосовно особистих, а також уявлення про вільну людину, яка відрізняється від раба. Ці ідеї знайшли своє вираження у вченнях Демокріта, софістів, Сократа, Платона і Аристотеля.

3. *Період еллінізму (друга половина IV-II ст. до н.е.)* – час початкового занепаду давньогрецької державності, підпадання грецьких полісів під владу Македонії, а потім Риму. Погляди цього періоду представлені у вченнях Епікура, стоїків і Полібія.

Мислителі Стародавньої Греції внесли істотний вклад у теоретичну розробку проблем держави і права. **Платон** (427-347 рр. до н.е.) у діалогах «Держава» і «Закони» створив вчення про ідеальний державний лад, виходячи зі своєї філософської концепції, яка визнає мир ідей вічним і незмінним. Платон бачить ідеальну державу як раз і назавжди дану ідею справедливості. Соціальна структура ідеального суспільства, за Платоном, повинна впливати із природи людської душі. Розумному початку душі повинен відповідати стан правителів (філософів), лютому початку – стан воїнів, а жадаючому початку – стан хліборобів і ремісників. Кожен стан має суворо визначені функції. Філософи і воїни управляють державою і опікують її. Для згуртування цих вищих станів встановлюється спільність майна і побуту. Грошей, власності у філософів і воїнів немає, а все необхідне вони одержують від ремісників і землевласників, суспільна функція яких полягає в забезпеченні середнього достатку всіх членів суспільства. Держава при цьому обмежує найбільш активних, щоб вони не виділялися своїм багатством над іншими. Самовільний перехід з одного стану в інший вважається злочином. «Займатися своєю справою і не

втручатися в чужі – це і є справедливість» [с. 205]¹⁷.

Політичний ідеал Платона – аристократичний державний устрій (влада кращих, мудрих людей). Зміну форм держави Платон розумів як деградацію ідеальної форми держави – аристократії, і всі інші форми, відмінні від неї, називав спотвореними. Деградація держави, за Платоном, виглядає в такий спосіб: виродження, ослаблення *аристократії* призводить до панування сили. Владу захоплюють воїни, які кращою якістю людини вважають честь. Утворюється так звана *тимократія*, яка веде постійні війни із сусідами. Тимократія допускає приватну власність і скупчення багатства, у результаті утворюється купка багатіїв (*олігархія*), які захоплюють політичну владу і для її утримання вводять майновий ценз. Основна маса народу відстороняється від участі в державному управлінні і виражає своє невдоволення у вічній ворожнечі з олігархами. З перемогою найбільш виступає *демократія*, яка будується на визнанні влади більшості народу над меншістю. Державні посади заміщаються вже не кращими людьми, а за жеребкуванням. Величезна «жадоба свободи» у демократичній державі, на думку Платона, призводить до того, що демократична держава легко вироджується в *тиранію* – сильну і жорстоку одноособову владу тирана, який обіцяє навести порядок. Така влада тримається на насильстві і віроломстві і, на думку Платона, є гіршою формою державного устрою, тому що при ній руйнується моральність.

Розробку політичних ідей Платона продовжив його учень – **Аристотель** (348-322 рр. до н.е.). Його основні політичні твори – «Політика» і «Афінська політія», де він розробляє свою теорію держави. Держава, за Аристотелем, утворюється природно внаслідок природного потяга людей до спілкування. Першим видом спілкування є родина, потім з декількох родин виникає селище і, нарешті, об'єднання селищ створює поліс (державу). Сутність держави Аристотель вбачав у політичному спілкуванні людей, які з'єдналися для досягнення якого-небудь блага: «Держава... є спілкування подібних один одному людей заради досягнення

¹⁷ Платон. Собр. соч.: В 4 томах / Платон. – Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф. Лосев; Примеч. А.А.Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.

можливо кращого життя» [с. 360]¹⁸. Основне завдання держави – виховання громадян у моральній чесноті.

Аристотель розробив цілу **систему заходів**, спрямованих на зміцнення держави:

- Державі слід втручатися в економічні відносини, щоб економічний індивідуалізм не брав гору і не ставив під загрозу інтереси цілого.

- Держава повинна виступити проти аморального вживання грошей заради грошей.

- Аристотель вимагав, щоб у державі найсуворішим чином дотримувалися закони, підтримувалися традиції і велася рішуча боротьба із усякими нововведеннями у сфері побуту і моральності.

- Аристотель радив наглядати за правлячими особами, щоб вони не перетворювали державну посаду в джерело особистого збагачення.

- Олігархії повинні користуватися прийомами демократії. Демократії повинні усвідомити, що їм не дано зазіхати на багатство вищих класів. Монархії не повинні виходити за рамки помірності.

Загальним правилом будь-якого державного ладу повинне бути наступне: жодному громадянину не слід давати можливості надмірно збільшувати свою політичну силу понад належної міри. Усіма силами треба домагатися того, щоб та частина населення, яка бажає збереження існуючого ладу, була сильніше тієї частини, яка цього не бажає. Мета створення держави полягає не тільки в тому, щоб вирішувати економічні та політичні питання, а й у тому, щоб не дозволяти людям чинити несправедливість, допомагати їм задовольняти матеріальні потреби. Служіння спільному благу було для Аристотеля критерієм правильності державної форми.

Класифікацію форм держави Аристотель дає за двома критеріями:

- 1) за метою, здійснюваною пануючими: *правильні* (монархія, аристократія, політія), якщо правителі служать загальному добру, і *неправильні* (тиранія, олігархія, демократія), коли правителі переслідують цілі особистої вигоди;

- 2) за числом пануючих: *правління одного, правління декількох або правління більшості*.

Найкращою формою правління для Аристотеля є *політія*, яка

¹⁸ Аристотель. Собр. соч.: В 4-х томах / Аристотель. – Вступ. ст. и примеч. И.Д. Рожан-ский. – М.: Мысль, 1981. – Т. 3. – 613 с.

поєднує в собі кращі риси олігархії і демократії. Соціальною опорою влади в політії виступають власники землі, середній клас. «Краще, щоб власність була приватною, а користування нею загальним». Щоб держава була стабільною, переважаючим станом у ній, вважав Аристотель, повинен бути середній стан.

У 146 р. до н.е. Греція була підкорена Римом, і центр у розвитку суспільно-політичної думки перемістився до Римської імперії. Мислителі у Стародавньому Римі звичайно відтворювали грецькі вчення, змінюючи і пристосовуючи їх стосовно до умов зрілого рабовласницького суспільства.

За одним відомим висловленням, «римляни тричі підкорювали світ: перший раз легіонами, другий – християнством, третій – правом». Римське право класичного періоду було сприйнято феодалними державами Західної Європи, воно і донині лежить в основі багатьох правових інститутів. Римляни вперше розробили право приватної власності. Уявлення грецьких стоїків про вільного індивіда було використано римськими авторами при створенні нової концепції – поняття юридичної особи.

Найвизначнішим ідеологом римської аристократії в період республіки був знаменитий оратор **Марк Туллій Цицерон** (106-43 рр. до н.е.). Своє політико-правове вчення він виклав у діалогах «Про державу» і «Про закони». Цицерон визначає державу як справу народу (*res publica* – республіка) на відміну від приватної справи (*res private*). Під народом він розумів «об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою угодою в питаннях права і спільністю інтересів» [с. 20]¹⁹. У трактуванні Цицерона право виступає основою держави, її визначальним початком. Держава в такому розумінні виявляється вже не тільки моральним співтовариством вільних громадян (яким вона представлялася Платону і Аристотелю), але й правовим співтовариством.

Цицерон розрізняє три основні форми держави:

- царську владу – монархію,
- владу оптиматів – аристократію і
- владу народу – демократію.

Серед них кращою, на думку Цицерона, є монархія. Кожна із

¹⁹ Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах / Цицерон. – Пер. В.О. Горенштейна, прим. И.Н. Веселовского, В.О. Горенштейна, ст. С.Л. Утченко ; Отв. ред. С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1966. – 224 с.

цих простих форм влади неминуче вироджується, що призводить до виникнення таких порочних становищ держави, як тиранія, панування кліки багатих і влада юрби (черні). Найбільш досконалою і стійкою формою правління Цицерон вважав змішану державу, що поєднує початки монархії, аристократії і демократії.

Важливою віхою в розвитку політології стало створення римськими юристами цивільного права і, у першу чергу, цивільних прав особистості. Поняття громадянина і цивільних прав, що включають і політичні права, вперше з'явилося в політичній практиці грецьких полісів. Римські юристи розвинули і поглибили ці поняття. Формула «Civis Romanus sum» («Я римський громадянин») означала приналежність даної особи до співтовариства людей (громадянам Рима), які захищаються римською державою і підкоряються тільки римським законам, у якій би країні вони не перебували.

Внеском римлян у розвиток політичних ідей є також пояснення і обґрунтування заміни республіканської форми правління імператорською. Дійсно, до 80-х рр. до н.е. римська держава, що народилася як типовий поліс, настільки розширилася, що стала нестійкою під ударами внутрішніх і зовнішніх протиріч. Вихід з політичної нестабільності був знайдений у домінуванні над сенатом і народними зборами влади принцепса – «першого серед рівних» сенаторів. Так зародився політичний режим принципату, який виявив себе в посиленні державних структур і зміцненні держави. Система принципату поступово еволюціонувала до абсолютної монархії з необмеженою владою імператора (імперія).

Таким чином, філософи Стародавнього світу заклали основи розуміння таких категорій, як політика, держава, право, політична стабільність, пояснили закономірності зміни державних форм. Головну увагу вони зосередили на пошуках ідеального державного устрою.

3.3. Еволюція політичної думки в епоху Середньовіччя та Відродження

На зміну античній політичній думці, яка обмежувалася в аналізі політики тим, що доступно людському розуму, приходять політична *теологія*, тобто політичні вчення, засновані на божественному одкровенні. Основні аспекти політичної думки Середньовіччя полягали у висуванні на перший план проблем співвідношення

світської та церковної влад, що знаходило свій прояв у боротьбі між теологічними теоріями політичної влади і світськими політичними доктринами та вченнями.

Християнська політична думка прагнула підкреслити перевагу церковної влади над світською. Так, відомий християнський ідеолог раннього Середньовіччя **Августин Блаженний** (354-430) у трактаті «Про град божий» писав, що держава повинна виправдовувати своє існування в служінні церкві, направляти людей праведно жити в «граді земному», щоб потрапити в «град небесний». Держава в особі монарха виступає уособленням божественної волі на землі. Влада монарха абсолютна і наділена моральним авторитетом і незаперечністю. Імператор і держава є гарантами християнської справедливості і громадянського спокою на землі. У силу цього християнська мораль вимагала беззаперечного підпорядкування державній владі і лояльності до неї.

Найбільш відомим християнським теоретиком пізнього Середньовіччя був **Фома Аквінський** (1225-1274). Він завершив систематизацію християнської теології, а в 1879 р. його навчання – *томізм* – стало офіційною доктриною Римської католицької церкви. У своїх вченнях Аквінський пристосував політичні погляди Арістотеля до потреб церковної ідеології, запозичивши в нього погляд на людину як на істоту політичну, інтереси якої повинні бути підпорядковані державним. Водночас держава існує лише для того, щоб піклуватися про загальне благо. Аквінський рішуче заперечував соціальну рівність і вважав вічними станові відмінності. Найкращою формою державного правління у Аквінського є монархія. Влада доброго та справедливого монарха має бути відображенням влади бога у світі. Однак при недотриманні монархом заповідей християнської моралі Аквінський відстоював право підданих на непокору.

У роботі «Сума теології» Аквінський дав ієрархію правових норм. На вершині системи права стоїть «вічний закон» – божественне провидіння, яке в цілісності недоступно людському пізнанню. Пізнаючи окремі принципи «вічного закону», людина виробляє *природний закон* (загальні для всіх людей принципи, що лежать в основі прийнятих звичаїв). Існує ще й *людський закон*, який визнається людьми з їх власної волі. Людина не створює закони, вона може тільки визнати, наскільки той або інший закон відповідає природному закону.

Одним з представників світської доктрини був **Марселій Падуанський** (1275-1340). Він дійшов висновку, що ні церква, ні держава не мають божественної природи, але є різними формами людської влади. При цьому церква повинна бути відокремлена від держави і має підпорядковуватися світській владі.

Протягом усього Середньовіччя не припинялися суперечки щодо співвідношення церкви і держави. І хоча вони незмінно вирішувалися на користь церкви, але, у той же час, допомагали краще бачити сутність і функції держави, підводили впритул до розв'язку проблеми державного суверенітету. На противагу політичній теології культивується принципово новий погляд на політику. Процес формування централізованих національних держав і розвиток з XIV ст. ринкових відносин остаточно зруйнували претензії папства на політичне панування. Становлення ринкових відносин поступово знімало покров таїнства і надприродності із суспільних відносин, раніше накинута релігією, і оголювало реальні механізми взаємин людей.

У часи **Реформації** (XV-XVI ст.) у Європі склалися християнські вчення лютеранства і кальвінізму. **М. Лютер** (1485-1546) домагався незалежності світської влади від Папи римського, визнавав право кожної людини на вільний пошук істини при спиранні на внутрішню віру без підміни її пишністю і численністю церковних обрядів. **Ж. Кальвін** (1509-1564) пішов ще далі в демократизації церкви. Кальвіністська громада управляється незалежною від Папи і місцевої церковної ієрархії виборною консисторією, що складається із пресвітерів (старійшин, проповідників і дияконів). Спочатку були спроби поставити консисторію вище держави але, в остаточному підсумку, затвердилася ідея незалежності кальвіністської церкви від держави. Ця ідея виявилася настільки плідною, що в той час стала загальним правилом будь-якої світської держави.

Реформована протестантська релігія зіграла велику роль у розвитку сучасної цивілізації. Саме положення протестантизму про те, що успіх у трудовій діяльності вважається доказом богообраності людини і порятунку її у царстві божому, стало однією з головних причин розвитку трудової активності, ініціативи і заповзятливості, які призвели до становлення капіталістичних відносин у країнах північно-західної Європи і Америки.

Відмінною рисою політичних ідей епохи **Відродження** було прагнення замінити традиційні дослідження Біблії і великої кількості

релігійної літератури, накопиченої в період Середньовіччя, вивчення людських якостей і взаємин між людьми, на яких, власне, і будуються суспільство і держава. Такий напрям одержав назву **гуманізму**. Соціально-політична думка епохи Відродження на перший план висунула проблему прав і свобод людини, особливо її права на індивідуальність, тобто незалежність, гідність, власну думку, власний спосіб життя. Гуманісти підкреслювали пріоритет особистості над будь-якою соціальною спільністю. Ці ідеї відповідали потребам нової економіки у вільній та незалежній особистості.

Видатним представником політичної науки цього періоду є **Н. Макіавеллі** (1469-1527) – італійський політичний мислитель, засновник політичної науки Нового часу. Свої політичні погляди Макіавеллі виклав у роботах: *«Государ»* (1513), *«Міркування про першу декаду Тита Лівія»* (1516-1517), *«Історія Флоренції»* (1520), *«Про військове мистецтво»* (1521).

Поряд із уже відомими до XVI ст. політичними термінами «республіка», «князівство», «королівство», «влада», «імперія», «місто», «тиранія», «монархія», Макіавеллі ввів ключове поняття Нового часу – **«stato»**, яким він позначає **загальне поняття держави**, незалежно від її конкретних форм.

Слідом за Аристотелем Макіавеллі називає три **правильні** форми правління (монархія, аристократія, народне правління) і три **неправильні** (тиранія, олігархія, анархія). На думку Макіавеллі, усі названі форми є згубними: «три правильні є короткочасними, а три неправильні є злякисними». Кращою є змішана форма, у якій поєднуються елементи всіх правильних форм. Новація Макіавеллі полягала у наступному висновку: усі держави є або республіки, або єдиновладні за формою правління держави. У XIX ст. класифікація держав на республіки і монархії стане переважною в науці про державу.

Робота *«Государ»* являє собою своєрідне політтехнологічне повчання щодо захоплення, утримання і застосування державної влади. У ній Макіавеллі формулює ряд політичних принципів, які дозволяють правителю утримувати владу [с. 52]²⁰:

- Головною метою правителя повинне бути прагнення до постійного зміцнення своєї влади в державі, не дивлячись ні на які моральні міркування. При чому, оволодіваючи державою, усі

²⁰ Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: Планета, 1990. – 80 с.

жорстокості необхідно робити відразу: «Жорстокість застосована добре в тих випадках, коли її проявляють відразу і з метою безпеки; і погано застосована в тих випадках, коли спочатку розправи відбуваються рідко, але згодом частішають, а не стають рідше».

- Єдина можливість утримати владу полягає у лицемірстві, коли розходяться слова і справи государя. «Один з нинішніх правителів тільки те й робить, що проповідує мир і згоду, на ділі ж він тому й іншому лютий ворог. Але, якби він слідував тому, що проповідує, то давно позбувся б або майна, або держави». Тобто лицемірство як можна краще допомагає втримувати владу.

- Але не тільки лицемірство дозволяє зміцнювати владу правителя, іноді він може дозволити собі бути чесним. Усе залежить від того, що в цей момент корисніше для держави.

- Вигідніше для государя, коли його бояться, ніж коли його люблять, оскільки люди за своєю природою невдячні і непостійні, схильні до лицемірства, їх відлякує небезпека і вабить нажива. При цьому вселити страх потрібно таким чином, щоб уникнути ненависті. Правитель не повинен чіпати майно підданих і зачіпати їхню честь, тоді піддані будуть задоволені життям.

- Новий правитель повинен зробити так, щоб його правління створювало враження надійності і сталості. «Людей треба або пестити, або знищувати, тому що за мале зло людина може помститися, а за велике не може». «Що краще для правителя: щоб його любили або щоб його боялися?» «Найкраще для правителя – це вселяти як страх, так і любов. Але любов погано уживається зі страхом, тому якщо вже доводиться вибирати, то надійніше вибрати страх».

- Правитель повинен виглядати щедрим і шляхетним, але не бути таким у дійсності, оскільки при зіткненні з реальністю дані якості призведуть до протилежного результату. Ніщо так не виснажує державу, як щедрість. «... государ, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути вміння відступати від добра і користуватися цим умінням дивлячись на потреби».

- Государ не повинен збуджувати презирство до себе. Презирство до себе государі збуджують своєю мінливістю, легкодумством, зніженістю, боягузством і нерішучістю. Правитель не обов'язково повинен мати всі чесноти – набагато важливіше здаватися, що їх маєш.

- Рішення государя повинні бути безповоротними. Нікому не

повинно спасти на думку обдурити або перехитрити государя.

- Государ повинен своїми вчинками створити собі славу великої людини з видатним розумом. Про розум государя судять по його оточенню.

- Государ не повинен також залежати від друзів. Він «повинен покладатися тільки на себе, свою силу і доблесть». Государ «завжди повинен радитися з іншими, але тільки коли він того бажає, а не коли того бажають інші».

- Усі благодіяння треба робити потроху, щоб вони краще запам'ятовувалися; образи потрібно наносити одночасно, тоді менше відчуваєш їх окремо.

- У боротьбі за звільнення батьківщини від іноземного панування, у боротьбі за її незалежність припустимі всі засоби, у тому числі підступні і аморальні.

- Правитель повинен мати якості лева і лисиці: силу, щоб подолати всі небезпеки, хитрість, щоб вижити в підступному світі. «... Із усіх звірів нехай государ уподібнитися двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків, отже, треба бути подібним лисиці, щоб уміти обійти капкани, і леву, щоб віджахнути вовків».

Розглядаючи політику як автономну галузь людської діяльності, Н. Макіавеллі зазначав, що вона має свої цілі і закони, які не залежать ні від релігії, ні від моралі. Головним виправданням політичної діяльності, метою якої є зміцнення держави, є державне благо та успіх у досягненні поставлених цілей. Добре все те, що сприяє зміцненню держави, а потрібного політичного результату можна досягати будь-якими засобами, у тому числі обманом і відкритим насильством. Така політика грубої сили, що заснована на нехтуванні моральними нормами, згодом дістала назву **макіавеллізму**.

Юридичний підхід до держави як до механізму досягнення суспільного блага і справедливого порядку був сформульований французьким юристом **Ж. Боденом** (1530-1596). У роботі «Шість книг про державу» він уперше сформулював і обґрунтував поняття **суверенітету** як істотної ознаки держави: «Суверенітет – це абсолютна і постійна влада держави... Абсолютна, не зв'язана ніякими законами влада над громадянами і підданими» [с. 689]²¹. Суверенітет, вважав Боден, означає незалежність держави від Папи

²¹ Боден Ж. Шість книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – С. 689-695.

римського і германського імператора, від церкви, від станів і від іншої держави. Суверенітет – це верховна влада, яка має право видавати і скасовувати закони, оголошувати війну і укладати мир, вершити суд і помилування, призначати вищих посадових осіб. Виходячи з концепції суверенітету, Ж. Боден розрізняв два види державних об'єднань. Об'єднання держав, засноване на нерівності (коли частини як васали підкоряються суверену), утворює *федерацію*. Тут суверенітетом володіє союз у цілому. Якщо держави з'єднати на принципі рівності, то вийде *конфедерація*. У ній кожна держава зберігає суверенітет.

3.4. Політичні вчення епохи Просвітництва

Логічним продовженням ідей, висловлених в епоху Відродження, стали суспільно-політичні погляди філософів епохи Просвітництва. ***Просвітництво*** – це широкий потужний рух, ціль якого полягала в критиці основ феодальної ідеології, релігійних марновірств і забобонів, у боротьбі за свободу наукової і філософської думки, за розум проти віри, за науку проти містики. Політичні і економічні інтереси буржуазії, яка прийшла до влади у результаті серії переможних буржуазно-демократичних революцій, вимагали остаточної відмови від логічних уявлень про державу і владу і пошуку нових підходів до дослідження їх характеру, що відповідають її ідеології. Теоретиків політики Нового часу менше цікавить проблема кращого життя. Їх увага перемикається з цілі держави на її походження і основи. Систему поглядів на державу, суспільство і особистість у період Нового часу можна назвати *громадянською концепцією* політики – її відправною точкою був індивід-громадянин.

Важливим завоюванням політичної науки Нового часу стала створена голандським вченим **Г. Гроцієм** (1583-1645) теорія природного права. Він виходив з того, що колись існувала «природний стан» людей, які не мали ні приватної власності, ні держави, але, володіли від природи всіма правами. Розвиток людського суспільства і ускладнення взаємин між людьми спонукали їх укласти договір про державотворення. Таким чином, громадянами держави вони стали не через божественне веління, а добровільно, для захисту від насильства. Отже, вони добровільно передали частину своїх прав (на захист від зовнішнього ворога, на захист своєї власності тощо) державним

органам. Держава, вважав Г. Гроцій, є союзом вільних людей, укладеним заради дотримання права і спільної користі.

Ідею Гроція про договірний характер держави розвивав англійський філософ **Т. Гоббс** (1588-1679). У своєму трактаті «Левіафан, або матерія, форма і влада держави» він виходив з того, що в природному, первісному становищі, коли немає влади, що стримує людські страсті, люди постійно ворогують між собою («людина людині вовк»). Це становище Гоббс називав ще «війною всіх проти всіх». Таке положення спонукувало шукати вихід. Люди відмовилися від природних прав із самозахисту, самоврядування і добровільно перенесли їх на державу. Держава як могутнє біблійне морське чудовисько – Левіафан тримає людей у страху, забезпечуючи рівну для всіх справедливість шляхом установа законів. Громадяни мають право реалізовувати свої права, роблячи все, що не заборонене законом. «Держава є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору величезна кількість людей...» [с. 133]²². Ця формула завершила розробку теорії суспільного договору. Виходячи з концепції стримування людських страстей потужною державою, Гоббс був прихильником абсолютної монархії. На його думку, монарх, як суверен, зобов'язаний дотримуватися суспільного договору і забезпечувати порядок у країні. При порушенні законів монархом піддані мають право відсторонити його від влади.

Продовжувачем ідей Гоббса став англійський філософ **Дж. Локк** (1632-1704). Він також виходив з теорії природних прав, серед яких основними вважав свободу, рівність і власність. Щоб забезпечити ці права і гарантувати захист громадян від деспотії, необхідно розділити владу і суворо обговорити обов'язки кожної з її галузей.

Законодавча влада, як вища влада в державі, відповідальна перед народом за прийняття розумних законів. Щоб не було спокуси узурпації влади і створення привілеїв для себе, орган представницької влади не повинен засідати постійно. Виконавча влада на чолі з монархом повинна одержати прерогативи (право скликати і розпускати парламент, право вето законів і законодавчої ініціативи, право вдосконалювання виборчої системи). Виконавча влада повинна діяти на підставі законів. Федеративна влада, за Локком, повинна

²² Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1989. – Т. 2. – 622 с.

відати міжнародними відносинами [с. 339]²³. Локк вважав, що судова і федеративна влада повинні підкорятися монарху, який призначає прем'єр-міністра, міністра закордонних справ і суддів. Така відносна несаможитність судової влади – характерна риса англійського парламентаризму.

На відміну від Гоббса, Локк вважав державу не могутнім, всесильним організмом, а співтовариством інститутів, що гарантують людям, які передали йому владу, свободу і збереження власності. Найкращим державним устроєм Локк вважав конституційну монархію. Політичні погляди Локка стали джерелом політичної течії лібералізму.

Теорію розподілу влади довів до логічного завершення французький філософ **Ш. Монтеск'є** (1689-1775). Але, на відміну від Локка, Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» вивів походження держави не із суспільного договору, а з історичного розвитку суспільства. Для Монтеск'є держава виникає як закономірність історичного процесу, який поступово розбудовується, і однією з категорій якого є загальний дух нації. На розвиток духу нації впливають спочатку фізичні фактори (клімат, розміри території і географічне положення країни, чисельність населення тощо), а потім – і моральні фактори (політичний лад, релігія, традиції, моральність). Дія останніх з розвитком цивілізації посилюється. Звідси – важливість раціонального устрою державної влади. За Монтеск'є, який вважав кращим республіканський устрій та розділяв його на демократію (влада всього народу) і аристократію (влада частини народу), для забезпечення законності і свободи владу слід розділити на наступні три галузі: законодавчу, виконавчу і судову. Самостійність судової влади необхідна для стримування перших двох видів влади, оскільки тільки закони можуть гарантувати свободу громадян.

Ліберальна ідея суспільного договору як основи утворення держави і концепція «природних і невідчужуваних» прав і свобод людини зазнали критики з боку основоположника політичного радикалізму **Ж.-Ж. Руссо** (1712-1778). У трактаті «Суспільний договір» він розробив *концепцію народного суверенітету*. Руссо виходив з існування якоїсь єдиної волі народу. Існуюча держава, на його думку, не являє собою політичного цілого, оскільки захищає

²³ Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Дж. Локк. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.

інтереси приватних власників, а сама держава закріплює нерівність, у якій «хижацтво багатіїв, розбій бідняків», невтримні страсті всіх породжують «безперервні війни». Суспільний договір не змінює природи держави. Носієм загальної волі є сам народ.

Руссо виступає за безпосереднє управління державою всім чоловічим населенням країни (безпосередня демократія). І кожен громадянин повинен підкорятися волі більшості, інакше його примусять силою бути вільним. Створена в такий спосіб політична асоціація людей («політичне тіло») функціонує на основі безпосереднього правління всього народу. Верховенство (суверенітет) народу повинне проявлятися також у тому, стверджує Руссо, що він не вважає себе зв'язаним законами і у будь-який момент може змінити їх і відсторонити від влади уряд. При такій системі влади форма держави не має великого значення.

Політичні ідеали Ж.-Ж. Руссо вплинули на наступний розвиток політичної думки і практики. Однак їх вплив був суперечливим. Окремі ідеї, наприклад, про народ як єдине джерело влади, стали основою демократичної конституційної держави. Інші ж положення його політичної теорії породили політичний радикалізм, що запозичив ідеї революційного зламу держави, заміни її народним самоврядуванням.

Розвиток політичної та правової думки у Сполучених Штатах Америки найбільш інтенсивно проходив у період боротьби за незалежність та вироблення і прийняття Конституції США, тобто у період другої половини XVIII ст. Найбільш яскравими представниками політичної думки цього періоду були **Т. Пейн і Т. Джефферсон**. **Т. Пейн** (1737-1809) у працях «Права людини» (1791), «Епоха розуму» (1795) та ін. ставить і обґрунтовує ідею незалежності Америки, підкреслюючи, що справа Америки, в значній мірі, є справою всього людства, оскільки боротьба за незалежність – це боротьба за природні права людини, проти деспотизму і узурпації влади. Важливим в його творчості є ідея розмежування суспільства і державної влади. Пейн підкреслював, що вони відрізняються не тільки за своєю роллю, але й за походженням, оскільки суспільство створюється, виходячи з людських потреб, а уряд – виходячи з людських недоліків. Суспільство, у будь-якому випадку, – підкреслював він, – є благом, а державна влада, навіть найкраща, є тільки необхідним злом.

Ціль державної влади – забезпечення свободи і безпеки

громадян. Всі форми правління він поділяє на два види: республіку – правління на основі виборів і представництва та монархію – правління на основі спадкового права. Ці форми відмінні і протилежні, тому що базуються на двох різних засадах: розумі та невігластві. Оскільки державна діяльність вимагає таланту і здібностей, а вони не переходять у спадок, то очевидно, що тільки республіка у повній мірі базується на розумі.

Розглядаючи права людини, Пейн підкреслював, що вони є не тільки властивістю соціального буття людини, це, одночасно, і принцип державної влади. Тільки наявність прав людини уможлиблює швидкий прогрес суспільства. Важливе місце у творчості Пейна посідає ідея свободи думки. Він наголошує, що право на власну думку є одним з головних прав людини.

Т. Джефферсон (1743-1826) – представник радикальної демократичної течії в американській політичній думці. Декларація незалежності, що була написана Т. Джефферсоном і прийнята в 1776 р., затвердила її основні принципи з погляду теорії природних прав: «Всі люди створені рівними; вони наділені творцем природженими і невідчужуваними правами, до яких належать право на життя, свободу і прагнення до щастя; для забезпечення цих прав люди створюють уряди, які беруть на себе справедливу владу зі згоди тих, ким вони правлять; якщо ж, яка б то не була, форма правління руйнує ці принципи, то право народу полягає у тому, щоб змінити або скинути її і встановити нову державну владу» [с. 13]²⁴. Тобто він обґрунтовує право народу на зміну уряду та форми правління. Текст Декларації незалежності повністю увійшов у Конституцію США 1787 р., що стала першою Конституцією демократичної держави.

Внеском німецької науки в розвиток політичної теорії стали політико-правові вчення І. Канта і Г. Гегеля. **І. Кант** (1724-1804) – класик політичної та правової думки Нового часу. Політико-правова проблематика піднімалася у таких його працях, як «Критика практичного розуму» (1788), «До вічного миру» (1795) та ін. Кант органічно пов'язав стабільність держави і законслухняність громадян з розвитком загальної культури і моральності, політики і моралі. Стати моральною особистістю, громадянином, за Кантом,

²⁴ Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты: Пер. с англ. / Сост. В.И. Лафитский; Под ред. и со вступ. ст. О.А. Жидкова. – М.: Прогресс, 1993. – 768 с.

людина може в тому випадку, якщо вона зросла до розуміння своєї відповідальності перед суспільством. У цьому випадку вона буде керуватися не умовними правилами поведінки, що залежать від обставин, а вимогами категоричного імперативу, який виражається в наступних постулатах: чини так, щоб твій вчинок міг стати всезагальним законом; стався до всякої іншої людини як до мети, а не як до засобу досягнення цілей.

Найважливішою ознакою держави Кант вважав верховенство закону. Саме з кантівських ідей автономії моральної свідомості, свідомого підпорядкування і поваги закону виростає на німецькому ґрунті *теорія правової держави*. На думку Канта, призначення права полягає у тому, щоб дотримуватися моральних принципів у людських відносинах, забезпечити індивідуальну свободу та суспільну рівність громадян. Кант вважав, що для дотримання правових норм у суспільстві необхідна певна примусова сила, яка буде утримувати громадян у рамках моральних принципів, що відповідають праву. Важелем даного примусу він вважав державу. Держава, яка виступає гарантом права, і буде правовою.

Необхідність існування держави Кант пов'язував не з практичними індивідуальними, груповими чи загальносуспільними потребами членів суспільства, а з категоріями розуму. Тому, держава не повинна турбуватися про матеріальне забезпечення громадян, про задоволення їх соціальних і культурних потреб тощо. Благо держави полягає не у вирішенні цих та аналогічних проблем, так само як не є благом держави благо громадян та їх щастя, бо щастя може бути швидше і краще досягнуте у природному стані або при деспотичному правлінні. Під благом держави, підкреслював Кант, слід розуміти стан найбільшої погодженості конституції з принципами права, до чого нас зобов'язує прагнути розум за допомогою категоричного імперативу.

У концепції Канта знаходить своє відображення і *теорія розподілу влади* в державі Монтеск'є. Але Кант трактує її не як ідею рівноваги влад. На його думку, у кожній державі є три влади: законодавча, яка належить тільки суверенній «колективній волі народу»; виконавча, яка зосереджена у правителя за законом і підпорядкована законодавчій, верховній владі, та судова, яка призначається виконавчою владою. Саме субординація і згода цих трьох влад здатна запобігти деспотизмові і гарантувати благополуччя держави.

Розглядаючи *форми держави*, Кант виділяє демократичну та деспотичну форму управління. Перша базується на відокремленні виконавчої влади від законодавчої, друга – на їхньому злитті.

У своєму *вченні про міжнародну політику* Кант висунув проект встановлення «вічного миру». Досягнути цього миру, на думку Канта, можна буде в майбутньому шляхом створення всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав, збудованих на республіканських засадах. Кант був переконаний, що утворення такого космополітичного об'єднання неминуче. До цього буде вести розвиток народів, економічні потреби кожної нації.

Важливу роль у розвитку політичної думки відіграв Г. Гегель (1770-1831). У своєму головному політичному творі «Філософія права» він, розвиваючи погляди Аристотеля, Цицерона, теорію природного права, висунув концепцію співвідношення громадянського суспільства і держави. *Громадянське суспільство*, за Гегелем, є сумою таких зв'язків, відносин між людьми, які забезпечують ним досягнення приватних, особистих цілей. На відміну від громадянського суспільства держава є дійсністю загальної волі, моральної ідеї, сама по собі існуюча і самодостатня. Згідно з Гегелем, лише у державі виявляється реальна свобода індивідів. Отже, існування громадянського суспільства вбачає наявність держави як основи для його розвитку та функціонування. Оскільки самому громадянському суспільству притаманні внутрішні протиріччя та конфлікти, то держава, за Гегелем, є тим моральним цілим, яке регулює суспільні відносини й за допомогою своїх інститутів гарантує основні права та свободи громадян. На думку Гегеля, ця розумна держава гарантує існування конституційного ладу, представницьких органів і рівності громадян перед законом.

Ідеальна держава, за Гегелем, – це конституційна монархія з поділом влади. Причому поділ законодавчої, представницької влади і влади монарха він розуміє як органічну єдність, обстоюючи суверенітет спадкового конституційного монарха.

Просвітителі об'єктивно ідейно підготували буржуазні революції. У межах епохи їх діяльність мала прогресивний характер. Основою нового «розумного» порядку вони вважали приватну власність. При цьому можливість гармонійного поєднання особистих та суспільних інтересів виводилася ними насамперед з моральних рис «природної людини», яка готова була добровільно поступитися особистими інтересами заради суспільного добробуту.

Розвиток політичної думки XIX ст. багато в чому був пов'язаний з перемогою Великої французької революції, затвердженням індустріального суспільства і буржуазної державності, виникненням робітничого руху. У цей час остаточно оформлюються основні сучасні ідеології – лібералізм, консерватизм, соціалізм. Політична проблематика стає об'єктом ідеологічної боротьби.

У політичних і правових дослідженнях цього періоду широке поширення одержує позитивізм. Основоположником соціологічного позитивізму був французький філософ **О. Конт**. Він вважав, що наука про суспільство повинна бути такою ж достовірною і точною, як і природничі науки, спиратися слід тільки на спостереження і факти.

Характеристики соціальної концепції політики: 1) відправною точкою є не індивід, а соціальна група (нації, клас, людство); 2) вивчення держави перемикається із правових концепцій на історію становлення і розвитку держави; 3) велика увага приділяється економічним проблемам.

Соціальну концепцію політики в Новий час розвивали Е. Берк, А. Токвіль, І. Бентам, Дж. Мілль. **Е. Берк**, будучи родоначальником консерватизму, великого значення надавав традиціям у розвитку політики і права, а також ролі держави в суспільстві як гаранта стабільності і порядку.

А. Токвіль у знаменитій роботі «Демократія в Америці» розглядав проблему співвідношення політичної рівності і політичної свободи в демократичному суспільстві. Він стверджував, що саме широка участь має у політиці за допомогою створення громадянських і політичних асоціацій є гарантією демократії.

І. Бентам створив вчення про позитивний закон, обґрунтував необхідність великих прогресивних реформ в Англії. **Дж. Мілль** був послідовним захисником представницького правління. У роботі «Міркування про представницьке правління» він висловлювався за пропорційне представництво, проти пригнічення освічених людей, за посилення соціальних функцій держави.

У цей період велика увага приділяється аналізу соціальних основ політики та взаємодії політики і економіки. У середині 40-х рр. XIX ст. виникає марксизм. **К. Маркс** (1818-1883) обґрунтував *матеріалістичне розуміння історії* і вніс значний вклад у розуміння соціально-економічних джерел політики. Суть діалектико-матеріалістичного підходу до політики полягає в розумінні її як надбудови стосовно економічної структури суспільства. Маркс

доводив, що всі явища політичного життя кореняться в матеріальних, життєвих, економічних відносинах і у своєму існуванні залежать від економічного базису. Кінцеву причину всіх найважливіших історичних подій, у тому числі і політичних, марксизм бачив в економічному розвитку суспільства. Найважливішим елементом політичного вчення марксизму є теза про класовий характер держави і права. Політика є концентрованим вираженням економіки і сферою боротьби класів за завоювання державної влади. К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтовували положення про закономірність відмирання держави і усякої політики в комуністичному суспільстві. Під впливом марксизму складається соціологічний напрям, який досліджує взаємодію політики із соціальними відносинами.

Висновки. Політична думка Стародавнього Сходу розвивалася в напрямі постійного зміцнення одноособової влади, максимальної централізації і одержавлення господарства, науки, освіти, інших сфер життя. Вона вселяла людям ідею божественного походження правителя і беззаперечного підпорядкування йому.

Мислителі Стародавньої Греції і Стародавнього Рима внесли істотний вклад у розвиток політичних поглядів, у теоретичну розробку проблем держави і права, заклали основи розуміння таких категорій, як політика, держава, право, політична стабільність, пояснили закономірності зміни державних форм. Головну увагу вони зосередили на пошуках ідеального державного устрою.

У Середні віки панував теологічний підхід до аналізу політики, держави і права. Багато чого з античної соціально-філософської традиції було втрачено або трансформоване в контексті християнського богослов'я, але навіть під релігійним покровом політична думка не зникла.

У період Відродження і Реформації політична теорія звільняється від теології. Відбувається становлення громадянської концепції політики. Знання про політику раціоналізується. Основним предметом дослідницького інтересу стає держава.

У Новий час формується вже не тільки громадянська, але й соціальна концепція політики. На зміну вивченню індивіда приходять вивчення груп і об'єднань (асоціацій). У цей період створюються теорії суспільного договору, природного права, розподілу влади, конституційного правління, громадянського суспільства і правової держави.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть джерела політичної думки Стародавнього Сходу та розкрийте їх зміст.
2. Співставте політичні ідеї Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. У чому їх відмінність?
3. Порівняйте погляди Платона і Аристотеля на роль і місце держави та приватної власності в суспільному розвитку.
4. Розкрийте сутність політичного вчення Марка Тулія Цицерона.
5. Дайте характеристику політичних вчень Середньовіччя.
6. Сформулюйте найхарактерніші ознаки епох Відродження і Реформації.
7. Назвіть принципи діяльності глави держави за Н. Макіавеллі.
8. Назвіть найбільш характерні ознаки епохи Просвітництва.
9. Порівняйте політичне вчення Т. Гоббса та Дж. Локка.
10. В чому полягає вклад І. Канта у теорію міжнародної політики?

Завдання для самостійної роботи

1. Схарактеризуйте основні ідеї давньогрецьких стоїків (Зенон, Клеанф, Хрисипп).
2. Політико-правові погляди римських стоїків (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій Антонін).
3. Розкрийте особливості римського права у період пізньої республіки і принципату (класичне): Гай, Папініан, Модестін, Ульпіан, Павел.
4. Проаналізуйте розвиток боротьби гуманізму та раціоналізму із середньовічною схоластикою.
5. Назвіть основні причин, передумови і наслідки Реформації.
6. Назвіть причини виникнення утопічних соціально-політичних теорій та сформулюйте основні ідеї європейського соціалізму XVI-XVII ст.
7. Розкрийте сутність марксистської концепції політики.

Рекомендована література

1. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2010. – 338 с.
2. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста и В.А. Томсинова. – Изд. 3-е, доп. – М.: Зерцало, 2009. – 569 с.
3. Марчук В.П. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.П. Марчук. – К.: Персонал, 2009. – 480 с.
4. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера, Д. Коулмена, В. Конналі, А. Райана. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
5. Мачин И.Ф. История политических и правовых учений: краткий курс лекций / И.Ф. Мачин. – М.: Юрайт, 2010. – 185 с.
6. Политология: хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.
7. Сухорукова О.А. История политических и правовых учений Древнего мира, Средневековья, Возрождения и Нового времени: учебное пособие / О.А Сухорукова. – М.: МИЭТ, 2008. – 124 с.
8. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Учебное пособие. В 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. – М.: Высшая школа, 1980. – Часть 1. 328 с.; Часть 2. 256 с.
9. Цюрупа М.В. Історія політичних і правових вчень: курс лекцій / М.В. Цюрупа. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – 264 с.
10. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень: підручник / Ф.П. Шульженко. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.

РОЗДІЛ 4. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ: ІХ-ХХ СТ.

4.1. Зародження та еволюція соціально-політичної думки від часів Київської Русі до козацько-гетьманської держави

4.2. Соціально-політична думка козацько-гетьманської доби

4.3. Українська соціально-політична думка ХІХ століття

4.4. Проблеми державної незалежності та демократії в соціально-політичній думці України першої половини ХХ століття.

4.1. Зародження та еволюція соціально-політичної думки від часів Київської Русі до козацько-гетьманської держави

Соціально-політичні погляди прадавніх мешканців українських земель, як і інших стародавніх цивілізацій, носили релігійно-міфологічний характер, що знайшло свій вияв у язичництві.

Релігійно-міфологічний світогляд, різноманітні культові зображення і символи несли в собі важливі елементи політико-правової думки й політичних відносин у родоплемінних і ранньодержавних утвореннях. Так, у чарівних казках герої долають страх і біль, проходять ряд жорстоких випробувань, борються з різними чудовиськами. Космогонічні легенди, казки, а згодом билини були спрямовані на формування у молоді бойової відваги, витривалості в подоланні тяжких незгод. Вони вчили чесності, добру, високої любові до свого народу. «Ідіть, брати наші, плем'я за племенем, рід за родом і бийте ворогів на землі нашій, яка належить нам і ніколи іншим, ...бо ми є русичі.»²⁵

Процес виникнення соціально-політичної думки в Україні почався в ІХ-ХІІ ст. в часи формування та існування централізованої держави з центром у Києві (Київська Русь).

Це був період переходу від скотарства до землеробства та ремісництва або за звичною термінологією – від первісного до феодального суспільно-політичного устрою. Суспільно-політична думка цього часу була самобутня, хоч і несла на собі відбиток візантійської і частково античної філософії. Вона головним чином була спрямована на вирішення питань політики і соціології, релігії і

²⁵ Велесова книга – Волховник. – Вінниця: Континент Прим, 2007, с.200

моралі. В Київській Русі рано спостерігається намір усвідомити місце людини в світі, місце українського народу серед інших народів. У цілому соціально-політичні погляди українських мислителів цього часу були на рівні знань середньовічної Європи.

Численні пам'ятки давньоукраїнської соціально-політичної думки чітко відображали прогресивну тенденцію пов'язану з ідеологією народних мас та передових представників князівства. Крізь релігійну оболонку літературних творів утверджуються соціально-політичні ідеї об'єднання в єдину державу, єдності, незалежності та величі давньоукраїнського народу. Ця ідея була породжена боротьбою Київської Русі проти зазіхань з боку Візантійської імперії на її державну самостійність.

Вперше ідею державної єдності і незалежності висвітлив перший митрополит Київської держави – *пресвітер Іларіон*. Слід зазначити: київські князі своєчасно усвідомили, що прийняття християнства несло разом з візантійською культурою і загрозу політичній самостійності держави, і мобілізували народ проти своїх хрестителів. У 1037 *Ярослав Мудрий* добився того, що в Києві була створена митрополія і без санкції Константинополя обраний перший митрополит. Це був Іларіон.

Саме в цей час *Іларіон* пише свій твір «*Слово про закон і благодать*», в першій частині якого оповідає про вселенський характер християнства, в другій – про велич українського християнства, а в третій висвітлює просвітницьку роль Володимира Святославовича (Володимира Великого). Іларіон утверджує рівноправність народів світу, ідею величі народу Київської Русі. Він палко виступає проти містичних поглядів про богообраність одного народу, засуджує космополітичну ідею створення вселенської імперії та вселенської християнської церкви. Борючись за незалежність церкви і держави Київської, Іларіон говорить про те, що Володимир Великий прийняв християнство не під візантійським впливом, а з власної волі, завдячуючи божому натхненню. Але при цьому відіграли роль і певні економічні та політичні обставини: намір київських князів зміцнити власну владу, утвердити феодальні відносини, посилити зв'язки між окремими частинами Київської держави, встановити та розвивати політичні та дипломатичні зв'язки з країнами Західної Європи, де панувало християнство. Таким чином, в «Слові про закон і благодать» Іларіон висловлює вельми важливі думки про велич та славу давньоукраїнського народу, який створив

власну державу; про економічну, політичну та культурну незалежність Київської Русі; про рівність всіх народів, що прийняли християнство.

Поряд з ідеями самостійності і величі Київської Русі в соціально-політичних поглядах того часу розробляється проблема теоретичного обґрунтування необхідності єдиної держави, бо намітилася згубна тенденція (особливо в кінці XI – на початку XII століття) до її роздробленості. Тому особлива увага починає приділятися розробці законодавчих актів, які регулювали соціальні відносини. Першим, писаним слов'янською мовою, збірником законів була *«Руська правда» Ярослава Мудрого* (1019-1054), яка складалася з трьох частин: *«Правди Ярослава»*, *«Правди Ярославичів»* і широкої редакції *«Руської правди»*. *«Руська правда»* високо цінувала людське життя, честь і гідність людини, осуджувала вбивць та злодіїв. Смертної карі не було. Найтяжча кара, аж до вигнання з рідної землі, призначалась за підпал і крадіжку коней. *«Руська правда»* також регулювала стосунки між батьками і дітьми, майнові відносини між людьми.

Питання про роль держави, про єднання всього народу ставлять і автори знаменитої *«Повісті временних літ»* (1113) – чернець Києво-Печерського монастиря *Нестор* та ігумен Видубецького монастиря *Сильвестр*. Тут зроблено спробу пояснити походження державної (князівської) влади взаємною домовленістю (наприклад, легенда про запрошення варягів). Оскільки держава має договірне походження, вона зобов'язана турбуватися про чесноти, цноту, високу моральність своїх жителів і карати злих людей. Князі не підкоряються народу, а повинні діяти за велінням бога. Тому держава має ще й божественне походження. Слід зазначити, що основною політичною ідеєю *«Повісті временних літ»* є ідея єдності, незалежності і величі Київської Русі, що виявляється як спільна власність князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних.

Історія зберегла ще декілька цікавих документів – пам'яток соціально-політичної думки епохи розкладу Київської Русі: *«Поученіє Володимира Мономаха»*, *«Моленіє Даниїла Заточника»*, *«Слово о полку Ігоревім»*. *«Поученіє Володимира Мономаха»*- найцікавіша з них. У дидактичній (автобіографічній) частині *«Поученія»* викладаються правила високої особистої та суспільної моралі, проголошується ідея правосуддя великого князя. Володимир вимагає від своїх синів завжди дотримуватися норм законодавства,

справедливості та правосуддя. Він зауважує, що в історії Київської держави намітилася небезпечна тенденція до сепаратизму, роздробленості, виступає проти цього, засуджує міжусобиці і чвари серед князів, закликаючи їх до єдності при захисті вітчизни. «Повчання», крім моральних настанов, також надає рекомендації щодо керівництва державою, управління підданими, поведінки князя і підданих під час війни.

Провідна ідея «*Слова о полку Ігоревім*» – патріотизм – подана через призму інтересів народних мас. Саме землероб створює всі блага і найбільше потерпає від князівських міжусобиць, у «Слові о полку Ігоревім» звеличується мужність русичів, їх прагнення до єдності і свободи. Автор виступає прихильником сильної княжої влади і засуджує галицьких і володимиро-суздальських князів за те, що вони не погоджують з київським князем свою політичну діяльність. Закликаючи князів до єднання, автор «Слова о полку Ігоревім» вимагає виконання ними своїх зобов'язань перед київською владою, намагається пробудити в руських князів почуття гордості за Русь, закликає до спільної відсічі кочівникам.

«*Слово Даниїла Заточника*» (початок *XIII ст.*) головну увагу приділяє соціальним проблемам, вказуючи на соціальну нерівність в суспільстві, на те, що становище людини визначається не розумом і здібностями, а багатством. Для того, щоб ліквідувати соціальну нерівність, необхідна міцна князівська влада, в ній єдиний порятунок від боярської сваволі. Автор також закликає князя приймати виважені політичні рішення, проводити миролюбну політику, засуджує безглузді міжусобиці удільних князів.

Незважаючи на занепад Київської держави, її роздробленість і монголо-татарську навалу в XIII-XIV ст., український народ зберіг традиції її соціально-політичної думки. Історична боротьба русичів проти монголо-татар знайшла відображення у «*Галицько-Волинському літописі*», який закликає до єднання, до сильної централізованої політичної влади. У ньому значну увагу приділено постаті *Данила Галицького*, настроям боярства, міжнародним політичним відносинам Галицько-Волинської землі з сусідніми державами. Політична діяльність Данила Галицького (1200-1264 рр.) була значним етапом у нагромадженні і розвитку традицій української державності, започаткованих ще в часи Київської Русі. «У ній реалізувалися державницькі погляди, що мали неминуще значення для долі українського народу. Передусім чітко

усвідомлювалася геополітична та історична визначеність європейського характеру українського народу. Пріоритетні настанови Данила Галицького про необхідність збереження влади і захисту України виявилися в дієвій дипломатичній тактиці щодо Батия і в орієнтації на об'єднання Європи в боротьбі з татарською навалою. У державному будівництві Галицько-Волинського князівства чимало було зроблено для обмеження свавілля світських і церковних феодалів та зміцнення верховної князівської влади. Створювалася модель державного управління, яка не поступалася тогочасним європейським інститутам. Галицько-Волинське князівство перетворилося в могутню європейську державу, що забезпечувала безперервність державотворчого процесу як історичного чинника національного самовизначення»²⁶.

Київська держава в її етнічному ареалі проіснувала аж до її ліквідації в 1471 році. Це був помітний рубіж в генезисі етнічної державності на Україні. По суті, саме тоді було остаточно перервано традицію державного будівництва на українських землях у формах, започаткованих ще в київські часи. В ареалі етнічної української території почали інтенсивно запроваджуватися державні інституції тих країн, до складу яких входили українські землі: Великого князівства Литовського, а після 1569 року – Речі Посполитої, Угорщини та Молдавії.

В цей період Литва виступає збирачем розрізнених українських та білоруських земель. Державний устрій Великого князівства Литовського був подібний до політичного устрою Київської Русі. Тут діяло правило: «старовину не рушити, нового не вводити». Це певною мірою сприяло реставрації окремих форм політичного устрою Київської держави і обмеженій автономії її земель. Литовський статут, складений на основі «Руської правди» Ярослава Мудрого, регулював правові відносини. Українська знать, інтегрувавшись до правлячої верстви, на рівних правах з етнічними литовцями брала активну участь у діяльності великокнязівської влади.

Іншою була ситуація на українських землях, що опинилися під владою Польщі. Керуючись релігійною відмінністю, (католицизм – православ'я) нова влада намагалась обмежити права української шляхти, схилиючи її до окатоличення. Тут вводилися польські

²⁶ Політологія / За ред. О.І.Семківа.- Львів: Світ, 1994.- С.83.

територіально-адміністративні одиниці, а православної знаті заборонялося обіймати адміністративні посади.

Люблінська унія (1569) політично об'єднала Велике князівство Литовське і Польщу в одну державу – **Річ Посполиту**.

Але це мало і певний позитив для частини українських земель, приєднаних до Польського королівства. Через Польщу на українські землі стали проникати культурні здобутки Західної Європи, посилювався зв'язок цих земель з європейськими країнами. Багато молодих нащадків української знаті почали навчатись в європейських університетах, використовуючи і поширюючи набуті знання в Україні.

Проте це не означало повного зникнення української соціально-політичної думки. Свідченням цього є праці **Юрія Котермак-Дрогобича** та **Станіслава Оріховського (Роксоляна)**.

В праці «*Прогностична оцінка поточного 1483 року*» магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини Болонського університету». Ю. Дрогобич говорить про пріоритет світської влади над церковною, про посилення королівської влади.

С.Оріховський – один з перших видатних гуманістів польського та українського Відродження. В історії української соціально-політичної думки він відомий як розробник ідеї природного права та так званої «піраміди влади». Він мав своє розуміння сутності політичної влади, проблем держави та форм управління нею. С.Оріховський зробив значний крок у відокремленні політики від теології, розробив низку порад королеві щодо державного управління, звертаючи увагу на те, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права. Його погляди протягом життя змінювалися. В молоді роки він заперечував божественне походження держави, виступав проти втручання церкви в державні справи. А незадовго до смерті у праці «Польські діалоги політичні» С.Оріховський висловлюється за зверхність влади папи Римського над королівською владою. Це знайшло відображення у його піраміді влади, яка нагадувала трикутник, у вершині якого була духовна влада, зліва – священнослужителі, справа – король. Як і інші українські гуманісти С.Оріховський принциповою умовою існування держави вважав виховання у громадян патріотизму, любові до Батьківщини, які вважалися найвищою доброчесністю.

В *1596 році* частина представників української аристократії та православних священиків пішли на укладення *Брестської унії* з римським папою, за якою визнавали його верховенство в обмін на збереження традиційних обрядів і церковної автономії. Більшістю населення України це було сприйнято як спроба ополячення та покатоличення. Це підштовхнуло до виникнення наукової, культурно-освітньої та полемічної літератури. Культурно-освітня література була критична та певною мірою раціоналістична за змістом. Полемічна література була представлена вільнодумцями і мала аскетично-містичний зміст. У ній було представлено два напрямки: перший (*П.Скарга*) був орієнтований на унію православної і католицької церков, другий – виступав з анти уніатськими ідеями і за реформу православної церкви (*Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський*). Полемісти не виступали за відновлення української державності, але пропонували кращі ідеали, пробуджували політичну свідомість.

Петро Скарга в своїй книзі *«Про єдність церкви Божої»* критикував православну церкву через пихатість константинопольських патріархів, шлюби духовенства, тиранію візантійських імператорів, за втручання в церковні справи світської влади. Він виступав за унію церков, вважаючи за необхідне: єдність віри, визнання православною церквою влади папи римського, послух перед римським папою.

На противагу П.Скарзі виступив *Христофор Філалет* зі своєю книгою *«Апокрисис»* (бл. 1598 р.), де в релігійній формі обстоював ідею рівності людей, незалежно від суспільного становища та віросповідання. Філалет свої погляди обґрунтовував ідеями суспільного договору і природного права, виступаючи за обмеження законом влади монарха. Він вимагав створення справедливого закону і суворого дотримання його як монархом, так і підданими.

На думку Філалета, людина – це єдність душі і тіла. Тому влада монарха не поширюється на душу людини і не є абсолютною щодо її «тіла», тобто в земних справах. Відносини між підданими і королем повинні ґрунтуватися на добровільній згоді та законі, на вимогах «права и Божого и прирожонного». А порушення владою закону, нехтування прав і свобод підданих ослаблюють державу і

спричинюють її занепад. Натомість, піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади.

Х. Філалет, відповідно до традицій соціально-політичної думки того часу, особливу увагу приділяє співвідношенню духовної і світської влади, церкви і держави. Базуючись на ідеях природного права і суспільного договору, він виступає проти абсолютизму як світського монарха, так і папи римського. Філалет відповідно до ідей Реформації вважає незаконним втручання римського папи в світські справи, а також відстоює право простих вірян брати участь у вирішенні церковних справ. Погляди Х.Філалета сприяли розвитку української соціально-політичної думки ліберального спрямування.

Видатний український полеміст **Іван Вишенський** (між 1545/1550-1620), будучи монахом Афонського монастиря в Греції, різко виступав проти Брестської унії в своєму трактаті *«Писання до єпископів, які втекли від православної віри»*. Основна ідея його полемічної творчості – соціальна рівність. На його думку, лише дотримання принципу соборності може забезпечити рівність усіх людей у суспільно-політичному і релігійно-церковному житті. Відповідно до ідеї соборності І.Вишенський критикує світську владу, далеку від ранньохристиянських ідеалів. Бог дав владу не для того, щоб чинити свавілля, а для того, щоб утверджувати закон і справедливість. Засуджуючи поділ суспільства на багатих і бідних, виступаючи проти Брестської унії, Іван Вишенський вважав, що засобом досягнення ідеального суспільства є не насильство, а самовдосконалення людей.

Полемісти, виступаючи проти полонізації, покатоличення та феодалного гноблення українського народу, в опосередкованій формі відстоювали його свободу і незалежність.

Дійовими органами політичної боротьби проти унії, католицизму та феодалного гніту виступали українські православні братства, які виникли як осередок національно-релігійної самобутності та освіти ще в середині XV століття. Братства відкривали школи, друкарні, видавали букварі, граматики та інші підручники, поширювали полемічні твори, авторами яких часто були самі члени братства.

Новий етап розвитку української соціально-політичної думки та державотворення пов'язаний з виникненням козацтва і козацько-гетьманської держави.

4.2. Соціально-політична думка козацько-гетьманської доби

У *XIV-XVI ст.* українські землі були роз'єднані і стали здобиччю литовських і польських феодалів, турків-яничарів, кримських татар. Безумовно, це гальмувало розвиток науки, культури і, зокрема, розвиток соціально-політичної думки. Але стихійна боротьба пригнобленого народу проти національного і соціального гніту породила в південно-східних степах України козацтво зі своєю військово-адміністративною організацією, державним устроєм, політичними відносинами, владою, демократією, свободою і правом. Ця унікальна військово-політична організація козацтва здобула назву – *Запорізька Січ*.

В наукових колах і нині ведуться дискусії щодо соціальних засад козацтва та організаційних форм цього феномену. Одні дослідники вбачають у ньому архаїзм суспільних відносин, інші, навпаки, більш передовий у порівнянні з феодальним способом виробництва, носієм якого виступало козацтво. Проте спільним у поглядах вчених виступає одне – усі вони, як правило, визнають за Запорізькою Січчю державний організм у формі республіки з яскраво вираженим демократичним устроєм.

Дослідники історії Запорізької Січі довели, що в межах так званих «вольностей» створилося не лише українське військо на основі відповідних організаційних засад, а й утвердилися особливі суспільні відносини. Принцип військової демократії визначав фактично все – функціонування управління, звичаєве право, побут тощо.

Структура суспільних (державних) інституцій була надзвичайно простою. Загальна козацька рада (Коло) виконувала функції своєрідного законодавчого органу, Кошу, в особі кошового отамана та старшини, належала виконавча влада. Функції своєрідного судового органу виконували кошовий суддя та рада старійшин. Закріплених правовими актами меж компетенцій цих органів не існувало. Вони діяли на основі звичаєвого права та тих традицій, що виникли ще за часів Київської держави (наприклад, функціонування віча). Характерною рисою процесу формування органу виконавчої влади (Коша) була виборність його членів. На військових радах козаки відкритим, демократичним способом висували кандидатури, обговорювали їх і простою більшістю обирали на ту чи іншу посаду (аж до курінних отаманів та десятників). До компетенції ради

входили питання війни і миру, розподілу господарських угідь тощо. У свою чергу Кіш у руслі принципів рішень загальної ради реалізовував напрямки політики Запорізької Січі в межах своїх «вольностей» та на міжнародній арені.

Безперечно, *Запорізька Січ* була справжня «християнська козацька республіка», де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією. Чи могла тоді існувати українська державність в іншій формі? Гадаємо відповідь на питання може бути однозначною – ні. Суть – в об'єктивних історичних процесах, які відбувалися протягом *XVI-XVII століть*. Оточена звідусіль ворожими політичними силами (шляхетська Польща, Кримське ханство, Османська імперія), Січ могла стати життєздатним суспільним організмом лише за однієї умови – конституюванні внутрішніх демократичних суспільних порядків та поповненні людських резервів за рахунок втікачів з українських земель. Зрозуміло, що демократизм суспільних відносин на Запоріжжі поняття відносне. Ця відносність обумовлювалася здебільшого соціально-економічними реаліями – тобто поступовим, але неухильним проникненням у суспільну тканину Запоріжжя майнової диференціації, а згодом і соціальної нерівності.

Багаторічне існування Запорізької Січі, по суті, становило другий етап у формуванні *української етнічної державності*. Дух козацтва, який розливався по всій Україні, охопив найрізноманітніші сфери життя і значною мірою обумовив тенденції розвитку наступного етапу в остаточному утвердженні на українських землях державних органів управління. Держава, яка виникла в роки *визвольної війни 1648-1654 років* під проводом *Богдана Зиновія Хмельницького*, була, безперечно, її суспільно-політичним наслідком.

Незважаючи на дипломатичну протидію шляхетської Польщі та її союзників, *Україна*, насправді, закріпилася на міжнародній арені як суверенна, незалежна держава. Вже першого року свого існування вона одержала широке міжнародне визнання. Гетьман налагоджує зв'язки з представниками Росії, Криму, Туреччини, Польщі, Трансільванії, Молдавії. У наступні часи *уряд Б.Хмельницького* визнали Венеція, Валахія та інші країни.

Створення власної держави засвідчило про величезні інтелектуальні сили та потенційні можливості українського народу. В умовах постійної зовнішньої агресії, іноземного панування,

політичної розчленованості, які доповнювалися жорстокими національно-релігійними переслідуваннями, різні верстви суспільства, насамперед, козацтво, зуміли збудувати держане утворення, яке мало яскраво виражені етнічні риси і республіканську демократичну форму організації управління. Молода держава відіграла важливу роль консолідації корінного населення в боротьбі проти польсько-шляхетського панування та визволення території України від іноземних загарбників.

Але трагічно склався подальший розвиток державності на Україні *після 1654 року*. Відомо, що московський царський уряд визнав якнайширшу автономію українських земель в складі Росії («*Березневі статті*» 1654 року). Однак юридична норма в цьому випадку докорінним чином відрізнялася від реального життя. І головним, звичайно, було те, що в складі монархічної абсолютистської Росії українська феодальна держава у її демократичній, республіканській формі була практично позбавлена перспектив розвитку. Рано чи пізно її суспільно-політичні інституції повинні були поступитися загальноімперським. Цей процес тривав кілька десятиліть і завершився на початку восьмидесятих років вісімнадцятого століття.

Богдан Хмельницький і сам зрозумів, що він ошуканий російським царизмом. Він у *1656 році* всупереч волі Росії уклав *договір зі Швецією та Угорщиною* для боротьби проти Польщі. Невдовзі війна з Польщею і розпочалася. Замислювалося, що на випадок перемоги західні українські землі, які перебували в складі Польщі, перейдуть до гетьманської України, а Україна розірве Переяславську угоду з Росією і вийде з її складу. Ці плани зірвали поразка у війні і передчасна смерть Богдана Хмельницького.

Важливим зразком державницької української соціально-політичної думки є «*Гадяцькі статті*», створені в гетьманській канцелярії *Івана Виговського* за безпосередньої участі найосвіченішої людини свого часу *Юрія Немирича*. Провідні політичні ідеї цього трактату стосувалися збереження і зміцнення української держави, її внутрішнього соціально-політичного устрою, освіти, релігії. Україна розривала угоду з Росією і на конфедеративних засадах мала укласти союз з Польщею та Великим князівством Литовським. Ці ідеї через цілий ряд зовнішніх і внутрішніх умов не були втілені в життя.

Історія козацько-гетьманської держави закінчується *періодом Руїни (1667-1687)*. Українська еліта все більше і більше

переорієнтовується з республіканських настроїв козацької доби на політичну парадигму московського самодержавства.

Могутній, відчайдушний сплеск героїчної боротьби за волю рідного краю пов'язаний зі звитяжними зусиллями **Івана Мазепи** та **Пилипа Орлика**. Останній збройний виступ за збереження залишків української державності відбувся на початку XVIII століття. Гетьман **І.С.Мазепа (1639-1709)**, довідавшись про майбутні плани російського царя Петра I скасувати козацький устрій в Україні, розпочав переговори з Польщею та Швецією. Керуючись договором зі шведським королем Карлом XII (1709 р.) про спільні дії та зобов'язання не укладати миру з Москвою до визволення України з-під влади Росії, І.Мазепа виступив проти військ Петра I. Поразка під Полтавою перекреслила його плани. Але наслідки діяльності І.Мазепи з формування української еліти (забезпечував права козацтва, перетворив Києво-Могилянську колегію на академію, заснував Чернігівський колегіум і т.ін.) дали себе знати. Оцінку ролі І.Мазепи в історії нашого народу дав сучасний український поет **Вадим Крищенко**. В своєму вірші «Гетьман» він писав:

...Коли б такого сина мала
Ти, Україно; ще хоч раз –
То б сто разів не помирала
В обіймах царського вандала,
Не полотніла б від образ.
...Літають думи понад степом
Як пам'яті живі орли.
І слово проситься у небо:
- Спасибі, гетьмане Мазепо,
Що в нашій долі ви були.

Другою за посадою особою в тогочасній Україні був генеральний писар гетьмана Івана Мазепи **Пилип Орлик (1672-1742)**. Поразка Карла XII та І.Мазепи під Полтавою, переслідування соратників останнього, змусили П.Орлика емігрувати. Після смерті І.Мазепи в 1709 році він 5 травня 1710 р. в м. Бендерах козацькою радою був обраний гетьманом України.

За часів гетьманування П.Орлика був підписаний договір між ним та старшиною й запорозькими козаками «*Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького*», укладений 16 квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах. Цей договір, розроблений

групою старшин на чолі з П.Орликом, відомий як «*Конституція Пилипа Орлика*».

Конституція містить низку прогресивних демократичних ідей:

- представницьке управління,
- поділ державної влади,
- обмеження влади гетьмана,
- закріплення прав і свобод особи,
- справедливий розподіл суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо.

Але найбільше значення цього документу полягає в тому, що він містить історичне, правове і політичне обґрунтування незалежності України як суверенної держави. Починається конституція з урочистої декларації проте, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

Значний внесок у подальший розвиток української соціально-політичної думки зробили *діячі Києво-Могилянської академії* – першого вищого навчального закладу в Україні. Багато випускників академії займали високі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства. *Стефан Яворський* (1658-1722) сформулював своє уявлення про піраміду політичної влади в імперській Росії, а *Феофан Прокопович* (1681-1736) розробив концепцію освіченого абсолютизму.

Особливе місце в духовному житті цього періоду належить просвітителям: *Г.Сковороді, С.Десницькому, Я.Козельському, П.Лодію, В.Каразіну* та багатьом іншим.

Г.Сковорода соціальний ідеал бачив у суспільстві республіканського типу, заснованому на дружбі і рівності, де кожна людина зможе трудитися, приносячи користь собі і суспільству.

Таким чином, у соціально-політичній думці України XVI – XVIII ст. поширювалися в ті часи популярні західноєвропейські ідеї природного права, суспільного договору, конституціоналізму, що застосовувалися до умов України.

4.3. Українська соціально-політична думка XIX століття

З кінця XVIII ст. Україна була розкраяна між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською. Політична система цих держав докорінно відрізнялася від тих політичних умов, до яких звикли

українці. Але саме на цей період припадає початок культурно-національного відродження. Соціально-політичним теоріям національного відродження передували вчення українських просвітителів. Зокрема, **Семен Десницький**, перший на Наддніпрянщині доктор і професор права, започаткував українську і російську юриспруденцію, був стійким прихильником теорій природного права та суспільного договору. Безпосередніми провісниками політичних ідей цієї доби слід вважати невідомих авторів *«Історії русів»* та засновника сучасної української літератури **Івана Котляревського**. *«Історію русів»* заслужено називали *Декларацією прав української нації*, але насправді це гімн божественних, природних, моральних, історичних прав кожного народу на державний суверенітет, на визвольну боротьбу. Автори *«Історії русів»* зазначають, що створивши власну державу, український народ з часом втратив державну незалежність, добровільно об'єднавшись з рівними Україні Польщею та Литвою у федеративній Речі Посполитій. І тільки тому, що польські королі почали позбавляти українців прав і вольностей, переслідувати православну віру, козаки підняли повстання. Автори цього політичного трактату переконують, що насильницьке, тиранське правління в Україні ніколи не було довгочасним і стійким, бо українці уміли боронити свою свободу. *«Історія русів»* ґрунтується на принципі рівності народів, категорично засуджує національну зверхність, з повагою відноситься до кріпаків, рядового козацтва, простих людей. Тут рішуче засуджується багатство, набуте за рахунок простого народу, зрадництво української шляхти.

Герої І.Котляревського – прості люди, вільні від офіційних канонів і приписів, наділені індивідуальною свободою. Письменник заперечує соціальну нерівність, кріпосництво, прославляє велич людини не за займаною посадою, а як рівну серед рівних, вимагає реалізації природних прав людини. А його сучасник **В.Канніст** в *«Оді про рабство»* рішуче виступає на захист прав людини, проти скасування державної автономії України.

У **1837 році** у Будапешті побачив світ альманах *«Русалка Дністрова»*, де **Я.Головацький** та **М.Шашкевич** оспівували героїчне минуле козаччини і гетьманщини, ідеї національного визволення і єдності народу в боротьбі за свої права і вольності.

Політична думка України ХІХ ст. розвивалася в атмосфері повного поневолення української нації, самодержавства і

кріпосництва, що і визначало основний зміст тогочасних соціально-політичних ідей. В цей час оформлюються дві основні течії соціально-політичної думки: революційно-демократична і ліберально-демократична. До революційно-демократичного напрямку належали *Т.Шевченко, І.Франко, Л.Українка* та ін., а до ліберально-демократичного – *М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, М.Драгоманов* та багато інших видатних українських мислителів.

Вершиною розвитку соціально-політичної думки першої половини XIX ст. стала діяльність *Кирило-Мефодієвського товариства* та політичні погляди його учасників: *М.Гулака, М.Костомарова, В.Білозерського, Т.Шевченка, П.Куліша, О.Марковича, Г.Андрузького, О.Навроцького* та ін. Товариство відстоювало ідеали свободи, рівності та братерства усіх слов'янських народів, виступало проти самодержавства та кріпосного права. Політичною метою Товариства було об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федеративну республіку, яка повинна була функціонувати на принципах християнства.

Автором політичної програми Кирило-Мефодієвського товариства («*Книга буття українського народу*») був *Микола Костомаров* (1817-1875), якого вважають одним із засновників української політології. У своїй «*Автобіографії*» він писав, що об'єднання всіх слов'янських народів не є злиттям з втратою національних особливостей та самобутності, тому що в усіх частинах федерації передбачалися однакові основні закони і права, рівність ваги, мір, монети, відсутність митниць, свобода торгівлі, всезагальне знищення кріпосного права і рабства. Зовнішніми зносинами, військовим флотом повинна завідувати центральна влада, зберігаючи повну автономію кожної частини федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти. В той же час М.Костомаров, як провідник «теорії народного елементу в політичному процесі», ідеалізував «український дух», «українську раціональну демократію», «братерське співжиття різних слов'янських народів».

В Західній Україні близьким за політичними поглядами до кирило-мефодіївців був прихильник природного права галичан на самобутність, а українського народу – на самовизначення В.Подолінський.

В цей період соціально-політична думка України була гідно представлена творчістю *Тараса Григоровича Шевченка* (1814-1861).

Його світогляд сформувався під впливом радикальних політичних ідей Західної Європи. У своїх творах він повертає з небуття історичну пам'ять українського народу. В політичних поезіях Т.Шевченка значне місце посідає проблема боротьби народів за національне визволення. В поемі «Кавказ» ним глибоко розкрита колонізаторська сутність російського царизму. Політичним ідеалом Т.Шевченка була демократична республіка – суспільство із народним самоврядуванням, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. У такому суспільстві провідна роль повинна належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

У другій половині XIX ст. українська соціально-політична думка була представлена декількома видатними особистостями, серед яких провідне місце належить **Володимиру Антоновичу** (1837-1908), - ідейному натхненнику руху «хлопоманів», в якому об'єдналися поляки-українофіли. Він був переконаним прихильником ідеї народного суверенітету, природних фізичних і духовних свобод людини, селянської демократії, соборності і федералізму. Він, на відміну від П.Куліша, вважав, що національне відродження просувається не від нації етнографічної до нації політичної, а навпаки. На думку В.Антоновича, можна змінити зовнішні ознаки національності, але внутрішні риси її незмінні. Вроджена нелюбов і нездатність українства до державного життя, на його думку, не така вже страшна, бо вільна творча спільність людей краща від держави.

Ідеї національного відродження і державного суверенітету, скасування самодержавства і кріпацтва відстоював один із засновників Товариства ім.Т.Шевченка у Львові **О.Кониський**. **П.Житецький** розглядав Київську Русь як колыску українського народу, його мови і побуту. Такій же тематиці було присвячено багато статей **Т.Рильського** – батька видатного українського поета.

В середині – другій половині XIX ст. більшість українських громадсько-політичних діячів належала до громад - осередків прогресивної української інтелігенції.

Провідним ідеологом старої київської громади був засновник українознавства в європейській науці, фундатор української політології, основоположник вітчизняного конституціоналізму **Михайло Драгоманов**. У своїх провідних працях «Передне слово до «Громади», «Лібералізм і земство в Росії», «Листи на Наддніпрянську Україну» він намагався поєднати ідею ліберальної демократії з ідеєю безпеки у розвитку унітарних державних

бюрократичних структур, альтернативу яким бачив у сполученні принципів класичного ліберального парламентаризму та федеративного державного устрою. Критикуючи абсолютизацію інтересів трудового народу, М. Драгоманов в той же час продовжував народницько-демократичну традицію під прапором громадівства. Метою перевлаштування суспільства він проголосив «без начальство» – анархосоціалізм прудонівського типу. На його думку, гарантією права особистості може бути тільки вільна самоврядована громада. Федеративний союз таких громад – альтернатива унітарним бюрократичним структурам держави.

Сутність концепції М. Драгоманова полягала в забезпеченні національних інтересів України шляхом конституційно-правової реорганізації Росії, надання чітких гарантій конституційних прав громадян, права самоврядування для окремих регіонів і національностей та забезпечення вільного розвитку української культури.

М. Драгоманов принципово і послідовно виступав проти будь-якої тиранії і диктатури, будь вона монархічно-бюрократичного чи революційного походження. Обидві вони засновані на унітарно-бюрократичних структурах влади та несумісні із правами людини та свободою народу. Він категорично засуджував ідеї українського націоналізму і державного сепаратизму. На його думку, політична і національна автономія України можлива і без національно-державного відокремлення від Росії.

Друга спроба переносу ліберальних ідей на український ґрунт носила переважно космополітичний характер і виявилася в діяльності представників російської ліберальної течії в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. В цей час поширенню ліберальних ідей на українських теренах сприяли, окрім *М. Драгоманова*, *Б. Кістяківський*, *М. Туган-Барановський*, *М. Ковалевський* та інші.

Визначна роль у розвитку української соціально-політичної думки належить *І. Я. Франко* (1856-1916), світогляд якого формувався в умовах наростаючого визвольного руху трудящих за національне і соціальне визволення. І. Франко пов'язував з перемогою народної революції соціально справедливе суспільство. Виступаючи за мирний шлях суспільного розвитку, він не відмовлявся і від збройної боротьби, якщо це буде необхідно. Він писав: «А як війна кривава понадобиться – не

наша буде в тім вина»²⁷. І.Франко був певний, що у майбутньому суспільстві провідну роль відіграватимуть культурно-економічні проблеми, а не політичні. Культурні народи вступають у вічну федерацію, а всі можливі суперечки вирішуватимуться міжнародним виборним судом. Згуртування майбутньої федерації І.Франко уявляв собі в такій послідовності: створення федерації в межах возз'єднаної України; створення федерації в межах визволених народів Росії; об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію; оформлення всесвітньої федерації.

Проблеми національної свободи посідають значне місце і в творчості видатної української поетеси і громадської діячки революційно-демократичного спрямування *Лесі Українки* (*Лариси Петрівни Косач*, 1871-1913). Вона сповідувала ідеал свободи, який виключав будь-яке пригнічення. Досягнення такої свободи можливе шляхом суспільної і культурної перебудови держави, фактичного визволення робітників, до яких вона відносила, як і І.Франко, трудову інтелігенцію та найбільше селянство. А міра свободи особи, на її думку, залежить від ступеня фізичного і духовного розвитку людини. Важливою ознакою справжньої свободи Леся Українка називала свободу національну, вільний розвиток всіх націй. Вона з особливим болем сприймала долю рідного поневоленого народу:

О, люде мій бідний, моя ти родино,
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
Палають страшні, незагойні рани
На лоні у тебе, моя Україно!

Волелюбна дочка свого народу, Леся Українка вірила в його сили, у здатність вибороти собі гідне людини життя, свободу і незалежність своєї країни.

Розвиток соціально-політичної думки в ХІХ столітті – це етап зрілості, характерною ознакою якого було домінування народницької ідеології. Ідеологія української державної незалежності на той час ще не сформувалася, оскільки в цей час ще не існувало самої держави як такої.

²⁷ Франко І. Твори: В 50 т. – Т. 1 – С. 31.

4.4. Проблеми державної незалежності та демократії в соціально-політичній думці України першої половини ХХ століття

Перша половина ХХ ст. вважається найбільш плідною в розвитку української соціально-політичної думки. Це пояснюється тим, що вчені цієї доби були збагачені досвідом державного будівництва в Україні в 1917 – 1920 рр. і могли аналізувати його здобутки і помилки. У світовій політичній науці цей період став перехідним від міждисциплінарної політології, яка до 40-х рр. ХХ ст. ще не мала в Європі своєї методології, а політичні процеси досліджувалися багатьма іншими дисциплінами, до інституалізованої. Визначну роль тут відіграли теорії *Г.Моски*, *В.Парето*, *М.Вебера*, *Р.Міхельса*, *Л.Гумпловича*, *Р.Челлена*, *Г.Елінека* та багатьох інших. Концепції цих учених, як методологію, використовували українські вчені цього періоду. Але свої дослідження вони могли здійснювати переважно в еміграції, тому що розробляти концепції української державності ні в Наддніпрянській Україні, ні в Галичині не було ніякої можливості..

Вчені-державники за своєю методологією не склали єдиної наукової школи. В сучасній українській політології не існує єдиного підходу щодо основних напрямків розвитку української соціально-політичної думки першої половини ХХ ст. ***В.А.Потульницький*** на основі дослідження критеріїв історичної оцінки та методологічних підходів, які застосовували ці вчені, пропонує диференціацію соціально-політичної думки цього періоду за трьома основними напрямками: народницький (ново народницький), консервативний і національно-державницький.

Новонародники (***М.Грушевський***, ***Р.Лашенко***, ***С.Шелухін***) виступали з позицій народництва. Але їх концепції значно відрізнялися від ідей народників ХІХ століття. Вони вважали найвищим критерієм історичної оцінки народний добробут і народоправство, досліджували історію українського народу як окремої культурно-етнічної одиниці, розробляли ідею можливої федерації українського народу з іншими народами, питання демократичних традицій в Україні, історико-правових підстав українського народу мати свою власну республіканську державу. ***М.Грушевський*** був прихильником федеративних відносин з Литвою

та Білорусією, *Р.Лащенко* – з Росією, *С.Шелухін* – з чехами, словенцями, сербами, хорватами, словаками.

Новонародники вважали, що федерація тією чи іншою мірою сприятиме зміцненню української державності. Основа української державності – опора на власні сили, народоправство, демократизм, безкласовість, розуміння народу як територіального об'єднання всіх громадян, що проживають на території України. Найкращою формою державного устрою для України новонародники вважали парламентську або президентську республіку. В своїх державотворчих концепціях вони орієнтувалися на Наддніпрянську Україну і звинувачували у відсутності української державності сусідні країни (в основному Росію і Польщу).

М.С.Грушевський, історик і патріот свого народу, посідав визначне місце в історії української науки і культури кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. Як політик він був засновником Національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у Києві, творцем засад Української незалежної держави, першим президентом УНР. У науковій творчості і політичній діяльності М.Грушевський вважав найвищим мірилом любов до свого народу і до історичної істини.

Консерватори (*В.Липинський, В.Кучабський, С.Томашівський*) сповідували ідеї національного консерватизму, вважаючи, що без держави немає нації. Найбільш сприятливою і придатною формою державного устрою для України вони вважали консервативно-монархічну державу (В.Липинський – трудова легітимна монархія; В.Кучабський – міліарна монархія; С.Томашівський – клерикальна монархія).

Політичні концепції представників консервативного напрямку не були однорідними. Але їх об'єднують три спільні ідеї:

1) критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу;

2) визнання панівної ролі держави в суспільно-економічному житті;

3) пошуки нових форм організації суспільного ладу та суспільних відносин, що спиралися б на представництво усіх класів. Основну причину втрати Україною своєї державності консерватори вбачали у внутрішній слабкості самого українського народу і у відсутності національної еліти, якій вони відводили провідну роль.

Найвідоміший серед учених консервативного напрямку **В.К.Липинський** зазначав, що справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями. Його основна ідея полягала в об'єднанні всіх людей незалежно від їхнього походження, усвідомленні належності до спільної території. Будучи територіальним патріотом, він вірив, що патріотизм, як усвідомлення своєї території, лежить в основі буття і могутності держави.

Націонал-державники (**С.Дністрянський, В.Старосольський, О.Бочковський, С.Рудницький, О. Ейхельман**) займають ніби проміжне місце між новонародниками та консерваторами. Їхні концепції базуються на ідеї беззастережного визнання права кожної нації як історичної спільноти на власну автономію і державну незалежність. **С.Дністрянський** вважається засновником національно-державницького напрямку в українській політичній науці. Він розробив теорію суспільних зв'язків, на основі яких обґрунтував право самовизначення України на її етнічній території. Вчений був переконаний, що в основі суспільних зв'язків лежать національні і державні традиції, які сформувалися історично. **С.Дністрянський** підкреслював, що в Україні розвиток суспільного життя відбувається так само як в Західній і Центральній Європі: весь соціальний устрій спирається на сім'ю, рід, плем'я; а підґрунтя майбутньої державності зароджується ще в родовій суспільній організації.

Націонал-державники захищали право українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території, підкреслювали, що основою життя української нації є демократія та республікансько-демократична державність. Національна ідея і національна психологія – це сутність нації, що скеровує народ проти зазіхань іншої держави. Приділяючи значну увагу державному будівництву України, вони розглядали Галичину як П'ємонт України (П'ємонт – північно-західна область Італії, яка була головним центром національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного панування, за об'єднання розділеної Італії в єдину державу в XVIII – XIX ст.).

Ідея української державної незалежності була провідною і в творчості представників націоналістичного напрямку української соціально-політичної думки, найвідомішими представниками якого є **М.Міхновський, Д.Донцов, М.Сціборський**. Засновником цього напрямку вважають **М.Міхновського**. Він першим заявив про колоніальний статус України в складі Російської імперії та право

українців на самовизначення. М.Міхновський підкреслював, що державна самостійність є головною умовою існування нації і пропонував іти до незалежності протореними шляхами західних країн, використовуючи творчий потенціал націоналізму західного типу. Йому належить максималістське гасло «Україна – для українців!». В своїй праці «Самостійна Україна» М.Міхновський спробував оформити скривдженні національні почуття українців у рамках політичної програми. Тут він чітко поставив питання про незалежну українську державу, публічно задекларувавши право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

Головним ідеологом націоналістичного руху виступив *Дмитро Донцов*. Його ідеологічна та політична концепції викладені в праці «*Націоналізм*», де він розкриває сутність інтегрального (чинного) націоналізму. На думку Д.Донцова, інтегральний націоналізм – це філософія виживання нації, яка поставлена на край могили. Цю ідею він обґрунтовував в той час, коли український народ був загнаний «більшовицькою Москвою і панською Польщею в політичний тупик», а пробуджена національна українська свідомість шукала шлях державної самореалізації чи бодай елементарного захисту нації. Провідною ідеєю інтегрального націоналізму є переорієнтація українців на Захід, відхід від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Д.Донцов говорив, що призначення України – бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. Саме в цьому, на його думку, полягає зміст української національної ідеї. Він, на відміну від В.Липинського, вважав, що поява нації, її прагнення до самостійного політичного життя – необхідна умова створення незалежної української держави. Головною умовою перетворення маси в націю, на його думку, є формування національної політичної еліти як державотворчого елемента. Д.Донцов вважав, що в боротьбі за незалежність українці мусять виступити як єдиний моноліт. Але він чітко не уявляв майбутній соціально-економічний і соціально-політичний тип українського суспільства. Політична система майбутньої держави мала бути заснована на владі однієї націоналістичної партії, основну частину якої мали становити випробувані «борці» і «кращі люди». На вершині владної піраміди мав стояти вождь з необмеженою владою.

Микола Сціборський, офіцер УНР, один із лідерів ОУН, засновуючись на ідеях націоналізму, запропонував свою модель української державності.

В своїх працях, зокрема в *«Націократії»*, він сформулював політичну доктрину інтегрального націоналізму. Концепція націократії виступала альтернативою монархічній, соціалістичній і демократичній формам держави. За визначенням М.Сціборського, націократія – «це режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою усіх соціально корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління»²⁸. Захищаючи гасло ОУН (Організація українських націоналістів) *«Держава вище партій і класів»*, він заперечував право політичних партій на участь в управлінні державою, а оптимальним засобом здійснення державної влади на час національної революції вважав диктатуру. Диктаторські функції повинна була виконувати революційна націоналістична організація як опора політичного режиму. Республіканський лад в Україні мав встановитися після певного періоду диктатури та стабілізації національної державності. Але влада повинна бути в руках націократії. Політичні партії стануть непотрібними, тому що функції політичного управління виконуватиме ОУН як загальнонаціональний рух.

Націоналістичної ідеології як напряму соціально-політичної думки, що сповідував принцип «мета виправдовує засоби», дотримувались **Є.Коновалець**, **С.Бандера**, **А.Мельник** та інші прихильники і діячі національно-визвольних змагань в Україні. Але націоналізм не був ні першим, ні основним носієм української національної ідеї.

Як бачимо, вже в першій половині ХХ ст. представники різних, навіть протилежних напрямів соціально-політичної думки, із різних принципово відмінних ідеологічних засад все більше схилилися до висновку, що політична суверенність і державна самостійність України є єдино можливим і вирішальним чинником національного відродження її народу.

²⁸ Сціборський М. Націократія. Прага, 1942. С. 109.

Безумовно, що ми змогли розглянути тільки основні етапи розвитку української соціально-політичної думки та її ключові постаті. Соціально-політична думка України значно багатоманітніша як за своїми творцями, так і за своїми ідеями і концепціями.

Висновки. Вивчення основних ідей і концепцій соціально-політичної думки України та їхньої ролі у становленні національної державності є важливою умовою розуміння сучасної української політичної дійсності.

У сучасному світі сприйняття політики як умови забезпечення динамічної стабільності держави, суспільного прогресу стало атрибутом цивілізованого життя. Таке розуміння політичного розвитку багато в чому характеризує і соціально-політичну думку України в її історичному контексті.

Звісно, у одній главі «З історії української соціально-політичної думки» не можливо було охопити все багатство та розмаїття української соціально-політичної думки.

Генеза розвитку дослов'янських і ранньослов'янських етносів на теренах сучасної України в давню епоху, ще до виникнення Київської Русі, показує що тут відбувалися складні глибинні соціально-економічні, політичні і духовно-культурні процеси, що відповідали загальним тенденціям світового розвитку.

Запитання для самоперевірки

1. Розкрийте зміст соціально-політичних ідей руських князів відносно України.
2. Яка мета державотворчих концепцій українських гетьманів?
3. У чому полягала історична для України місія Б.Хмельницького?
4. Яку роль відіграло Кирило-Мефодієвське товариство у визвольній боротьбі українського народу?
5. Місце соціально-політичної думки України у скарбниці світових соціально-політичних вчень.

Завдання для самостійної роботи

1. Написати есе на тему: «Запорізька Січ як унікальна соціально-політична організація».
2. Визначити спільне і відмінне у соціально-політичних поглядах М.Драгоманова і М.Міхновського.
3. Законспектувати на власний вибір 2 праці з історії української соціально-політичної думки.

Рекомендована література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991
2. Велесова книга – Волховник. – Вінниця, 2007
3. Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991
4. Кирилюк Ф.М. Історія політології: Підручник. – К., 2002
5. Політологія. Кінець XIV – перша половина XX ст.: Хрестоматія. – Львів, 1996
6. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів, 1996
7. Політологія / За ред. О.І.Семківа. – Львів, 1994
8. Потульницький В.А. Історія української політології. – К., 1992
9. Сціборський М. Націократія. – Прага, 1942.
10. Франко І. Твори: У 50 т. – Т.1. – К., 1976

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 5. СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ І КОНЦЕПЦІЇ: ХІХ – ХХІ СТОЛІТТЯ

5.1. Класична соціологія (ХІХ – поч. ХХ ст.): О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, К.Маркс, Ж.А. де Гобіно, Г.Зіммель, Ф.Тьоніс, М.Вебер, Л. Уорд, Ф. Гіддінгс, В.Парето, П.Сорокін

5.2. Основні соціологічні концепції ХХ століття

5.3. Пошуки шляхів інтеграції соціологічного знання початку ХХІ ст.

5.1 Класична соціологія (ХІХ- поч.ХХ ст.): О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, К.Маркс, Ж.А. де Гобіно, Г.Зіммель, Ф.Тьоніс, М.Вебер, Л. Уорд, Ф. Гіддінгс, В.Парето, П.Сорокін

Соціологія як наука про суспільство орієнтується на дослідження процесів спілкування та спільної життєдіяльності людей (на мікрорівні) і соціальних законів та закономірностей становлення, розвитку та функціонування малих, середніх і великих соціальних систем (мезо-, макро- і мега- рівні). Інтерес до проблем суспільних відносин пов'язаний з різними іменами і традиціями в історії науки: з іменами Конфуція, Платона і Аристотеля в стародавній філософії, Ібн Хальдуна в ісламському правознавстві, з рухом європейського Просвітництва. Однак сам термін «соціологія» вперше був використаний лише у 1824 р. у листах **О.Конта** (1798-1857 рр.). , більшого поширення він одержав після видання його книги «Курс позитивної філософії» (1834 р.)²⁹. Від О.Конта і бере свій початок класична соціологія, історично першою теорією якої є *позитивізм*.

²⁹ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Н.М.Хома та ін. За заг.ред. В.М.Пічі. 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Новий Світ-2000», 2004. – С. 357.

Позитивізм (лат. *positivus* – позитивний) – провідний напрям в соціології XIX ст., який головним чином характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню, тобто безпосередньо знайомими нам з досвіду. Ініціатор виокремлення соціології як самостійної науки, О.Конт обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства.

У структурі соціології він розрізняв:

соціальну статистику, яку розглядав як анатомію суспільства, що досліджує соціальні інститути (сім'ю, власність, державу) і

соціальну динаміку, тобто загальні закони соціального розвитку.

Основними засадами **позитивізму** О.Конт вважав спрямованість науки на:

1. органічне на противагу химерному;
2. корисне на противагу марному;
3. достовірне на противагу непевному;
4. органістичне (позитивне) на противагу негативному (деструктивному). Розглядав суспільство як певну органічну цілісність, яка ґрунтується на солідарності та суспільному поділі праці і розвивається за природними законами, а отже, має вивчатися точними методами природничих наук у межах соціології. Визначив основні методи соціології – спостереження, експеримент та порівняння (історичний).

Закономірності розвитку суспільства обґрунтовував на основі Закону трьох стадій розвитку суспільства та мислення, до яких відносив:

- 1) теологічну (примітивна – релігійна міфологія, фетишизм, політеїзм та монотеїзм);
- 2) метафізичну (проміжкова – абстрактні знання: 1300-1800 рр.);
- 3) позитивну (наукова стадія – наукові дослідження).

О.Конт сформулював основоположні принципи соціології:

- *натуралізм*, який пояснює суспільні закономірності у більш-менш чіткій відповідності до природних закономірностей;
- *органіцизм*, який описує суспільство як цілісну систему на противагу механістичним моделям, які розглядають суспільство як агрегат елементів;
- *еволюціонізм*, що націлює на аналіз суспільної історії як переважно еволюційного, повільного та безперервного процесу.

О.Конт керувався принципом «багатофакторності» історичного розвитку.

Органістична концепція англійського філософа і соціолога-позитивіста **Герберта Спенсера** (1820-1903) представлена у тритомній праці "*Основи соціології*", що дає цілісне уявлення про методологічні засади вченого і його погляди на суспільство.

Суть органічної теорії Г.Спенсера полягає в розумінні суспільства як соціального організму, подібного біологічному і який розвивається за такими ж законами. Послідовно проводячи аналогію між соціальними і біологічними організмами, Г.Спенсер виділяє такі їх спільні риси:

- всі організми ростуть, збільшуючись в об'ємі;
- вони мають свою внутрішню структуру;
- ця структура ускладнюється у міру зростання;
- ускладнення структури супроводжується посиленням диференціації функцій складових її частин;
- це веде до розвитку взаємодії між окремими частинами.

На підтвердження цих положень Г.Спенсер наводив ряд конкретних аналогій: роль мозку виконує в суспільстві уряд, кровообігу - торгівля, судинної системи - транспорт, харчування - промисловість і землеробство і т.д.

У той же час Г.Спенсер відзначав і відмінність суспільства від біологічних організмів:

- 1) у ньому індивід менше залежить від соціального цілого;
- 2) в біологічних організмах елементи існують ради цілого, а суспільство, що складається з окремих індивідів, служить благу своїх членів.

З органічної теорією суспільства Г.Спенсера тісно пов'язане його вчення про загальну еволюцію, що склалося в основному під впливом ідей Ч. Дарвіна.

Еволюцію Г.Спенсер розглядав як вищий закон всього існуючого, як джерело будь-якого природного і суспільного явища. Її основні моменти - переходи від простого до складного (інтеграція), від однорідного до різнорідної (диференціація), від невизначеного до визначеного (зростання порядку).

Соціальна еволюція, по Г.Спенсеру, являє собою частину "загального процесу еволюції". Суспільство розвивається від найпростіших форм до більш складних за природним законам, які носять об'єктивний характер.

У ході соціальної еволюції відбувається вдосконалення **інститутів суспільства**, ускладнення їх функцій. Головний напрямок соціальної еволюції Г.Спенсер бачив в наростанні внутрішньої диференціації суспільства (ускладненні політичної організації, соціальному розшаруванні, появі нових інститутів і т.д.).

Будь-яке високоорганізоване суспільство складається з **трьох головних систем**: "продуктивної", "розподільчої" і "регулятивної", а відтак воно має виконувати і відповідні функції. Кожна їх цих систем включає **соціальні інститути**, під якими Г. Спенсер розумів "*стійкі структури соціальних дій*". Наприклад, в рамках "регулятивної системи" він виділяв інститути соціального контролю, куди відносив державу, церкву, сім'ю, обряди і традиції ("церемоніальні інституції"). Вся система соціального контролю, по Спенсеру, тримається на страху: "страх перед живими" підтримується державою, а "страх перед мертвими" - церквою.

Висунувши на перший план вивчення структури суспільства і функцій її елементів, Г. Спенсер заклав **основи структурно-функціонального** методу, який у подальшому мав широке поширення в соціології. Саме цим і визначається, насамперед, його заслуга в розвитку соціологічної думки.

Теоретико-методологічна концепція французького філософа і соціолога **Еміля Дюркгейма** (1858 – 1917) отримала назву **«соціологізм» (соціологічний реалізм)**, у межах якої соціальне явище або суспільство визначається як своєрідна реальність, яка відмінна від простої суми індивідів, що складають суспільство, а відтак закономірності, що притаманні суспільству відмінні, і не можуть бути виведені з закономірностей індивідуальної свідомості (психіки), тобто неможливо пояснити соціальні факти (процеси), виходячи тільки з аналізу індивідуальної свідомості. Звідси Е.Дюркгейм формулює *фундаментальне кредо свого соціологічного методу*: пояснити будь-який соціальний феномен можна лише за допомогою іншого соціального феномена. Цю основну тезу соціологізму Е.Дюркгейм обґрунтовує у всіх своїх найважливіших роботах: «Про поділ суспільної праці»; «Метод соціології»; «Самогубство»; «Елементарні форми релігійного життя» та ін.

Соціологія, за Дюркгеймом, займається дослідженням переважно **соціальних фактів**, які мають наступні властивості:

- їм властива об'єктивність існування (незалежність від індивіда);
- мають примусову силу на індивіда та його поведінку;

➤ їх не можна зводити до економічних, психічних, фізичних чи інших факторів реальності.

Примусовий вплив соціальних фактів здійснює регуляцію індивіда в суспільстві, тому поведінка особи визначається не індивідуальними причинами, а сукупністю соціальних фактів, що штовхають людину на ті чи інші вчинки.

Суспільству, таким чином, властиві риси фізичної та моральної зверхності стосовно індивідів, тобто індивід, як вважає Е. Дюркгейм, виникає з суспільства, а не навпаки. Визначаючи незалежне від окремого індивіда існування соціальних фактів, Е. Дюркгейм наполягав на необхідності досліджувати їх об'єктивними методами, що означало слідування принципам природничих («позитивних») наук.

Соціальні факти Е. Дюркгейм вважає предметом соціології і поділяє їх на *морфологічні*, що становлять у сукупності «матеріальний субстрат» суспільства, і *духовні*, нематеріальні («колективні уявлення»), що становлять у сукупності колективну свідомість. Наскрізна тема інтелектуального пошуку Е. Дюркгейму – це тема *суспільного консенсусу, обґрунтування ідеї суспільної солідарності*. Аналізуючи взаємодію індивіда і колективу, Дюркгейм розрізняє *механічну та органічну солідарності*.

Перша має місце в примітивних (архаїчних) суспільствах, зв'язуючий елемент у яких релігія. Зростання кількості населення зумовлює більшу спеціалізацію занять. Суспільство з механічного перетворюється на органічне (сучасне), яке зобов'язане своїм існуванням вже не однаковості світосприйняття, а необхідності, яка змушує різноманітні соціальні групи до взаємного виконання тих чи інших функцій.

Зміна механічної солідарності примітивних суспільств органічною, притаманною сучасним диференційованим суспільствам, не може отримати пояснення з точки зору індивідуальної свідомості. Це ж стосується і такого соціального явища, як самогубство; його варіації зумовлюють, доводить Е. Дюркгейм, тільки соціальні причини, зокрема послаблення соціальних зв'язків (**аномія**), які об'єднують індивіда з іншими членами суспільства. Розкриваючи сутність і походження релігії, Дюркгейм також наголошує на тому, що вона є продуктом колективної творчості, яка спонтанно виникає з самого факту взаємовідносин індивідів.

Е.Дюркгейм справив значний вплив на розвиток соціальних наук у Франції; він є засновником французької соціологічної школи, яка продовжувала існувати і після його смерті, а його концепції стали основою структурного функціоналізму, який пізніше обґрунтували Т.Парсонс, Р.Мертон та ін. соціологи ХХ ст.

Марксистська соціологія - це, передусім, матеріалістичне розуміння історії, що викарбувалось на основі дослідження реального змісту історичного процесу, його об'єктивних закономірностей. Її засновниками були німецькі філософи **Карл Маркс** (1818-1883) і **Фрідріх Енгельс** (1820-1895). На становлення цієї теорії певною мірою значно вплинули діалектика Г.Гегеля, політико-економічні та соціологічні концепції А. Сміта, Д. Рікардо, К. Сен-Сімона, а також утопічні ідеї Т. Мора та Т. Кампанелли. Марксистський погляд на розуміння історії суспільства дає своє пояснення матеріальних основ життя суспільства, характеру взаємодії його основних сторін, об'єктивної спрямованості його розвитку та ролі свідомої діяльності людей в історичному процесі. І хоча марксистська соціологія постійно піддається критиці, вона залишається однією з найбільш впливових класичних соціологічних теорій і має прихильників у всьому світі.

К. Маркс, на відміну від його попередників, *першооснову суспільного життя* пов'язує з дією механізмів розподілу суспільної праці і функціонуванням інститутів приватної власності та грошей, і доходить висновку про виключно негативну їх роль як знарядь "людського відчуження", оскільки при цьому особа втрачає саму себе у соціальних спільнотах. Ця позиція стала одним з найсуворіших звинувачень на адресу капіталізму і привернула до себе увагу багатьох мислителів, інтелектуалів тієї епохи.

Згідно з матеріалістичним або, точніше, економічним розумінням історії, *система матеріально-виробничих відносин* (це поняття К. Маркса та Ф. Енгельса вперше почали застосовувати у загальносоціологічному контексті) становить *першооснову, «базис»*, на якому ґрунтуються всі інші відносини людей – політичні, правові, ідеологічні, релігійні.

Життєва реальність людських індивідів, за теорією Маркса, – це боротьба за своє існування. Щоб вижити, вони повинні виробляти засоби існування, взаємодіючи у виробництві. Із досвіду соціальної співпраці "виростає" свідомість людини. За здогадкою К.Маркса, мораль, релігія, політичні погляди, певні психологічні сторони та

інше є вторинними і кореняться саме в соціальному бутті. Звідси і випливає відома Марксова аксіома: "Не свідомість визначає буття, а буття визначає свідомість". Беручи до уваги тип виробничих відносин, К.Маркс окреслює певний ступінь історичного розвитку, тип суспільства в його цілісності як певної ланки історичного суспільного розвитку, застосовує поняття **"суспільно-історична формація"**, визначальною основою якої і є **базис**. Всі інші суспільні інститути і способи мислення, ідеологія, уявлення – це похідні від нього і вважаються надбудовою.

К. Маркс та Ф. Енгельс неодноразово підкреслювали, що предметом їхнього теоретичного інтересу є навіть не суспільство взагалі, а певні *історичні типи суспільства* - "економічні суспільні формації». А наріжним каменем історії суспільного розвитку є *зміна способів виробництва* - революційні перетворення в еволюційній формі. Однією з опор марксового вчення і важливою соціологічною теоретичною моделлю, яка істотно збагатила розуміння соціальних відносин та структури суспільства, є *класова теорія К.Маркса*. Іноді навіть стверджують, що *соціологія Маркса* - це *соціологія класової боротьби*. Його концепція пов'язана з аналізом антагоністичних відносин між буржуазією та пролетаріатом як головними класами. Право на володіння засобами виробництва або відсутність такого права (володіння лише власною робочою силою) виступали причиною загострення суспільних суперечностей. Саме вони, як дві полярності, створювали тотожну електростатичним розрядам дієвість, яка надалі примушувала суспільство приймати таку взаєморівновагу. Тому **загострення соціальних конфліктів** і доведення їх до соціального вибуху - пролетарської революції - це, на думку мислителя, було об'єктивною тенденцією соціального розвитку того часу.

Расово-антропологічну школу у соціології заснував **Жозеф Артюр де Гобіно** (Gobineau) (1816-1882), французький соціолог, письменник і публіцист. У основній праці *«Про нерівність людських рас»* (1855) намагався обґрунтувати необхідність існування пануючої еліти і висунув реакційну теорію, за якою *нерівність, пов'язана з расовими відмінностями (біла — арійська, жовта і чорна раси), і витікаюча з нього боротьба рас є рушійною силою розвитку народів*. За Гобіно, найбільш здібною до культурного розвитку є біла раса, особливо її германська (німецька) гілка. Прагнучи до розширення свого впливу, біла раса змішується з іншими расами, що, веде до

зниження її здібностей і культури. Це приводить до втрати вищими расами пануючого положення і виникненню демократії, яку Гобіно найгіршою формою держави.

Формальну соціологію заснував **Георг Зіммель** (1858-1918) – німецький філософ і соціолог, один з основних представників пізньої „філософії життя” (поряд із Ніцше, Бергсоном і Дільтеєм). У соціології Г.Зіммель вважається і творцем теорії соціальної взаємодії. Коло соціологічних інтересів Г.Зіммеля було вельми широким: влада і насильство; соціальна диференціація; відчуження; взаємовідносини суспільства та індивіда; соціологія культури, міста, сім’ї і статті; соціологія конфлікту; соціологія релігії.

Учений розділяв соціологію на три складові –

- загальна соціологія,
- чиста (або формальна) соціологія і
- філософська соціологія.

Загальна соціологія, за Г.Зіммелем, займається вивченням усталених аспектів суспільного життя. До проблем такого роду можна віднести вивчення „законів” і „ритмів” суспільного розвитку, закономірностей соціальної диференціації і т. ін. У всіх цих випадках суспільне життя розглядається як щось уже існуюче.

Суспільство розглядається ним як результат взаємодії між людьми. І головне *завдання соціології* – виділення і опис *форм цих взаємодій* (сам Г.Зіммель користувався терміном *Vergesellschaftung*, буквально „усуспільнення”), в процесі яких і народжується суспільство. Це виділення з суспільного життя форм усупільнення і є предметом *формальної соціології*. Інакше кажучи, цей розділ соціології займається вивченням того, як виникає суспільне життя. Г.Зіммель займався переважно цією проблематикою.

Нарешті, *філософська соціологія* привносить у науку про суспільство елементи теорії пізнання і метафізики. У рамках цього напрямку вирішуються питання про сенс, цілі та причини формування суспільних відносин.

Займаючись вивченням процесів усупільнення, Г.Зіммель виділив кілька основних характеристик, за якими розрізняються *форми соціальної взаємодії людей*:

- 1) кількість учасників;
- 2) відносини між учасниками;
- 3) простір взаємодії.

Найбільший вплив теорія Г.Зіммеля справила на американську соціологію – вона стала відправною точкою для формування *Чиказької соціологічної школи* (Роберт Парк, один із головних її представників, особисто відвідував лекції Г.Зіммеля). Вплив Г.Зіммеля позначився також на роботах П.Сорокіна, К.Манхейма, Х.Фрайера, Т.Адорно та багатьох інших видатних соціологів першої половини ХХ ст.

Соціологічна концепція Ф.Тьоніса. Фердинанд Тьоніс (1855-1936) -видатний німецький філософ та соціолог. Соціологічна теорія ХХ століття характеризується своєрідним „**тьоннісівським ренесансом**”. Без посилань на його протиставлення принципів „*суспільства*” і „*спільноти*” (общини) не обходиться жодне ґрунтовне соціологічне дослідження. Поряд із цим, ідеї Ф.Тьоніса значною мірою залишаються домінантами наукових дискусій у сучасній соціальній філософії та соціології. Він, разом із Г.Зіммелем та Л. фон Візе, вважається засновником **формальної школи** в соціології.

Ф.Тьонніс одним із перших спробував створити єдину, логічно струнку систему понять у соціології, показати її багатоманітність.

Він пропонував розрізняти:

а) „*чисту*” соціологію, яка аналізує суспільство „анатомічно”, в стані спокою (соціальна статика);

б) *прикладну соціологію*, яка аналізує механізми розвитку (соціальна динаміка);

в) *емпіричну соціологію*, що вивчає факти життя сучасного суспільства на основі статистичних даних (соціографія).

Соціологія, на думку Тьонніса, досліджує зв’язки та відносини, які не очевидні, не фіксовані прямо та безпосередньо, а є результатом абстрагування від реальних життєвих ситуацій.

У своїй праці „*Спільність та суспільство. Дослідження комунізму та соціалізму як емпіричних форм культури*” (1887), яка зробила його ім’я всесвітньо відомим, Ф.Тьонніс звертається до вивчення природи соціальних відносин і доходить висновку про існування двох типів соціальності:

а) „*Gemeinschaft*” („гемайншафт”, або *спільність, община*);

б) „*Gesellschaft*” („гезельшафт”, або *суспільство*).

Сама ж **соціальність** трактується як результат колективної смислотворчості. В її основі – різні типи вираженої волі. В основі „общини” лежить „сутнісна воля” (інстинктивна воля, зумовлена

усвідомленням інстинктивно-чуттєвої природи соціальних відносин). Суб'єктом такої волі є „самість”. Основу ж „суспільства” складає „вибіркова” воля, яка визначається раціональним мисленням.

Отже, за Тьоннісом, *спільнота (Gemeinschaft)* – це сукупність індивідів, у якій усі знають один одного, постійно зустрічаються, часом є близькими чи далекими родичами. Ознаки спільноти більш властиві сім'ї. Сімейне спілкування і повсякденне життя родичів значною мірою підпорядковані емоціям, перед якими відступають практичні або доцільні міркування, поведінка перебуває під впливом настрою, пристрастей, потягів. Тут добровільно взяті зобов'язання домінують над розрахунком й ефективністю, а підпорядкованість без користі та сподівань на винагороду ґрунтується на довірі й повазі. Утворення, подібні до сім'ї, – це теж спільноти.

У *суспільстві (Gesellschaft)* життя анонімніше, особисте знайомство не є обов'язковим та, мабуть, і можливим. Уміння знаходити найкращі засоби та найкоротші шляхи до мети, орієнтація на мінімізацію витрат, дотримання усталених правил і норм, лояльність щодо влади за умови чіткого усвідомлення вигідності цього, невпинне піклування про симетричність будь-яких обмінів – ось що заохочується в суспільстві й часто приречене на успіх. Раціональність тут явно домінує над почуттями.

Подібними „суспільствами” є сучасне індустріальне суспільство, держава, промислове підприємство, велика установа, політична партія тощо.

Перша форма співжиття – *спільнота* – історично передуює „*суспільству*”, яке виникає пізніше, знаменуючи перехід людства до нового етапу розвитку цивілізації.

Жити в різноманітних спільнотах і суспільствах, що успадковуються від попередніх поколінь та щойно створюються, – така доля людства і кожного з нас зокрема.

Ф.Тьонніс увійшов в історію науки як глибокий дослідник кризових явищ європейського типу соціальності, одним із проявів яких став фашизм. Учений, залишаючись у нацистській Німеччині, демонстрував відкриту неприязнь до „нового порядку”.

Вебер Карл Еміль Максиміліан (Макс) (1864-1920 рр.) – німецький соціолог, історик, соціальний філософ, громадський діяч, засновник **розуміючої соціології та теорії соціальної дії**, один з засновників соціологічної науки в Німеччині.

Одним з перших М.Вебер звернувся до вивчення специфіки пізнавального процесу у соціальних та гуманітарних науках. Підкресливши принципову відмінність між «генералізуючими» методами природознавства і «індивідуалізуючими» методами «наук про культуру», де теоретичні висновки і узагальнення набувають змісту лише в контексті «віднесення до цінностей», М.Вебер разом з тим указував на принципове значення теорії у сфері соціальних наук.

Теоретичні узагальнення - це **«ідеальний тип»**, де певні явища дійсності відтворені у їх індивідуальній самобутності, логічній несуперечливості та культурній значущості. *Ідеальний тип* не є копією дійсності, однак він виконує функцію логічного еталона, порівнюючи з яким емпіричні явища та процеси, можна чіткіше виявити їх причинну зумовленість, тенденції й закономірності розвитку. До ідеально-типових М.Вебер відносив такі поняття як «капіталізм», «феодалізм», «індивідуалізм» та ін.

У подальших працях розробка власне соціологічних проблем і категорій здійснюється М.Вебером в руслі широкомасштабних порівняльних досліджень у галузі історії, господарства, права, релігії і культури. У найбільш загальній формі предмет своїх досліджень М.Вебер визначає як **«розуміючу соціологію»**, тобто таке вивчення соціальної діяльності людини, яке передбачає розуміння сенсу людських дій і на основі її пояснення («Про деякі категорії розуміючої соціології», «Основні соціологічні поняття»).

Соціальна дія, на відміну від інших проявів життєдіяльності, свідомо співвіднесена з діями інших людей і спрямована на них. Рівень усвідомлення (раціоналізації) соціальної дії може видозмінюватись від порівняно низького (*традиційна і афективна соціальна дія*) до більш високого (*ціннісно-раціональна і цілераціональна дія*).

Методи розуміючої соціології Вебер застосував для вивчення зв'язків між соціальною стратифікацією і релігійними уявленнями у порівняльно-історичній перспективі. Релігійно-етичні ідеї і цінності, на думку М.Вебера, здатні виходити з кола їх первісних носіїв, і набувати масового поширення, стаючи духовними орієнтирами цивілізації. Для західної цивілізації таким орієнтиром стала *біблійна «етика світоволодіння»* - ідеї, якої трансформувалися у систему активістсько-волюнтаристських цінностей новоєвропейської культури.

Ідеї Вебера започаткували новий, на відміну від контівського, «не позитивістський» підхід до дослідження соціальної реальності.

Теоретична спадщина М.Вебера, зокрема його концепція «світового процесу раціоналізації», теорія соціальної дії, ідеї політичної соціології та порівняльно-історичної соціології релігій справили значний вплив на розвиток західної соціологічної думки ХХ ст. Про їх актуальність свідчить, зокрема, так званий веберівський ренесанс у західній соціології 70-х – початку 80-х рр.

Еволюційно-психологічний напрям соціології представлено працями **Лестера Уорда і Франкліна Гіддінгса**. На противагу європейському соціологічному позитивізму в американській соціології виникає напрям *соціологічного психологізму*. Засновник *психологічного еволюціонізму* **Лестер Уорд (1841-1913)** вважав, що *основою всіх дій людини є бажання як соціальна сила*, що висловлює природні імпульси людини. Розмаїття людських бажань групується навколо *двох основних бажань* - задоволення голоду, спраги (бажання підтримки життя індивіда) і статевих потреб (прагнення до продовження роду).

Він зазначав, що ці комплексні бажання обумовлюють активну поведінку людини, спрямовану на перетворення природного оточуючого світу. Поряд з бажаннями людини, *поведінка* визначається і репродуктивними силами, до яких він відносив *сексуальну, романтичну, подружню, материнську і кровну любов*. Крім того, Л. Уорд висловив зовсім новий *погляд на еволюцію*. Він вважав, що *механізм еволюції* змінюється з часом:

- спочатку існує період природної еволюції (*генезис*), коли розвиток іде без відчутного впливу людини;
- згодом настає період свідомої, цілеспрямованої еволюції (*телезис*), який є унікальним за своєю природою, бо формується свідомим намаганням людей.

Етапи цих періодів складаються з «*космогенезиса*», що охоплює весь світ, з часом його доповнює «*біогенез*» - новий еволюційний механізм, пов'язаний з виникненням життя, розвиток якого складає ще новіший механізм еволюції – «*антропогенез*» (становлення сучасної людини завдяки втіленню у ній розуму, свідомості). І нарешті, люди, організовуючись у суспільство, створили найновіший еволюційний механізм, названий «*соціогенезом*», який шляхом планування, передбачення, конструювання майбутнього відкриває зовсім нові можливості соціальних змін.

Значну увагу приділяв розробці утопічного вчення про *ідеальне суспільство* - «соціократію», істотною ознакою якого є *контроль на соціальними силами* за рахунок існування *колективного розуму суспільства*. Побудова такого суспільства можлива, на думку Л. Уорда, за рахунок перебудови капіталізму шляхом введення загальної обов'язкової рівної освіти.

Франклін Гіддінгс (1855-1931) американський соціолог, засновник першої в США кафедри соціології у Колумбійському університеті (1894), подібно до Л. Уорда орієнтувався на створення соціологічної системи, виходячи з *психологічного підходу*.

Він вважав, що *суспільство* - це психічне явище, зумовлене психічним процесом, а тому соціологія повинна поєднувати як суб'єктивне, так і об'єктивне бачення соціального світу. Сам він зосередив увагу на суб'єктивному, психологічному аспекті.

Первинний та елементарний суб'єктивний соціальний факт, за Ф. Гіддінгсом, - це «*усвідомлення роду*», тобто визнання себе й інших причетними до одного роду. Саме «*усвідомлення роду*» уможлиблює осмислення багатомірної взаємодії розумних істот і одночасно зберігає індивідуальні особливості кожного з них, оскільки саме *родова свідомість вирізняє соціальну поведінку від суто економічної, політичної чи релігійної*.

Соціалізація як процес «розвитку соціальної природи чи характеру» людини відбувається як у результаті стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із «свідомим планом». Такі впливи, виходять від різних елементів суспільного організму, мають виховну спрямованість і покликані формувати в індивідів сукупність реакції, адекватні впливам соціального середовища.

Розумові й моральні елементи суспільства, поєднуючись в різноманітних сполученнях, утворюють так назване *спільне почуття, спільні бажання, моральне почуття, суспільну думку і спільну волю суспільства*. Все це Ф. Гіддінгс називає «*соціальним розумом*», сформованим в результатів взаємодії «*індивідуальних розумів*».

Розвиваючи ідеї *психологічного еволюціонізму*, Ф. Гіддінгс вважав, що у *суспільному розвитку* сприяють дві сили: *свідома і несвідома*, тому *головними чинниками еволюції* є: з одного боку - об'єктивно-природні, з іншого - суб'єктивно-психологічні. До того ж останні набувають не стільки особистісного, скільки колективного характеру як «*усвідомлення роду*», яке і визначає поведінку людей.

Саме тому предметом соціології як конкретної, історичної, описової, пояснювальною науки має бути вивчення «плюралістичної поведінки», що зводиться до сукупності реакцій індивідів на динаміку стимулів середовища.

Вільфредо Парето (1848-1923) — італійський економіст і соціолог, один з основоположників **теорії еліт**, зробив важливий внесок в розвиток не тільки філософії, економіки, але й соціології. Він був першим визнаним мислителем-соціологом новітньої доби в Італії. Його місце в історії соціології надто своєрідне. За оригінальність та нетрадиційність думок, які не були сприйняті тогочасними представниками соціологічної науки, його іноді порівнюють з К.Марксом, Ф.Ніцше, З.Фрейдом.

В. Парето був яскравим представником **психологічного напрямку у соціології**. Характерною особливістю його **соціологічної орієнтації** було зосередження уваги на психологічних, переважно ірраціональних аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях та ін. Його наукові погляди формувалися в руслі досягнень точних та прикладних наук. Щодо визначення ролі соціології у пізнанні соціальної дійсності, В.Парето виводить її від філософських уявлень і визначає її **метод** (який добре себе зарекомендував в астрономії, фізиці, хімії, біології) як **логіко-експериментальний**. Цей метод вимагає систематичного спостереження явищ і розкриття їхнього виникнення, а також за допомогою логічних операцій поширення здобутого знання на галузі (процеси, явища), які не були предметом безпосереднього спостереження.

На думку В. Парето, **суспільство** має пірамідальну структуру, на вершині якої знаходиться **еліта** - керівний соціальний шар, що направляє життя всього суспільства. У своїх роботах В. Парето скептично ставився до демократичних режимів, називаючи їх «демагогічною плутократією», вважаючи, що в політичному житті є **універсальний закон**, при якому еліта завжди обманює маси.

Успішний розвиток суспільства, проте, можливий лише при своєчасному **оновленні еліт**, що розумілося у Парето, в розробленій ним **концепції «циркуляції еліт»**, як абсорбування і включення найбільш мобільних представників нееліт або контр-еліт в еліту за директивним принципом «обрання зверху» з боку самої ж правлячої еліти. В іншому випадку, відповідно до його концепції, суспільство чекає застій і заміна, в результаті революції, старої еліти – новою.

Соціокультурна соціологія Пітіріма Сорокіна. Пітірім Олександрович Сорокін (1889-1968) — російсько-американський вчений, який подав власне тлумачення предмета соціології як генералізуючої науки, увага якої фокусується на вивченні соціально-типових, повторюваних, родових явищ, властивостей, притаманних людській взаємодії.

П. Сорокін є автором *теорії соціокультурної динаміки*, яка пояснює процес історичних змін, історичного розвитку та прогресу. До *соціокультурної системи* він відносить увесь світ **надорганіки**, що створений людиною, і містить такі складові: мову, релігію, науку, філософію, право, літературу, живопис, скульптуру, тобто як елементи духовної, так і матеріальної культури. Підкреслюючи єдність надорганічного світу, належну роль у ньому вчений надавав засади цінності. Саме **цінності** лежать в основі будь-якої культури.

Вивчаючи цінності як фундамент культури, можна здобути знання про суспільство. Процес зміни цінностей, втрата старих та заміна їх новими зумовлює прогрес цивілізації. Тріада, що визначає розвиток суспільства за П. Сорокіним має такий вигляд: **особа - суспільство - культура**.

Соціологію П.Сорокін визначив як науку, яка вивчає *поведінку людини у середовищі собі подібних*. Такі природничі науки, як хімія, фізика, біологія - це досоціальні науки, а *соціологія*, на думку вченого, — це *надорганічна наука*, оскільки вивчає світ надорганіки, світ суспільності, що пов'язаний з мовою, наукою, релігією, політикою, соціальною організацією тощо. За П. Сорокіним, людина, щойно народившись, не є суб'єктом надорганіки. Стати такою можливо лише з часом, протягом тривалого процесу соціалізації, набуття навичок соціального життя, знань та умінь.

5.2. Основні соціологічні концепції XX століття

Структурний функціоналізм є одним з основних напрямків сучасної теоретичної соціології. Основні принципи структурного функціоналізму розробили провідні соціологи США Толкот Парсонс (1902-1979) і Роберт Мертон (1910-2003), які в різні роки посідали пост президента Американської соціологічної асоціації і активно осучаснювали соціологічні ідеї Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, М.Вебера

та ін. щодо структурного розуміння суспільства та його функціонування.

Відповідно до структурного підходу будь-який соціальний об'єкт дослідження складається з окремих структурних одиниць чи елементів, які входять до його складу і утворюють певну єдність. Функціональний підхід з'ясовує зв'язки між елементами і цілим, а також способи їх функціонування. При цьому соціолог розглядає можливі стани системи, визначає набір функцій, які виконують її елементи і які виступають способами їх поведінки, що притаманні даному системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності.

Для Т.Парсонса *система* є сталим комплексом соціальних дій, які повторюються і взаємопов'язуються. Соціальну структуру утворює система соціальних відносин людей, що діють, виконуючи певні соціальні ролі стосовно один одного. Отже *соціальна роль* – це одиниця соціальних відносин. У ролі, яку виконує індивід, поєднуються мотиви його дій з очікуванням щодо дій інших індивідів.

Т.Парсонс намагається не лише розробити правила структурно-функціонального аналізу будь-якої соціальної системи, але й визначити сукупність необхідних умов для всіх соціальних систем. Він вважав, що основою до всієї соціологічної концепції є *категорія рівноваги*. Порушення рівноваги в суспільстві означає дестабілізацію або загибель соціальної системи. Завдяки цьому і впливає *основне завдання соціології* - дати рекомендації для стабілізації суспільства, тобто підтримання рівноваги в соціальній системі. Жодна соціальна система, тобто суспільство, виробнича одиниця, окремий індивід – не можуть вижити, якщо не розв'язані основні проблеми, а саме:

- пристосування до оточуючого середовища (*адаптація*);
- формування цілей і мобілізації ресурсів для їх досягнення (*цілепокладання*);
- підтримування внутрішньої єдності і упорядкованості, припинення можливих відхилень (*інтеграція*);
- забезпечення внутрішньої стабільності, рівноваги, самототожності системи (*латентність*).

На рівні суспільства адаптацію здійснює економіка; функцію цілепокладання – політика; функцію інтеграції – право і культура; латентну функцію – інститути соціології: сім'я, школа, церква.

Одним з важливих положень концепції Т.Парсонса є розмежування таких відносин автономних підсистем дії, як особа і культура. Це дозволяє йому уникнути уявлень про цілком незалежну особу, з одного боку, і уявлень про індивідів, які жорстоко запрограмовані пануючою культурою і залежні від її цінностей, з другого. Він розглядає це співвідношення як систему вмотивованої поведінки особи, що взаємодіє з культурними стандартами і цінностями, виступаючи в якості оточуючого зовнішнього середовища.

В цілому формалізована модель системи дії включає *культурну, соціальну, особистісну і органічну підсистему*, які знаходяться між собою у відносинах взаємного обміну. Кожна з цих підсистем спеціалізується на виконанні певних функцій. Особа виконує функції ціледосягнення, соціальна підсистема – функції інтеграції індивідів, культурна підсистема – функції поширення взірців дій, цінностей, вірувань, знань; організм – функції адаптації до середовища. На найбільш загальному рівні *соціальний порядок* виступає продуктом двох процесів: тенденції системи до самозбереження і самодостатності та тенденції до охорони своїх кордонів і стабільності щодо навколишнього середовища.

Р.Мертон також створює цілісну теорію суспільства і парадигму функціонального аналізу. Але якщо Т.Парсонс основну увагу приділяє механізмам підтримки соціального порядку то Р.Мертон зосереджує зусилля на дослідженні дисфункцій, поведінки, що відхиляється від суспільних норм, стану анамії, соціальних конфліктів. Мертон вдається, на відміну від Парсонса, до більш тонкого пояснення суспільних та соціально-психологічних явищ. Основні вихідні положення функціональної теорії стверджують, що:

- соціальні види діяльності є функціональними для всієї соціальної системи (функціональна єдність);
- елементи соціальної системи виконують соціальні функції (функціональна універсальність);
- тому ці елементи є необхідні для системи (функціональна примусовість);
- функції поділяються на явні і латентні (приховані).

Р.Мертон погоджується з положеннями Т.Парсонса, але й вносить доповнення. Повна функціональна єдність суспільства зазвичай суперечить фактам, соціолог повинен дослідити ступінь реальної інтегрованості суспільства.

Соціальні явища можуть мати різні наслідки – сприяти інтеграції суспільства чи порушувати її, це виявить конкретний аналіз. Потреба певних функцій ставить проблему необхідності соціальних інститутів, які повинні забезпечувати розподіл цих функцій і не допускати їх змішування чи невиправну концентрацію. Соціолог також має чітко розрізняти мотиви й функції, шукати і досліджувати не лише явні, але й приховані, неусвідомлені функції та їх соціології є пояснення соціальної організації і поведінки людей з незацікавленої точки зору спостерігача шляхом копіткого й ретельного аналізу.

Інтеграція суспільства для Р.Мертонна, навіднику від Т.Парсона є явищем проблематичним, таким, що рідко зустрічається. Різні ступені інтеграції встановлюють межі спектру: від повної згоди до повної розбіжності. Предметом уваги Р.Мертонна є саме ситуації, які близькі до розбіжностей, які порушують єдність суспільства.

Отже основними складовими теорій структурно-функціонального аналізу виступають:

- розгляд суспільства як системи взаємопов'язаних структур, що складають його й утворюють єдине ціле; всі елементи системи залежні один від одного в силу різних виконуваних ними функцій;
- розуміння соціальних інститутів не стільки як самостійних утворень, скільки частин соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства;
- визнання індивіда, як основного елемента системи; він входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль;
- твердження, що суспільне життя залежить від солідарності, засновується на взаємодії та співробітництві діючих у ньому індивідів;
- положення про те, що в основі соціального життя лежать норми й цінності, воно включає певні обов'язки людей і необхідність соціального контролю;
- висновки, що соціальні системи є інтегрованими і тяжіють до стабільності, дисфункції у суспільстві є ненормальним, патологічним станом, який слід долати; велику роль в цьому відіграє соціологія, бо саме вона здатна виявляти соціальні відхилення і попереджати про них відповідні соціальні інститути.

Теорія символічного інтеракціонізму. Джордж Герберт Мід (1863-1961) та Герберт Блумер (1900-1987) вважали, що індивід

поєднується з суспільством через взаємозв'язок з іншими людьми. Взаємодія відбувається за допомогою *символів* (жестів, мови). Отже, *основною категорією соціології* треба вважати «*соціальний процес*», який ототожнюється з постійною зміною і розвитком. Усе, що є у суспільстві - наслідок соціального процесу взаємодії індивідів, у якому сам індивід стає особистістю. Тобто людина, за Дж. Мідом, є наслідком соціальних дій, а Г. Блумер додав до цієї думки те, що сконцентрував свою увагу на індивіді. Людина-діяч є частиною колективної дії, бо вона взаємодіє з оточуючими. Ці колективні дії весь час змінюються. Отже, представники цього напрямку розуміють суспільство як символічну взаємодію людей та їх груп. Вона сповнена внутрішніх суперечностей, почуттів та емоцій людей. У цій взаємодії люди конструюють об'єкти і змінюють навколишнє середовище.

Теорія соціального обміну. Однією з принципів концепцій в руслі позитивістської традиції виступає концепція соціального обміну. Даний теоретичний напрям формувався на межі кількох теоретико-методологічних напрямів у розвитку соціологічної думки: постпозитивізм, економічний утилітаризм (принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх користі, інтересу, можливості служити засобом для досягнення будь-якої мети), соціальний біхевіоризм, культурна антропологія. Основна увага в даному соціологічному погляді спрямована на реальну поведінку раціонально діючого індивіда, його економічні інтереси, елементарні форми соціальної поведінки та на цій основі - редуціювання соціальних процесів.

Обмінні акти розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі більш складні структурні виникнення (інституції, організації) пояснюються як наслідки обмінних відносин. Основними представниками даного напрямку є американські соціологи **Джордж Каспар Хоманс (1910-1989)** та **Пітер Мікаел Блау (1918 р.н.)**.

Особисті інтереси, як наголошував Дж. Хоманс, виступають універсальною спонукальною мотивацією, котра рухає світом. Людська природа є такою, що люди хочуть і намагаються збільшити задоволення від приємного і водночас уникнути неприємного. А оскільки ресурси суспільних благ найчастіше обмежені, то для задоволення постійно зростаючих потреб і досягнення власних цілей люди, як соціальні суб'єкти, вступають у відносини обміну. У процесі соціальних відносин індивіди ніби проводять «розрахунки» відносно

цінності або корисності того, що пропонується для обміну, і навіть із тим розрахунком, щоб отримати дещо більше за те, що буде витрачено (позитивний еквівалент). Таким чином, соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. А розгляд соціальних явищ, на думку вченого, потрібно починати з вияву елементарних процесів.

У методологічному підході Дж. Хоманса та його послідовників проявляється мікросоціологічний рівень аналізу з усіма перевагами та недоліками. Однак перейти до пояснення макрооб'єктивних соціальних умов вчений так і не зміг. Вирішити цю проблему розриву між мікро- та макрорівнями намагався інший американський соціолог - П. Блау. Він бачив вирішення цього завдання на шляху синтезу принципів соціального обміну з поняттями макросоціологічних концепцій (теорії конфлікту, структурний функціоналізм). Вчений на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном і такими структурними утвореннями, як спільноти, групи, інституції, організації.

На відміну від інших прихильників концепції соціального обміну П. Блау основну увагу приділяв нормативно-ціннісній стороні процесів обміну, щоб пояснити великомасштабні соціальні процеси. Він доповнює концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів - інституалізації.

Феноменологічна соціологія. Феноменологія як новий напрям теоретизування (на відміну від структурних функціоналістів і емпіриків) в соціології почала заявляти про себе в 60-і рр. ХХ ст. Як продовження «розуміючої соціології» феноменологічний напрямок в соціології бере свій початок ще з **М. Вебера**. Він пов'язаний з ідеями **Е. Гуссерля**, **Ч. Кулі**, **Дж. Міда** та ін. Але засновником феноменологічної соціології як самостійного напрямку в соціології є **Альфред Шюц (1899-1959)**, який аналізуючи структуру повсякденного мислення, розробив концепцію інтерсуб'єктивного світу повсякденного життя. Цей світ, на його думку, існував до нашого народження й інтерпретувався нашими предками як соціальний світ. З цією інтерпретацією можна познайомитись лише завдяки вихованню і навчанню в сім'ї та школі. Сприйняття конкретних законів залежить від того, як людина інтерпретує, визначає для себе ті або інші події. Спосіб тлумачення ситуації, визначення того, що можливо, допустимо, а що абсолютно

виключено, залежить від системи цінностей індивіда, яку він засвоїв в процесі соціалізації, від нагромадженого власного досвіду взаємодії з оточуючими людьми. А. Шюц підкреслював, що різниця ціннісних і смислових значень обумовлена специфікою соціалізації і залежить від приналежності індивіда до тієї чи іншої культури, соціальної верстви, професійної групи. Соціально нормовані «конструкції світу» дуже варіативні. Можливість об'єктивного розуміння мотивів людських дій, тобто їх суб'єктивного смислу, стверджує А. Шюц, закладена в самій основі повсякденного життя, у «світі повсякденності». Саме це дозволяє вирішувати головне, на думку А. Шюца, завдання соціології - зрозуміти процес становлення об'єктивності соціальних явищ на основі суб'єктивного досвіду індивідів.

Пізніше **Пітер Людвиг Бергер** (1929 р.н.) і **Томас Лукман** (1927 р.н.) у своїй спільній праці «Соціальне конструювання реальності» (1967) показали і довели, що найбільш повно і послідовно людська суб'єктивність реалізується у світі повсякденності. Повсякденність - одна із сфер людського досвіду, яка характеризується особливою формою сприйняття і осмислення світу, яка виникає на основі трудової діяльності.

Теорії урбанізму. Чиказька школа була першою інституційною академічною школою в північноамериканській соціології, яка виникла на базі першого у США департаменту соціології, організованого з моменту створення нового університету в Чикаго в 1892 р. Чиказька соціологічна школа в період з 1915 р. до початку 30-х років сформувала інтегральну і кумулятивну програму проведення орієнтованих на місцеві проблеми досліджень, які справили в свій час дуже сильне враження. Незважаючи на те, що були в цій програмі слабкі місця, вона стала важливим етапом у інституціалізації соціології та емпіричних досліджень і мала довгострокове значення і вплив.

Саме в межах чиказької школи виходить у світ спільна праця **Вільяма Томаса** (1863-1947) і **Флоріана Знанецького** (1882-1958) «Польський селянин в Європі та Америці» (1918 р.), що визначила новий рубіж у розвитку сучасної соціології, а саме *емпіричну соціологію*. Хоч автори далі констатації фактів не просунулися, не зробили жодних висновків чи рекомендацій, але для аналізу було використано документи, автобіографічні дані окремих осіб, кількісні методи оцінки явищ, соціологи знайшли ефективний інструмент для

вивчення соціальної дійсності.

Роберт Езра Парк (1864-1944) та **Ернст Берджесс (1886-1966)** розробили прикладний варіант для дослідження міста — **соціально-екологічну теорію**, основними поняттями якої є «соціальна мобільність», «соціоекономічний статус», «маргінальна особистість», а способами збору інформації - включене спостереження, інтерв'ю, аналіз документів.

Вільям Філдінг Огборн (1886-1959) у своїй **теорії соціальних змін** зосереджує увагу на тому, що матеріальна культура розвивається в цілому дещо швидше, ніж нематеріальна або адаптивна культура. Причини цього він пояснював наявністю серйозних перешкод адаптивним змінам, значним опором адаптації, які є наслідком оцінок і орієнтації групи - суб'єктів соціальних дій.

Неофункціоналізм. Найяскравіше втілення позитивістської традиції — структурно-функціональний аналіз — у повоєнний період залишався в американській соціології академічним еталоном. І в наш час він є центральною течією соціологічного теоретизування.

Сучасні прихильники аналітичного, системного підходу, розглядаючи соціальні процеси, зазначають, що парсонсіанство як теоретико-методологічна парадигма аніскільки не втратило своєї цінності. Більше того, чималі успіхи в розвитку соціологічних знань у 80-ті роки спостерігаються саме в руслі аналітико-функціоналістської теоретичної традиції. Три вихідні тези зумовлюють належність до цієї традиції:

- ствердження наявності зовнішнього, незалежного від нас і нашого пізнання світу;
- притаманності цьому світові певних позачасових, універсальних і постійних якостей, а також те, що
- завданням соціологічної теорії має бути виявлення таких узагальнюючих якостей і пояснення їх дії.

Іншими словами, це пояснення соціальної реальності шляхом пізнання її об'єктивних характеристик і функціональних зв'язків, вироблення системи знань природничо-наукового типу. Більша частина соціологічної аналітики нашого часу, за твердженням **Дж. Тьорнера**, залишається саме в площині такого підходу.

Робиться акцент на узагальнюючому системному розгляді суспільного життя, на тому, як «людські дії організовані й структуровані в певній системі», з'ясуванні місця символічної культури в ній, її багатовимірному аналізі. Серед прихильників цього

підходу такі відомі теоретики, як *Джеффри Александер, Бернард Барбер, Пауль Коломі, Нейл Смелзер, Дж. Тьорнер, Ніклас Луман, Ріхард Мюнх* та багато інших.

Неофункціоналізм сьогодні є не тільки певною сукупністю концепцій, методів чи ідеологією. Його теоретична *сутність* полягає у виділенні *аналітичних рівнів* — культурного, структурного та індивідуального, виокремленні систем та підсистем, ідентифікації нормативних процесів, соціальної диференціації, взаємозв'язку між «інституціональними сферами», виявленні потреб і реквізитів соціальної системи, необхідних для її функціонування.

Теорія конфлікту. Теорія "соціального конфлікту", конфліктологічний підхід, конфліктна традиція — все це позначення важливого напрямку розвитку соціологічної думки ХХ ст. У руслі цієї парадигми з'явилося чимало цікавих концепцій, яскравих теоретиків та праць. Теорія конфлікту вийшла на авансцену сучасного соціологічного знання у 60 — 70-х роках, витіснивши традиційно впливові позитивістські течії, викликавши гостру полеміку в соціологічних колах, стимулюючи постановку низки проблем розвитку соціологічної науки. Вона посідає в наші дні одне з провідних місць поміж напрямів сучасної соціології.

За словами *Дж. Александера*, всю сучасну соціологічну теорію можна грубо поділити на «функціоналістську» та «конфліктологічну», причому не тільки в царині загальної теорії, а й у спеціалізованих сферах емпіричних досліджень. За аргументами іншого авторитетного теоретика *Рендела Коллінза* (США), у світовій соціологічній думці простежуються три головні традиції: конфліктна (К. Маркс, М. Вебер, сучасні теоретики конфлікту); позитивістська (Огюст Конт, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та інші дослідники «ритуалів громадської солідарності»), а також, дещо окремо, мікроінтеракціоністська традиція (що асоціюється з поглядами Чарльза Кулі, Джорджа Герберта Міда, Герберта Блумера, Гарольда Гарфінкеля та їхніх послідовників). Проте особливо підкреслюється, що сучасна теорія конфлікту виникла як результат прагнень створити «неідеологізовані версії марксизму», перенести центр ваги в межах останнього на положення багато-факторної концепції «лівого веберіанства».

На думку прихильників цього напрямку, конфліктний підхід має більші пізнавальні можливості, ніж класичний марксизм, у дослідженні різноманітності шляхів і форм перетворення соціальної

реальності за допомогою широкого спектра конфліктів, які їй притаманні.

Теорія конфлікту заявила про себе насамперед як головна альтернатива позитивістському функціоналізму; «соціології порядку» було протиставлено «соціологію конфлікту», а тому проголошено необхідність створення іншої «гілки соціологічної теорії», яка б більш адекватно відображувала, на думку її послідовників, соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку.

Неомарксизм. Ідея "виснаженості" можливостей індустріальних моделей розвитку отримала серйозну підтримку в так званій *ліворадикальній соціології (неомарксизмі)*. Цей напрям у соціології обґрунтовував необхідність корінних (радикальних) соціальних змін, в тому числі з використанням політичного поняття. Радикальній критиці були піддані безмежна індустріалізація, раціоналізація, "узаконене панування" меншості над експлуатованою більшістю в умовах індустріальної соціалізації. Звідси і витікав інтерес до марксизму, який зумовлював антагоністичні протиріччя і конфлікти в суспільному розвитку і необхідність їх вирішення шляхом соціально-політичних революцій.

Однак намагання переглянути та доповнити марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок ще з 20-х років ХХ ст. Його засновниками вважаються **Д. Лукач, Б. Бен'ямін, К. Корш** та ін.

Лідером *радикальної соціальної критики* індустріальної версії прогресу виступала **франкфуртська школа**. Спочатку її сформувувала група молодих дослідників, переважно вихідців із заможних єврейських сімей Німеччини, які були прихильниками поглядів К.Маркса. На початку 20-х років у зв'язку з цим у Франкфурті був започаткований *Інститут соціальних досліджень*, навколо якого згуртувалися **М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Р. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас** та багато інших вчених. З приходом до влади фашизму всі фундатори даної школи емігрували до США, більшість з них там і залишилася працювати надалі. Феномен фашизму став причиною ряду розмірковувань і обумовив характер спрямованості в тактиці теоретичних поглядів багатьох дослідників. Це були різні за своїми орієнтаціями мислителі, як

правило, далекі від емпіричної соціології, їх більше цікавила політика, філософія, культура. Тому більшість їх теорій навіюється швидше соціально-філософським змістом, ніж соціологічним. Це стосується і системи теорій "індустріального" та "постіндустріального суспільства".

Одним із основоположників франкфуртської школи неомарксизму був німецький філософ та соціолог **Макс Хоркхаймер** (1895-1973), директор франкфуртського інституту соціальних досліджень. В основу соціально-філософської та історичної концепції багатьох робіт була покладена ідея "божевілля" буржуазного розуму, "пошкодженого" нібито в силу початкового протистояння його природі у вигляді волі до влади, котра і придушувала "природне" як в самій людині, так і поза нею. В деяких його роботах ("Діалектика просвіти") чітко простежується вплив ідей Ф. Ніцше та А. Шопенгауера).

На протилежність "офіційній", західній соціології М. Хоркхаймер стверджував в якості основних завдань критичної теорії "теоретичне сприйняття" (відчуття, рефлексію) соціальної реальності, радикальну критику всіх виявів гнобляючого, антиособистісного характеру сучасного "пізньокапіталістичного" суспільства в усіх сферах, особливо в масовій культурі. Спочатку, щоправда, вчений пов'язував соціальні корені критичної теорії із пролетаріатом як суб'єктом історичного процесу. Однак в міру розчарування, після перемоги нацизму (опора на робітничий клас), Хоркхаймер покладав свої надії на "критично мислячу" інтелігенцію".

Одним з провідних представників цієї школи був німецький соціальний філософ, соціолог мистецтва та літератури **Теодор Адорно** (1903-1969). Деякі важливі ідеї його являли собою програмний виклад соціальної філософії неомарксизму та історії, в світлі якої еволюція людини є не що інше, як історія "невдалої цивілізації", посилюючого "відчуження", викликаного "буржуазним" розумом, що протипоставив себе природі. Адорно трактує історію Заходу як патологічний процес посилюючого божевілля і втрати індивідуальної свободи. В дусі цих ідей Т.Адорно піддав соціально-філософському аналізу сучасну західну музику та інші елементи культури. В даному контексті мистецтво розглядалося як зброя критичної революції. В той період всі соціальні та політичні загострення наклали відбиток на появу, активність та характер

тодішнього молодіжного руху (лівоекстремізм, нігілістичні мотиви, анархічність).

Іншим представником франкфуртської школи неомарксизму був **Герберт Маркузе** (1898-1972). Впродовж свого творчого періоду він намагався вирішити одне і те ж питання: наскільки і яким чином можлива революція в "пізньокapіталістичному суспільстві?". В одній із головних робіт - "Одномірна людина" – він розкрив розуміння характеру і рушійних сил революції в сучасному суспільстві. В ній обґрунтовувалася теза про деградацію пролетаріату в "індустріальних країнах". "Одномірну людину" Г. Маркузе ототожнював із "масовою людиною", "людиною організації", "зовні орієнтованою особистістю", "керованою особистістю" та іншими подібними типами. Всім їм тією чи іншою мірою властиві: некритичне ставлення до існуючої дійсності, до поведінкових та пропагандистських стереотипів, відсутність індивідуальності, маніпуляційність, консерватизм та ін. Згідно з концепцією Г. Маркузе, соціокультурна одномірність, одномірність мислення - це продукти, похідні "індустріального суспільства". Принципи і норми індустріального суспільства, які відповідають інтересам перш за все правлячої еліти, видаються "одномірній людині" виразом свободи і соціальної справедливості, що абсолютно неправильно. Одномірна людина, стверджував Маркузе, позбавлена здатності до радикальної опозиції існуючому "режимові" і повністю інтегрувала себе в "систему". Тому носієм "революційної" ідеології і виконавцем такої революції має бути той, хто володіє "двомірним" мисленням, здатний критично оцінювати дійсність, протистояти маніпулюванню свідомістю і не стати рабом одномірної свідомості. Це, передусім, новий клас - інтелігенція та службовці, які володіють інтелектуальним та культурним потенціалом.

Яскравим представником франкфуртської школи і одним із засновників неофрейдизму був німецько-американський соціальний філософ, соціолог і психолог **Еріх Фромм** (1900-1980). Соціальна теорія його базується на ревізії традиційних положень фрейдизму шляхом об'єднання їх із положеннями філософської антропології та марксизму. За Е.Фроммом, історія - це розвиток людської суті в умовах ворожої їй соціальної структури. Сучасне суспільство він ототожнював із відчуженням людської суті у зв'язку з "машинізацією", "комп'ютеризацією" і "роботизацією" людини в процесі розвитку НТР. Важливою особливістю поглядів Е.Фромма є

критичне ставлення до капіталістичного суспільства, яке довело до межі процес самовідчуження особистості. Пошуки ідеального типу соціальної структури "здорового" суспільства, що дозволяла б розкрити безмежні можливості людської природи, привели вченого до висунення утопічної теорії "гуманістичного комунітарного соціалізму".

Одним із видатних представників неомарксизму був німецький соціальний філософ, соціолог **Юрген Хабермас (1929-1964)**. У пошуках шляху, котрий міг би вивести сучасну західноєвропейську "громадськість" із стану глибокої кризи, забезпечивши їй роль носія структурних змін у сучасному "пізньокапіталістичному суспільстві", Хабермас звертається до проблематики міжлюдської взаємодії, комунікації, інтеракції. При цьому він зосереджує увагу на питанні про відмінність "істинної" комунікації від "хибної" і умови, що забезпечували істинну комунікацію між людьми. В зв'язку з цим, Хабермас запропонував широку соціально-філософську концепцію, що виявляла взаємоіснування двох сфер людського існування (як наближено ідеальної моделі): сфери взаємодії людини із природою і сфери "інтеракції" (сфера міжлюдських взаємин). У даному контексті вчений висуває абстрактну модель системної людини, людини майбутнього, що здатна зберігати прогресивність людства. В такій моделі ним закладені основні "бажано-прогресуючі" сторони соціально-людської природи:

Норман Бірнбаум (1926 р.н.) - американський соціолог *ліворадикального напрямку соціології*, стояв біля витоків руху «нових лівих», створення журналу «The New Left Review». Він розглядає стан сучасного капіталістичного суспільства і всіх його основних соціальних інститутів як кризове. На думку, Н. Бірнбаума, соціальні науки і культура у визначеній мірі несуть відповідальність за ситуацію, що склалася, адже саме вони сприяли розповсюдженню у західному суспільстві духа раціоналізованого утилітаризму, морального релятивізму, що призвели до дегуманізації особистості, її відчуження. Одним зі способів розв'язання ситуації є критична рефлексія, зокрема критична соціологія, яка має можливість наділяти людину здатністю перетворювати соціальну дійсність. Особливу увагу Н. Бірнбаум приділяє проблемі співвідношення знання і влади, адже взаємовідносини «знаючої» та «владної» еліт значною мірою залежать від освітнього рівня останньої.

Різко критикував антигуманні тенденції сучасного

американського суспільства **Чарлз Райт Міллс** (1916-1962). Поняттю «правлячий, панівний клас» він протиставляв поняття «володарююча еліта», розглядаючи її як соціальну групу, що складається з промислової, політичної і військової верхівки. Головну соціальну небезпеку Ч. Міллс вбачав у зростаючій «раціональності без розуму», тобто у використанні «володарюючою елітою» раціональних засобів, що розробляються ученими, для досягнення ірраціональних цілей. Надії на гуманізацію суспільства він пов'язував з інтелігенцією, яка здатна володіти «соціологічною уявою» (властивістю розуміти процеси, що відбуваються в суспільстві); заперечував революційну роль робочого класу.

На необхідність нового типу демократії вказує й американський неомарксист **Едвард Райт** (1947 р.н.). Він згоден з тим, що робітники все ще залишаються найчисленнішим класом суспільства. Проте в суспільстві відбувається глибока диференціація класової структури, виникають прошарки, які характеризуються суперечливістю свого становища (прошарок менеджерів та бюрократів, наприклад, які є водночас експлуаторами й експлуатованими). Завдяки своїй численності та суперечності соціального становища такі прошарки здатні справляти істотний вплив на процес формування і політичний характер класових союзів. Зокрема, політичні коаліції зумовлюються конкретними обставинами, досвідом політичної культури їхніх учасників. Тому лінію поведінки, орієнтації учасників союзів дуже важко вивести на основі визначення лише їхніх економічних інтересів. Звідси, доходить висновку Е. Райт, утворення класових союзів, спрямованих на розв'язання завдань емансипації, сьогодні має ґрунтуватися на іншій основі, а боротьба за соціалізм передбачає розвиток «радикальної демократії». Він наполягає на переорієнтації марксистів на нематеріальну сферу і зосередженні їхньої уваги на розв'язанні культурних завдань, що зачіпають інтереси не тільки робітничого класу, а й усіх інших суміжних прошарків суспільства.

Західні неомарксистичні, незважаючи на своє критичне ставлення до революційної доктрини К. Маркса, наголошують, що історія розвитку марксистської теорії була, як правило, позначена неодноразовими передбаченнями її неминучого краху. Проте після кожного смертного вироку вона відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні 20-30 років популярність марксизму на Заході мала кілька злетів. У 60-ті роки це було пов'язано з розвитком руху протесту та інтересом ідеологів "нових лівих" до марксизму. У

70 - 80-ті роки відбувся ще один злет неомарксизму, який було названо «академічною марксистською субкультурою». Остання за часом модифікація пов'язана зі спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформаційного суспільства.

Представники сцієнтичного неомарксизму пропонують реформувати інші аспекти марксистської теорії. Луї Альтюссер (1918-1990), наприклад, наполягає на перегляді ідей пізнього Маркса, особливо тих, що пов'язані з аналізом капіталістичного способу виробництва. Він пропонує відійти від «монізму», «економічного детермінізму» та еволюційного «історизму» Маркса і стати на позиції плюралістичного підходу при з'ясуванні причин криз та революцій. «Революційні вибухи», на думку Л. Альтюссера, криються не в суперечностях капіталістичного способу виробництва, а є наслідком нагромадження великої кількості гетерогенних за своєю природою суперечностей, наслідком збігу різноманітних обставин.

Сучасні неомарксистичні уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, а також розуміння способів подолання їх. Ю. Хабермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, у плануванні виробництва й розподілу матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавивши його колишніх гострих економічних криз. У політичному плані ці зрушення дають змогу державі досягати класового компромісу в суспільстві у межах чинних буржуазно-демократичних структур. Звідси робиться висновок, що джерела криз та способи подолання їх змістилися зі сфери економіки та гострої класової боротьби в адміністративно-управлінську сферу.

Постмодернізм. Глибокі зрушення в житті розвинених країн Заходу зумовили виникнення нових напрямів у соціальній теорії, що мають на меті осмислити і пояснити явища та процеси останніх десятиліть. Серед цих напрямів помітне місце посідає постмодернізм. І хоча саме поняття «постмодернізм» вживалося набагато раніше (перша згадка датується 1917 р.), справжній інтерес до проблеми постмодернізму з'явився в соціальній теорії починаючи з 60-х років. Згодом, особливо у 80-ті роки, серед прибічників постмодернізму, що репрезентують різні галузі гуманітарного знання, робляться спроби дати йому теоретичне визначення.

Однак і досі немає загальноприйнятого уявлення про те, що таке постмодернізм як соціальне явище, чим вона відрізняється від

модерності. Термінологічно «постмодерність» (postmodern) буквально означає те, що йде після модерності (modern). Проблем не виникає, якщо є чітке уявлення про модерність. Проте чіткого розуміння тут немає. Найпоширенішою є думка, згідно з якою модерність — це Новий час, пов'язаний з епохою індустріального капіталізму, що йде на зміну Середнім вікам або феодализму. Самі процеси, за допомогою яких народжується новий індустріальний світ капіталізму, уявляються як модернізація, для якої характерні подолання традиційності, розвиток новацій та динамізм. Інший зміст вкладають у поняття "модерність" теоретики мистецтва і культури. Для них модерність означає рух і розвиток нових форм мистецтва, таких як авангардизм, експресіонізм, сюрреалізм тощо. Отже, згідно з першою думкою, все нове, що виникає в житті людей після епохи індустріального суспільства, — це постмодерність. Згідно з іншою, — все, що виникає після експресіонізму в мистецтві, — постмодернізм.

На ці обставини звернув увагу англійський історик, філософ і громадський діяч **Арнольд Тойнбі**. В останніх томах фундаментальної праці *«Дослідження історії»* (1934—1954) він стверджує, що західна цивілізація з кінця минулого століття вступає у новий перехідний період, названий ним «постсучасним століттям», що є рішучим розривом з попереднім «сучасним століттям» з його війнами, соціальним безладдям та революціями. На думку А. Тойнбі, то було століття «анархії» і «тотального релятивізму». Проте водночас цей період він характеризував і позитивними рисами як еру середнього класу, буржуазії, як час, позначений раціоналізмом та прогресом. Звідси постмодерністський час А. Тойнбі розглядав не лише як позитивне подолання минулого, а і як "час тривоги", позначений колапсом раціоналізму та епосом просвітництва.

Концепції постмодерності й "постіндустріалізму" дійшли згоди в тому, що суспільство — це насамперед технології. Проте, якщо теоретики постіндустріального суспільства, наприклад, **Деніел Белл** (1919-2011) визнають інформацію і знання новими "осями", або організуючими засадами суспільства, то теоретики постмодерності цю роль відводять комп'ютеризації (**Жан Франсуа Ліотар** (1924-1998)), або засобам масової комунікації (**Жан Бодрійяр** (1929-2007)). Постмодерністське суспільство конструюється, наприклад за Ж.Бодрійяром, за допомогою кодування знання, різного гатунку моделей та іміджів, що поширюються засобами масової інформації. Звідси гіперреальність суспільства, неможливість провести межу між

моделями і реальними явищами життя, між ілюзіями і реальністю. Ж.П. Бодрійяр доходить висновку, що «телебачення та інформація символізують катастрофу у формальному, типологічному сенсі — якісно радикальну зміну в усій соціальній системі».

Мішель Фуко (1926 - 1984) спочатку був ближче за все до структуралізму, але згодом перейшов на позиції постструктуралізму й постмодернізму. У своїх дослідженнях він опирається перш за все на Ф.Ніцше та М.Хайдеггера. Основні його праці присвячені вивченню європейської науки і культури, а також певних окремих соціальних явищ та інститутів – медицини, безумства, психіатрії, влади, сексуальності.

У концепції М.Фуко, викладеній у книзі *«Слова та речі»*, європейська культура розпадається на декілька епох, які лише дотикаються у просторі і часі, але позбавлені будь-якої єдності та безперервності. На противагу традиційному історизму й еволюціонізму він висуває поняття «історичність», згідно з яким кожна епоха має власну історію, що одразу й несподівано «відчиняється» на її початку і також несподівано «зачиняється» у її кінці. Нова епоха нічим не зобов'язана попередній і нічого не передає наступній. Історію характеризує «радикальна безперервність».

М.Фуко критично ставиться до західної цивілізації, називаючи її «інквізиторською», а суспільство – дисциплінарним. Адекватну модель дисциплінарного суспільства М.Фуко вбачає в паноптикумі І.Бентама, облаштованому таким чином, що у центрі його знаходиться оглядова вежа, навколо неї розташована будівля у формі кільця, у камерах якої знаходяться безумний, хворий, військовий, в'язень, робітник і школяр, за їх поведінкою спостерігає невидимий для них наглядач. Принцип паноптикуму лежить в основі організації усіх соціальних інститутів, і в'язниця є одним з його проявів. Звідси виводяться основні функції влади – наглядати, спостерігати, контролювати і т.д. Але, з точки зору М.Фуко, в'язниця – це лише «чиста форма карцерної системи», яка поширюється набагато далі і охоплює усе суспільство.

М.Фуко одним з перших виступив з критикою традиційних принципів соціальних наук. Він запропонував оригінальний теоретико-методологічний інструментарій, який базується на постулаті про те, що соціальний світ завжди структурується через посередництво певних мовних засобів, що дозволяють абстрагуватись

від змістовного контексту і отримати більш об'єктивний характер знання щодо соціальних феноменів як минулого, так і теперішнього.

Отже, технологічний детермінізм притаманний і теоретикам постіндустріального суспільства, і постмодерністам. Разом з тим **постмодернізм** можна розглядати і як певний крок уперед порівняно з теоріями постіндустріального суспільства. Це стосується насамперед більш ґрунтовного визначення ролі культури у формуванні сучасного суспільства. Крім того, постмодерністська концепція вирізняється акцентуванням уваги на наявних у суспільстві суперечностях і плюралізмі, що також має цінність для розвитку соціальної теорії. У більш широкому значенні можна зазначити, що постмодерністська теорія виступає проти надто поширеного "культурного імперіалізму", коли одна теорія зводиться до рангу єдино справедливої, коли політичні й культурні цінності одних угруповань або прошарків нав'язуються решті суспільства.

5.3. Пошуки шляхів інтеграції соціологічного знання початку ХХІ ст.

В останнє десятиліття у західній соціології, особливо американській, спостерігається тенденція до *інтегрування соціологічного знання, синтезу* різноманітних парадигм і теорій та формування на їхньому ґрунті єдиної соціологічної теорії. Така потреба зумовлена, зокрема, певною безплідністю намагань збагнути загальні процеси суспільного життя за допомогою численних теорій і теорійок, які, за висловом Дж. Тьорнера, «теоретизують на будь-яку тему, що спаде комусь на думку».

Пошуки **інтегративного підходу** в сучасній соціологічній теорії здійснюються у кількох напрямках. Серед них найпомітнішими з початку 80-х років є спроби синтезувати мікро- і макросоціологічні теорії. Такі пошуки, на думку соціологів-теоретиків, обіцяють стати важливою сферою розвитку соціології. Прагнення інтегрувати мікро- і макрорівні аналізу соціальної реальності представлені

- теорією «структурації» **Ентоні Гіденса** (нар. 1938), де увага зосереджується на структурних властивостях соціальних систем як передумові та результатах людської діяльності;
- теорією «інтеграції свободи і примусу в процесі соціальної дії і соціального порядку» **Джефрі Александера** (нар. 1947);
- теорією «інтеграції мікро- і макро-рівнів у об'єктивній і суб'єктивній формах» **Джорджа Рітцера** (нар. 1940) (США);

- теорією «інтеграції теорії дії і теорії систем» **Юргена Хабермаса** (*нар.1929*);

- теорією «інтегрованого підходу до соціальної дії із системною поведінкою» **Джеймса Коулмана** (1926-1995) (США) та ін.

Зосередження уваги виключно на одному рівні аналізу (чи то мікро-, чи макро-, чи то мезо-) не дає позитивних результатів.

Нагальною потребою стає перехід до принципово нових інтегративних процедур опису і пояснення. Саме на такий шлях у своїх останніх наукових розвідках стає **Дж. Александер**, який описує мікро- і макроявища спільними для обох цих рівнів поняттями. Свідченням цьому може слугувати таке його міркування: «Коллективні обставини дії водночас і стимулюють, і обмежують цю дію. Якщо я правильно концептуалізував дію, то обставини можна розцінювати як продукт цієї дії; якщо мені пощастить правильно концептуалізувати обставини, то дію можна буде розглядати як результат цих обставин».

Однак найбільш обґрунтованим підходом до проблеми є «**теорія структурації**» **Е. Гідденса**. Він вважає, що виокремлення мікро- і макрорівнів дає мало користі й що найкращим прикладом «інтегрованої соціологічної парадигми» залишаються праці К. Маркса. Саме з таких позицій Е. Гідденс, критикуючи крайнощі макротеорій типу структурного функціоналізму за їхній надмірний наголос на «соціальних об'єктах» та крайнощі мікротеорій типу символічного інтеракціонізму за перебільшення ними ролі «соціальних суб'єктів», протиставляє їм свою перспективу — «теорію структурації».

Отже, підходи Е. Гідденса, а також спроби Дж. Александера і Р. Коллінза приєднатися до обстоюваної ним позиції (тобто не дихотомічного, а раціонально-діалектичного підходу) є найперспективнішими з огляду на подолання досить поширеної у спробах інтегрувати соціологічні знання мікро- і макроодноробості.

Увага теоретиків-інтеграціоністів дедалі більше концентрується навколо взаємозумовленості мікро- і макроявищ, а не на полярностях соціального континууму. Великі можливості відкриваються завдяки залученню фактора часу, тобто спроби розглядати інтеграцію в динаміці, а не у статиці, в контексті соціальних змін, а не позаісторичних структур. Як вважають **Е. Гідденс, Р. Коллінз** та інші

соціологи, «мікро» і «макро» є відносними поняттями у часі й просторі.

Зрозуміло, одночасне оперування факторами часу і простору набагато ускладнює проблему мікро- і макроінтеграції. Однак це найпродуктивніший шлях до розв'язання такої складної проблеми.

Одну з причин **кризи сучасної соціологічної науки** соціологи вбачають у **відсутності єдиної теорії**. Цю точку зору представив **Ніклас Луман (1927-1998)** ще у 1984 році у книзі **«Соціальні системи. Нариси загальної теорії»**.

Пояснення кризи в соціології, дане Н.Луманом, цілком очевидне, оскільки кількість точок зору в теоретичній соціології вже давно стала неосяжною, а спроби обґрунтування єдності дисципліни здаються сьогодні майже безперспективними. Ситуація, що склалася, з точки зору Н.Лумана, ускладнюється ще й тим, що плюралістичне розуміння науки дозволяє кожному узгоджувати свої поняття лише із своїми теоретичними інтенціями, визнаючи за іншими тільки свободу робити те саме, але на свій розсуд. Крім того, в умовах постмодерну до цього додається ще й «інфляція» істини як значущого для науки засобу комунікації, оскільки кожна теорія формулює свої власні критерії істини.

Ґрунтовну спробу подолання мультипарадигматизму як «головного дефекту й головного показника» кризи соціології зробив у семитомній **«Соціології»** німецький дослідник, професор Манхеймського університету **Гартмут (Хартмут) Ессер**.

Його вихідна теоретична установка, спрямована на подолання мультипарадигматизму в соціології, пов'язана з теорією раціонального вибору (Дж.Коулмен), а свій підхід він називає **«пояснюючою соціологією»**.

Соціологічна версія теорії раціонального вибору виникла у США як один з варіантів протистояння гегемонізму структурно-функціонального аналізу. Центральною ланкою аналізу у цій теорії виступає не соціальна система (суспільство або група), а індивід, його поведінка та механізми дії.

Цей підхід сягає своїм корінням у концепцію американського біхевіоризму. Теорія раціонального вибору, використав певні базові принципи економічної науки, стала однією з важливих теоретичних моделей, націлених на інтеграцію макро- і мікропідходів у дослідженні суспільства з соціологічної точки зору. Саме цю задачу і взявся вирішити Г.Ессер., прагнучи пов'язати у єдину пояснюючу

теоретичну систему номіналістичні (мікротеоретичні) й реалістичні (макротеоретичні) підходи. На думку **Г.Ессера**, більшість ідей теорії дії, символічного інтеракціонізму, етнометодології, феноменологічної соціології, а також теорії соціальних систем цілком сумісні. У цьому плані його теорія «пояснюючої соціології», хоча й базується на теорії раціонального вибору, має більш широкі можливості дослідження явищ соціального світу. Г.Ессер намагається у своїй інтегративній теорії врахувати по можливості широке коло соціальних процесів та інституційних правил, таких, як матеріальні інтереси, культурні характеристики, аналіз ситуацій й інші аспекти, що не могли бути представлені у теорії раціонального вибору.

Загальний теоретичний сенс позиції Г.Ессера полягає у тому, щоб індивід був вихідною точкою відліку, а колективні феномени могли й повинні бути пояснені як результати індивідуальних дій. Проте німецький соціолог прагне уникнути крайнощів індивідуалістичного методологічного підходу. Він орієнтує на те, що зв'язок людини і суспільства відбувається не лише знизу, тобто від мікро, угору – до макро, але й у зворотному напрямку - від макро до мікро – до індивідуальної дії. Тобто не лише соціальні утворення самі по собі виступають у Г.Ессера рушіями процесів, а актори, їх проблеми, їх бачення ситуації, як і дії з певними наслідками, що виникають на цій основі. В цілому, свою розробку Г.Ессер називає теоретичною інтеграцією соціологічних парадигм до єдиного всеохоплюючого концепту соціологічного пояснення, яке, на його думку, дозволяє подолати існуючу фрагментацію соціологічної науки.

Розроблена французьким соціологом та соціальним філософом **Бруно Латуром** (*нар. 1947*) **акторно-мережева теорія (actor-network theory — ANT)** полемізує практично з усім корпусом класичних та сучасних соціологічних підходів, займаючи відокремлене положення в ряду інших теорій. Пропонуючи відмовитись від понять «суспільство» і «соціальне», Б.Латур, на перший погляд, демонструє націленість на реконструкцію соціологічного знання. Але більш глибокий аналіз його ідей приводить до протилежних висновків.

Основним принципом акторно-мережевої теорії є концепція гетерогенної мережі. Це мережа, що складається з багатьох різнорідних елементів.

Ці однакові по відношенню одна до одної мережі містять у собі як соціальні, так і технічні елементи. **Б.Латур** стверджує, що будь-який актор, чи то персона, об'єкт (включаючи комп'ютерні програми, «залізо», технічні стандарти) чи організація, однаково важливі для соціальної мережі. Таким чином, соціальний порядок – це наслідок, викликаний рівною роботою актора мережі. Цей порядок може бути порушеним, якщо певні актори будуть виключені з роботи мережі. Наприклад, припинення роботи телефонної мережі, банківської системи чи президента країни можуть привести до серйозних порушень соціального порядку. «Суспільство не існує», - доводить французький вчений. Він переконує, що існують лише актори – істоти виконують дії, що впливають на інших істот. Актором можуть бути особа, організація, а також об'єкт, такий як вірус грипу у публічному просторі, що безпосередньо впливає на поведінку людей. Важливо, що ці актори створюють не ієрархію, а динамічну мережу, яка визначає їх взаємні відносини. Таким чином, Б.Латур підкреслює, що ANT – це крок до повернення до поняття «соціальне» у його первинному розумінні. Підкреслюючи, що переосмислення соціального – це відновлення роботи, розпочатої, але зупиненої соціологами соціального, Б.Латур зазначає, що завдання ANT не полягає у доведенні неправдивості класичних соціологічних теорій.

Петер Штомпка (нар.1947), польський соціолог, професор Ягелонського університету розробив **теорію соціальних змін**, в якій комплексно переосмислив масштаби соціального простору в бік його глобалізації та переніс центр уваги соціологів з вивчення соціальних структур на соціальні процеси та зміни.

Основними складовими теоретичної моделі П.Штомпки є чотири категорії: структури, діячі (агенти), діяльність, дія. Головним завданням науки стає аналіз взаємодії структур одна з одною по відношенню до суб'єктів дії. Не дивлячись на те, що структури незалежні від агентів, вони не в змозі існувати без суб'єктів діяльності. В свою чергу, самі агенти у реальності обов'язково включені до складу певних структур. Елементом, який допомагає зрозуміти модель соціального становлення, виступає фактор часу. Таким чином, «контейнером» соціального життя є зовнішнє природне середовище, в якому діють люди та оперують структури, а

посередником між природним середовищем і суспільством виступає свідомість – індивідуальна, колективна, соціальна – думки, вірування, ідеї. Соціолог вважає головним чинником основних тенденцій історичного процесу зростаючий контроль над природним середовищем, управління ним та відокремлення від нього. Суспільство, з одного боку, поступово підкорює природні ресурси потребам людей, а з іншого – прагне до власного захисту від негативного впливу природи. Щодо свідомості, то завдяки росту знань, розвінчанню різного роду міфів, ілюзій та інших продуктів «брехливої свідомості», стає можливим більш точно передбачати, планувати й цілеспрямовано змінювати соціальне життя.

Висновки. У першій половині ХХ століття соціологічна наука намагалася дати системну відповідь на деякі проблеми та суперечності суспільного розвитку. Головна проблема, яка постала перед науковцями цього періоду – визначення закономірностей соціального розвитку та їх співвідношення з закономірностями індивідуального розвитку. Ідеї та теоретичні доробки класиків західноєвропейської та американської соціології поч. ХХ ст. визначили основні напрямки наукових пошуків декількох поколінь соціологів і продовжують справляти свій вплив і як традиція науки, і як постійно живе джерело ідей.

У другій половині ХХ ст. переосмислюються традиційні соціологічні напрями, розробляються оригінальні підходи. Поступово складається новий, мультипарадигмальний образ теоретичної соціології. Глибокі зрушення в житті розвинених країн Заходу зумовили виникнення нових напрямів у соціальній теорії, що мають на меті осмислити і пояснити явища та процеси останніх десятиліть. Серед цих напрямів помітне місце посідає постмодернізм.

Початок ХХІ ст. пов'язаний з суперечками навколо "кризи" в соціології, з поширенням ліворадикалістських ідей та критики консервативної упередженості, ідеологічної заангажованості, неадекватності соціологічних концепцій реальним процесам суспільного життя, які домінували в академічній науці, з необхідністю переосмислення теоретико-методологічних підвалин соціологічних знань, що виявили свою обмеженість чи неспроможність при розгляді явищ суспільних змін та суперечностей.

Запитання для самоперевірки

1. Яку роль у соціологічній теорії Е.Дюркгейма відіграє його теорія соціальних фактів?
2. Якою є класифікація соціальних дій, запропонована М.Вебером?
3. У чому полягає сутність соціокультурної динаміки П.Сорокіна?
4. Чи можна вважати такими, що взаємно доповнюють один одного конфліктний підхід і символічний інтеракціонізм?
5. У чому полягає сутність «кризи» в соціології у першому 10-річчі XXI століття?

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте сутність марксистської соціології та її подальший вплив на розвиток соціології як науки.
2. Визначте сутність, витоки та тенденції розвитку соціальної нерівності з точки зору М.Вебера.
3. З'ясуйте сутність основоположних теорій представників Франкфуртської школи (Т.Адорно, Г.Маркузе та ін.).
4. Простежте розвиток концепцій «антиворобництва», «технологічного ризику» у сучасній західній соціології.
5. Визначте сутність та основні положення соціології рефлексивної модернізації У.Бека.

Рекомендована література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – Москва: Прогресс, 1993. – 606 с.
2. Бачення В.А., Сандулов Ю.А. Історія Західної соціології: Підручник. – Київ: Видавництво «Лань», 2002 – 384 с.
3. Бутенко И. Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущениях // Социс. - 2000. - №4. - С. 3-10.
4. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології від античності до поч. ХХ ст.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.– Київ, 1993.– 336 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. слов.-довід. / уклад.: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічи. – 2-ге вид., стер. – Л. : «Новий Світ-2000», 2004. – 480 с.

РОЗДІЛ 6. СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО СТРУКТУРА. СОЦІАЛЬНІ СИСТЕМИ. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ. КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО

6.1. Суспільство: визначення, ознаки, типологія. Інформаційне (постіндустріальне) суспільство.

6.2. Суспільство як соціальна система. Соціальні зв'язки і відносини.

6.3. Соціальна структура суспільства. Соціальні групи. Соціальні категорії. Соціальні інститути. Соціальні організації. Бюрократія.

6.4. Соціальна стратифікація. Соціальна мобільність: сутність і види

6.5. Роль культури в розвитку суспільства. Соціальні норми і соціальний контроль.

6.6. Суспільні рухи і громадянське суспільство. Глобальне суспільство.

6.1. Суспільство: визначення, ознаки, типологія. Інформаційне (постіндустріальне) суспільство

Об'єктом вивчення соціології в найбільш загальному трактуванні є суспільство. Тому існує безліч підходів до його визначення, з точки зору антропології, філософії, культурології, політології, тощо. В рамках соціології визначення терміну суспільство залежить від пануючих теоретичних концепцій. Поняття суспільство досить широко використовується в науковому та повсякденному розумінні.

Загалом поняття суспільство є корисною абстракцією адже реально існують тільки індивіди (люди), які своєю взаємодією створюють певну соціальну систему. Так Г.Зіммель вважає, що суспільство - це «комплекс усупільнених індивідів», сукупність відносин, через які із індивідів виникає суспільство, подібної думки притримуються Ф. Знанецький, Дж.Мид, Ч. Кулі. За М. Вебером, суспільство являє собою взаємодії людей, які є продуктом орієнтованих на людей соціальних дій. Із "соціальних дій" виходив також Т.Парсонс, який розглядав суспільство як *систему*, що засновується на нормах та цінностях.

Е. Дюркгейм розглядав суспільство як *надіндивідуальну духовну реальність*, яка засновується на "колективістських уявленнях", К.Маркс - як закономірний природноісторичний процес, в ході якого відбувається зміна суспільно-економічних формацій. Ці підходи розглядають суспільство з точки зору мікросоціального рівня.

З мезосоціологічного рівня, наприклад, Р. Мілс запропонував розуміти суспільство як конфігурацію інститутів, які своїм функціонуванням обмежують свободу дій людей.

В найбільш загальному вигляді можна сказати, що з точки зору соціології, **суспільство** – це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя, який охоплює всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, соціальні групи та організації, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. А мегасоціологія, на думку Н. Лукмана і І. Валлерстайна розглядає суспільство без державно-територіальних кордонів як загальнолюдське (наднаціональне), адже в сучасних умовах існує єдиний комунікативний простір.

До *основних ознак суспільства* (тобто стійких характеристик, які дають змогу відрізнити суспільство як цілісне соціальне утворення від усіх інших - соціальної реальності, соціальних відносин, інститутів, спільнот, культури) належать:

- територія, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків (світове суспільство, європейське суспільство, українське суспільство...);

- універсальність, тобто різносторонній його характер, що передбачає що воно включає в себе всю багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, всі соціальні інститути та спільноти в рамках певного територіального простору;

- автономність, тобто спроможність існувати самостійно, що досягається за рахунок високого рівня внутрішньої саморегуляції, що забезпечує підтримку "на постійне відтворення складної системи соціальних взаємин;

- інтегративність, тобто цілісність, єдність загальної системи цінностей (традицій, норм, законів, правил тощо), яку називають культурою.

У своєму розвитку, суспільство пройшло різні етапи формування, яким притаманні певні значущі ознаки. Тому можна виділити різні типології суспільств.

Основні типи суспільств.

1. За типом відносин власності (К. Маркс, Ф. Енгельс)

- первісно-суспільний лад (відсутня приватна власність),
- рабовласницька формація (власність на людину),
- феодална формація (власність на феода (землю) та все, що на ній знаходиться),
- капіталістична (власність на засоби виробництва),
- комуністична (відсутня приватна власність).

2. За основним способом добування засобів до існування (Г. Ленські, Дж. Ленські)

- суспільства мисливців та збирачів (полювання та збір дарів природи),
- прості городницькі (перша неолітична революція, осілість, вирощування рослин, знаряддя праці палка-копалка, мотика),
- складні городницькі (виготовлення металевих знарядь та зброї, початок побудови захищених міст, початок ремісництва),
- скотарські (пастуші) (розведення свійських тварин, кочовий спосіб життя),
- прості аграрні (застосування плуга та енергії тварин),
- складні аграрні (поява великих міст, сім'я втрачає провідне значення на противагу зростанню впливу релігійних, політичних, економічних систем, зростає соціальна нерівність),
- індустріальні суспільства (індустріальна революція – використання неживих джерел енергії, механізація, чітка професіоналізація),
- постіндустріальні суспільства (зростання сфери послуг, інформатизація усіх сфер життя).

Іноді виділяють рибальські, морські чи приморські суспільства економіка яких зумовлена специфічним природним довкіллям.

3. За ключовими сферами економіки, домінуючими соціальними групами (Р.Арон, Д.Белл, Г.Маклуен, А.Тоффлер, А.Турен) аграрного (традиційного), індустріального і постіндустріального.

- *аграрне* (традиційне) суспільство (аграрна спрямованість економіки, орієнтація на відтворення усталеного порядку, жорсткий соціальний контроль, високий рівень залежності від природно-географічних умов буття).

- *індустріальне* (промислове) суспільство (виробнича основа (машина), розвинута система комунікації і соціальної мобільності, розумне співвідношення свободи і інтересів індивіда з загальними соціокультурними нормами та цінностями, стандартизація способу

життя, встановлення тотального контролю над індивідом, індустріалізація розваг, дегуманізація культури.

- *постіндустріальне* (інформаційне) суспільство характеризує провідна роль теоретичних наукових знань, зростання сфери послуг, наявність гнучких інформаційних технологій, транснаціональних інститутів, зростання значущості людини тощо.

Поняття «постіндустріальне суспільство» було введено Д. Рісманом, який, намагаючись аналізувати зміни у трудовій діяльності, розумів його як «суспільство дозвілля». Д. Белл надав нового значення цьому поняттю, вважаючи що розуміння «постіндустріального суспільства» спирається на центральне місце теоретичних знань як на стрижень, навколо якого організуються новітні технології, здійснюється економічне зростання й соціальна стратифікація». Іншими словами, він намагався пояснити сутність постіндустріального суспільства через наявність знань й інформації, які в ньому стають джерелом стратегії і змін. Зокрема, оволодіння інформацією стає провідним шляхом до отримання елітарного знання, яке і є необхідною умовою появи нових можливостей для глобального планування.

Майже одночасно Ф. Махлуп у США та Т. Умесао в Японії на початку 60-х років ХХ ст. запропонували термін «інформаційне суспільство». Його підтримали та розвинули такі визначні науковці, як М. Порад, Й. Масуда, Т. Стоуньєр, Р. Кац та ін. Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому соціально-економічний розвиток залежить, перш за все, від виробництва, перероблення, зберігання, розповсюдження інформації серед членів суспільства. «Ми вступаємо у ХХІ ст., – пише М. Моїсеєв, – цивілізація якого буде наскрізно просякнутою електронікою подібно до того, як організм тварини просякнутий нервовими волокнами. Головне тут полягає, напевно, у тому, що без відповідного розвитку обчислювальної техніки ми не можемо розраховувати на вступ до ери «спрямованого розвитку».

Інформаційне суспільство – новий етап соціотехнологічної еволюції суспільства, що базується на домінуванні ролі інформації і знань, а також формуванні і споживанні інформаційних ресурсів у всіх сферах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, які діють у глобальних масштабах, створюють мережеві комунікаційні відносини.

6.2. Суспільство як соціальна система. Соціальні зв'язки і соціальні відносини

Сучасні суспільства є багатоваріантними складними системами, в яких кожен елемент відіграє свою роль і виконує певну функцію.

Система – це сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один із одним, яка утворює певну цілісність, єдність. Головною особливістю соціальних систем, на відміну від природних чи технічних, є те, що вони пов'язані з вольовою, свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей та їх різноманітних об'єднань.

Сучасні суспільства є багатоваріантними складними системами, в яких кожен елемент відіграє свою роль і виконує певну функцію.

Соціальна система є центральним поняттям соціологічної теорії систем, засновниками якої вважаються Н. Луман та Т. Парсонс. За Луманом, соціальні системи визначаються процесами комунікації, за Парсонсом – визначальними є дії. Вимогою для існування соціальної системи є *інтерація (взаємодія)*, принаймні двох персональних систем або наявність рольових акторів.

Соціальна система – це сукупність соціальних явищ і процесів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою і створюють деякий цілісний соціальний об'єкт.

В цілому суспільство як соціальна система може бути представлене у декількох аспектах:

- як багатоманітність індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші обставини (наприклад, місто, село, трудовий колектив та ін.), що пов'язані з поняттям соціальної спільності;
- як ієрархія соціальних ролей, позицій, статусів, які посідають індивіди і які є включеними до даної соціальної системи, що відповідає поняттю соціальної організації;
- як сукупність норм, що визначає зміст і характер поведінки елементів даної системи, яка відповідає поняттю культури.

Соціальна система, таким чином, виступає як органічне поєднання трьох сторін – соціальної спільності, соціальної організації та культури. Суспільство – це самі люди в їх *суспільних відносинах*. Всі суспільні явища є результатом дій індивідів, їхніх цілей, думок, бажань, потреб. Причому індивіди діють не відокремлено один від одного. Тому суспільство являє собою не просто сукупність індивідів, а відкриту систему їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. З

іншого боку, суспільство є системою, що здатна до саморегуляції. У процесі упорядкування та організації суспільних відносин виникають відносно самостійні і незалежні від індивідів форми суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною і природою. На цій основі виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів.

У суспільстві склалась складна *ієрархія соціальних систем*. Найважливішими підсистемами суспільства є економічна, соціальна, політична та ідеологічна або духовна. Для того, щоб відрізнити ці підсистеми від власне соціальної, їх називають ще соціетальними, тобто великими соціальними системами на рівні суспільства в цілому. В свою чергу, ці підсистеми являють собою різні сфери суспільного життя і виконують свої функції.

Вирішальною умовою визначення власне структури соціуму є фактори, завдяки яким стало можливим його формування та існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не лише в основі визначення основних сфер життєдіяльності людей, але й відповідних до них суспільних відносин.

Слід зазначити, що визначення основних сфер суспільного життя носить певною мірою умовний характер, тому що реальна життєдіяльність людей являє собою тісний взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя зумовлює створення деформованої моделі суспільства.

У процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. Вони охоплюють усі сфери життя та діяльності. *Матеріально-економічні відносини* охоплюють виробничі, технологічні відносини, відносини розподілу, обміну; *соціально-політичні* – політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові відносини; *духовно-культурні* – моральні, наукові, релігійні, художньо-естетичні відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти. Саме їх інтереси та потреби складають основу *суспільних відносин*.

Основні сфери життєдіяльності суспільства обумовлюють його *основні функції*:

- забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку);
- регулювання і організація суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізація політичних, правових, моральних відносин);

- духовно-культурний розвиток людей.

Іншими підсистемами суспільства є *соціальні спільноти*: класи, етнічні, демографічні, територіальні, професійні, релігійні групи, сім'я, особа та ін. Суспільство є багатовимірною і складною системою взаємодії індивідів і соціальних груп. Уся сукупність його елементів – процеси, відносини, структурні утворення тощо – є складовими реалізації взаємодії індивідів або системою соціальних відносин суспільства. Носіями цих відносин є соціальні спільноти, які в своїй єдності складають соціальну структуру, котра, в свою чергу, є загальною основою організації соціального життя. Саме індивіди та відносини між ними, а також їх відповідні організаційні утворення, відносини між цими організаційними утвореннями й складають *систему соціальної взаємодії суспільства*.

6.3. Соціальна структура суспільства. Соціальні групи. Соціальні категорії. Соціальні інститути. Соціальні організації. Бюрократія

Соціальна структура суспільства — ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами. Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Соціальна структура розглядається у широкому і вузькому сенсі слова. Соціальна структура в широкому сенсі слова включає в себе різні види структур і являє собою об'єктивний розподіл суспільства за різними, життєво важливим ознаками. Найбільш важливими розрізами цієї структури в широкому сенсі слова є соціально-класова, соціально-професійна, соціально-демографічна, етнічна, поселенська і т. д.

Соціальна структура у вузькому значенні слова - це соціально-класова структура, сукупність класів, соціальних верств і груп, які знаходяться в єдності і взаємодії. В історичному плані соціальна структура суспільства в широкому сенсі слова з'явилася значно раніше, ніж соціально-класова. Так, зокрема, етнічні спільноти з'явилися задовго до утворення класів, в умовах первісного суспільства. Соціально-класова структура почала розвиватися з появою класів та держави. Але так чи інакше протягом всієї історії

існував тісний взаємозв'язок між різними елементами соціальної структури. Більш того, у певні епохи різні соціальні спільноти (класи, нації чи інші спільноти людей) починали грати провідну роль в історичних подіях.

Так, добре відомо, яку велику роль у розвитку економіки, торгівлі, науки і культури відіграла буржуазія в період Відродження в країнах Західної Європи.

Основні різновиди соціальної структури:

- *соціально-класова структура* - сукупність суспільних класів, їхні зв'язки та відносини (класи, соціальні верстви, соціальні групи);
- *соціально-професійна структура* (виробничі й інші колективи та організації);
- *соціально-територіальна структура* (міське та сільське населення, поселенські спільноти тощо);
- *соціально-демографічна структура* (сім'я, вікові та статеві спільноти);
- *соціально-етнічна структура* (етноси, нації, етнічні групи).

Суспільство складається з різних соціальних спільнот, груп, які:

- посідають різні місця в системі соціальної нерівності, в диференціації населення суспільства за такими показниками, як влада, власність, прибуток та ін.;
- пов'язані між собою політичними, культурними й економічними відносинами, а також є суб'єктами функціонування соціальних інститутів.

Соціальні спільноти – це об'єднання людей, що виникають і формуються на основі:

- культурно-історичної самобутності (народи, нації);
- родинних зв'язків і схожості стадій життя (сімейні, статево-вікові тощо).

Соціальні спільноти також розрізняються за професійно-кваліфікаційними та територіально-регіональними ознаками.

Історичними детермінантами формування соціальних спільнот були:

- умови соціальної реальності, що зумовили об'єднання людей;
- загальні інтереси значної частини індивідів;
- розвиток державності та форми організації людей у різноманітних соціальних інститутах;
- спільна територія, що зумовлює міжособистісні (прямі й опосередковані) контакти.

Соціальні спільноти як ціле характеризуються такими показниками:

- умови життєдіяльності, опосередковані політичними, економічними та соціальними особливостями;
- спільні інтереси індивідів, які взаємодіють між собою;
- ставлення до конкретних соціальних інститутів і цінностей;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільноту;
- належність до територіальних утворень.

Одні спільноти складаються об'єктивно, незалежно від волі та бажання людей (класи, верстви, нації), інші ж створюються свідомо й цілеспрямовано (політичні організації, громадські організації, партії та ін.).

Між окремими компонентами соціально структурованого суспільства існують необхідні взаємозв'язки, тобто соціальні відносини.

Соціальні відносини органічно пов'язують соціальні спільноти в соціальну структуру як її механізм, а соціальна структура є формою, що організовує їх у певну цілісність.

Соціальні відносини інтегрують соціальні спільноти в цілісну соціальну систему, яка самоорганізується та має складний ієрархічний характер.

Процеси диференціації, що відбуваються в суспільстві, є результатом розподілу економічної, політичної та культурної структур, розподілу і спеціалізації праці, ставлення до власності тощо.

Кожну соціальну спільноту характеризують такі соціально-психологічні показники:

- рівень згуртованості соціальної спільноти;
- характер взаємодії між індивідами.

З мікросоціологічної точки зору – *соціальна структура* - це певна сукупність відносно повторювальних та упорядкованих відносин між елементами соціальної системи.

З мікросоціологічної точки зору соціальні структури мають два основні компоненти – соціальні статуси та соціальні ролі.

Соціальна група — це відносно стала спільнота людей, що історично склалася, яка відрізняється роллю та місцем у системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства.

Соціальна група - двоє чи більше людей, які не тільки взаємодіють між собою упорядкованим шляхом на основі очікувань індивідів щодо поведінки один одного, та які ще й поділяють почуття єдності.

Соціальні групи мають відносно стабільні форми взаємодії між її членами і завдяки цьому декілька важливих характеристик:

- 1) межі: ми відрізняємо людей, які є "усередині" та «зовні» групи;
- 2) об'єктивне існування: ми ставимося до групи й поводимося з нею як з існуючим предметом;
- 3) унікальні норми та цінності які відрізняють групу, тобто певну субкультуру, або контркультуру;
- 4) почуття відданості або вірності групі, завдяки якому її члени відчують, що разом вони становлять одиницю з певною ідентичністю.

Соціальну групу соціологи відрізняють від скупчення та соціальної категорії.

Скупчення - це одночасне зібрання в одному місці невідомих один одному індивідів. Пасажири у тролейбусі, натовп на вулиці, покупці у магазині, черга за квитками на залізниці, аудиторія на концерті - це приклади скупчень. У скупчення люди легко входять і легко виходять.

Соціальна категорія (category) - сукупність людей, що мають спільні ознаки, які вважаються соціально важливими. Найчастіше, це такі, наприклад, ознаки, як стать, вік, раса, національність, громадянство, соціальний статус.

Один з основних процесів, що забезпечують задоволення суспільних потреб - це формування соціальних інститутів.

Соціальні інститути - (від лат. Institutum - установа, установа) — стійкі форми організації спільної життєдіяльності людей, що склалися історично. Суспільство являє собою систему соціальних інститутів як складну сукупність економічних, політичних, правових, моральних та інших відносин.

Інститути забезпечують людей встановленими методами розв'язання тих проблем життя, що періодично повторюються. І вони визначають, як саме відповідна діяльність має бути організована, спрямована і виконана.

Зв'язок інституцій суспільства з особистим життям його членів, з їх поведінкою, здійснюють ті соціальні ролі, що формуються певною інституцією. Соціальні ролі, таким чином, здійснюють зв'язок макросоціального і мікросоціального рівнів життя.

Можливі різні критерії класифікації соціальних інститутів. Акцентуємо увагу на двох: *предметному (змістовному) і формальному.*

На підставі *предметного критерію*, тобто характеру змістовних завдань, виконуваних інститутами, виділяються:

- політичні інститути (держава, партії, армія);
- економічні інститути (поділ праці, власність, податки й т.п.);
- інститути спорідненості, шлюбу й сім'ї;
- інститути, що діють у духовній сфері (освіта, культура, масові комунікації й т.п.) та ін.

На підставі другого критерію, тобто *характеру організації*, інститути поділяються на:

- *формальні*, діяльність яких заснована на суворих, нормативно й, можливо, юридично закріплених приписах, правилах, інструкціях – це держава, армія, суд і т.д.;

- *неформальні* – такі, в яких немає чіткої регламентації соціальних ролей, функцій, засобів і методів діяльності й відсутні санкції за ненормативну поведінку. Вона замінюється регулюванням неформальним через традиції, звичаї, соціальні норми й т.п. Від цього неформальний інститут не перестає бути інститутом і виконувати відповідні регулятивні функції;

- *частково формальні*, в яких тільки частина їх діяльності заснована на суворих нормативах, а частина регулюється соціальними нормами, традиціями та звичками.

Із соціальними інститутами тісно пов'язані і соціальні організації. Суспільство неможливе без організацій - банків, підприємств, університетів, магазинів, транспортної системи тощо. Різновиди організацій часто ототожнюються із соціальними інститутами. В широкому розумінні, *соціальна організація* - це така форма і такий спосіб спільної діяльності людей, за яких вона виглядає

чітко впорядкованою, скоординованою, налагодженою. Однак термін "соціальна організація" використовується у кількох значеннях:

- елемент соціальної структури суспільства;
- вид діяльності;

- ступінь внутрішньої упорядкованості, узгодженості частин цілого. В соціології перше значення є основним. Тобто соціальна організація являє собою систему *відносин*, які об'єднують деяку кількість індивідів для *досягнення певної мети*. До суттєвих ознак соціальної організації відносяться:

- наявність мети;
- конкретне втілення відносин суспільної власності;
- сукупність функціональних положень, статусів та ролей;
- правила, що регулюють відносини між ролями;
- формалізація значної частини мети та відносин.

В сучасному світі ми народжуємось в соціальних організаціях, навчаємось, живемо і помираємо (пологовий будинок, школа, робота, лікарня), вони відіграють визначну роль в суспільному житті об'єднуючи великі групи людей, які потребують керівництва.

Чим більше і складніше організація будь-якого типу, тим більше потреба не тільки у координації діяльності її членів, але й в упорядкуванні самої координуючої діяльності. Ця потреба задовольняється тим, що соціологи називають **бюрократією**, специфічною соціальною структурою, що створюється ієрархією статусів і ролей, яка базується на розподілі функцій і влади, і що функціонує за певними правилами та процедурами.

Вперше аналіз бюрократії як специфічної системи соціальної регуляції здійснив видатний німецький соціолог *Макс Вебер* (1864-1920).

Вебер аналізував не конкретні існуючі бюрократичні організації, а як він це назвав, *ідеальний тип бюрократії*.

Що таке ідеальний тип? Це модель, яка однак не є реалістичним зображенням жодної конкретної бюрократичної структури, яка дійсно діє у певних умовах. Вона використовується, щоб з'ясувати механізми функціонування відповідних організацій і пояснити вже з'ясоване тим, хто тільки починає дослідження таких організацій, або лише готується для того, щоб такі дослідження проводити.

За Вебером, *ідеальній бюрократії* властиві такі сім особливостей:

1. Функціональна спеціалізація. Серед посадових осіб існує чіткий поділ функцій. Кожний член організації спеціалізується на виконанні певної роботи і зосереджується на певних завданнях.

2. Ієрархія влади. Усі посади з'єднуються у ієрархічну систему влади у вигляді піраміди. Посадові особи відповідають перед начальником не тільки за свої дії і рішення, але й за дії і рішення своїх підлеглих. Обсяг влади окремої посадової особи чітко визначається: кожна така особа має виконувати розпорядження безпосередньо вищої посадової особи і має право віддавати розпорядження тільки своїм безпосередньо підлеглим.

3. Регуляція дій. Вся діяльність бюрократії спрямовується системою взаємопогоджених правил і інструкцій (здебільш у письмовій формі). Ці правила визначають також відповідальність посадових осіб та відносини між ними. Вони забезпечують координацію виконання суттєвих завдань і одноманітність цього виконання незалежно від змін у складі персоналу.

4. Кваліфікованість персоналу. Усі посади потребують певної кваліфікації і заповнюються на підставах компетенції кандидатів, а не будь-чиїх особистих суджень. Компетенція визначається сертифікацією (наприклад, ступенем, отриманим у коледжі) або через іспити, чи тестування у самій організації.

5. Забезпечення. Призначених на посади організація забезпечує усім, що необхідно для виконання їх службових обов'язків.

6. Кар'єра. Створюються умови, щоб найманні працівники розглядали свою роботу в організації як особисту кар'єру. Для цього підвищення у ієрархії здійснюються або за стажем або за заслугами, або з урахуванням того й іншого. Після випробувального періоду призначені на посади особи набувають гарантії зайнятості і захисту проти довільного звільнення з роботи.

7. Архівація документів. Адміністративні рішення, правила, процедури і дії організації занотовуються документально і зберігаються постійно в архіві.

М. Вебер був переконаний, що бюрократія – це невід'ємна складова сучасного капіталізму.

6.4. Соціальна стратифікація. Соціальна мобільність: сутність і види

У західній соціології на відміну від матеріалістичної соціальної філософії особливе місце посідає *теорія соціальної стратифікації*, яка позначає систему ознак і критеріїв соціального розшарування, нерівності в суспільстві, соціальну структуру суспільства зі своїх особливих позицій. Основним ключовим поняттям теорії соціальної стратифікації є поняття *страт* (від лат. – прошарок, ланка) як головного і кінцевого елемента соціальної структури.

Вимірюються і виділяються страти за різними критеріями і ознаками: зайнятість, доходи, побутові умови, освіта, релігійні переконання і т. д.

К. Маркс здійснював класовий поділ тільки за ознакою *доходів* (багатства) і виокремив два класи: буржуазію і пролетаріат, М.Вебер додав ознаку *влади* і у такий спосіб отримав ще й середній клас. З розвитком суспільства соціальна стратифікація значно ускладнилася.

Соціальна стратифікація має такі особливості:

- рангове розшарування населення, коли вищі верстви перебувають у більш привілейованому становищі порівняно з нижчими;
- кількість вищих верств значно менша, аніж нижчих.

Стратифікація має такі основні виміри (критерії):

- прибуток, власність;
- освіта;
- влада;
- престиж.

Перші три критерії стратифікації - прибуток, освіта, влада мають об'єктивні одиниці виміру (гроші, роки, люди).

Престиж є суб'єктивним показником, який відтворює рівень поваги до якої-небудь професії, посади, до виду діяльності в суспільній думці.

Пітірім Сорокін (1889-1968) вважав, що стратифікація в суспільстві має три основні види:

- *економічну* - за рівнем прибутку, де багатство й бідність - полюси, між якими розташовані та відмежовані одна від одної різні верстви;
- *політичну*, яка означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість;

- *професійну* - за ієрархічною будовою шкали професій залежно від важливості їхніх функцій у житті суспільства.

Це означає, що суспільство потрібно розділяти за критеріями прибутку (а також багатства), за критеріями впливу на поведінку членів суспільства та за критеріями, пов'язаними з успішним виконанням соціальних ролей, наявністю знань, навичок, умінь, які оцінює та винагороджує суспільство.

Певна частина соціологів вважає, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства та престижу, а статус у системі влади визначає статус в економічних і соціальних структурах. Саме тому *влада* є тим чинником, який визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі верств і класів, їхню ієрархію.

У наш час найбільш впливовою думкою щодо процесу формування соціальних верств є теорія стратифікації К.Девіса й Р.Мура, в якій вони запропонували функціональне пояснення нерівності. Вони вважають, що суспільство є певним чином організованою сукупністю нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для функціонування суспільства як цілого, інші - менш важливі (менеджер/вахтер). Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами (відповідно до їхніх функціональних можливостей, тобто за їхнім максимальним внеском у досягнення суспільної мети), а також мотивації до виконання соціальних ролей, що цим статусам відповідають.

Чим вищий статус, тим більше має здійснити витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності індивід, який претендує на цей статус. Отож суспільство заздалегідь "закладає" винагороду в статус і людина знає, що вона отримає в обмін на свої зусилля та працю.

Пояснення нерівності під кутом функціональної користі має свої вади, містить суб'єктивізм при оцінці функції та неспроможний пояснити деякі реалії соціального життя.

З огляду на це, *Т. Парсонс* (1902-1979) пов'язує конфігурацію соціальної системи з *панівною в суспільстві системою цінностей*.

Ієрархія соціальних верств визначається сформованими уявленнями про значущість кожної з них, виходячи з чинної на певний період ціннісної системи.

При цьому розподіл людей на соціальні верстви відбувається за такими критеріями:

- якісні характеристики членів суспільства, що визначаються генетичними рисами та приписаними статусами (походженням, здібностями та ін.);
- рольовий набір, який людина виконує в суспільстві (посада, рівень професіоналізму тощо);
- володіння матеріальними та духовними цінностями.

Кожне суспільство має власну *організацію соціальної нерівності*. Незважаючи на соціокультурні особливості кожної країни, можна виділити чотири історичні форми стратифікації:

- *рабство* - форма соціальних відносин, за якої одна людина має власність, а нижча верства позбавлена всіх прав;

- *касти* - суворий ієрархічний розподіл суспільства, в якому між різними верствами існують бар'єри, які неможливо подолати (неможливість перейти з однієї касти в іншу, приналежність до якої визначено з народження, неможливість одружитися з представником іншої касти);

- *стани* — групи людей, нерівність між якими визначалася звичаями та юридичними нормами. Належність до станів передавалася у спадок, але не виключала можливості переходу з одного стану до іншого;

- *класи* - організація соціальної нерівності, за якої відсутні чіткі межі між різними групами.

Перші три типи характерні для закритого суспільства, де існує суворо закріплена система стратифікації та перехід із однієї страти в іншу майже неможливий. Останній тип характеризує відкрите суспільство, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви до іншої.

Історія свідчить, що рівність у світі не зростає, однак підвищення рівня життя загалом перетворює нерівність на припустиму та легітимну.

Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації можна представити наступним чином (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації

Функціоналістський підхід	Конфліктологічний підхід	Еволюційний підхід
<p>1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей.</p> <p>2. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю і тому справедлива.</p> <p>3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.</p>	<p>1. Стратифікація не необхідна, але й не неминуча. Вона виникає з конфлікту груп.</p> <p>2. Стратифікація несправедлива, її визначають інтереси мож-новладців.</p> <p>3. Стратифікація утруднює нормальне функціонування суспільства.</p>	<p>1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона з'являється не лише в силу природних потреб, але й на основі конфлікту, що виникає у результаті розподілу додаткового продукту.</p> <p>2. Винагорода може бути справедливою і несправедливою. Стратифікація може сприяти, а може утруднювати розвиток.</p>

Кожна людина переміщується в соціальному просторі, в суспільстві, в якому вона живе. Іноді ці переміщення людина сприймає відчутно та ідентифіковано, наприклад, перехід із православної в греко-католицьку церкву, або з однієї сім'ї в іншу. Все це змінює позицію індивіда в суспільстві і свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Проте, існують такі переміщення людини, які важко визначити як соціальні не лише оточуючим її людям, але й їй самій. Наприклад, дуже складно визначити зміни становища індивіда у зв'язку із зростанням (або падінням) престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, змінами доходу. Разом з тим, такі зміни в позиції людини в кінцевому підсумку відбиваються на її поведінці, системі відносин в групі, потребах, установках, інтересах і орієнтаціях. У зв'язку з цим важливо визначити, як здійснюються переміщення індивідів в соціальному просторі, які в соціології прийнято називати процесами *мобільності*.

Такі переміщення можуть викликатися як природними (зміни в життєвому циклі особистості: від народження до старіння), так і власне соціальними чинниками.

Поняття *соціальної мобільності* було введено в соціологічний обіг П.Сорокіним у 1927 р. З того часу воно активно використовується в соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості і рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості.

Існує *два основних типи* соціальної мобільності: *горизонтальна і вертикальна*.

Горизонтальні соціальні переміщення проходять в рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, наприклад, переїзд з одного місця проживання на інше, чи перехід працівника на іншу роботу без просування по кар'єрній драбині. Вони самі по собі не означають "соціального росту" індивіда, хоча за певних обставин, можуть прискорювати або уповільнювати його. Вертикальні соціальні переміщення передбачають перехід індивіда з нижчої страти у вищу, чи навпаки.

Відкрите суспільство передбачає високий рівень соціальної мобільності, тобто можливість горизонтальних та вертикальних соціальних переміщень. Водночас воно є плюралістичним і терпимо ставиться до різних форм самореалізації особистості, допускає різний рівень лояльності до самого себе. А це можна розглядати як одну з передумов виділення в ньому ще однієї стратифікаційної групи — *маргіналів*. Термін походить від латинського "margo, marginis" — край, межа. Ним позначають "нетипових" представників своєї соціальної спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, створюють свою субкультуру, дистанціюються від своєї соціальної верстви.

6.5. Роль культури в розвитку суспільства. Соціальні норми і соціальний контроль

Особливого співставлення потребують поняття «культура» і «суспільство». Коли ми вживаємо слово "культура" у звичайній повсякденній розмові, ми часто маємо на увазі еквівалент "високих духовних речей" — мистецтва, літератури, музики і живопису. В

соціології культура має стосунок до стилю життя окремих членів або соціальних груп суспільства, а саме одягу, шлюбних звичаїв та родинного життя, моделей трудової активності, релігійних церемоній, структури дозвілля, усього того, що відрізняє людину від природи.

"Культура" концептуально відрізняється від "суспільства", але між цими двома поняттями існують тісні зв'язки. Суспільство — це система взаємозв'язків, що поєднують індивідів між собою. Культура з одного боку є підсистемою суспільства, яка закріпилася на інституційному рівні (поряд із економічною, політичною, правовою). З іншого боку *культура* – система прийнятих цінностей, взірців та норм поведінки, характерних для певної соціальної групи. Ще про культуру говорять як про сукупність форм набутої поведінки групи чи суспільства, як передаються із покоління в покоління.

Важливим є поняття *елементів культури*:

- мови як системи знаків, наділених певним значенням, які використовуються для збереження, передачі, перетворення інформації;
- цінностей, вірувань, переконань;
- норм, вимог до поведінки;
- зразкі поведінки, звичаїв і традицій.

Мову вважають першоосновою будь-якої культури. Саме через мову людина стає «істотою соціальною», створює суспільство. Цінності ж є визначальним елементом культури, її ядром. Цінності - це, свого роду, стандарти, зв'язки, еталони соціальної поведінки. Саме через культуру особистість опановує соціальні норми і здійснюється соціальний контроль в суспільстві.

Соціальні норми - це правила, зразки і стандарти поведінки, які регулюють взаємодії людей відповідно до цінностей певної культури. Соціальні норми забезпечують повторюваність, стійкість і регулярність взаємодій людей у суспільстві. Завдяки цьому стає можливим прогнозування поведінки індивідів, а розвиток соціальних відносин і зв'язків набуває передбачуваного характеру, що сприяє стабільності суспільства в цілому.

Соціальні норми поділяються на:

- *правові* - проявляються у формі законів і містять чіткі установки, що визначають умови застосування тієї чи іншої норми;
- *моральні*, що забезпечується силою громадської думки, морального обов'язку особистості.

Соціальні норми також спираються на звичаї, традиції та обряди, які також є елементами культури. За дотримання соціальних норм відповідає процес соціального контролю.

Соціальний контроль – це сукупність методів і засобів, що забезпечують відповідність поведінки людей соціальним нормам.

Визначають три основні процеси соціального контролю.

Перший – це процес *соціалізації*. Зовнішні вимоги суспільства стають внутрішніми для людини. Вимоги суспільства стають власними нормами для особистості. Соціальний контроль стає, таким чином, самоконтролем.

Другий процес соціального контролю – це процес, що структурує наш *соціальний досвід*. Людина підсвідомо будує свої поняття про реальність тим шляхом, яким суспільство упорядковує її соціальні альтернативи. Людина «культурно обмежена» власним середовищем.

Третій процес соціального контролю – це процес *покарання за порушення норм суспільства та винагородження за дотримання цих норм*. Тих, хто порушує правила, зустрічає незадоволення, ворожнеча та остракізм. Винагородженням є схвалення, популярність, престиж та інші соціально визначені переваги.

Тож жодна культура не може існувати без суспільства. Але так само і суспільства не можуть існувати без культури. Без культури ми взагалі не були б людьми в тому значенні, якого ми звичайно надаємо цьому терміну.

6.6. Суспільні рухи і громадянське суспільство. Глобальне суспільство

Сучасні суспільства змінюються і одним з головних рушіїв суспільних змін є ***суспільні рухи*** – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам. Вони становлять наймасовішу і найорганізованішу форму поведінки великих груп.

Головними ознаками *суспільних рухів* є те, що їм усім властива певна ідеологія, організація і тактика.

Усі суспільні рухи мають ***ідеологію*** — систему філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і перетворення відповідно до ідеалів певного суспільного руху. Ідеологія стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному

суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії.

Зазвичай, суспільні рухи мають свою **організацію**, тобто складаються з невеликої групи керівництва і більшої групи активних членів. Крім того існує доволі значна кількість симпатиків суспільного руху, яка надає йому моральну та матеріальну підтримку, бере участь у масових акціях.

Всі суспільні рухи виробляють свою **тактику**, тобто специфічні методи діяльності, які мають привести до досягнення поставленої мети (демонстрації, страйки, пікети, голодування, лобізм, вибори тощо).

Класифікація суспільних рухів за *Дейвідом Аберле*:

- трансформативні рухи спрямовані на великомасштабні, радикальні і часто насильницькі зміни в житті суспільства, частиною якого вони є. До них належать революційні рухи й радикальні релігійні рухи;

- реформаторські рухи прагнуть до зміни тільки деяких аспектів існуючого суспільного ладу; їхні учасники виступають проти певних видів нерівності або несправедливості, наприклад рухи проти абортів, захисту тварин та інші.

Трансформативні та реформаторські рухи ставлять за *мету* насамперед здійснення змін у суспільстві. Ще два види, запропоновані Аберле, спрямовані переважно на зміни у звичках чи світогляді окремих людей:

- рухи спасіння, метою яких є порятунок людей від способів життя, які вважаються згубними, до цієї категорії належить багато релігійних рухів, які зосереджуються на особистому спасінні;

- альтернативні рухи, що спрямовані на здійснення часткових змін у житті людей, вони не ставлять собі за мету домогтися повної зміни у звичках людей, а прагнуть лише змін конкретних, специфічних звичок. Прикладом є групи анонімних алкоголіків, наркоманів та інше.

Наявність в суспільстві суспільних рухів є однією з ознак **громадянського суспільства**. Біла книга урядування ЄС дає таке визначення: «громадянське суспільство об'єднує переважно організації самоутворені або утворені під керівництвом, організації неурядові, професійні асоціації, харитативні, ініціативні, організації, які заохочують до соціально активного життя на рівні району і міста, часом з внеском місцевої церкви і її громади». З точки зору структури

суспільної системи *громадянське суспільство* – це своєрідний соціальний простір, в якому люди взаємодіють як автономні індивіди, а, взаємодіючи, утворюють складну, багаторівневу мережу громадянських зв'язків і взаємозалежностей, які і творять власне соціальне життя і власне суспільство, якому не потрібен примус з боку політичних структур, щоб функціонувати.

Іншими словами, *громадянське суспільство* — це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого життя людини, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації.

Сучасне суспільство підготувало нам багато викликів, ми не можемо передбачити, будуть прийдешні сто років позначені мирним суспільним та економічним розвитком, чи примноженням глобальних проблем, ми вже бачимо, що сучасна промисловість, технологія й наука дають не лише позитивні результати.

Сучасний світ стає глобальним, зникають кордони між країнами, культурами і економіками за визначенням А.Гідденса, який розглядає глобалізацію через призму родового їй поняття глобальності. Так, *“глобальність”* у найзагальнішому розумінні являє собою єдність світу, в якому окремі регіони стають взаємо- пов'язаними і взаємозалежними. Така взаємозалежність може бути визначена як *“інтенсифікація світових соціальних відносин, які пов'язують віддалені райони таким чином, що місцеві події формуються під впливом подій, які відбуваються за багато миль і навпаки”*.

Одже в сучасному глобальному світі і проблеми стають глобальними: проблеми довкілля, тероризму, війни, голоду, подолання відсталості, демографічні, тощо, вони пов'язані і неможливо вирішити одну, нехтуючи іншими. Наприклад проблема довкілля – забруднення навколишнього середовища пов'язана з економічним розвитком в розвинених країнах, що призвело до надмірного споживання і виникнення так званого суспільства *«споживання»*. Тому *“зелені”* стверджують, що люди в багатих країнах мають виступити проти споживацтва і повернутися до простого способу життя, аби уникнути світової екологічної катастрофи. Адже люди в країнах *«третього світу»* страждають через погіршення екологічної ситуації, знижуються врожаї, що призводить до голоду, економічного відставання, зростання міграції, росту тероризму, тощо.

Висновки. Отже, *суспільство* – це системно організована сукупність всіх форм, способів взаємодії та об'єднання людей, що склалися історично в процесі їх цілеспрямованої діяльності.

Суспільство є складною *соціальною системою*, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Важливим критерієм класифікації соціальних систем суспільства є *тип соціальних зв'язків*. Це зв'язки між індивідами, які включені в певні соціальні системи, і які зумовлюють певні пункти перетину, якими є *соціальні статуси*, взаємне положення індивідів. *Соціальні зв'язки* детермінують сумісну діяльність індивідів в конкретному суспільстві. Так, за зв'язками-відносинами виділяють *соціальні групи*, за зв'язками-взаємодіями – *соціальні спільноти*, за інституціональними зв'язками – *соціальні інститути*. На основі контрольних зв'язків формується та функціонує система *соціального контролю*, на основі організаційних зв'язків – *соціальні організації*.

Будь-яке суспільство стратифіковане за різними ознаками (дохід, багатство, влада, престиж, інформація тощо) і мобільне, оскільки індивіди, групи, спільноти постійно переміщуються у соціальному просторі. Суспільству властиві такі механізми саморегуляції – соціальні норми, цінності, стандарти, звичаї т.п., які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схилиючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину тканину численних соціальних взаємодій. Суспільство функціонує завдяки соціальним відносинам, соціальним зв'язкам, загально визнаним цінностям, мові, культурі, воно постійно розвивається і удосконалюється, набуваючи характеристик глобальності і пост модерності.

Запитання для самоперевірки

1. Що являє собою суспільство, чим воно характеризується і які наукові підходи існують до його пояснення?
2. Яка структура суспільства і які основні критерії стратифікації суспільства? Хто з соціологів запровадив поняття «стратифікація» і «мобільність»?
3. Яку роль відіграє культура у суспільстві і що виступає регулятором соціальних відносин в ньому?
4. Чим відрізняються суспільства модерну, постмодерну і метамодерну? Які ознаки інформаційного суспільства?
5. Яку роль відіграють суспільні рухи у суспільстві? Які ознаки громадянського суспільства?

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте зміст основних соціологічних підходів до трактування суспільства і поясніть у чому їх різниця і схожість.
2. Зробіть схематично структуру українського суспільства за будь-яким критерієм (стать, вік, територія проживання, доходи, влада, освіта, професія, сфера зайнятості тощо) і наведіть приклади соціальних інститутів, соціальних організацій, соціальних груп, соціальних спільнот.
3. Наведіть приклади соціальних норм, які існують в Україні, місті, де ви проживаєте, навчальному закладі, де ви навчаєтесь, у вашій родині, у колі ваших друзів і поясніть, яку роль вони відіграють у регулюванні соціальних відносин.
4. Законспекуйте і обґрунтуйте цікаві для вас особисто афоризми і цитати відомих соціологів сучасності щодо розвитку інформаційного суспільства і/або глобалізації як загальнопланетарного процесу.
5. Підготуйте доповідь (до 5-6 хвилин) про можливі сценарії розвитку сучасних суспільств, ґрунтуючись на соціологічних прогнозах.

Рекомендована література

1. Белл Д. Эпоха разобщенности : Размышления о мире XXI века. / Д. Белл, В. Л. Иноземцев – Москва : Центр исследований постиндустриального общества, 2007.
2. Вербець В. В. Соціологія : навчальний посібник. / Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. – Київ : КОНДОР, 2009. – 550.
3. Візниця Ю. В. Соціологія : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ю. В. Візниця, І. В. Грабовець, Л. В. Калашникова, Л. С. Черноус. – Кривий Ріг : вид. Р.А. Козлов, 2013. – 236 с.
4. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс; пер. с англ. – Київ: Основи, 1999.
5. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник / Г. В. Дворецька – К.: КНЕУ, 2002.- 472 с.
6. Лобанова А. С. Основи соціології : навчально-методичний посібник / А. С. Лобанова – Кривий Ріг : КДПУ, 2000, 105 с.
7. Масионис Дж. Социология. / Дж. Масионис – 9-е изд. – Санкт-Петербург. : Питер, 2004. – 752 с.
8. Танчин І. З. Соціологія: Навч.посіб.- 2-ге вид., переробл. і доп. / І. З. Танчин. - Київ : Знання, 2007. - 351 с.
9. Хмелько В. Є. Курс лекцій з соціології [електронний ресурс] / В. Є. Хмелько. – НаУКМА, 1997. <http://www.twirpx.com/file/415370/>
10. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. / Ян Щепанський: [пер. с польск.] / общ. ред. и послесл. акад. А.М. Румянцева. – Москва : Прогресс, 1969. – 240 с.
11. How Technology Sectors Grow: Benchmarking IT Industry Competitiveness 2008. [Electronic recourse] A report from the Economist Intelligence Unit // The Economist Intelligence Unit 2008. – Mode of assess: http://global.bsa.org/2008eiu/pr/ukraine_pr.pdf. – Title from the screen.

РОЗДІЛ 7. ОСОБИСТІТЬ І СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

- 7.1. Особистість: структура, потреби і властивості. Соціальний статус і соціальна роль.
- 7.2. Соціологічні теорії особистості та їх зміст.
- 7.3. Соціалізація особистості: закономірності, основні етапи та фази. Типи особистості.
- 7.4. Особистість і соціальне середовище: сутність та принципи взаємодії. Малі і великі соціальні групи.

7.1. Особистість: структура, потреби і властивості. Соціальний статус і соціальна роль.

Поняття «особистість» давні римляни запозичили в етрусків. Латиною воно означало — «персона». Римляни називали цим словом ритуальну маску, яку знімали з обличчя померлого і зберігали у помешканні його нащадків. З цією маскою безпосередньо пов'язували ім'я, індивідуальні права і привілеї, які передавалися від батька до сина. З часом це поняття означало маску на обличчі актора, а також використовувалося як ознака суспільної функції видатних людей, діяльність яких стосувалася сфери політики, землеробства, різних галузей творчості та військових справ.

Починаючи з **Демокрита**, який порівнював людину з малим світом («мікрокосмом»), і до сьогодення проблема особистості є особливо актуальною. Розуміння її сутності - одне з найскладніших, неоднозначних питань сучасності.

На різних етапах розвитку пізнання було безліч спроб або безмежно розширити уявлення про людину, або ж, навпаки, звузити його до окремих часткових понять. Так, представники античної філософи здебільшого наголошували на єдності людини і світу, ототожнюючи при цьому всесвітньо-космічну субстанцію і розум. У вченні **Платона** людина тлумачиться як комбінація двох суперечливих складових частин — душі й тіла. Душа належить до світу безтілесних богів-ідей, а її прихід у тутешній світ є наслідком «падіння». **Аристотель**, навпаки, стверджував про взаємозалежність душі й тіла. Пізньоантична містика зводить уявлення про людину до вчення про Першолюдину як богоподібну істоту. Відповідно уся

сенсова структура космосу розглядається вже як явище вторинне, тобто цінність людини порівняно з космосом зростає. Наступна хвиля біблійного переосмислення стосунків між Богом і людиною як пересічних протиріч між Богом і світом призвела, з одного боку, до підкорення, а з часом і до пригнічення однією волею (Бога) іншої волі (Людини), а з іншого — протиставила тіло душі.

Згодом цей багато в чому штучний розрив тіла і душі позначився на обмеженості змісту теорій, призвів до безсоромного використання людини як інструмента чи засобу в досягненні мети окремих соціальних структур. Щодо цього досить переконливо звучить визначення людини як «тварини, що виробляє засоби» (a tool making animal), авторство якого належить американському вченому-просвітнику, державному діячеві **Бенджаміну Франкліну** (1706—1790).

Започатковане епохою Відродження нове бачення людини як живої цілісності (**П. Мірандола, Дж. Бруно, М. Фічіно, М. Кузанський** та ін.) досить швидко заступили загальнопоширені уявлення, які випливали із вчення **Р.Декарта** про існування двох протилежних субстанцій — мислячої та протяжної. Тлумачення мислення як єдино достовірного свідчення існування людини (cogito ergo sum) було покладено в основу уявлень про тіло як машину, що має спільну природу в людини і тварини, і душу, яку стали ототожнювати із свідомістю. Саме цей підхід на довгі роки ніби затиснув дослідників у псевдотеоретичних лещатах так званої «психофізичної проблеми», яка з часом набула дещо модифікованої, а по суті також збоченої «біосоціальної проблеми».

За нових часів та сучасності основні концепції особистості втілились у працях **І. Канта, Г.-В.-Ф. Ргеля, А. Бергсона, А. Шопенгауера, У. Штерна, Т. Рібо, К. Ясперса, О. Лазурського, Л. Виготського, В. Бехтєєва, З. Фрейда, А. Адлера, К.-Г. Юнга, Е. Фромма** та ін. Але це не зашкодило фахівцям у цій галузі віднести поняття «особистість» до найменш точно визначених, хоча сьогодні налічується понад п'ятдесят таких визначень. Певне розуміння особистості відображає наукову спеціалізацію дослідника, рівень його уявлень про соціальний зміст цього питання. Так, багато фахівців психологічного спрямування стверджують, що пріоритетна роль у пізнанні особистості належить психології. Залежно від орієнтації вчених поняття «*особистість*» розкривається переважно у трьох основних аспектах:

- як щось цілісне, результат або єдність окремих ідей, відчуттів, потягів, цілей, мотивів, вольових актів, установок та інших ознак;
- як утворення, що зумовлює реакцію на безліч зовнішніх подразників і впливів, гарантуючи індивіду адаптацію і виживання;
- як щось унікальне, неповторне, найцінніше, найвище в природі та соціальному бутті.

У соціології відрізняють декілька різних термінів, що стосуються людської особи, але відокремлюють різні її аспекти, різні характеристики.

Під терміном «людина» розуміють родове поняття, представника біологічного виду як продукт природи. Терміном «індивід» позначається конкретна людина, представник людського роду, з його індивідуальними характеристиками, отриманими від народження. Кожна окрема людина має певний колір очей, волосся, ті чи інші риси обличчя тощо. Тобто все те, що людина отримує від народження й успадковує біологічно через генетичний апарат від своїх батьків, складає поняття «індивід». Тому й кажуть, що індивідом народжуються. Термін «особистість» означає соціальне в людині. Все, що людина-індивід набуває за свого життя від суспільства, від спілкування з іншими людьми, складає її особистість. Тому й кажуть, що особистість є продуктом суспільства – людина у соціальних відносинах. Особистістю не народжуються, нею стають. Уявіть собі дитину, яка, народившись, була б позбавлена всіляких контактів з іншими людьми, хоча була б забезпечена всім необхідним для біологічного існування. Ким би виросла ця дитина? Вона була б живою істотою, за морфологічними ознаками не відрізнялась би від людини, але не була б особистістю, бо не отримала б певних соціальних рис, що виділяють особистість (не могла б розмовляти і мислити).

Особистість, взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми, переконання, світоглядні принципи, смаки, звички та ін.). Соціологічний підхід до *структури особистості* враховує передусім особливості й механізми її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Найважливішим критерієм аналізу особистості є *потреби* – внутрішні стимули її активності, те, що забезпечує її існування і самозбереження. Американський соціолог *Абрахам-Харолд Маслоу* (1908-1970) виробив ієрархічну теорію потреб, поділивши їх на базові (постійні) та похідні (змінювані). Базові потреби розташовуються, згідно з принципом ієрархії, у висхідному порядку від нижчих (переважно матеріальних) до вищих (переважно духовних):

- фізіологічні та сексуальні потреби (у відтворенні людей, їжі, диханні, русі, одязі, житлі, відпочинку);
- екзистенціальні (у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);
- соціальні (у належності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у суспільній трудовій діяльності);
- престижні (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні й високому статусі в суспільстві);
- духовні (у самовираженні через творчість).

Перші дві групи потреб А.Маслоу вважав первинними і вродженими, інші – набутими, наголошуючи на тенденції зростання потреб, заміни первинних набутими людиною у процесі її життя.

Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, соціального середовища. Їх ще класифікують на природні та соціальні (створенні суспільством). Природні потреби характеризують людину як біологічну істоту (потреба одягу, житла, їжі тощо); соціальні - є продуктом суспільного життя; духовні - рівня розвитку людини (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності). З розвитком суспільства, набуття ним цивілізованих форм, природні потреби людини соціологізуються. Це означає, що цивілізована людина потребує певного типу житла й одягу, їжі певної якості, що зумовлено конкретно-історичним розвитком суспільства, національними традиціями, релігією, моральними нормами, цінностями тощо.

Тісно пов'язаний з потребою *інтерес*. Він також має об'єктивно-суб'єктивну природу і є усвідомленням потреб. Потреби й інтереси виступають об'єктивною стороною діяльності й поведінки особи. Разом вони є основою ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу і використовуються для дослідження регуляторів соціальної поведінки. Суть соціологічного підходу до

проблеми цінностей полягає в з'ясуванні їх ролі як з'єднувальної ланки між поведінкою особистості, з одного боку, та соціальними групами, спільнотами і суспільством – з іншого.

Цінність – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних рис. Звичайно, індивід оцінює предмет, не співвідносячи його зі своїми потребами та інтересами, а крізь призму існуючих у суспільстві ціннісних критеріїв, уявлень про справедливе, прекрасне, корисне тощо. Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових і спільнісних, засвоєних особистістю цінностей формує *систему ціннісних орієнтацій*, якими вона керується у житті. *Ціннісні орієнтації* – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею. Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови людини, регулюють її поведінку. *Соціальні настанови* – соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії. Людину як суб'єкта окреслюють мотиви, які характеризують її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій.

Мотиви – усвідомлена потреба особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності. Мотиви класифікують, виокремлюючи серед них основні – матеріальні, духовні, економічні, соціальні, ідеологічні, релігійні та ін. У свою чергу, кожен з них має свій внутрішній поділ: наприклад, у духовних мотивах вирізняють моральні, естетичні, релігійні, атеїстичні, філософські та ін. У системах мотивів виділяють домінуючі або периферійні, провідні або другорядні тощо.

Найважливіші компоненти *структури особистості* – пам'ять, культура і діяльність. *Пам'ять* – система знань, засвоєних особистістю в процесі її життєдіяльності. Вона є відображенням дійсності у формі як певної системи наукового знання, так і повсякденних знань відповідно до мети, яку переслідує особистість. *Культура особистості* – сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності. Постає як реалізація потреб та інтересів особистості, визначає особливості, взаємодії суб'єктів соціального процесу. *Діяльність* – цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт. Поза відносинами суб'єкта та об'єкта діяльність не існує. Вона завжди пов'язана з активністю суб'єкта, яким у всіх випадках є людина або

персоніфікована нею соціальна спільнота. Об'єктом діяльності можуть бути і людина, і матеріальні або духовні умови життя.

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «*соціальний статус*». *Соціальний статус особистості* – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це **Р.Мертон** називає «*статусним набором*». Соціальні статуси поділяються на привласнені, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і досягнуті або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо). Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричинити внутріособистісні конфлікти.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією **Р.Мертон**, «*рольовий набір*». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т.Парсонсу, на думку якого їх характеризують:

- *емоційність* (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша – цілковитої розкутості);
- *спосіб одержання* (одні ролі притаманні особистості органічно, інші виборюються нею);
- *масштабність* (сформульовані й суворо обмежені або нечіткі й розмиті);
- *ступінь формалізації* (дія за жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);

➤ *характер і скерованість мотивів* (орієнтовані на особисте або загальне благо).

Про соціальну роль йдеться тоді, коли за тривалої соціальної взаємодії регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Тобто роль є окремим аспектом цілісної поведінки. Конкретні індивіди виступають у багатьох ролях. Суперечності між окремими соціальними ролями породжують рольові конфлікти, як внутрішньо-, так і міжособистісні. Вони часто виступають як боротьба мотивів діяльності, що свідчить не тільки про існування ієрархії соціальних статусів, а й про ієрархію соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації певних мотивів є відносним, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, завдяки чому стає частиною суспільства, соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей особистості відображає соціальні відносини в суспільстві. Соціальний статус і соціальна роль є основними поняттями рольових теорій особистості.

7.2. Соціологічні теорії особистості та їх зміст

Рольові теорії особистості. Їх автори Д.Мід, Р.Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

Теорії соціальної установки. Вони розглядають особистість як результат дії настанов, впливів, тиску. Акумуляція людиною протягом життя різноманітних установок призводить до того, що вона звикає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Диспозиційна теорія саморегуляції соціальної поведінки особистості. У ній знаходять подальший розвиток вихідні положення теорії соціальної установки. Базовим у ній є поняття

«диспозиції особистості». *Диспозиція особистості* – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах. Диспозиції поділяються на вищі, середнього типу та нижчі. Вищі диспозиції регулюють загальну поведінку особистості, визначають її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації, а також ситуативні соціальні установки (схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, у конкретному предметному і соціальному середовищі). Диспозиції середнього типу диференціюють сприйняття та реакцію особистості на різні групи і сукупність об'єктів та явищ соціальної дійсності. Нижчі диспозиції – це схильність до певної поведінки у конкретних сферах діяльності, скерованість дій та вчинків у типових ситуаціях.

Структурно *диспозиції* містять три компоненти:

- когнітивний (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні);
- афективний (емоційна оцінка об'єкта);
- конативний, поведінковий (воля і прагнення до дії, скерована на об'єкт переддія).

Теорії референтної групи. На думку їх прихильників, надширокі соціальні утворення нездатні забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості, тому референтні групи більше відповідають її прагненням, інтересам і потребам, оскільки вона сама обирає їх, належить до них з власної волі.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому. Референтними групами можуть бути різні соціальні спільноти: сім'я, клас, релігійні громади, виробничі кооперативи, політичні партії тощо.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють *норми* (правило, взіреть) як засоби соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів. Вони безпосередньо впливають на процеси мислення і характер дій особистості, визначають зміст установок, диспозицій, впливають на процес соціалізації особистості.

На різноманітних проблемах розвитку особистості зосереджуються *концепції системного підходу, управління, теорії «людських стосунків»* та ін. Однак фрагментарність її методології не

дає змоги розкривати всю повноту механізмів життєдіяльності особистості.

Концепція когнітивного розвитку особистості. Ще один напрям пов'язаний з вивченням феномену активності особистості, тобто з аналізом особистості як суб'єкта власної життєдіяльності, життєдіяльності соціальних груп і суспільства в цілому. Чільне місце в ньому посідає дослідження життєвої позиції особистості. Наприклад, **Ж.Піаже та Р.Мертон**, аналізуючи соціальну адаптацію особистості, дійшли висновку, що це двосторонній процес, результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища. Включаючись у суспільне життя, особистість зберігає свободу вибору соціальних ролей, соціальних спільнот, цінностей, форм і видів діяльності. Рівень свободи соціальної активності людини залежить від типу суспільства, кожен з яких по-різному обмежує свободу вибору. Але навіть за тоталітарних, авторитарних режимів людина намагається виявляти активність у реалізації мети.

Марксистська теорія особистості, що інтенсивно розроблялась у радянській соціології (**В. Ядов, І. Кон** та ін.) і орієнтувалася на інтеракціоністське трактування особистості як продукту соціальної взаємодії, залишається досить популярною серед сучасних західних соціологічних шкіл, які намагаються об'єднати окремі положення марксизму з іншими соціальними теоріями (неомарксизм, фрейдомарксизм, критична соціологія). Марксизм, особливо ті його модифікації, які обслуговували практику побудови комуністичного суспільства, об'єднує щодо розуміння особистості утопічна ідея формування ідеальної особистості, яка буде жити в суспільстві, позбавленому соціальної несправедливості й нерівності між людьми. Як показав історичний досвід, спроби практичного втілення цього ідеалу мають результат, протилежний очікуваному: замість "всебічно розвиненої особистості" та "нової людини" формується знеособлений соціальний конформіст як базовий тип особистості.

Концепція одномірної людини. **Девід Пісмен** (США) розробляв концепцію так званої одномірної людини. Під впливом пропаганди, засвоюючи певні стереотипи, які нав'язуються їй засобами масової інформації, людина формує спрощені схеми чорно-білого, одномірного бачення проблем. Сучасне суспільство робить людей примітивними особами зі спрощеним соціальним сприйняттям та інтерпретацією соціальних процесів.

На думку Д.Рісмена, якщо у ХІХ ст. домінуючим типом особистості була *особистість «орієнтована зсередини»*, зміст прагнень якої міг бути найрізноманітнішим, скажімо, прагнення розбагатіти чи релігійний аскетизм (але у будь-якому випадку така особистість характеризується високою стійкістю життєвих цілей), то у сучасному суспільстві, вважає Д.Рісмен, переважає інший тип особистості — *«орієнтований на інших»*. Особистість цього типу не має стійких життєвих цілей та ідеалів, а прагне, насамперед, до «гармонії з іншими», намагаючись бути «таким, як усі». Ця Людина-конформіст настільки піддається зовнішньому впливу, що навіть не знає у чому ж полягає її власне «Я».

Теорія соціального біхевіоризму. Предметом дослідження біхевіоризму виступає людська поведінка, яка тонко реагує на зовнішні впливи. Насущні проблеми, з якими сьогодні стикається світ, можуть бути вирішені тільки в тому випадку, якщо ми постійно збільшуватимемо своє розуміння людської поведінки. Сучасний соціальний біхевіоризм можна прослідкувати в працях **Б. Ф. Скіннера**, які були надзвичайно різноманітні за формою: наукові трактати, утопічні романи, полемічні і політичні нариси, опис практичного застосування біхевіоризму і автобіографічні есе. Всі вони зіграли значну роль в розвитку соціологічного варіанту біхевіоризму.

Б.Ф.Скіннер критикував соціологічні концепції культури, яка визначалася соціологами як сукупність «традиційних ідей і цінностей». Він стверджував, що це визначення привносить непотрібні «містичні елементи: «ідеї» і «цінності». Вони невидимі. Реально можна побачити, як люди живуть, як вони виховують дітей, як збирають або вирощують продукти харчування, в яких помешканнях живуть, в що одягаються, в які ігри грають, як ставляться один до одного, як управляють собою і т. д. Культура спільності складається з окремих актів поведінки. Щоб зрозуміти поведінку, потрібно розкрити зміст такої суті, як винагороди і витрати. Первинна суть, за Скіннером, - це поведінка, а також і умови, які примушують до цієї поведінки. Він вважав, що не слід фокусувати увагу на таких поняттях, як «відчуття»; потрібно концентруватися на аналізі і контролі за поведінки і випадковостях, які впливають на нього.

Б. Скіннер розробив і свій варіант *програмованого навчання*. Навчальний зміст розділяється на окремі кроки (дози). Ці кроки

мають бути доступними для учнів. Правильне виконання кроку негайно підкріплюється. Для підкріплення використовують технічні засоби. Сьогодні це - комп'ютер. Процес навчання індивідуалізується, бо кожен учень виконує кроки навчального змісту відповідно до своїх можливостей.

Навчання розглядається як набір зовнішніх актів поведінки і підкріплення правильних із них. При цьому внутрішня пізнавальна діяльність не організується, а навчання втрачає свою специфіку як свідомий процес. Тому ця концепція принципово обмежена.

Концепція ігрової культури. Однією з найпоширеніших культурологічних концепцій особистості нашого часу є концепція ігрової культури. Найбільш яскравим представником цієї концепції є голландський культуролог **Йохан Хейзінга** (1872-1945). Гра, в концепції Й.Хейзінги, - це культурно-історична універсалія. У своїй роботі «*Homo ludens*» - «Людина, що грає» він піднімає найглибші пласти історії і розвитку культури - ігрові. «Культура, - пише він, - не відбувається з гри, як живий плід, який відокремлюється від материнського тіла, - вона розвивається в грі і як гра. Вся культурна творчість є гра: і поезія, і музика, і людська думка, і мораль, і всі можливі форми культури». Різні версії такої концепції виявляються у творчості **Е. Фінка, Х. Ортеги-і-Гассета, Г. Гадамера** та інших культурологів ХХ століття.

7.3. Соціалізація особистості: закономірності, основні етапи та фази. Типи особистості.

Соціалізація являє собою процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значущих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством.

З.Фрейд виділив *психологічні механізми соціалізації*: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому і провини. *Імітацією* називається усвідомлена спроба дитини копіювати визначену модель поведінки. Зразками для наслідування можуть виступати батьки, родичі, друзі і т.д. *Ідентифікація* - спосіб усвідомлення приналежності до тієї чи іншої спільності. Через ідентифікацію діти приймають поведінку батьків, родичів, друзів, сусідів, і т.д., їхньої цінності, норми, зразки поведінки як свої власні. Імітація й ідентифікація є позитивними механізмами, оскільки вони націлені на засвоєння визначеного типу

поведінки. *Сором і провина* являють собою негативні механізми, тому що вони придушують чи забороняють деякі зразки поведінки.

Т.Парсонс і С.Бейлз застосовували поняття, введені З.Фрейдом, до теорії соціальної дії і соціальних систем. Вони визначають *імітацію* як процес, за допомогою якого засвоюються специфічні елементи культури, особливі знання, уміння, обряди і т.д. На їхню думку, імітація не припускає ніякого тривалого відношення з «моделлю». *Ідентифікація* ж для них означає внутрішнє освоєння цінностей людьми і являє собою процес соціального навчання. Ступінь ідентифікації визначається характером прихильності до «іншого». Оскільки найбільш сильні прихильності в родині, тому вона вважається основною формою соціалізації. У соціології звернена увага на той факт, що *цінність родини* як соціального інституту тривалий час недостатньо враховувалася. Більше того, відповідальність за виховання майбутнього індивіда намагалися деякою мірою зняти з родини, переклавши на школу, трудовий колектив, громадські організації. Приниження ролі родини принесло великі втрати, в основному морального порядку, які згодом обернулися великими втратами в трудовому і соціальному житті.

Соціалізація особистості починається з перших років життя і закінчується періодом громадської зрілості людини, хоча, зрозуміло, повноваження, права й обов'язки, набуті нею, не говорять про те, що процес соціалізації цілком завершений: по деяких аспектах він продовжується все життя.

Для успішної соціалізації, за Д. Смелзером, необхідна дія трьох фактів: *сподівання, зміна поведінки і прагнення відповідати цим сподіванням*. Процес формування, на його думку, відбувається на трьох різних стадіях:

1. *стадії наслідування і копіювання* дітьми поведінки дорослих;
2. *ігрової стадії*, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі;
3. *стадії групових ігор*, на якій діти вчаться розуміти, що від них очікує ціла група людей.

Французький психолог **Ж. Піаже**, зберігаючи ідею різних стадій у розвитку особистості, наголошує на розвитку пізнавальних структур індивіда і їхній наступній перебудові в залежності від досвіду і соціальної взаємодії. Ці стадії змінюють одна одну у визначеній послідовності:

1. сенсорно-моторна (від народження до 2 років),

2. операційна (від 2 до 7),
3. стадія конкретних операцій (з 7 до 11),
4. стадія формальних операцій (з 12 до 15).

Багато психологів і соціологів підкреслюють, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя людини, і стверджують, що соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей декількома моментами. Соціалізація дорослих скоріше змінює зовнішню поведінку, у той час як соціалізація дітей формує ціннісні орієнтації. *Соціалізація дорослих* розрахована на те, щоб допомогти людині набути визначені навички, *соціалізація в дитинстві* більшою мірою має справу з мотивацією поведінки.

Таким чином, *початкова соціалізація і продовжена* - якісно різні етапи. *Соціалізація* - акумулюючий процес, у ході якого накопичуються соціальні навички. Однак, варто пам'ятати, що головними факторами, які визначають процес формування особистості, безумовно є груповий досвід і суб'єктивний, унікальний особистісний досвід. Ці фактори повною мірою виявляються у процесі соціалізації особистості у трьох стадіях:

- *дотрудова* (раннє дитинство, період навчання);
- *трудова* (активна участь у трудовій діяльності);
- *післятрудова* (завершення трудової діяльності, обрання нових цілей тощо).

На кожній стадії існують свої особливі соціальні інститути, які «відповідають» за соціалізацію — сім'я, дошкільна установа, школа, робочий колектив, соціальні служби тощо. Відбувається поетапне формування *власного «Я» особи*. В основі цього процесу — перехід від світу дитинства, коли особа перебуває під опікою, а її поведінка повністю контрольована ззовні, до здобуття рис ідейно-моральної особистості, яка розвивається на основі особистого переконання, саморегуляції і самоуправління.

Американський дослідник *Л.Кольберг* виділяє три основних рівні *морального самоусвідомлення особистості*:

- доморальний рівень, коли дитина ще не засвоїла понять про «добре» і «погане» і керується у своїх вчинках власними егоїстичними бажаннями;
- рівень конвенційної моралі - орієнтація на задані зовні норми і вимоги, бажання отримати схвалення від «авторитетних» осіб і сором, викликаний їх осудом. Установка на дотримання правил і підтримання усталеного порядку;

- рівень автономної моралі - орієнтація на внутрішньо сприйняту систему принципів; вищою стадією цього рівня є вироблення стійких моральних принципів, дотримання яких забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх обставин і раціональних міркувань. Цієї стадії досягають одиниці: Христос, Будда, Ганді, мати Тереза та ін.

У сучасному світі соціалізація перетворюється на процес, який триває протягом усього життя людини, оскільки, живучи, людина здобуває все нові соціальні статуси й ролі, наприклад: студент, працівник, батько, дідусь, пенсіонер тощо. Соціалізація у зрілому віці потрібна також тоді, коли відбувається швидка зміна соціальних норм і правил (наприклад, перехід від соціалістичного суспільства до ринкового). Те, чому ми вчимося в дитинстві, часто відрізняється від того, чому ми вчимося у зрілому віці. Більшість нашого дитячого знання про доросле життя складається із загальних і абстрактних норм, які часто мають бути модифіковані при застосуванні їх на практиці. Доросла людина знає що робити і концентрується на тому як це зробити. Вона дуже часто має поєднувати різні фрагменти знань, здобутих в сім'ї і школі, для того, щоб досягти поставленої мети. Тому ідеалізм зазвичай притаманний молоді, а зрілі люди переважно є реалістами, схильними до компромісів. Соціалізація у зрілому віці вимагає переходу від залежності до автономії. Одним із найскладніших аспектів соціалізації у зрілому віці є вміння реалістичного бачення світу і збереження при тому ідеалів.

Соціалізація - це процес, який складається з двох етапів, безпосередньо пов'язаних між собою, десоціалізації та ресоціалізації.

Десоціалізація - це процес відмови від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація - процес засвоєння нових цінностей, норм, ролей та правил поведінки замість втрачених.

Сучасні тенденції розвитку *соціологічної теорії особистості* — це інтеграція в конкретних дослідженнях окремих елементів класичних теоретичних підходів у соціології та соціальній психології, а також підвищена увага соціологів до когнітивних структур, повсякденного досвіду та соціально-культурних характеристик особистості. Особлива увага в сучасній соціології особистості приділяється проблемам розвитку особистості в мінливому соціальному світі — у процесі постіндустріального розвитку суспільства, переходу до "інформаційного" і "програмованого"

суспільства (Даніел Белл, Ален Турен, Амітай Бтціоні, Олвін Тоффлер та ін.), а також проблемам формування соціальних типів особистості за різних суспільно-політичних умов, зокрема під час переходу суспільства від тоталітарної системи до демократії.

Особистість є не тільки наслідком, а й причиною соціально значущих дій в певному соціальному середовищі. Економічні, політичні, ідеологічні та соціальні відносини певних історичних типів суспільства виявляються по-різному, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її практичної діяльності. Саме в процесі діяльності людина, з одного боку, інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища, з іншого – виробляє своє особливе ставлення до зовнішнього світу. Вони виявляються в діяльності як особисте ставлення до дійсності. Соціальні відносини особистості виявляються в її діяльності й поведінці як її соціальні якості.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

До елементів, що складають *соціальні якості людини*, належать:

- соціально визначена мета її діяльності;
- виконувані нею соціальні статуси і соціальні ролі;
- очікування щодо цих статусів і ролей;
- норми і цінності (культура), якими вона керується в процесі діяльності;
- система знаків, яку використовує;
- сукупність знань, що дають змогу виконувати прийняті на себе ролі та орієнтуватися в навколишньому світі;
- рівень освіти і спеціальної підготовки;
- соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності в прийнятті рішень.

Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і становлять певну соціальну спільність, фіксується в понятті «*соціальний тип особистості*». При визначенні соціальної типології особистості за основу беруть категорію «*суспільна формація*». Зведення аналізу суспільної формації до аналізу особистості дає змогу розкрити в

особистості істотне, типове, яке виявляється в конкретно-історичній системі соціальних відносин, у межах певного класу, соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких ця особистість належить.

Кожна людина має власні ідеї, мету, думки і почуття. Ці індивідуальні якості визначають зміст і характер її поведінки. Однак для соціології істотне значення мають не індивідуальні, а соціальні думки і почуття людей, що виявляються в їхніх діях. Об'єктом соціологічних досліджень є інтереси і відносини людей, що володіють спільними соціальними характеристиками і живуть у схожих умовах, виконують соціальні дії у конкретних історичних умовах. Підстави для *соціальної типологізації особистостей* можуть бути найрізноманітніші, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Найважливіші з них – статус і роль в системі соціальних відносин.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціологія виокремлює такі типи особистості:

- *ідеальний* – втілює в собі особливості соціального ідеалу певного суспільства;
- *нормативний* – репрезентує сукупність якостей особистості, необхідних для розвитку даного суспільства;
- *реальноіснуючий, або модальний* – переважаючий тип особистості на певному етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнитися від нормативного, а тим більше ідеального типів.

Інша типологія особистості побудована на уявній *трикомпонентній структурі: гармонійний, традиційний, технократичний та неадаптований типи*. Вона може бути корисна під час аналізу сучасних тенденцій розвитку українського суспільства.

Термін «*базисний (основний) тип особистості*» було введено до соціології та концептуально інтерпретовано у працях американських соціологів *Абрахама Кардінера та Алекса Інкельса*. Під *базисним типом особистості* розумілася сукупність схильностей і особливих рис характеру, властивих більшості індивідів того чи іншого суспільства. Кожна культура характеризується своїм особливим типом особистості. Структура базисної особистості складається під впливом домінуючих у цій культурі методів виховання («первинних

інститутів»), що визначають установки індивідів по відношенню до таких важливих аспектів життєдіяльності як сексуальність, агресія, організація сім'ї, взаємодія з іншими людьми і т.д. З іншого боку, структура базисної особистості завдяки дії «проективних систем» відображається в релігії, фольклорі та мистецтві («вторинні інститути»). «Інтегративні системи», що входять в структуру базисної особистості, забезпечують єдність і стійкість культури, узгодженість утворюючих її інститутів («первинних» і «вторинних»), конгеніальність особистості тим природним і культурним умовам, в яких вона формується і функціонує.

Новизною відрізнялася розроблена А.Кардінером методологія виявлення базисного типу особистості: в її основу були покладені принципи психодинаміки, розвинені в роботах З.Фрейда; проте А.Кардінер модифікував їх, поставивши в центр свого підходу поняття адаптації. Структура особистості розглядалася як результат адаптації індивіда до умов, в яких він народився і виріс; ідентичність переживань раннього дитинства, обумовлена домінуючими в даному суспільстві методами виховання, виражається в загальних рисах характеру, властивих індивідам даного суспільства (базисному типі особистості), а також в особливостях релігії, міфології і т.д.

Таким чином, ставало можливим виявлення базисної структури особистості за допомогою психодинамічного аналізу первинних і вторинних інститутів; для такого аналізу використовувалися різні фактичні матеріали (етнографічні звіти, біографії, результати проектних тестів). Базисна особистість немовби репрезентує своє суспільство і постає у двох іпостасях:

по-перше, як тип особистості, що статистично найчастіше зустрічається (наприклад, конформіст у тоталітарному суспільстві),

а, по-друге, як найяскравіший представник цінностей певного суспільства, навіть якщо реальні представники цього соціального типу в меншості (наприклад, «ударник» та «новатор» у радянському суспільстві епохи сталінізму).

Отже, соціалізація співвідносна з життєвими циклами. Життєві цикли пов'язані: із зміною соціальних ролей, з набуттям нового статусу, із відмовою від попередніх звичок, оточення, дружніх зв'язків, зі зміною способу життя. Починаючи новий життєвий етап, людина змушена перенавчатися.

7.4. Особистість і соціальне середовище: сутність та принципи взаємодії. Малі і великі соціальні групи.

Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Основними критеріями активності особистості є спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності; особливості їх прийняття і реалізації. Загалом життєва позиція особистості є багатомірною. Вона інтегрує всю особистісну структуру, забезпечує людині певний рівень залучення до життєдіяльності соціального середовища та її самовизначення як суб'єкта власного життєвого шляху та способу життя. Об'єктом позиції особистості є соціальний стан особистості, її життєвий шлях у суспільстві.

Показником активності особистості є *життєвий контроль*. Він є характеристикою особистості як суб'єкта діяльності, її ролі у вирішенні власних справ, проблем навколишнього світу.

Життєва позиція особистості як соціальний феномен характеризує людину як суб'єкта певного способу життя, дає змогу зафіксувати специфічні особливості й спрямованість діяльності окремої людини, певної спільноти у різноманітних сферах життя – у сім'ї, на роботі, в громадській діяльності, щодо використання вільного часу.

Життєвий шлях особистості є детермінованим суспільством і вільним вибором людини, процесом поетапного залучення її до суспільних відносин, послідовної зміни способів життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією та самоутвердженням.

Важливим елементом підготовки індивіда до життя у суспільстві виступають *малі соціальні групи*.

Малі групи являють собою соціально-психологічні спільності, які відіграють важливу функціональну роль у житті суспільства. У малих групах відбиваються всі ті суспільні відносини, до яких люди включені і які переломлюються у своєрідні внутрішньогрупові відносини (національні, професійні, сімейні).

У соціології малі групи розглядаються як певні мікросистеми, в яких реалізуються соціальні відносини: розподіл праці, взаємодія, лідерство, ієрархія престижу, звичаї, традиції, символи і т.д. Особливостями і основними ознаками малих груп вважаються

нечисленний склад; спільність групових норм, цінностей, цілей і лінії поведінки; безпосередність і стійкість міжособистісних контактів; загальна діяльність тощо. Виходячи з цього, малі соціальні групи можна визначити як малочисельні за складом об'єднання людей, які характеризуються спільністю норм, цінностей, інтересів, безпосередністю контактів членів групи і виконують роль того мікросередовища, де проходить соціалізація і самореалізація особистості.

Дослідники визначають *межі кількісного складу* малих груп:

- *нижня межа* - дві-три людини (німецький соціолог Георг Зіммель використовував терміни «діада» і «тріада»);

- *верхня межа* - 7-12 чоловік, бо лише в таких групах зберігаються стійкі та безпосередні контакти. У групі з 20-25 або 30-35 чоловік безпосередність контактів існує, але вже є певні обмеження. Якщо це, наприклад, шкільний клас або студентська група, то такого роду обмеженнями будуть тимчасові рамки навчальних занять або громадської діяльності. Більш стійкі безпосередні контакти в групах спільного проживання (в сім'ї або студентському гуртожитку), в групах за інтересами тощо.

За способом організації діяльності та формами соціального контролю розрізняють *формально-організовані* та *неформальні* групи. *Формальні групи* являють собою об'єднання людей, діяльність яких суворо регламентована офіційними правилами, інститутами, документами (законом, договором, положенням, статутом, інструкцією та ін.). Система внутрішньо групових відносин в них характеризується чітким розподілом ролей (керівник - підлеглий, староста студентської групи - заступник, громадський діяч - пересічний студент і т.д.), їх суворою заданістю і необхідністю виконання. Як правило, структура формальної групи заздалегідь визначена системою більш високого рангу: адміністрацією організації або того підрозділу, до якого дана група (бригада, спортивна команда, депутатська комісія, кафедра) входить. Соціальний контроль у подібних групах також здійснюється згори донизу. Виходячи з цього система внутрішньо групових відносин у формальних групах будується не на групових інтересах, а на «законодавчих» приписах, невиконання яких загрожує певними санкціями, аж до насильницької ізоляції від групи (звільнення або виключення). За своїми параметрами формальна група дуже близька до організації.

Неформальні групи - це групи, стихійно або усвідомлено сформовані на основі спільних інтересів, норм, цінностей, взаємних симпатій. Внутрішньо групові відносини в них будуються за принципом відносної незалежності і свободи, характеризуються нечітко вираженою метою взаємозв'язків членів групи, а соціальний контроль здійснюється по горизонталі і ґрунтується на традиціях, враховуючи групову думку. Специфікою неформальних груп є те, що вони можуть бути *ситуативними групами*, тобто освіченими у зв'язку з виникненням певних ситуацій (рок-групи, групи любителів бігу тощо); як правило, вони недовговічні і зі зміною ситуації можуть зникнути. У неформальних групах зазвичай ролі не запропоновані, а виникають стихійно.

За характером інтересів, значущості норм і цінностей неформальні групи поділяються на *соціально значущі і асоціальні*. До перших можна віднести дружні компанії, аматорські спортивні об'єднання, клуби за інтересами та т.п.; до других - девіантні групи (хулігани, наркомани, алкоголіки, повії та ін.).

Неформальні групи утворюються як у відкритих спільнотах (школа, інститут, підприємство і т.п.), так і в закритих структурах, наприклад, в армії, в місцях позбавлення волі можуть виникати структури на принципах земляцтва, спільної господарської діяльності.

Великі групи — це такі групи, у яких окремі їх члени можуть не бути особисто знайомі один з одним (мешканці великого міста, українці, члени конфесійної групи). Це багатотисячні групи людей, що розсіяні на великих просторах і для яких властиві опосередковані соціальні взаємодії (класові, територіальні, етнічні спільноти).

Великі групи поділяють на номінальні (їх виділяють тільки для потреб статистики, наприклад: споживачі прального порошку «Аріель»; пасажери приміських поїздів; ті, що стоять на обліку в лікарні та ін.) і реальні (критерієм їх виділення є реальні ознаки — стать, дохід, раса, національність, місце проживання, освіта, професія та ін.).

Виділяють *три головних типи реальних груп*:

- стратифікаційні групи — рабство, касти, стани, класи;
- етнічні групи — раси, нації, народи, племена, клани;
- територіальні групи — вихідці із однієї місцевості, городяни, селяни.

Реальні групи — реальні проблеми для суспільства, номінальні ж - не створюють подібного за масштабом і характером спектру соціальних проблем. Ми легко можемо пригадати собі якісь расові чи класові, чи селянські бунти, але годі шукати в історії прикладів заворушень серед покупців прального порошку чи пасажирів приміських автобусів.

Великі групи є носіями основних рис культури. Саме велика група (етнічна, професійна, міська та ін.) здійснює відбір і утворює основні звичаї, традиції, цінності і за посередництвом малої групи "доносить" цей відбір до кожного індивіда.

Висновки. Термін «*особистість*» означає соціальне в людині. Все, що людина-індивід набуває за свого життя від суспільства, від спілкування з іншими людьми, складає її особистість. Тому й кажуть, що особистість є продуктом суспільства – людина у соціальних відносинах. Особистістю не народжуються, нею стають. Особистість, взаємодіючи із суспільством, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, цінність орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми, переконання, світоглядні принципи, смаки, звички та ін.). Соціологічний підхід до структури особистості враховує передусім особливості й механізми її соціальної поведінки. Вона має певні спонукальні чинники, до яких належать потреби та інтереси.

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки).

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють «рольовий набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Соціалізація являє собою процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значущих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством.

Важливим елементом підготовки індивіда до життя у суспільстві виступають малі соціальні групи. Малі групи являють собою соціально-психологічні спільності, які відіграють важливу функціональну роль у житті суспільства. У малих групах відбиваються всі ті суспільні відносини, до яких люди включені і які переломлюються у своєрідні внутрішньо групові відносини (національні, професійні, сімейні).

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність поняття «особистість» з точки зору соціології?
2. У чому виявляється сутність і зміст соціалізації особистості?
3. Що таке соціальний статус і соціальна роль? Як ці поняття пов'язані між собою?
4. Які соціологічні теорії особистості ви знаєте? У чому їх сутність?
5. У чому полягає складність і суперечливість взаємодії між індивідом і суспільством? Розкрийте зміст соціальної активності особистості.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте сутність маргінальності соціальних груп в умовах якісного оновлення суспільства.
2. З'ясуйте сутність основоположних теорій особистості представників Чиказької соціологічної школи: ідеї прагматизму В.Джеймса, Дж.Дьюї, М.Болдуїна.
3. Визначте сутність проблем соціалізації особистості у сучасному українському суспільстві.
4. Простежте причини виникнення та етапи розвитку міжособистісних та міжгрупових конфліктів. Проілюструйте технології керування та шляхи розв'язання соціальних конфліктів.
5. Розкрийте принципи соціальної активності особистості, її сутність і структуру.

Рекомендована література

1. Злобіна О. Категорія «особистість» у системі понять соціологічної теорії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 2. - С. 121 - 134.
2. Соціологія: Навчальний посібник / За редакцією С.О.Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1999. – 344с.
3. Танчин І.З. Соціологія: Навчальний посібник / І.З.Танчин . – К.: Знання, 2007. – 352с.
4. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Проблема человека в западной философии. — М., 1988. — С. 308—315.
5. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статті по історії культури // Составитель, переводчик и автор вступительной статьи Д. В. Сильвестров; Научный комментарий Д. Э. Харитоновича. – Москва: Прогресс-Традиция, 1997. – 348 с.
6. Шелер М. Сутність моральної особистості // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. - К., 1996. - С. 10-30.

РОЗДІЛ 8. СПЕЦІАЛЬНІ І ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ. ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ, СІМ'Ї, ОСВІТИ, КУЛЬТУРИ, ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

8.1. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: загальна характеристика

8.2. Предмет та функції соціології молоді. Основні молодіжні проблеми і субкультури

8.3. Соціологія сім'ї та шлюбу: об'єкт, предмет, категорії і функції. Типологія сімей.

8.4. Соціологія освіти та її роль у дослідженні освітніх проблем

8.5. Суспільна роль соціології культури та її предметне поле

8.6. Предмет та функції соціології праці та управління

8.1. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: загальна характеристика

Система соціологічного знання має складну трирівневу структурну будову, до якої входять:

1. загальна соціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання;
2. соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та галузеві соціологічні теорії, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних питань до операціональних;
3. конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

Важливе місце в структурі соціологічного знання посідають теорії середнього рівня (спеціальні соціологічні теорії), оскільки є проміжними між фундаментальними загальносоціологічними теоріями та емпіричним узагальненням соціологічної інформації. Термін «теорії середнього рівня» було введено у науковий обіг у 50-х роках ХХ ст. американським соціологом Р. Мертоном.

Спеціальні соціологічні теорії (соціологічні теорії середнього рівня) — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійних, специфічних підсистем суспільного цілого і соціальних процесів. Кожна соціологічна теорія

середнього рівня розглядає ту чи іншу сферу (політика, освіта, наука, медицина, праця, культура, мораль та ін.), окрему соціальну спільноту (сім'я, родина, колектив, соціальний регіон) або соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її спільними зв'язками, цілеутворювальними і фактоутворювальними характеристиками, специфічними умовами походження, функціонування й розвитку.

Завданням будь-якої соціологічної теорії середнього рівня є вивчення і пояснення соціальних систем, наприклад, таких, як: соціальний інститут (наука, культура, політика, економіка, мистецтво, право, які є соціальними системами), спільних і особливих характеристик соціально-потенційних механізмів їх функціонування й розвитку тощо.

У спеціальній науково-методичній літературі існує дворівнева класифікація соціологічних теорій середнього рівня :

1) *спеціальні соціологічні теорії*, які вивчають соціальні закони, закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот, а також сутність і основні характеристики людини соціальної. Вони безпосередньо пов'язані з предметом соціології як науки (теорія соціальної структури, теорія соціальної стратифікації, теорія соціальних систем, теорія соціального розвитку);

2) *галузеві соціологічні теорії*, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя, а також вивчають форми вияву, механізми дії соціологічних законів та закономірностей. Вони виникли внаслідок інтеграції та міждисциплінарної взаємодії соціології з іншими науками, а саме економікою, політологією, психологією, педагогікою тощо. Галузеві соціології опосередковують зв'язок соціології з іншими науками, наприклад, соціологією права, соціологією театру, соціологією культури і т.п.

У сучасній соціології сформовано понад 200 соціологічних галузевих та спеціальних теорій. Їх становище ще повністю не осмислено з точки зору перспектив соціології та з точки зору суспільних потреб і потребує свого подальшого дослідження. Між тим найбільш розробленими соціологічними теоріями є соціологія молоді, соціологія освіти, соціологія сім'ї та шлюбу, соціологія культури, соціологія праці та управління, соціологія освітита інші. Розглянемо деякі з них.

8.2. Предмет та функції соціології молоді. Основні молодіжні проблеми і субкультури

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Становлення соціології молоді як окремої галузі в основному відбувалося в другій половині ХХ ст., але остаточно завершилося у 80-х роках минулого століття.

Об'єкт соціології молоді — молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини тощо.

Існують наступні *підходи* до визначення молоді:

- *молодь* – це вікова група. У даному підході визначальним є поняття біологічного і психологічного віку, як характеристики, що зумовлюють соціальну поведінку молоді, а отже її місце в суспільстві (*демографічний підхід*);
- *молодь* – це група на певному етапі життєвого шляху, який перш за все характеризується активним поведінням з пристосування до дорослого життя, і процесом соціалізації (*психологічний підхід*);
- *молодь* – це суб'єкт суспільного відтворення, яка виконує в суспільстві відтворювальну, інноваційну, та функцію спадкоємності (*соціологічний підхід*);

- *молодь* – це особлива субкультура, з притаманними їй особливостями поведінки, манерами, способом життя, зовнішнім виглядом та захопленнями (*культурологічний підхід*);

- *молодь* – це особливий соціальний статус. Найважливішими елементами вікового статусу є права і обов'язки, норми і вікові ролі, символіка, спосіб життя, специфічне бачення світу (*ціннісно-нормативний підхід*).

У вітчизняній соціології **молодь** трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класовий, професійно-трудовай, соціально-політичній тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

У різні періоди розвитку суспільства, соціологи по-різному пояснювали особливості і роль молоді. Так, наприклад, **К.Маркс і Ф.Енгельс** розглядали молодь як кожне нове покоління, яке успадковує і продовжує традиції старшого покоління. На їхню думку, молодь, з одного боку, продовжує успадковану діяльність, а з іншого - завдяки трудовій діяльності, видозмінює старі умови життя та праці.

Е.Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон досліджували особливості та шляхи входження молоді в ті чи інші структури суспільства, а відтак розглядали її як функціональний структурний компонент суспільства.

Українські вчені виявили інтерес до молодіжної проблематики у 90-тих роках минулого століття. Наукові дослідження проводилися за такими напрямками:

- економічні проблеми молоді (І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Урчукін);

- особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій (Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха);

- підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої професійної школи, об'єктивні та суб'єктивні чинники трудової активності молоді, її політична інформованість та суспільно-політична активність, тенденції й проблеми побуту, дозвілля молоді (О. Вишняк, С. Макеєв, В. Піча);

- життєве самовизначення молоді, а саме: формування молодого спеціаліста (О. Якуба, Г. Андрущенко, І. Грабовець);

соціальна зрілість молоді (О. Якуба, Т. Старченко, Н. Черниш), проблеми життєвого самовизначення, досягнення життєвого успіху (Л. Сохань, Є. Головаха, О. Балакірева,); ціннісні орієнтації (Л.Г.Сокурянська, Н. Чутова).

Дискусійним є питання вікової періодизації молоді. Згідно з діючим українським законодавством, нижньою межею молодіжного віку вважається 14 років, верхньою — 35 років. В основу цієї точки зору (14— 35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення загальноприйнятих у 60—70-ті роках ХХ ст. вікових меж молоді відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого — розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом.

Таким чином, молодь - це суспільна група, яка перебуває у особливому періоді свого життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої вікової межі і визначається суспільними та індивідуальними рамками. Стан цієї групи можна назвати перехідним.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;
- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);
- низька народжуваність — вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, який не забезпечує навіть відтворення поколінь;
- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;
- поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);
- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22 до 20%. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі.

Особливої уваги заслуговує розгляд молодіжних субкультур, що утворюються в результаті відповідного ставлення молоді до процесів,

що відбуваються у соціальній структурі суспільства та у домінуючій культурі.

Основними *характеристиками молодіжної субкультури* є: специфічний стиль життя і поведінки; наявність власних норм, цінностей, картини світу, які відповідають вимогам певних соціальних категорій молоді; нонконформізм, протиставлення себе решті суспільства; зовнішня атрибутика, яка має символічне значення; ініціативний центр, який генерує тексти.

Типологія молодіжних субкультур виглядає наступним чином:

- романтико-ескапітські субкультури (хіпі, толкієністи, байкери інші);
- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери інші);
- кримінальні (гопники, скінхеди інші);
- анархо-нігілістичні (панки та інші);
- геймери та блогери.

Отже, *молодіжна субкультура* з одного боку – це протест проти суспільства дорослих, його цінностей та авторитетів, а з іншого – механізм культурної самоідентифікації та адаптації до самостійного дорослого життя.

8.3. Соціологія сім'ї та шлюбу: об'єкт, предмет, категорії і функції. Типологія сімей.

Соціологія сім'ї та шлюбу - спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї та шлюбу виступають шлюбно-сімейні відносини, сфера сімейного життя, а *предметом* - закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку; інтеграція та дезінтеграція сім'ї; суспільні функції сім'ї; мотивація шлюбів і розлучень; історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин; тенденції та перспективи їх розвитку, а також етапи життєвого циклу сім'ї та ін.

Перш ніж розглянути найважливіші *категорії та поняття* соціології сім'ї та шлюбу, слід уточнити, що являють собою два головних феномени, які нею вивчаються: сім'я і шлюб.

Сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і являє собою модель суспільства, в якому вона функціонує. Сім'я на макрорівні розглядається як найдавніший соціальний інститут, що регулює відтворення людини за допомогою відповідних організаційних форм, системи ролей і норм; на мікрорівні – як найдавніша природна спільність людей, що перебувають у постійному спілкуванні, й як особлива форма взаємодії між ними.

Шлюб — це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки. *Шлюб* – це санкціонований юридично, суспільно визнаний, добровільний, рівноправний союз (духовний, економічний, сексуальний), між жінкою і чоловіком, спрямований на створення сім'ї, який породжує їх права й обов'язки один до одного, до дітей та рідних. В Україні шлюбний вік для жінки встановлюється з 17 років, а для чоловіків – з 18 років.

Розрізняють наступні типи шлюбних відносин:

- *полігамія* — шлюбний союз більш як двох партнерів. Полігамія може бути реалізована у варіантах полігінії, коли один чоловік має двох і більше дружин, та поліандрії — одна жінка перебуває у шлюбі більше, ніж з одним чоловіком одночасно;
- *груповий шлюб* — притаманний первісному суспільству і санкціонує одночасне сімейне співжиття кількох чоловіків та жінок, які не створюють відокремлених подружніх пар;
- *моногамія* — шлюб між одним чоловіком та однією жінкою;
- *за вибором шлюбного партнера*: ендогамний (шлюб між представниками однієї соціальної групи) та екзогамний (шлюб між представниками різних соціальних груп).
- *за мотивацією партнерів*: шлюб за коханням, за розрахунком та за шаблоном.
- *за економічним критерієм*: рівний, нерівний (різниця у віці, прибутках між партнерами), калімний.
- *гостьовий* — подружжя має дві квартири та живе окремо, відвідуючи один одного 2-3 рази на тиждень;
- *повторний шлюб* - ступ у шлюб з іншим партнером після розірвання попереднього шлюбу;
- *цивільний шлюб* - оформлений в органах державної влади без участі церкви;
- *ранній шлюб* - укладається між особами, які не досягли 17-18 років;

- *конкубінат* — зв'язок одруженого чоловіка із незаміжньою жінкою, яка має від нього дітей;
- *свінгерство* – шлюбне утворення, що передбачає обмін дружинами та чоловіками.

Понятійний апарат соціології сім'ї включає широке коло понять і категорій, основними серед яких є: умови життя сім'ї; спосіб мислення сім'ї; структура сім'ї; успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків; спосіб життя сім'ї; етапи життєвого циклу сім'ї; функції сім'ї та інші. Розглянемо найважливіші з них.

Умови життя сім'ї— це категорія, що являє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів макро-, мезо- й мікросередовища проживання сім'ї. До головних факторів належать такі:

1. Соціально-економічні умови й відносини, що зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.

2. Демографічні умови, а саме: чисельність і темпи приросту населення або його депопуляції, статевий і віковий склад населення, його розподіл за типами регіонів; міграційні процеси і переселення; розподіл населення за етнічними, територіальними, професійними, територіальними ознаками тощо.

3. Соціально-культурні умови та відносини, що відображають систему існуючих у суспільстві правових, морально-етичних норм, цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, які носять нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передачі соціальної інформації й соціального знання.

4. Соціально-екологічні умови, що відображають природно-географічні та кліматичні особливості, розміщення сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, а також популяційну насиченість середовища існування сім'ї.

5. Соціально-психологічні умови, які характеризують загальний стан свідомості людей, їхнє ставлення до світу і свого безпосереднього оточення, соціальні установки, інтереси і ціннісні орієнтації особистості тощо.

Самостійною категорією стала така категорія як "**спосіб мислення сім'ї**", або "сімейна ідеологія", як відображення сукупності цінностей, норм та установок у сфері сімейного життя.

Структура сім'ї визначається усією сукупністю стосунків між її членами, включаючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних стосунків, у тому числі владних, авторитету тощо.

Сьогодні за різними підходами і критеріями вчені нараховують понад 40 типів і форм сімей.

1. За кількістю і характером сімейних пар, які проживають разом і ведуть спільне господарство, виховують дітей, виокремлюють:

- розширену (складну) сім'ю, яка складається із сімейних пар та дорослих дітей, які проживають разом;
- нуклеарну (просту), що складається з однієї сімейної пари, можливо, з дітьми.

2. За наявністю батьків існують:

- повна сім'я (є обидва члени сімейної пари);
- неповна (один із батьків виховує дітей);

3. За кількістю дітей виокремлюються наступні типи сімей:

- бездітні;
- одnodітні;
- малодітні (дві дитини);
- багатодітні (троє і більше дітей).

4. За тривалістю шлюбно-сімейних відносин є:

- сім'я молодіжна (тільки створилась, оформилась);
- молода сім'я (сім'я, яка зустрілась з першими несподіваними для них перешкодами).
 - сім'я, яка чекає дитину (помітно змінюються відносини подружжя: дружина не залишається без уваги, з'являється надзвичайна турботливість один про одного);
 - сім'я середнього подружнього віку (від 3-х до 10-и років подружнього життя);
 - сім'я старшого подружнього віку (10 — 20 років подружнього життя);
 - літня подружня сім'я — сім'я, яка прожила не один десяток років спільно. Ця сім'я виникає після вступу в шлюб їх дітей, появи внуків.

5. За ієрархією влади є:

- патріархальна або патернальна (влада чоловіків);
- матріархальна або матеріальна (влада жінок);

- егалітарна (рівність обох).

6. За типом главенства в сім'ї є сім'ї:

- демократичні (егалітарні) — відзначаються особливою життєстійкістю і цілеспрямованістю, дружніми, міцними родинними зв'язками, де офіційної "голови сім'ї", як правило, не існує.
- авторитарні - між дорослими і дітьми встановлюються непрості стосунки. В родині панує жорстокість.

7. За якістю взаємин і атмосфери сім'ї бувають:

- благополучні;
- стабільні;
- нестабільні;
- дезорганізовані;
- девіантні.

8. За характером розподілу домашніх обов'язків є сім'ї :

- традиційні (обов'язки в основному виконує жінка);
- колективістські (обов'язки виконують разом або по черзі).

9. За характером проведення вільного часу сім'ї бувають:

- відкриті (орієнтовані на спілкування та культурні заклади);
- закриті (орієнтовані на домашнє дозвілля).

10. За типом поселення є сім'ї:

- міські;
- сільські.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків характеризується загальноприйнятими критеріями, що відображають якість її діяльності. Серед них: міцність шлюбу; суб'єктивне відчуття щастя у подружжя; виконання бажань більш широких соціальних груп; всебічний розвиток особистостей подружжя, а саме їхніх здібностей і активності, виховання здібних та активних дітей; досягнення цілковитого взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів тощо.

Під *способом життя* сім'ї розуміють сукупність видів життєдіяльності, які виконуються членами сім'ї. Між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, в рамках яких сім'ї функціонують, спостерігається тісний взаємозв'язок.

Етапи життєвого циклу сім'ї — це категорія, що характеризує динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до припинення існування.

Дж. Бернард та Л. Томпсон виокремлюють такі стадії сім'ї:

- початок сім'ї (заміжня пара без дітей);
- народження дітей і догляд за ними;
- сім'я з дітьми-дошкільнятами (до 6 років);
- сім'я з дітьми-школярами (6-13 років);
- сім'я з підлітками;
- сім'я-осередок, який починають залишати діти;
- сім'я на середині шляху («порожнє гніздо»);
- літня сім'я (від виходу на пенсію до моменту смерті подружжя).

Інші дослідники життєвий цикл сім'ї поділяють на п'ять стадій:

1. пристосування пари до сімейного стану;
2. народження дітей;
3. виховання дітей;
4. підготовка дітей до самостійного дорослого життя;
5. старіння.

Деякі науковці виокремлюють такі чотири стадії життєвого циклу сім'ї:

- «ріст» сім'ї;
- стабільність сім'ї;
- «зрілість» сім'ї;
- «згасання».

Функції сім'ї відбивають систему взаємодії сім'ї і суспільства, з одного боку, і сім'ї й особи – з другого. Залежно від еволюції суспільства і зміни вимог, які ставляться до сім'ї як соціального інституту, змінювалися як зміст, так і її соціальні функції:

- репродуктивна функція, тобто функція дітонародження, відтворення населення;
- господарсько-побутова функція, що пов'язана із підтримкою на належному рівні господарських та побутових умов для підтримання фізичного здоров'я членів сім'ї, догляд за дітьми;
- економічна функція, яка передбачає накопичення матеріальних благ одними членами сім'ї для інших у випадку непрацездатності чи у зв'язку з іншими причинами;
- виховна функція, що включає виховання батьками молодого покоління на основі збереження та передачі молоді основних духовних та культурних цінностей, трудових навичок;
- функція соціалізації, яка забезпечує умови і процес адаптації дітей до соціальних груп і суспільних відносин;

- комунікативна функція, в ході реалізації якої відбувається задоволення потреб людини в спілкуванні на основі взаєморозуміння та підтримки;
- регулятивна функція, під час якої сім'єю здійснюється моральна регламентація поведінки членів сім'ї у спілкуванні один з одним та з іншими людьми;
- функція взаємодопомоги, що пов'язана з роллю сім'ї в наданні необхідної допомоги членам своєї родини та іншим людям чи соціальним групам в складних чи небезпечних для здоров'я чи життя умовах;
- функція дозвілля, яка передбачає задоволення потреб у спільному проведенні вільного від роботи та навчання часу.

8.4. Соціологія освіти та її роль у дослідженні освітніх проблем

Зародження соціології освіти як самостійної галузі знання відбулося на рубежі ХІХ-ХХст. та пов'язане з іменами Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Мангейма, Дж. Дьюї, Л. Уорда, які дослідили соціальні функції освіти, її зв'язок з економічними і політичними процесами, а також педагогічні соціальні процеси. Радянські вчені не виокремлювали соціологію освіти із загально-соціологічної теорії до 60-х років ХХст. Переважна більшість соціологічних проблем освіти розроблялася в межах педагогіки (К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський). Пошук фундаментальних механізмів поєднання педагогічної і соціальної систем став початком соціології освіти. Вітчизняна соціологія освіти розвивалась у межах харківської (О. Якуба, В. Бакіров, В. Астахова та ін.) та київської (І. Гавриленко, Є. Головаха, М. Лукашевич, А. Ручка та ін.) соціологічних шкіл.

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, ***предметом*** якої є система освіти як соціокультурний інститут, закономірності функціонування і розвитку освіти, її взаємодія і взаємовплив на розвиток суспільства, соціальних спільнот, різних прошарків і груп, їх відносин між собою у процесі життєдіяльності; стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти; закони, принципи, механізми, технологія навчання та виховання. ***Об'єктом*** соціології освіти є сфера освіти, тобто соціальне середовище, де функціонують інституційні й неінституційні освітні організації, відбуваються процеси навчання та виховання, взаємодіють їх суб'єкти.

Завданнями соціології освіти на сучасному етапі розвитку є:

- вивчення потреб в освіті, розуміння й оцінка її ролі в житті суспільства та особистому житті людини;
- оцінка рівня і якості знань у контексті їх соціальної значущості;
- аналіз ставлення суспільства і тих, хто навчається, до освіти, виявлення її соціальної цінності;
- виявлення ролі освіти як чинника соціального статусу;
- визначення міри впливу освіти на динаміку моральних потреб і інтересів.

Відповідно до проблемно-тематичного змісту предмету, соціологія освіти виконує певні функції:

- *соціалізацій* — дослідження місця і ролі освіти в засвоєнні знань, суспільних норм, цінностей, традицій і стереотипів поведінки, а також накопиченні індивідом соціального досвіду;
- *теоретичну* — розширення, приріст і збагачення соціологічних знань про освіту як соціальне явище;
- *прогностичну* — розробка соціальних прогнозів про передбачувані тенденції процесу і можливі результати навчально-виховних проектів;
- *описову* — систематизація і опис дослідницького матеріалу про освіту в аналітичних записках, звітах, статтях, книгах;
- *інформаційну* — збір, систематизація і накопичення соціологічної інформації про хід процесу освіти, стан справ в окремих його напрямках, ефективність тих або інших методик і прийомів;
- *ідеологічну* — формування соціологічних поглядів і ідей; вивчення того, як вони входять в цілісну систему пояснення суспільства;
- *перетворюючу* — розробка (на основі соціологічних вимірів впливу на соціальні відносини методів дії результативних технологій навчання і виховання) системи соціального управління освітою.

Основними методологічними підходами до дослідження освіти є *функціоналізм* (Е. Дюркгейм, К. Девіс та ін.) та *теорія конфлікту* (М. Вебер, К. Маркс, С. Боулз та ін.).

Представники функціонального підходу наголошують на тому, що інститут освіти постає насамперед як засіб соціального контролю, як механізм регулювання соціальних відносин для створення однакових можливостей соціальної мобільності. Е.Дюркгейм

стверджував, що головною функцією освіти є передача цінностей домінуючої культури. Проте культурна спрямованість та культурні цінності суттєво різняться в різних суспільствах, що зумовлює суттєві відмінності у змісті різних систем освіти. Залучаючи молодь до суспільних культурних цінностей та ідеалів, освіта сприяє підтриманню соціального порядку, а забезпечуючи втілення в життя нових технологій, наукового переосмислення існуючого знання — сприяє соціальним змінам, розвитку суспільства. Зазначений підхід розглядає проблему нерівності можливостей у доступі до одержання знань, при цьому враховує індивідуальні здібності учнів і відмінності між школами та однотипними навчальними закладами, заснованими на об'ємі знань.

Згідно з теорією конфлікту, освіта є віддзеркаленням різноманітних групових конфліктів, вона сприяє експлуатації та пригніченню соціальних груп, які перебувають у менш сприятливих умовах. Сам процес поширення освіти представники підходу пов'язують як з потребою у кваліфікованих кадрах, так і з боротьбою статусних груп за права, привілеї, владу, багатство. Конфлікти з приводу вимог до рівня освіти виникають між групами, що мають усе це, і тими, що прагнуть мати. Таким чином, освіта сприяє збереженню структури соціальної нерівності в суспільстві.

З точки зору теорії соціального конфлікту взаємодія освіти з соціально-класовою структурою має суспільно негативний характер, оскільки освіта несе небезпеку у конфліктних ситуаціях.

У соціологічній науці існує кілька теоретичних поглядів на природу сучасної освіти та її значення для проблеми нерівності.

Автори теорії людського капіталу (Андерсен та інші) вважають, що освіта — це капіталовкладення в майбутнє людини, яке згодом зможе дати зиск. На їхню думку, витрачені в минулому зусилля обов'язково будуть винагороджені в майбутньому. Отож, статус дорослої людини зумовлюється кількістю і якістю капіталовкладень у процес її освіти.

Згідно з теорією людського капіталу, освіта — це капіталовкладення в тих, хто навчається, яке в майбутньому принесе прибуток. На підставі цього обґрунтовується нерівність дорослих людей, зумовлена кількістю і типом капіталовкладень, інвестованих в освіту. Такі аргументи виправдовують нерівність між людьми, оскільки суспільство здійснило неоднакові витрати на їх підготовку до різних видів діяльності.

Автор теорії «мовних кодів» **Б. Бернстайн** стверджує, що діти різних соціальних середовищ у ранньому віці виробляють різні коди, або розмовні форми, які в подальшому впливають на їхні шкільні успіхи. Б.Бернстайна не цікавлять відмінності в словниковому запасі чи вербальних навичках, на які переважно звертають увагу; він наголошує на систематичних відмінностях у користуванні мовою, особливо для дітей з бідніших та заможних родин.

Концепція «культурного відтворення» полягає у тому, що Культурне відтворення означає способи, в які школи разом з іншими соціальними інституціями допомагають зберігати соціальну та економічну нерівність від одного покоління до іншого. Це поняття спрямовує нашу увагу на засоби, якими школи через прихований навчальний план впливають на засвоєння цінностей, норм та звичок. Школи посилюють розбіжності в культурних цінностях та світоглядах, що формуються в перші роки життя; коли діти залишають школу, то в результаті одні мають обмежені, а інші — широкі можливості.

Освіта – один з найдавніших соціальних інститутів суспільства, що відповідає за своєчасну та адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Це процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів. Відповідно до Закону України “Про освіту” **структура освіти** в Україні включає такі елементи:

- **дошкільна освіта і виховання** — здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, потрібних для навчання у школі;

- **загальна середня освіта** — забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення;

- **позашкільна освіта і виховання** — забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах;

- професійно-технічна освіта — забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку;
- вища освіта — забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів;
- післядипломна підготовка — забезпечує систематичне поновлення набутих у вузі знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій;
- аспірантура і докторантура—забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;
- самоосвіта — система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Особливе місце у структурі сучасної освіти належить вищій освіті, яка в 60–70-х рр. минулого сторіччя була названа основним соціальним інститутом. Сучасна вища освіта повинна відповідати вимогам часу та має не тільки готувати індивіда до майбутньої професії, а й навчати базових аналітичних навичок і критичного мислення, розвивати здібності до самонавчання, вміння знаходити та фільтрувати потрібну інформацію, протистояти відтворенню стереотипів та ідеологічних конструктів.

Згідно з концепцією *М.Троу*, розвиток вищої освіти зазвичай проходить три стадії: елітарна, масова та універсальна, кожна з яких відповідає вимогам часу.

Елітарна освіта має на меті відтворювати провладний клас, це освіта для вузького кола населення, до якого належать люди за критеріями знатності та багатства. У спільній площині з елітарною освітою функціонує *елітна освіта*. Вона характеризується тим, що її критеріями є здібності та таланти особистості, а не походження та соціальний статус. На думку сучасних дослідників, елітарна освіта поєднується з системою закритого формування еліт, тоді, як елітна освіта – з системою відкритого елітотворення, здатного забезпечити більшу соціальну мобільність у суспільстві. *Масова освіта* виникла

разом із індустріалізацією, коли з'явилася необхідність готувати робочу силу до виконання ширшого спектру завдань, що потребують специфічних навичок. Саме масова освіта дає змогу задовольнити зростаючі потреби суспільства й окремої особистості та надає базові знання більшості населення України. *Універсальна стадія освіти* передбачає адаптацію всього населення до швидких соціальних і технологічних змін.

Головними *ознаками освіти* як соціального інституту є:

- форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві;
- групи осіб, які професійно забезпечують функціонування освіти;
- свідомо поставлені цілі;
- планомірний процес соціалізації;
- зміст освіти – наявність навчальних програм і планів;
- використання освіти як механізму запобігання девіантної поведінки;
- зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє тощо.

Серед науковців є досить поширена думка про те, що розширення доступу до вищої освіти в Україні є нерациональним розподілом державних коштів. Це пояснюється тим, що:

- у розвинених країнах широкий доступ до освіти забезпечується за рахунок приватних коштів;
- державне фінансування освіти залежить від рівня ВВП, тому широкий доступ можуть собі дозволити лише багаті країни;
- з економічної точки зору немає сенсу розширювати доступ до вищої освіти, оскільки відповідних робочих місць все одно не вистачатиме на всіх власників дипломів.

8.5. Суспільна роль соціології культури та її предметне поле

Соціологія культури — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає культуру як соціальний феномен, закономірності її функціонування в суспільстві, місце і роль у взаємодії з іншими системами суспільства, а також взаємодію особистості, спільноти і суспільства. ***Об'єктом*** соціології культури є культура, яка розглядається як складне динамічне утворення, що має соціальну природу і знаходить вираз у соціальних відносинах, скерованих на створення, засвоєння, збереження і розповсюдження матеріальних предметів і духовних феноменів.

Предметом соціології культури може виступати, *по-перше*, уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її різновидів, узятий у взаємодії з іншими соціальними системами; *по-друге*, кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взятий у співвідношенні з іншими системами суспільства.

У широкому сенсі соціологія культури своєю предметною сферою охоплює майже всю проблематику суспільного життя під специфічним кутом зору. У вузькому сенсі соціологія культури розглядається як відносно самостійна соціальна система, що локалізується у духовній сфері суспільного життя. З часом певного розвитку набули дослідження окремих сфер культури - соціологія літератури, соціологія театру, соціологія кіно, соціологія музики, соціологія вільного часу, соціологія художньої культури, соціологія книги і читання.

Специфіка соціологічного підходу до вивчення та регуляції явищ культури полягає у тому, що культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, явищ, процесів, що пов'язані із функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою.

Сучасна культура — явище надзвичайно складне, багатопланове і багатофункціональне. Про це, зокрема, свідчить той факт, що лише в одному із американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень культури. Неоднозначність трактування поняття "культура" обумовлює й різноманітні підходи до її соціологічного вивчення з боку вітчизняної соціологічної науки.

Культура (лат. *culture* – догляд, освіта, розвиток, *colo, colere* - вирощувати, обробляти землю, займатися землеробством) – вид соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової та теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Здавна під культурою розумілися всі ті зміни в оточуючому середовищі, які відбувалися під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами. Узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи **А. Кребер і К. Клакхон** виокремили три основні характеристики культури:

1) культура — це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво тільки людському суспільству;

2) культура — це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; культура не детермінована особливостями людини як виду, а створена власне нею; культура протилежна природі;

3) культура передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо).

Соціологічний аналіз культури започаткували **О. Конт, М. Вебер, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, У. Самнер**. Самостійною галуззю соціології вона стає в 60 — 70-і рр. ХХ ст.

Методологічні підходи до соціологічного аналізу культури:

- Функціоналістський підхід. Розглядає основним елементом культури цінності. На думку **Т. Парсонса**, культура – це відповідно організована, стабільна система цінностей. Різні культури мають багато спільного, тому їх природним розвитком є тільки еволюція. Однак, вважаючи вихідним положення про стабільність культурних систем, цей підхід недостатньо уваги приділяє культурним змінам і відхиленням.

- Конфліктологічний підхід. Аналізує культуру як динамічну, суперечливу систему, арену конфліктів, що породжені соціальною нерівністю. Зокрема, **К. Маркс** розглядає її як похідну економічних відносин. Соціальна нерівність призводить до того, що існуючі культурні системи не здатні задовольняти усіх членів суспільства, що породжує соціальну напругу та революційні катаклізми. Домінуюча культура є наслідком нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей, закріплює відносини панування через орієнтацію соціальних інститутів на свої цінності. Однак, розкриваючи суперечності культури, джерела її розвитку, представники цього підходу акцентують увагу на відмінностях культур, не звертаючи уваги на їх спільні риси.

- Технологічний підхід розглядає культуру як технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей. Цей підхід поширений у вітчизняній філософській та соціологічній літературі до середини 60-х рр. ХХ ст.

- Діяльнісний підхід. Культура виступає людським, особистісним виміром історії, процесом і засобом самовизначення розвитку та самореалізації людини. Цей підхід відрізнявся гуманізмом, поєднанням творчого та особистісного початку, соціетального та індивідуального підходів.

Основними *сферами прояву людської культури* є:

- ставлення людей до природи (передбачає гармонію зв'язків між людиною і природою);
- ставлення до інших людей (має на меті оптимізацію міжособистісних, міжетнічних, міждержавних відносин, створення культурного клімату взаємовідносин у колективі, сім'ї, в побуті);
- ставлення людини до самої себе (скероване на самопізнання, самовиховання, самовдосконалення, саморозвиток).

Основними *елементами культури* є:

- цінності – визнані більшою частиною суспільства зразки, ідеали, уявлення про те, до яких повинна прагнути людина, знаходячись у певному соціокультурному просторі (наприклад, десять християнських заповідей);
- норми – правила та стандарти поведінки, яких повинна дотримуватись людина, якщо вона розділяє систему цінностей культури. Норми підтверджуються санкціями, тобто покараннями та нагородами за їх порушення;
- звичаї – встановлені схеми (паттерни) поведінки, обов'язкові на рівні культури в цілому, їх можна схарактеризувати як культурні звички;
- етикет – сукупність правил стосовно інших людей, до складу яких входять особливі традиції, ритуали та норми, що вироблені суспільством або його певними соціальними групами і можуть мати релігійне, філософське або інше обґрунтування;
- традиції – сукупність елементів культурного спадку, яка передається від покоління до покоління і є цінністю в межах даної культури;
- мова – сукупність знаків, кодів, що використовується членами суспільства для комунікації, а також в межах вторинних моделюючих систем (художньої літератури, поезії, ритуальних текстів);
- обряди – сукупність колективних дій, що містять у собі визначені уявлення і цінності даного суспільства;
- менталітет – форма вияву суспільної (групової) свідомості, своєрідність сприйняття та оцінки соціумом, різноманітними соціальними і політичними групами певного суспільного явища або процесу;

- ритуали — це стилізовані та ретельно сплановані набори жестів і слів, які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього. Ритуали наділені особливим символічним значенням.

- церемонії — це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому підкресленні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи подій, що відзначаються;

- уподобання — це звичаї, що мають матеріальне значення. До цієї категорії, як правило, входять такі форми поведінки людей, що властиві тому чи іншому суспільству і мають моральну оцінку;

- табу — це абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо;

- закони — це різновид уподобань. Вони є нормою поведінки, які оформляються парламентським або урядовим документом, тобто підкріплюються політичним авторитетом держави і вимагають обов'язкового виконання.

Таким чином, на підставі основоположних елементів культури як соціальної системи кожний народ розвиває інші аспекти культури: мистецтво, науку, філософію, ідеологію, літературу, політику, фізичну культуру, дозвілля тощо.

У кожній культурі є деякі подібні елементи, що можуть бути названі культурними універсалами. *Культурні універсалиї*— це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також у якому місці земної кулі вони локалізуються.

Американський соціолог *Дж. Мердок* у 50-х роках ХХ ст. виокремив понад 70 культурних універсалиї, серед яких: використання натільних прикрас, спорт, космологія, ворожіння, танці, декоративне мистецтво, залицяння та інші культурні феномени.

Класифікація культури відбувається за такими **критеріями**:

- *за суб'єктом-носієм* виокремлюється: культура суспільства, культура нації, культура соціальної групи (субкультура), культура окремої особистості;

- *за функціональною роллю* – загальна, яка необхідна кожній людині, і спеціальна, яка необхідна людям тієї чи іншої професії;

- *за видами* – матеріальна та духовна культура.

Матеріальна культура — це предмети ремесел, виробництва, техніка, технології, споруди, знаряддя праці тощо, тобто артефакти (усе те, що зроблено руками людини). Артефакти несуть певне змістовне навантаження, можуть мати символічне значення, а також представляють певну цінність для членів суспільства.

Духовна культура (тобто нематеріальна культура) містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, але виражається лише опосередковано у продуктах матеріальної культури: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо.

- *За походженням* – народна, масова, елітарна культура.

Елітарна культура характеризується виробництвом культурних цінностей, які в силу своєї винятковості доступні вузькому колу людей (еліті). Елітарна культура включає до себе перш за все класичну музику, живопис, літературу, які створювалися професіоналами високого рівня.

Народна культура створюється анонімними творцями, існування якої практично невіддільне від повсякденного життя. Народна культура включає фольклор, пісні, танці, міфи, казки, які створювали люди у повсякденному житті.

Масова культура виникла у зв'язку з розвитком засобів масової інформації та розрахована на масове споживання. Масова культура включає кіно, друк, поп-музику, моду тощо.

Відповідно до *рівня та форм соціальної взаємодії* визначають такі види культури:

1) домінуюча культура – культура, яку обирає більшість членів того чи іншого суспільства;

2) субкультура – культура, що утворюється у тій чи іншій соціальній групі чи спільноті;

3) контркультура – сукупність культурних норм і цінностей, способів комунікації тощо, що вироблені членами спільноти на протидію суспільним нормам та цінностям.

Таким чином, *культура* – це складний процес взаємодії традицій і новаторства, їх змін та наслідування, що спричиняє постійне оновлення соціального буття. Виходячи з цієї точки зору, розглядають актуальну та неактуальну культуру.

Актуальна культура – це цінності, які реально функціонують у певний час, у певному соціальному просторі і мають попит у реальному житті. Це наявна культура, що масштабно виражає масові,

типові, провідні явища у суспільному житті. Масова культура є частиною актуальної культури.

Неактуальна культура – це цінності, які перестають функціонувати у соціокультурній комунікації.

Якщо типологізувати *культурно-дозвіллеву діяльність* з точки зору тих комунікативних засобів, на засадах яких вона ґрунтується, то можна виділити такі типи цієї діяльності:

- *усна культура* – це різновиди дозвіллевої діяльності, що ґрунтуються на безпосередньому особистому спілкуванні у рамках відносно невеликих спільнот;

- *письмова культура* – форми соціального спілкування, що опосередковані письмовими текстами – спочатку рукописними, пізніше – друкованими, а також пов'язані з діяльністю відповідних інститутів та організацій – бібліотек, видавництв, освітніх закладів та ін.;

- *аудіовізуальна культура* – це соціальна діяльність, яка опосередкована спеціальними технічними засобами передачі інформації – радіо, кінематографом, телебаченням, новітньою аудіо-та відеотехнікою.

Виходячи із викладеного можна визначити основні **функції культури**, які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

- творча функція полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновленні, а в окремих випадках запозиченні з інших культур і народів. Повнота реалізації цієї функції залежить від історичного досвіду, вміння вирішувати соціокультурні проблеми, знань і вмінь людей та врахування традицій, стану суспільної думки, вірувань, переконань, суспільних санкцій та заохочень, визнаних у суспільстві;

- функція соціальної пам'яті сприяє накопиченню, збереженню, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, що збережена у мові, духовній культурі, у речових засобах;

- ціннісно-нормативна функція фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму;

- комунікативна функція забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп на засадах соціокультурних традицій, зв'язків, норм.

Полягає в нормативізації, підтримці успадкування різноманітних культурних форм, забезпечує адекватність взаєморозуміння;

- інтеграційна функція сприяє поєднанню різних форм, видів культури в єдине ціле; упорядкування відносно незалежних культурних цінностей в пріоритетні імперативи для окремих особистостей, соціальних груп, спільнот культурі націй, суспільства в цілому;

- селекційна функція полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей та норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку окремих соціальних груп чи суспільства у певний період;

- світоглядна (гносеологічна) функція полягає у впливі культури на формування і розвиток світогляду як суттєвого суспільного життя, у межах певної соціокультурної системи;

- адаптивна функція тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості і свідчить про пересічну роль культурних традицій у процесі становлення особистості;

- функція соціального контролю виявляється в дії таких субстанціональних елементів культури, як право і мораль;

- оціночна функція полягає у тому, що культура визначає зміст людської діяльності в соціальному житті і дає конкретну оцінку на основі соціальних інтересів різного роду цінностей та норм поведінки;

- прогнозуюча (футурологічна) функція означає, що культура моделює майбутній розвиток суспільства, формує уявлення про його оптимальний устрій, до якого необхідно прагнути.

Отже, **культура** є соціальним інститутом, оскільки вона являє собою сукупність історично створених і засвоєних різними соціальними групами і прошарками населення, соціумами, людством практичних соціокультурних форм, способів, методів спільної життєдіяльності та відпочинку людей.

8.6. Предмет та функції соціології праці та управління

Діяльність і поведінка індивідів та певних груп населення в економічній сфері виявляється, перш за все, в їх праці, завдяки якій виробляються матеріальні блага, необхідні для забезпечення відповідного рівня життя суспільства. Щоб виробництво цих благ було ефективнішим, потрібно вивчати процеси, що виникають під час

праці і впливають на її кінцевий результат. Саме цим і займається соціологія праці й управління.

Соціологія праці й управління - це напрям соціологічної науки, який вивчає соціально-трудова відносини і соціальні процеси у сфері праці. Це галузь соціології, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив, інститути і соціальні спільноти у сфері праці та методи впливу на них.

Виділяють п'ять складових соціології праці й управління:

- *суб'єкти праці* - це всі люди, які беруть участь у трудовому процесі: робітники, підприємці, службовці тощо;
- *соціальні інститути у сфері праці* - система виробництва, система банків, господарських об'єднань, ринки, профспілки тощо;
- *соціально-трудова відносини* - це ті відносини, які складаються між суб'єктами праці у процесі виробництва;
- *соціально-трудова процеси* – це процеси функціонування і зміни станів суб'єктів економічної діяльності. Тут мається на увазі безпосередньо сам трудовий процес, пристосування до виробничого середовища, трудова мобільність, відносини співробітництва або конкуренції, суперництво та конфлікти між суб'єктами економічної діяльності.
- *соціальне управління* - управління трудовим процесом, що передбачає його організацію, планування і регулювання.

Отже, як бачимо, в соціології праці й управління можна виділити два окремих напрями: *соціологію праці і соціологію управління*. Вони тісно пов'язані, але для кожного з цих напрямів існують певні конкретні поняття, категорії та інші особливості.

У сфері праці відбуваються такі *соціальні процеси*:

- трудові переміщення соціальних груп і окремих працівників (процес зміни місця роботи працівником - горизонтальна та вертикальна мобільність);
- ціннісно-орієнтаційні процеси - мотивація праці, ставлення до праці, соціалізація на виробництві;
- процес впливу трудових функцій робітників на їх соціальний стан і соціальні характеристики (інтереси, рівень кваліфікації);
- інтегративні процеси - процеси, які забезпечують цілісність усієї системи (освіта, трудова активність, стимулювання тощо).

Найважливішими *категоріями праці* є її види, умови праці, зміст і характер, ставлення до праці, задоволення працею тощо.

Зміст праці - це власне її соціально-технологічні характеристики або характеристики самого процесу праці, які охоплюють функції та організацію трудового дня на робочому місці, рівень самостійності робітника, монотонність чи різноманітність трудового процесу. *Характер праці* виражає певну закріпленість працівників за економічно та соціально неоднорідними видами праці (проста - складна, індустріальна - аграрна, розумова - фізична, творча - нетворча тощо). Характер праці для соціології вважається однією з головних ознак.

Під час праці виникають різні види соціально-трудова відносин:

- *за змістом діяльності* - виробничо-функціональні, професійно-кваліфікаційні, соціально-психологічні, суспільно-організаційні;

- *за суб'єктом відносин* - міжорганізаційні (колектив-колектив), внутрішньоорганізаційні (особа-особа, особа-колектив);

- *за обсягом владних повноважень* - відносини горизонтальні і вертикальні (між робітниками одного рівня чи між начальником і підлеглим);

- *за характером розподілу результатів праці* - відповідно до трудового внеску та за іншими внесками (грошові, майнові тощо);

- *за ступенем регламентованості відносин* - формальні (офіційно оформлені), неформальні (офіційно не оформлені);

В сучасних умовах процеси праці набувають нового характеру, оскільки їх технологізація та комп'ютеризація набувають інтенсифікації, а відтак значно зменшуючи кількість людських стосунків, замінюють їх відносинами «людина-комп'ютер», що потребує формування нових стандартів і норм трудових відносин.

Висновки. Спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня посідають у структурі соціологічного знання значне місце, оскільки вони розкривають особливості функціонування різноманітних соціальних сфер як самостійних систем і одночасно пов'язаних у єдине ціле – суспільство, яке є підґрунтям їх існування. Так, *соціологія молоді* досліджує молодь як специфічну соціально-демографічну групу та її проблеми, що пов'язуються з процесами переходу від дитинства до дорослого життя, інтериоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусів у дорослому житті.

Соціологія сім'ї та шлюбу вивчає особливості вибору партнерів, укладання подружніх стосунків та прав й обов'язків шлюбних партнерів. Досліджує сім'ю є найважливіший соціальний інститут суспільства, як систему дій і відносин, яка виконує соціальні функції відтворення, розвитку і виховання людини та здійснює соціальний контроль за вчинками своїх членів, завдяки системі позитивних і негативних санкцій.

Соціологія освіти як фундаментальна, прикладна, теоретична й емпірична наука, спираючись на широку інформаційну базу і здійснюючи прогностичні функції, покликана забезпечити наукове обґрунтування соціальної політики у сфері освіти, реформ системи освіти, що є важливою умовою вирішення багатьох проблем сучасності.

Завданням соціології культури є соціологічне вивчення інтересів, переваг і орієнтацій людей у сфері культури, їх культурних цінностей, що дає широку можливість для переходу від кількісного аналізу до якісного, а також для удосконалення методів виміру соціально-культурних явищ у суспільстві.

Соціологія праці й управління - це напрям соціологічної науки, який вивчає соціально-трудова відносини і соціальні процеси у сфері праці, а також сам процес праці, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив, інститути і соціальні спільноти у сфері праці та методи впливу на них.

Запитання для самоперевірки

1. Що є являють собою спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня)?
2. Дайте загальну характеристику молоді як соціально-демографічної групи.
3. Що являє собою молодіжна субкультура та які її ознаки?
4. Схарактеризуйте предмет, об'єкт і соціальні функції соціології сім'ї.
5. Схарактеризуйте етапи життєвого циклу сім'ї.
6. Схарактеризуйте предмет і об'єкт соціології освіти.
7. В чому полягає зміст основних функцій освіти та які завдання соціології освіти на сучасному етапі розвитку суспільства?
8. Що вивчає соціологія культури?
9. Схарактеризуйте основні елементи, рівні й різновиди культури.
10. В чому полягає зміст соціології праці та управління?

Завдання для самостійної роботи

1. Здійсніть класифікацію спеціальних соціологічних теорій (теорій середнього рівня) за предметом дослідження.
2. Обґрунтуйте молодіжні проблеми, які властиві українській молоді.
3. Здійсніть класифікацію сімей за різними ознаками.
4. Прочитайте та зробіть тези Закону України про шлюб.
5. Зробіть схему системи освіти в Україні і схарактеризуйте її різні рівні та елементи.
6. Визначте мету і завдання освіти у вищій школі, зокрема у вашому вищому навчальному закладі.
7. Проаналізуйте, які молодіжні субкультури наявні в українському молодіжному середовищі.

Рекомендована література

1. Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. – К.: КНУБА, 2012. – 140 с.
2. Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. 2-е вид. – К.: Каравела, 2004. – 350 с.
3. Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 12-38.
4. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. // Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С.126-180.
5. Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 9-21.
6. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. слов.-довід. / уклад. : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В.М. Пічи. – 2-ге вид., стер. – Л. : «Новий Світ-2000», 2004. – 480 с.

РОЗДІЛ 9. СОЦІОЛОГІЯ МІСТА, ГЕНДЕРУ, ТІЛА, ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

- 9.1. Соціологія міста: предмет, об'єкт, історія розвитку, основні категорії.
- 9.2. Зміст та основні категорії соціології гендеру.
- 9.3. Соціологія тіла та її предметне поле
- 9.4. Соціологія девіантної поведінки та її основні категорії
- 9.5. Соціологія громадської думки та її роль у суспільстві

9.1. Соціологія міста: предмет, об'єкт, історія розвитку, основні категорії.

Соціологія міста - галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, а також соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути. *Об'єктом* цієї галузі соціології є безпосередньо місто як соціально-територіальна спільнота і поселенська структура, а відтак предметом - особливості міста як соціальної системи і міської спільноти як соціально-територіальної спільноти і соціальної структури.

Становленню соціології міста сприяли емпіричні дослідження у США в 20-30-ті роки ХХ ст. (Р.Парк, Е.Берджесс, Р. і Х.Лінд, Р.Маккензі), а її теоретичні засади закладені працями М.Вебера, К.Бюхера і Г.Зіммеля.

М.Вебер вважав місто складним комплексом явищ, конкретним історичним утворенням, сформованим на перетині складних соціально-політичних і військових процесів. Воно має складну соціальну структуру, (у ньому живуть як виробники, так і споживачі), яскраво виражений торгівельно-промисловий характер. Населення міст особисто незнайоме між собою, зайняте неземлеробською працею, здебільш різноманітними промислами; саме в містах сконцентровані управлінські функції.

Г.Зіммель вивчав особливості міських форм життя, надаючи особливої уваги основним формам соціальної взаємодії - соціальному розшаруванню, конкуренції, безтурботному ставленню до навколишнього середовища, соціальній диференціації тощо. Якщо М.Вебер схарактеризував місто як соціальний інститут, то Г.Зіммель розкрив соціальні аспекти міського життя, функціональність міських контактів. Обидва визнавали безособовість (анонімність) міського

життя, існування бюрократії, наявність раціональних процесів ринку як його головних елементів.

Як особлива галузь, соціологія міста оформилась у межах **чиказької школи** (20-30-ті роки ХХ ст.), лідери якої були – **Р.Парк, Е.Берджес, Л.Вірт**. Головне завдання вони вбачали у віднайденні механізмів просторової організації міста, уявляючи його соціальною лабораторією, в якій можна вивчати людську природу і зміст суспільного життя. Міську спільноту розглядали як мозаїку різних соціальних груп, кожна з яких претендувала на певну територіальну зону.

У 60-ті роки ХХ ст. в західній соціології сформувалася **критична школа**, яка особливу увагу приділяла аналізу причин нерівності й структурних конфліктів у містах; а у 80-ті роки - у західній соціології переважали дослідження впливу нових технологій на розвиток міст, різних аспектів урбанізації.

Основними теоріями розвитку міст є :

- **модель концентричних зон** (Р. Парк, Е. Берджес), яка побудована на основі складання за соціальними показниками карт структури міста. Центральна зона — це простір, на якому переважають адміністративні та торговельні установи, банки, театри, дорогі ресторани. Центральну зону оточує перехідна зона — колишня дільниця багатих помешкань. Наступне кільце утворюють житлові зони: робітничі райони із дешевшим житлом, що розміщені ближче до центру, а у передмістях мешкають заможні городяни;

- **модель секторів** (Г. Гойт) наголошує на тому, що кожне місто є неповторним за своєю забудовою і своїм плануванням. Міста розвиваються секторами у вигляді клинів, що розширюються від центру до околиць. Ці сектори розміщені вздовж водних артерій чи транспортних ліній;

- **модель багатьох центрів** (Ч. Гарріс, Е. Ульманн) - це ідея про те, що з розвитком комунікацій міста набувають нового виду: у них розвиваються окремі центри, пов'язані а певними видами діяльності. Є відпочинкові дільниці, фінансові, торгові, житлові та ін.

До розуміння ролі і вигляду міст існують 2 підходи:

- **модерністський підхід** відзначався раціональним використанням ресурсів, простотою та функціональністю планування міста, усіх його споруд. При цьому внаслідок деперсоналізації міського простору, втрачалось почуття локального (місцевого)

патріотизму, відбувалося послаблювалися соціальних зв'язків між людьми;

постмодерністський підхід зосереджувався на тому, що міське районування зорієнтоване на забезпечення потреб населення місту і району, що сприяє зміцненню соціальних зв'язків.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. соціологія міста в Україні розвивалася переважно на рівні прикладних досліджень. Хронологічно можна визначити кілька етапів розвитку соціології міста:

- перше десятиліття ХХ ст. - пов'язане з розробкою моделі “ідеального міста”;

- 20-30-х років ХХ ст. - дискусії між “урбаністами” та “дезурбаністами”, які точилися навколо проблем соціалістичного розселення;

- дослідження 60-х років ХХ ст. - охоплювали проблеми регулювання зростання великих і малих міст, активізації роботи міського транспорту та сфери обслуговування, вивчення ролі міграції в розвитку міст, розробки планів їх соціального розвитку, дослідження проблем адаптації до міського способу життя, відродження урбанфутурології, вивчення проблеми урбанізованих районів, специфіки міського середовища тощо;

- дослідження 70-80-х років ХХ ст. - зосереджувались на вивченні якості міського середовища, відмінностей між містом і селом, аналізі чинників еволюції міст, розвитку теорії соціального управління містом, визначенні специфіки радянської урбанізації тощо;

- 90-ті роки - поч. ХХІ ст. - характеризуються вивченням соціальної структури міста, організації сучасного життєвого простору, процесів територіальної диференціації та соціальної сегрегації у місті.

Кризова динаміка та гострі конфлікти у містах, розвиток міського самоврядування найближчим часом, ймовірно, сприятимуть появі нової хвилі інтересу до соціології міста.

Найчастіше соціологія міста зосереджується на таких проблемах:

- визначення ролі міста в суспільстві й системі розселення;
- дослідження процесу формування міст і чинників їх розвитку;
- з'ясування основних підсистем міста та особливості їх взаємозв'язку;

- внутрішня структура і соціальна стратифікація міста;
- закономірності розвитку і функціонування міста і як цілісного феномену;
- проблеми управління та самоуправління;
- особливості міського способу життя;
- соціоекологія міста тощо.

До головних категорій соціології міста належать: “місто”, “міський спосіб життя”, “соціальна структура міста”, “соціальна інфраструктура міста”.

Урбанізація (лат. *urbanus* - міський) - соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя на все суспільство.

Згідно з поглядами *Л.Вірта* урбанізм є головною рисою сучасного суспільства, яскравішою, ніж індустріалізм або капіталізм. Раніше термін “урбанізувати” означав “робити ввічливим”, “перетворювати щось на витончене”. Сучасний смисл його закладено у другій половині ХІХ ст., коли місто стало спеціальним об'єктом дослідження.

Усі сучасні індустріальні суспільства урбанізовані. Найбільш населені міста розвинутих країн мають до 20 млн. жителів, а міські конурбації (скупчення міст, що створюють зони міської забудови) можуть мати їх ще більше. Найпопулярніша форма сучасного міського життя представлена мегаполісом або глобальним містом.

Історично урбанізація пов'язана з розвитком капіталізму. Мабуть, тому Великобританія, де була започаткована промисловість, першою пережила індустріалізацію і першою перетворилась на країну з переважно міським населенням. Більшість країн Європи та США почала урбанізуватися на початку ХІХ ст. Наприклад, за період з 1800 по 1900 рік населення Нью-Йорка збільшилося з 60 тис. до 4,8 млн. осіб. Найурбанізованішою сучасною країною Європи є Німеччина.

Цікаво, якщо населення планети в цілому подвоюється за 35 років, то міське населення - за 11 років. Причому найбільші центри ростуть удвічі швидше невеликих міст. Частка міського населення в Європі складає 69%, в Азії - 38%, в Африці - 20%, у Північній Америці - 75%, Латинській Америці - 65%, в Австралії й Океанії - 76%. Особливо велика частка міського населення в розвитих країнах: у США - близько 73%, у Франції - 78%, у Німеччині - близько 85%, у Великобританії - 91%. Міське

населення України становить 68% загальної кількості населення. Країна вважається майже цілком урбанізованою, якщо 4/5 її населення проживає в містах.

Урбанізація є соціальним процесом, який характеризує сучасну дійсність. Вона має як позитивні, так і негативні наслідки. Загальні тенденції урбанізації простежуються і в Україні. Водночас помітні й певні специфічні риси “української урбанізації”. Головна з них - зростання міст і поширення міського способу життя на всі форми життєдіяльності. Якщо, наприклад, перед початком Другої світової війни питома вага міського населення України складала лише 34%, то у післявоєнний час вона почала помітно збільшуватися, досягнувши у 1992 р. 68%. Загалом кількість міського населення з 1960 по 1997 рік зросла у 1,7 рази. Але це відбувалося переважно за рахунок скорочення сільського населення, занепаду села.

На сучасному етапі в Україні почали розвиватися і дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких є:

- зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, виробничих науково-дослідних установ, високопродуктивних підприємств;
- декваліфікація кадрового потенціалу, втрата досвіду висококваліфікованої праці;
- руйнування міських особливостей зайнятості населення, деформація міського способу життя;
- скорочення кількості міського населення (депопуляційні процеси), зворотна міграція у сільську місцевість, скорочення міських територій за рахунок адміністративно-територіальних реорганізацій.

Специфічні особливості розвитку міст, різноманітні процеси в міському середовищі покликали до життя відповідні урбаністичні теорії.

Сучасні теорії урбанізації зосереджуються на тому, що урбанізм не є ізольованим явищем, він пов'язаний з головними політичними та економічними чинниками. Один з їх авторів *Д. Харві* вважає, що:

- урбанізм є одним з аспектів штучного середовища, породженого розвитком і розквітом промислового капіталізму;
- у сучасному суспільстві відмінність між способами життя міського і сільського населення набагато розмитіша, ніж у традиційному суспільстві;

- у сучасному урбанізмі простір постійно реорганізується, що залежить від того, де великі фірми обирають місця для розміщення свого виробництва, науково-дослідницьких центрів, та від приватних інтересів, що впливають на купівлю та продаж будинків і землі.

М.Кастельс, як і *Д.Харві*, вважає міста штучним утворенням, наголошуючи, що просторова форма суспільства тісно пов'язана з усіма механізмами його розвитку. А для розуміння міста необхідно усвідомлювати процеси, що керують створенням і зміною просторових форм. М.Кастельс розглядає місто як окремий населений пункт і як складову процесу колективного споживання, що є рисою промислового капіталізму і вважає, що конфлікт у містах, проблеми міст стимулюють різні соціальні рухи.

Місто і процес урбанізації стало ще об'єктом інтересу українських соціологів на початку 20-х рр. ХХ ст. Так, Н.Анциферов розробив комплексний підхід до пізнання міста, як єдиного соціального організму. Л. Веліхов, Е. Кабо, Н. Мілютін, С.Струмилін наголошували на необхідності планування не лише окремих підприємств і галузей, але й розвитку міста. В післявоєнний час вітчизняними соціологами основна увага приділялась регулюванню зростання крупних і малих міст, активізації роботи міського транспорту і господарств, раціональному розміщенню продуктивних сил, ролі міграції в розвитку міст. Суттєвий внесок у вивчення проблеми відмінностей між містом і селом зроблено В. Байковою, Н. Сероштан, О. Семківим, В. Староверовим

Отже, *місто* - історична конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства, і є специфічною поселенською структурою.

Місто як цілісна система має матеріально-технічну й економічну структури. Матеріально-технічна структура складається з матеріально-технічних чинників виробництва, побуту й культури.

Економічна структура включає в себе не лише географічні умови, а й природні явища, що відбуваються під впливом штучно створених суспільством матеріально-технічних елементів міста.

Суспільна структура міста включає такі структурні елементи його соціального життя як економічна, соціально-класова, національна, духовно-ідеологічна, сімейно-побутова, професійна та соціально-демографічна структури. Ці структурні елементи міста тісно пов'язані і водночас є відносно самостійними.

Місту властиві такі специфічні риси:

- концентрація великої кількості людей, висока щільність населення на обмеженій території;
- зосередженість промисловості, науки, мистецтва, інформації;
- провідна роль у соціальному прогресі;
- високий ступінь інтеграції багатогранних видів людської діяльності внаслідок концентрації різноманітних галузей суспільного виробництва;
- зосередженість основних соціальних груп і верств населення.

Специфіка міста визначає його основні соціальні функції:

- *господарсько-економічна* - організація механізму виробництва на підставі функціонування різних галузей промисловості;
- *соціальна* - утілена у діяльності соціальної сфери, яка охоплює послуги торгівлі, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку, житлового будівництва, соціального забезпечення, медичного обслуговування тощо;
- *культурно-освітня* - реалізується через надання людині вищої, середньої спеціальної освіти через створення дозвільної та рекреаційної інфраструктур;
- *управлінсько-адміністративна* - здійснюється шляхом продовження адміністративної влади різними державними та соціальними органами.

На основі містоутворюючих та містообслуговуючих функцій виділяють такі функціональні групи міст:

- багатофункціональні столичні міста;
- багатофункціональні міста обласних центрів;
- міста - індустріальні центри;
- місцеві організуючі та обслуговуючі центри навколишніх територій;
- транспортні міста;
- міста - оздоровчі центри;
- міста з переважаючим значенням науково-експериментальних функцій.

За кількістю їх мешканців виділяють такі типи міст:

- найбільші (понад 1 млн. жителів);
- дуже великі (лід 500 тис. до 1 млн.);

- великі (250-500 тис.);
- середні (100-250 тис.);
- невеликі (50-100 тис.);
- малі (20- 50 тис);
- найменші (до 20 тис. жителів);
- міські селища.

У вітчизняній соціології міста прийнята інша градація:

- мале місто - від 5 до 50 тис. жителів,
- середнє - від 50 до 99,9 тис.,
- велике - від 100 тис. до 249 тис.,
- дуже велике - 250-499,9 тис.,
- найбільше - 500 тис. мешканців та більше.

В Україні найбільше міст з кількістю мешканців 10- 19,9 тис. (35,1%), а також 20-49,9 тис. (28%). Кожне дев'яте місто налічує від 5 до 9,9 тис. мешканців. Отже, практично кожне друге українське місто є малим. До групи середніх відносять 53 міста (11,8%), великих - 24 міста (5,4%), дуже великих - 16 (3,6%). До групи найбільших належить 10 міст (2,2%), з яких 5 мають населення більше 1 млн. осіб. У них мешкає 36% населення.

Беручи за *критерій роль конкретних міст* у міжнародній системі економічних відносин, виділяють **п'ять їх типів**:

1. Місто - штаб-квартира. До таких міст належать центри, де розгортається адміністративна діяльність транснаціональних корпорацій, відбуваються фінансові та виробничі операції. Вони є центрами міжнародних систем транспорту і зв'язку (наприклад, Нью-Йорк, Лондон, Токіо).

2. Місто - інноваційний центр. Тут зосереджені дослідницькі й наукові заклади (наприклад, Кембридж, Оксфорд).

3. Місто - центр модульного виробництва. У таких містах, здійснюються проміжні, виробничі процеси, розташовані на достатній відстані від місця завершення виробничого або технологічного циклу (наприклад, Белфаст).

4. “Перевальний” пункт для третього світу. Це прикордонні центри, більшість населення яких становлять емігранти (наприклад, Марсель, Маямі).

5. Місто пенсіонерів, їх місце розташування, клімат, уповільнений темп життя приваблюють багатьох людей, які завершили трудову діяльність.

Міста розрізняють і за місцем розташування. Наприклад, східноєвропейські міста відрізняються від західноєвропейських тим, що їх райони архітектурно однорідніші, ніж західні; темпи зростання їх нижчі, ніж західних; міське планування значно розвинутіше, оскільки на Заході структура міста сформувалася під впливом приватного землеволодіння, бізнесу та ринку приватного житла. Організація простору міст у Східній Європі визначалася суспільною корисністю, а не ринковою вартістю, як на Заході. Приватні будинки у східноєвропейських містах мали тривалий час громадяни з низьким статусом, а привілейовані верстви мешкали у державних будинках. Міграція у східноєвропейських містах нижча, ніж у західних; житло перенаселене (у 2-3-кімнатній квартирі мешкає родина, ще існують комунальні квартири). Промислові підприємства, культурні, торговельні центри у східноєвропейських містах розташовані рівномірно по районах, на Заході вони чіткіше розмежовані. Загалом устрій міст залежить і від особливостей суспільств, у яких вони існують.

За визначенням американського соціолога *Л. Вірта* (1897 — 1952 рр.), *місто* - це відносно велике, компактне і постійне поселення соціально гетерогенних індивідів.

Місто на відміну від села забезпечує високий ступінь різноманітності і інтеграції людської діяльності, людська соціальна діяльність у якому вимагає і більш високого культурно-освітнього рівня.

9.2.Зміст та основні категорії соціології гендеру

Гендерна соціологія — галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях розвитку організму людини та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

До *категоріального апарату гендерної соціології*, крім згаданого поняття «гендер», належать: «стать», «фемінність», «маскулінність», «андроґінність», «сексизм», «біархат», «патріархат».

Поняття «***гендер***» (*gender*) означає соціальне очікування від представників кожної статі. Але, на відміну від поняття «стать», воно стосується не біологічних особливостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а *соціально сформованих рис*. Тобто, якщо зі статтю

пов'язані лише фізичні відмінності будови тіла, то з гендером — психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіками та жінками. Відповідно поняття «*стать*» охоплює комплекс репродуктивних, поведінкових, тілесних, соціальних характеристик, які визначають індивіда як чоловіка чи жінку. У світовій соціології біологічну стать визначають терміном «*sex*», а соціальну — «*гендер*».

Поняття "*маскулінність*" (лат. *masculus* — чоловічий, тут — мужність, сила) та "*фемінність*" (лат. *femina* – жінка, самка, тут жіночність) - позначають відмінні психологічні характеристики, історично сформовані особливостями культури певного суспільства.

Маскулінність розглядають як сукупність фізичних якостей, моральних норм і поведінкових особливостей, властивих будь-якому чоловікові від народження. Так, маскулінність асоціюється з активністю, незалежністю, самовпевненістю тощо.

Фемінність — це характеристики, пов'язані з жіночою статтю, що охоплюють: пасивність, м'якість, лагідність, чуйність, емоційність тощо, а також характерні форми поведінки в кожному конкретному суспільстві.

Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її *андрогінність* (грец. *androgynos* — двостатевий). Вона означає індивідуальну здатність особи залежно від конкретних ситуативних умов діяти водночас по-жіночому і по-чоловічому.

Поняття "*андрогінність*" з'явилося у літературі в 70-х роках ХХ-го ст. Американський психолог *Сандра Бем* була першою, хто розробив опитувальник з вимірювання андрогінності. Її дослідження показали, що майже третина дорослих людей мають високі показники одночасно фемінності й маскулінності. Також виявилось, що андрогінні люди є більш гнучкі і легше адаптуються до оточуючого середовища, ніж ті, чії показники були зміненими в бік маскулінності.

Наприклад, люди, які демонструють традиційні норми маскулінної поведінки, схильні до агресивної поведінки і не схильні до співпереживань та ніжності. Ті, хто поводить себе у традиційно фемінній манері вільніше виявляють теплі почуття, співпереживання і ніжність, проте вони менш схильні до демонстрації наполегливості та незалежності. Андрогінні люди можуть бути незалежними і сильними та водночас м'якими і добрими, в залежності від ситуації.

На відміну від андрогінного, маскуліний тип гендерної ролі призводить до негативних суспільних явищ.

З досліджень українського соціолога Н. Лавриненко видно, що домінування "чоловічого" в культурі приводить до культу сили в суспільних відносинах. Принцип насильства, який властивий маскулінному світогляду, переноситься на взаємовідносини людини і природи, батьків, жінок і чоловіків.

Сексизм (лат. *sexus*) – дискримінація людей за ознакою статі. У суспільстві сексизм може бути представлений у вигляді системи стереотипів, офіційно закріплених положень чи навіть ідеології. В основі сексизму лежить переконання про перевагу однієї статі над іншою. Основним противником сексизму виступає фемінізм.

У гендерній теорії розрізняють **три види сексизму**:

- *інституційний* — дискримінація на рівні суспільства та його інститутів;
- *міжособистісний* — дискримінація людини іншою людиною;
- *внутрішній* — коли людина сама тиражує дискримінаційні установки до власної статі, приймаючи їх за істину.

Todd Нельсон (Todd Nelson) у своїй книзі «Психологія упереджень. Секрети шаблонів мислення, сприйняття та поведінки» виділяє **два види** сексизму:

- ворожий, який є негативною установкою, яка включає до себе переконання про неповноцінність жінок порівняно з чоловіками, в тому числі й про більш низький рівень інтелекту та компетентності жінок;

- доброзичливий, що розглядається як система традиційних переконань про жінок, які породжують позитивні почуття в тому, хто їх відчуває. Однак цей тип сексизму підтримує стереотипне сприйняття і обмежує мішень (жінок), оскільки базується на припущенні переваги чоловіків.

Матріархат (лат. *mater* — мати і грец. *ἀρχή* — влада) — період у розвитку первіснообщинного ладу (від палеоліту до розвинутого неоліту), який характеризувався наявністю материнського роду і його домінування в первісному суспільстві. Дальший розвиток продуктивних сил зумовив перехід

до патріархальної організації родового суспільства, у той час виник парний шлюб.

Патріархат визначається як сімейна, соціальна, ідеологічна та політична система, в якій жінка та жіноче завжди підпорядковане чоловікові та чоловічому.

Дана категорія є однією з найуживаніших у фемінізмі. На відміну від патріархату, **біархат** є формою суспільного устрою, за якого чоловіки та жінки мають рівне становище у суспільстві.

Гендерна соціологія охоплює велике коло проблем – осмислення соціальних аспектів статі і взаємовідносин між представниками різних статей, аналіз соціальних і культурних відмінностей у житті чоловіків і жінок, вплив гендерних аспектів на соціалізацію особистості на різних етапах її становлення та життєдіяльності, зміни статевої відносин в умовах соціальних трансформацій, виявлення та осмислення гендерної асиметрії тощо.

Гендерна “нормативна” система функціонує через ряд стереотипів – стандартних моделей поведінки, які напрацьовані у суспільстві і базуються на відповідному тлумаченні понять “чоловіче” і “жіноче”. Гендерні стереотипи справляють великий вплив на процес соціалізації як дитини, так і дорослої людини, визначають напрямок соціалізації.

9.3. Соціологія тіла та її предметне поле

Соціологія тіла – це напрям соціологічної науки, що вивчає тіло людини в контексті соціальної взаємодії, історії і культур, зокрема:

а) роль тіла в процесах соціальної взаємодії (і як експресивної форми, і як об'єкта маніпуляцій, пов'язаної із затвердженням влади і авторитету);

б) символічне значення тіла в культурі (яке виявляється, зокрема, в магічних і релігійних церемоніях);

в) роль соціальних процесів в конструюванні тіла і втіленні в ньому системи соціальних відносин.

Значення тіла для контактів людини з його соціальним оточенням підкреслюється в багатьох соціологічних роботах, при цьому функція тілесних рухів не зводиться лише до вираження емоцій.

Ірвінг Гофман (1922-1982) підкреслює, що за допомогою тілесної активності людина виявляє свою приналежність до певного

соціального класу, індивідуальний стиль життя з властивими йому цінностями, і, що не менш важливо, вступає у взаємодію з різними аспектами соціального оточення і змінює їх. Людина може досягати своїх цілей, маніпулюючи враженням, яке він призводить на інших людей. І.Гофман розглядає роль тіла в процесі самопрезентації індивіда як актора на соціальній сцені.

У драматургічній моделі сучасного суспільства головною метою "актора" є створення і підтримка бажаного іміджу будь-якою ціною, і в цьому значенні тіло (особливо його зовнішній вигляд і рухи) може стати як істотною підмогою, так і перешкодою на шляху до мети. Під час участі в соціальних п'єсах індивіда завжди підстерігає небезпека збентеження і стигматизації. Попавши в ситуацію, пов'язану зі збентеженням, він може спробувати "зберегти особу", однак у випадку стигматизації добитися цього практично неможливо. Випробовуючи страх стигматизації, людина може виробляти досить небезпечні маніпуляції зі своїм тілом, наприклад, робить пластичну операцію, дотримується суворої дієти, і навіть залучається до ризикованої поведінки, якщо того вимагають групові норми.

Важливим аспектом концепції І.Гофмана є затвердження ключового значення самопрезентації як в політичній, так і в буденному житті. Тіло виступає як свідчення не тільки особистих досягнень, але і досягнень партії, корпорації, сім'ї.

Образ успішної людини неминуче включає в себе "успішне" (тобто відповідне певним соціальним канонам) тіло, оскільки особистість завжди презентує себе в тілесній активності і тілесному вигляді. І. Гофман вказує на створення цілого ряду соціальних інститутів, нових професій і сфер економіки, які обслуговують інтереси "театрального" суспільства: косметологи, дієтологи, визажисти, пластичні хірурги, фахівці з іміджу. Драматургічна модель розглядає соціальну обумовленість тіла, швидше, як негативний чинник.

На роль процесів самопрезентації в формуванні особистості на сучасному етапі розвитку суспільства вказують і інші автори: **Е. Фромм** (ринково-орієнтована особистість), **Д. Рісмен** (особистість, що спрямована на інших), **К. Леві** (нарцистська особистість).

Якщо І.Гофман підкреслює зовнішній (доступний для глядача) аспект соціальної взаємодії, то **П. Бурдьє**, вводячи поняття "поля" і "габитуса", робить акцент на індивідуальних способах сприйняття,

оцінки і поведінки індивіда, на тому, як в самому тілі людини втілюються соціальні відносини.

Поняття «*габітус*» визначається П.Бурдьє як сукупність історичних відносин, втілених в формі високоефективних ментальних і тілесних схем перцепції, оцінки, дії. «*Поле*» розглядається як мінливий простір антагоністичних відносин, структура і особливості якого визначаються і модифікуються агентами габітусу, що ведуть суперечку один з одним за визначення і затвердження власної (відповідної їх габітусу) позиції. П.Бурдьє вказує на утілення відносин влади в тілі людини. Він затверджує, наприклад, що протистояння між чоловіками і жінками реалізується не тільки в якихось соціальних діях, але і в жестах і тілесних рухах. Підкорення пригноблених - це не поступка грубій силі, а результат особливого способу соціалізації тіла і соматизації відносин домінування.

Марсель Мосс (1872-1950) підкреслює трохи інакший аспект тілесного функціонування, а саме *перетворювально-маніпулятивний*, спрямований на оволодіння своїми рухами, фізіологічними функціями і навколишнім світом. Він вводить поняття *техніки тіла*, яка є традиційними високоефективними способами здійснення тілесної активності, конструюється соціальним авторитетом і передається за допомогою наочних демонстрацій, виховання і тренувань.

Концепція М.Мосса засновується на уявленнях про соціально зумовлене формування людського організму (яке на момент народження є лише потенційно людським). У процесі свого розвитку індивід опановує певним набором навичок (практик), які дозволяють йому ефективно обертатися (працювати) з тілом. Таким чином, будь-яка тілесна активність розглядається в рамках даного підходу як соціально сконструйована і культурно специфічна. М.Мосс визначає поняття техніки тіла на прикладі такої активності, як біг, плавання, танець, грудне вигодовування. Він вважає, що *техніка тіла* розрізняється не тільки у представників різних культур, але і у представників різних тимчасових прошарків всередині однієї культури, різної статі, віку і соціальних класів.

Співзвучну поглядам М. Мосса точку зору висловлюють і деякі російські автори, наприклад *П.Д. Тищенко*, пропонуючи розглядати розвиток тілесності людини аналогічно з розвитком вищих психічних функцій, що описані в *теорії культурно-історичного розвитку Л.С. Виготського*. У рамках цих концепцій соціально

зумовленими виявляються більшість фізіологічних функцій (форм тілесної активності), причому в тілі виявляються втіленими і індивідуально-психологічні (пов'язані з спілкуванням в сім'ї), і соціальні значення.

Контроль над тілом є важливим аспектом концепцій *Мішеля Фуко* (1926- 1984) і більшості теоретиків фемінізму (наприклад, *Дж. Батлера, Е. Гроша, Ю. Крістевой*). М.Фуко зазначає, що цей контроль тягнеться досить широко - від управління поведінкою людей в екстремальних ситуаціях (наприклад, під час епідемій) до підкорення пози і ходи школярів певним стандартам. У роботі "*Народження клініки*" він описує формування системи охорони здоров'я. Засновуючись на історичному аналізі боротьби з епідеміями, розвитку мережі безкоштовних лікарень і появи державного ліцензування медичної практики, він робить висновок про те, що медицина в епоху Освіти все більш і більш набуває рис політичної системи. М.Фуко підкреслює схожість влади лікарів над тілом і влади священників над душами.

Найважливішим питанням, що часто обговорюється в соціології тіла є *контроль над сексуальністю і репродуктивними функціями*. Підкорення жінки і дітей чоловіку як главі сім'ї було важливою умовою легітимної передачі власності в патріархальному суспільстві. Вимоги невинності і вірності жінки слугували цій важливій меті, а у епоху аскетичного капіталізму - упорядковане сексуальне життя (М. Вебер). Може здатися, що в конsumerистській фазі розвитку капіталізму ідеї гедонізму головували над ідеями аскетизму. Однак, по-перше, сучасний гедонізм - це ощадливий гедонізм, по-друге, в конsumerистській культурі контроль над тілом є не менш важливим. Він здійснюється заради успішної репрезентації "Я".

К. Шиллінг стверджує, що смерть і старіння є головними ворогами позитивного соціального іміджу. Більш того сучасний канон краси має на увазі пластичність людського тіла, можливість змінити його за волею людини, а відтак тіло можна контролювати за допомогою пластичної хірургії, фармакологічних препаратів, дієти і фізичних вправ.

Згідно з думкою *Дж. Батлера*, домінуючий в традиційній науці об'єктивистський дискурс засновується на положенні про початкову "заданість", реальність існування людського тіла. При цьому даний дискурс затверджує, що символічне наповнення тіла є

спробою суспільства осмислити його природні властивості. Внаслідок відмінності між статями з'являються під маскою природних відмінностей. *Дж. Батлер*, оспорюючи такий підхід, затверджує, що не існує ніякого "реального" тіла. Тілесність людини створюється заново (конструюється за допомогою певних дискурсів) в кожній культурі. Відмінності між підлогами відображають відмінності у владі між чоловіками і жінками. Не тільки властивості тіла як ніби природного об'єкта виявляються соціально сконструйованими, але і сам він розпізнається за допомогою первинного дискурсивного акту.

Прибічники фемінізму стверджують, що з гуманітарних наук виключене саме жіноче тіло, в той час як чоловіче тіло є прихованим еталоном, в порівнянні з яким тіло жінки дістає свою оцінку. Багато які вияви жіночої тілесності розглядаються як патологічні лише тому, що вони не зустрічаються у чоловіків. Звичайно як приклади подібного "оцінювання" приводяться роди і післяпологова депресія. Найбільш частим критичним зауваженням на адресу конструктивистського підходу до проблеми тіла є вказівка на те, що в цьому підході воно розглядається як пасивний об'єкт соціального дискурсу, поза контекстом суб'єктивних почуттів, стражданнями і бажаннями. Важливою умовою розуміння ролі тіла в історії і культурі є розгляд тілесних практик і відношення до тіла в релігії. Незважаючи на те, що в наш час більшістю авторів сучасне західне суспільство розглядається як світське суспільство, є певні основи вважати, що багато які релігійні цінності і постулати були отримані ним "у спадщину" і тепер виступають під маскою моральних і політичних законів, а також медичних вимог. Наприклад, сучасний "біопсихосоціальний" підхід в медицині можна вважати з'єднанням моральної моделі здоров'я (взятої з християнської етики) з постулатами природничо-наукової медицини.

М. Дуглас підкреслює важливість *тілесних метафор* в релігійних церемоніях. Багато які образи Нового Заповіту пов'язані з поняттями чистоти і небезпеки забруднення, причому загроза чистоті і порятунку душі виходить від тіла. Тому прихожанам пропонуються тілесні за своїм характером ритуали очищення і стриманості. Символічне наповнення в релігійних практиках отримують їжа, сексуальні і репродуктивні функції, функціонально-анатомічні характеристики людського тіла, наприклад такі, як право- і ліворукість (*Р. Херц*). Незважаючи на те, що домінуючий в

християнстві дискурс про тіло в основному є негативним, лише за допомогою тілесних практик людина може наблизити себе до Бога.

Тіло, яке хворіє та вмирає, є об'єктом вивчення в медицині. І хоча сучасна медицина в основному прагне розкрити біологічні закономірності функціонування людського тіла, проте соціальні чинники завжди суттєво впливали як на медичні концепції, так і на сам процес лікування. Найбільш відомі в області соціології медицини роботи *М. Фуко, П. Старра, Б. Тернера*.

Особливістю медицини є те, що вона одночасно є науковою медициною і практикою, які спрямовані на дослідження тіла людини. І в цьому і в другому аспекті медицина завжди знаходилася в особливих взаємовідносинах з релігією, державою і культурою.

Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених соціології тіла, цей напрям поки залишається на периферії гуманітарних наук, відрізняючись різноманітністю концепцій при відносно невеликій кількості емпіричних досліджень (*Ю.Г. Фролова*).

9.4. Соціологія девіантної поведінки та її основні категорії

Соціологія девіантної поведінки - це дисципліна, яка вивчає прояви девіації, її причини - як соціально-психологічні, так і загальносуспільні чинники, а також систематизує весь наявний матеріал, всі наукові джерела, підходи вивчення, принципи, що стосуються поведінки, діяльності людей та груп, які не відповідають загальноприйнятим нормам. При цьому сама соціологія займається вивченням найбільш загальних причин і наслідків девіації, її впливу на розвиток соціальних процесів, показує шлях відповідного ефективного контролю, ліквідації, запобігання наслідкам проявів такого типу.

Об'єктом соціології девіацій виступають, таким чином, суб'єкти девіантної поведінки - люди, групи людей, організації.

Предметом даної дисципліни виступають характеристики та природа такого соціального явища як девіантна поведінка та діяльність і розгляд їх як специфічних відповідних відносин.

У широкому розумінні будь-яку поведінку, яка відхиляється від загальноприйнятих норм, правил і стандартів, а також не викликає схвалення суспільною думкою, називають *девіантною*. У вузькому розумінні ***девіантною поведінкою*** вважають порушення неформальних норм, що закріплені звичаями, традиціями, етикетом, манерами тощо.

А правопорушення, тобто порушення формальних норм і законів, дотримання яких гарантується державою, які називаються протиправними – називаються *делінквентною поведінкою*.

Тому перший тип поведінки (*девіантна*) є відносним (те, що для одних людей є відхиленням, для інших є звичайною нормою), а другий – делінквентна поведінка, є абсолютним. До делінквентивності відносять: злочинство, пограбування, іншого типу злочини. Але, як уже зазначалося вище, прояви девіантної поведінки можуть мати не тільки негативний, а і позитивний характер.

До першого типу (*негативний* характер поведінки) відносять, як правило, таку поведінку, що набирає суспільно несприятливих, навіть небезпечних форм, внаслідок чого суспільство повинно застосовувати відповідні санкції. Такого типу відхилення від соціальних норм називаються *деструктивною девіацією*. Вчинки, поведінка, діяльність людей або соціальних підрозділів, що не відповідають, а ще гірше - активно протистоять загальносуспільним, зокрема правовим нормативам, є протиправним посяганням (алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління, агресія, проституція тощо). Рушійною силою цього типу девіантної поведінки є "деформовані" потреби і цінності, що спонукають особистість або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства.

Другий тип девіантної поведінки (*позитивний* характер відхилення) пов'язаний з елементами розвитку суспільного життя і не має відтінку соціально небажаного негативного і антисоціального взірця. Цей тип соціальних відхилень має відповідний прогресивний зміст і найчастіше спостерігається в період певних соціальних змін, реформ, перетворень тощо, коли руйнуються стереотипи і застарілі норми та взірці поведінки. До такого типу можна віднести: героїв, бунтарів, першовідкривачів, геніїв, легендарних передовиків та інших пасіонаріїв.

Якщо провести статистичне підрахування, то виявиться, що в цивілізованих суспільствах у звичайних умовах на кожну із цих груп припадає близько 10-15% загальної чисельності населення. Близько 70-80% населення становлять так звані "середняки" - люди із несуттєвими відхиленнями у поведінці та діяльності.

Тож, на одному полюсі завжди знаходяться індивіди, які виявляють максимально несхвальну поведінку (злочинці, бунтарі, терористи, зрадники, бродяги, вандали тощо). На іншому полюсі - група осіб із максимально-схваленими відхиленнями (національні

герої, видатні діячі науки, спорту, культури, таланти, генії, успішні цивілізовані підприємці, місіонери, меценати, поліглоти).

У соціології *девіантна поведінка* розглядається з різних позицій. З одного боку, основні концепції і традиції, підходи класифікуються умовно на біологічні, психологічні, соціологічні, що говорить про домінант-пояснення тієї чи іншої теорії щодо природи девіації (відхилення). Інша, так звана факторна класифікація, більш конкретніша - за групами основних чинників –окреслює природу та причини девіацій.

Науковий інтерес до девіантної поведінки одним з перших виявив італійський лікар *Чезаро Ломброзо* (1835 – 1909), який показав зв'язок між кримінальною поведінкою та фізичними рисами. На його думку, люди з певними людськими рисами обличчя, які були притаманні особам на ранніх стадіях розвитку людської свідомості (наприклад, низьке чоло, приплюснутий ніс чи вуха тощо) є більш схильними до негативних "злочинних" проявів. Подібну ідею розвивав і американський психолог *У. Шелдон*, який вважав, що девіантам, як правило, найчастіше притаманні особливі фізичні характеристики, які не є властивими для інших людей.

Біологічні концепції поступово витіснялися іншими – психологічними, соціологічними науковими дослідженнями.

Домінанти конфліктності визначав відомий австрійський психіатр *Зігмунд Фрейд* (1856-1939), основоположник психоаналітичної теорії. На основі психоаналітичних гіпотез робились спроби встановити зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психологічними проблемами, як правило конфліктного характеру.

Деякі вчені причиною девіації вважають антагонізм між нормами капіталістичного суспільства та певними соціальними елементами, в яких сформувалася інша ціннісна структура, що йшла врозрід з пануючим ладом та буденністю.

Найбільш повно проаналізував проблему девіацій з точки зору соціологічних підходів відомий французький соціолог *Е. Дюркгейм*, який протягом всієї своєї діяльності надавав особливого значення вияву причин порядку та безладдя у суспільстві. Важливе місце в його аналізі девіантної поведінки і теоретичних проблем суспільства та особистості посідають поняття "*норма*" та "*патологія*", які відображають нормальні та патологічні стани суспільного життя.

Розрізняти нормальне та патологічне вчений рекомендував з точки зору структурно-функціонального стану суспільства. Нормальним, за Е. Дюркгеймом, є всі "діяння" соціального організму, які випливають з умов його існування. Але ми маємо справу з парадоксом, оскільки, за Е. Дюркгеймом, норма і патологія є не абсолютними, а співвіднесеними одна до одної.

Вчений зазначав, що нормальними є факти, які найбільш розповсюджені. Всі інші є патологічними, хворобливими для соціального організму. Виділяючи *"ненормальні"*, з його точки зору, форми суспільного життя, вчений одним з перших у соціології теоретизує і визначає поняття *"соціальна аномія"* як *такий суспільний стан, за якого відсутня чітка моральна регуляція поведінки індивіда, групи, а також як роздрібненість правил, що і регулюють відносини між соціальними функціями.*

Це свого роду *стан ціннісно-нормативного вакууму*, який характерний для кризових періодів розвитку суспільства, коли загострюються протиріччя між класами, групами, індивідами та суспільством, а відтак відбувається занепад соціальних функцій.

Дещо подібну теорію соціальної дезорганізації висунули американські соціологи *К. Шоу та Д. Маккей*, згідно з якою різноманітні девіантні форми виникає за *відсутності або послабленості чи суперечливості культурних цінностей, норм, відповідних соціальних зв'язків.*

З точки зору соціальної аномії пояснював природу девіації і американський соціолог *Р. Мертон*, визначаючи їх *причину* через появу та існування розриву між цілями суспільства та стимулюючими засобами їх досягнення.

Розглянуті теорії вказують на різні причини, що викликають соціальні відхилення. Таких причин є багато, і вони разом з тим змінюються з розвитком суспільства щодо постійного головного джерела девіацій, яке робить це явище завжди притаманним людському суспільству.

Звичайно, природа (походження) девіацій є досить різноманітна, тому вона і класифікується за кількома критеріями ("проти чого, кого", "на що та задля чого спрямована", мотиви, інтереси тощо):

■ залежно від типу норми, що порушується (мораль, право, табу, закони, правила спілкування);

■ залежно від відносин (сприйняття або заперечення) індивіда (групи) до цілей суспільства та соціально прийнятих засобів їх досягнення.

Групування видів і форм відхилень є сенс здійснювати і за сферами життєдіяльності людей. Відповідно до цього, до відхилень у виробничо-трудої сфері, наприклад, слід відносити: дармоїдство, порушення трудової дисципліни, безгосподарність, кар'єризм, бюрократизм тощо. До відхилень у сфері розподілу - спекуляцію, блат, особливі послуги, "кумівство" та ін. До відхилень у сфері суспільно-політичного життя - радикальний націоналізм, екстремізм. Відхиленнями у сфері побуту та дозвілля є: пияцтво, зневажання сімейного обов'язку тощо. У сфері культури, духовного життя - грубість, безкультур'я і т. ін.; у сфері спілкування - егоїзм, брехливість, зверхність, негостинність, нечесність та ін.

При аналізі негативних сторін життя соціологи переважно оперують такими поняттями, як "пияцтво", "бюрократизм", "злочини", "бродяжництво", "наркоманія", "проституція", "аморальність", "відсутність культурних цінностей". Згідно з даними соціологічних обстежень, всіх вікових категорій, найбільшу тривогу викликають масштаби поширення негативних явищ серед молоді.

Слід зазначити, що загальні об'єктивні та суб'єктивні умови визначають лише можливості відхилення поведінки, але не є їх безпосередніми причинами.

Різні компоненти мікросередовища завжди є носіями певних моральних форм і впливають, в свою чергу, на відповідну поведінку своїх членів. Іноді буває і так, що лише один елемент мікросередовища, а не все середовище в цілому має антисуспільну спрямованість. Негативний морально-психологічний клімат, розходження групових норм, складності в адаптації, відсутність вимогливості, конфліктність, напруженість в спілкуванні - далеко не повний перелік причин девіантної поведінки. Більшість девіацій породжується в сім'ї і пов'язана з недоліками сімейного виховання, конфліктами в школі, низьким загальнокультурним та загальноосвітнім рівнем об'єктів виховання.

Певні суперечності існують і в групових колективах. Набуваючи іноді форм конфліктів, вони негативно впливають на поведінку працівників. Причиною тому можуть слугувати різноманітні чинники, а саме:

- суперечності пошуку (зіткнення новаторства і консерватизму, творчості та догматизму, знання та невігластва);
- егоїстичні суперечності;
- суперечності нездійснених очікувань.

У цілому дослідження показують, що значна частина аморальних вчинків, що здійснюються підлітками і молодими людьми, пов'язана з їх орієнтацією на "групові" норми, які вступають у протиріччя із суспільними. Джерелом антисуспільних відхилень, що виникають, є і незбіг реального процесу розвитку суспільства і здійснення людьми права на ризик та пошук. Це питання у будь-якому суспільстві є доволі актуальним і викликає значний науковий інтерес.

9.5. Соціологія громадської думки та її роль у суспільстві

Аналізом проблем, що пов'язані із виникненням, формуванням і функціонуванням громадської думки, займається галузева соціологічна теорія, яка називається *соціологією громадської думки*.

Громадська думка є одним з найцікавіших феноменів суспільного життя. Численні факти свідчать, що у демократичних країнах неможливо ігнорувати думку громадськості, а відтак — вона істотно впливає на перебіг усіх соціальних процесів. Вона не обов'язково узгоджується з правилами логіки, іноді швидкоплинна, аморфна, суперечлива, але ігнорувати її у наш час — неможливо.

Громадську думку іноді порівнюють з атмосферним тиском — якщо спеціально не звертати на нього уваги — його не бачиш і не відчуваєш, але він все одно тисне на тебе навіть тоді, коли навіть не думаєш про його існування.

Об'єктом соціології громадської думки є *громадська думка* — як стан масової свідомості і як соціальний інститут.

Характерні особливості *громадської думки* виявляються у тому, що:

по-перше, це явище, подія чи факт соціального життя, які тісно пов'язані з інтересами спільноти і мають високий ступінь актуальності (наприклад, можемо говорити про наявність громадської думки з приводу того, чи можна довіряти певному політикові, чи варто скасовувати смертну кару або стосовно якості води у міському водогоні але не з приводу того, якою є хімічна формула води чи зміст певних положень філософії Платона);

по-друге, об'єктом громадської думки може бути тільки подія, явище чи факт, які допускають різноманітне тлумачення (скажімо, комусь музика Петра Чайковського подобається, а комусь — ні, хтось є прихильником ідеології лібералізму, а хтось є її противником);

по-третьє, об'єктом соціології громадської думки можуть бути тільки ті події, явища і факти соціального життя, що є інформаційно доступними спільноті, яка є суб'єктом громадської думки. Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки.

Громадська думка — це сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, яка зачіпає інтереси певної групи людей. Для визначення більш точних меж феномена громадської думки, належить усвідомлювати її відмінність від наукового знання. Громадська думка є думкою, переконанням, а *не знанням*, бо вона *не* є науково обґрунтованою. В її змісті завжди існує деяка частка непевності, дискусійності, вона допускає розбіжності у поглядах і точках зору.

Саме тому громадська думка найчастіше стосується питань, пов'язаних з політикою, економікою, правом, мораллю або мистецтвом, де найбільше суперечностей і того, що зачіпає інтереси людей. Крім того, громадська думка не може існувати без свого носія. Як тільки заходить мова про певну думку, відразу виникає питання: а чия це думка? Хто її відстоює?

Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня — від окремих спільнот певного міста чи села аж до населення всієї планети або окремої держави. Соціальну спільноту об'єднує спільність інтересів.

Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування, ставлення великих соціальних груп до актуальних явищ, подій чи фактів соціального життя.

Термін "*громадська думка*" з'явився досить давно — ще у 1266 р., коли виник англійський парламент, який відразу став місцем жорсткого протистояння англійського дворянства з королівською владою. Саме у процесі цього протистояння, у другій половині XIII ст., і з'явився термін "громадська думка" на позначення моральної підтримки населенням країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноживим. Однак сам феномен громадської думки є давнішим за термін, який його позначає. Громадська думка існує так

давно, як і людське суспільство. Адже саме громадська думка формувала й утверджувала традиції, норми, звичаї, форми заохочення і покарання в перших людських спільнотах.

Говорити про феномен "*громадської думки*" в широкому сенсі цього поняття очевидно можна вже з XVIII ст. Хоча і тоді назвати цей феномен "*громадською думкою*" складно. Тільки думка "*освічених еліт*" могла втілюватися в декрети, будучи якщо й не безсумнівною, то хоча б універсальною й надособистісною, оскільки була заснованою на розумі. Протягом усієї першої чверті XVIII ст. "*громадська думка*" становить, таким чином, меншою мірою думку публіки (в широкому сенсі, який це слово має сьогодні), а більше "*перетворену в публічну*" думку соціальної еліти. "*Громадська думка*" була не думкою народу (більшість якого складалася із неписьменних селян), а тих політичних угруповань, які представляли інтереси "*освіченої*" буржуазії, що боролася за владу з аристократією.

Таким чином, "*громадська думка*" була чимось на зразок «машини» ідеологічної війни, яку відродили у XVIII ст. інтелектуальна еліта та буржуазія для узаконення їх вимог у галузі політики й послаблення королівського абсолютизму. В індустріальному суспільстві з демократичними формами правління роль громадської думки значно зростає. Це обумовлено такими обставинами:

➤ різко зростають можливості громадськості впливати на політику, яка проводиться правлячим колом, завдяки виборам, референдумам, групам тиску в парламенті чи уряді, актам громадянської непокори;

➤ демократичні суспільства володіють розгалуженою системою засобів масової інформації, багато із яких дотримуються альтернативних точок зору. Завдяки цьому громадськість практично негайно інформується буквально про всі події, які відбуваються у суспільстві. При цьому у більшості членів суспільства формується стійка позиція щодо цих подій і тих рішень, які ухвалюються владою;

➤ у демократичних суспільствах висування лідерів відбувається на хвилі громадської думки. У тому випадку, якщо лідер сприйняв суспільні тенденції щодо зміни громадської думки, його політику починають підтримувати різні прошарки громадськості, а згодом — і політичні діячі. Попри те, що, як зазначено вище, *громадська думка* — сукупність поглядів індивідів щодо певної проблеми, вона не є простою механічною сукупністю індивідуальних

точок зору на якусь проблему, а є певною системою, яка має свою структуру, спосіб зв'язків і взаємозалежностей між елементами цієї структури, свій цикл розвитку.

Висновки. Отже, галузеві соціології, а саме соціологія міста, гендеру, тіла, девіантної поведінки, громадської думки є предметними соціологічними знаннями про особливості формування, функціонування і розвитку міст, тіла, тендерних відносин, девіантної поведінки і громадської думки.

Так, *соціологія міста* вивчає місто як історично конкретну соціально-просторову форму існування суспільства, яка є цілісною системою, що має матеріально-технічну й економічну структури.

Гендерна соціологія досліджує закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях розвитку організму людини та їх вплив на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Соціологія тіла вивчає тіло людини в контексті соціальної взаємодії, історії і культурного розвитку, а також його зміни під впливом суспільних і природних змін.

Соціологія девіантної поведінки - це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає прояви девіації, причини, наслідки та шляхи упередження і превенції порушень суспільного життя.

Соціологія громадської думки досліджує громадську думку як сукупність поглядів певної спільноти, соціуму, суспільства на важливу соціальну чи суспільну проблему, яка потребує свого вирішення.

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте предмет і проблематику соціології міста.
2. Що є предметом і об'єктом соціології гендеру?
3. Які проблеми досліджує соціологія тіла? Наскільки актуальною є ця галузева соціологія?
4. Дайте визначення девіантної поведінки і поясніть причини її виникнення.
5. Що вивчає соціологія громадської думки і які суспільні проблеми вона намагається вирішити?

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте основні риси урбанізації в Україні.
2. У чому полягають особливості міського типу життя.
3. Поясніть, які особливості фізіологічного і культурного розвитку людського тіла характерні сучасному періоду розвитку людської цивілізації.
4. Яким чином соціологія гендеру досліджує нерівність між чоловіками і жінками? Знайдіть результати соціологічних досліджень з цієї проблематики в Україні або в інших країнах.
5. За допомогою статистичних даних доведіть, як змінюється кількість девіацій (пияцтво, наркозалежність, комп'ютерна залежність тощо) у підлітковому та молодіжному середовищі в сучасній Україні.

Рекомендована література

1. Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. 2–е вид. – К.: Каравела, 2004. – 350 с.
2. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. // Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С.126-180.
3. Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 9-21.
4. Соціологія: підручник для дистанційного навчання / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков, А.В. Гринчук. – К.: Університет – Україна, 2005. – С. 10-47.
5. Танчин І.З. Соціологія: навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І.З. Танчин. – К.: Знання, 2007. – С. 114-135.
6. Бабаєв В.М. Управління великим містом: теоретичні і прикладні аспекти: [монографія] / В.М. Бабаєв. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 306 с.
7. Словник гендерних термінів / Укладач З. В. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/seksizm.html>

РОЗДІЛ 10. СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ, СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН, ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ

10.1. Соціологічне дослідження: зміст і класифікація

10.2. Етапи проведення соціологічного дослідження. Програма соціологічного дослідження

10.3. Генеральна та вибіркова сукупність. Типи вибірки

10.4. Основні методи збирання соціологічної інформації

10.5. Методи аналізу і обробки даних соціологічного дослідження.

10.1. Соціологічне дослідження: зміст і класифікація

Щоб пізнати сутність соціальних процесів, необхідно регулярно отримувати про них *достовірну інформацію*. У соціології джерелом такої інформації є *соціологічне дослідження* - процес вивчення соціальної дійсності, спрямований на отримання теоретичного знання і практичного вирішення соціальних проблем та здійснюваний на основі розробленої *програми і наукових методів збору, обробки і аналізу соціальної інформації*.

Для здійснення дослідження потрібні професійні знання, уміння і навички. Проте, багато хто вважає, що провести соціологічне опитування – це лише скласти анкету. Результати такого розуміння і ставлення до соціологічного дослідження, як правило, дискредитують соціологію тому, що призводять до одержання недостовірних даних. Часто порушуються правила підготовки і проведення дослідження, використовується недоброякісний інструментарій, виникають помилки в обрахуванні, інтерпретації та аналізі даних тощо.

Тому дуже важливо знати *зміст, структуру, принципи і правила* здійснення соціологічного дослідження. Від того, що буде закладено в його програму, залежить кінцевий результат.

Однією з типових оман масової свідомості є ототожнення соціологічного дослідження з опитуванням. Склався стійкий стереотип: провести соціологічне дослідження – означає опитати якнайбільше людей щодо тієї або іншої проблеми, будь- то ставлення до економічної політики чи політичних лідерів, виборів президента чи національних конфліктів. Тим більше, що масові засоби інформації постійно наводять результати численних опитувань.

Тим часом з поля зору багатьох людей випадають дві важливі обставини. По-перше, те, що будь-яке соціологічне дослідження не можна зводити тільки до опитування. По-друге, результати, що оприлюднюються, – це тільки видима, надводна частина «соціологічного айсберга». Основна частина роботи соціологів залишається поза зоною бачення населення, а саме: розробка соціологічної теорії, методології і методики дослідження, способи одержання практичних рекомендацій з розв'язання низки конкретних соціальних проблем.

Громадська думка – це сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, яка зачіпає інтереси певної групи людей. Для визначення точніших меж феномена громадської думки, належить усвідомлювати її відмінність від наукового знання. Громадська думка є думкою, переконанням, а не знанням, бо вона не є обґрунтована науково. В її змісті завжди існує деяка частка непевності, дискусійності, вона допускає розбіжності у поглядах і точках зору. Саме тому громадська думка найчастіше стосується питань, пов'язаних з політикою, економікою, правом, мораллю або мистецтвом, де найбільше суперечливого і такого, що зачіпає інтереси людей. Найяскравіше громадська думка виявляється у сфері політики. Політичне забарвлення має громадська думка і у правовій сфері, де вчинки людей оцінюються з позиції діючих і бажаних правових норм.

Класифікація видів соціологічних досліджень може залежати від багатьох чинників, наприклад: від ступеня складності, характеру та рівня знань, актуальності, мети, потреб замовників, наукової спроможності тощо.

Залежно від **поставленої мети** соціологічні дослідження можуть бути *теоретичними* і *емпіричними* (конкретними). Якщо *перші* орієнтовані на розробку теорій, виявлення соціальних тенденцій розвитку системи, аналіз загальних протиріч, що виникають у ній і потребують свого виявлення та вирішення, то *другі* – стосуються вивчення конкретних соціальних проблем, часто пов'язаних з вирішенням практичних задач, регулюванням міжгрупових і внутрішньогрупових відносин і соціальних процесів. Дослідження часто мають змішаний характер і виступають як теоретико-емпіричні.

Соціологічні дослідження бувають разові і повторні – залежно від *потреби в інформації* про статичні або динамічні соціальні явища

і процеси. *Разове* дослідження дає можливість одержати знання про їхній стан на теперішній момент, *повторне* ж – у динаміці, зміні, розвитку.

Повторні дослідження, у свою чергу, можуть бути панельними, лонгітюдними, трендовими, моніторинговими. *Панельні* - передбачають вивчення того самого соціального об'єкта з певним інтервалом часу за єдиною програмою і методикою. Наприклад, досліджуються життєві плани молоді, її ціннісні орієнтації, інтереси і потреби з періодичністю в 5 років.

Лонгітюдні дослідження означають повторне вивчення однієї й тієї ж сукупності людей протягом низки років з однакових або близьких проблем. Часові проміжки між повторними дослідженнями залежать від характеру зміни об'єкта. Основна мета лонгітюдного дослідження полягає у реєстрації змін психічного і соматичного розвитку особистості. Аналіз взаємозв'язку індивідуальних характеристик дозволяє в подальшому встановити і налаштувати критичні періоди. Також, наприклад, вивчаються студентські колективи протягом періоду навчання у ВНЗ або сімейні пари від моменту укладання шлюбу до стадії розлучення або припинення існування сім'ї як колективу.

Трендові дослідження являють собою повторні дослідження без збереження вибіркової сукупності. Наприклад, ми вивчаємо професійно-освітні наміри учнів одинадцятих класів шкіл певного населеного пункту. Щорічні обстеження передбачають постійну зміну одиниць спостереження при збереженні того самого об'єкта дослідження – учнів одинадцятих класів.

Моніторинги – це повторні дослідження суспільної думки щодо різних проблем. Ними можуть бути проблеми ставлення різних груп населення до економічних реформ, до політичних подій, до питань міжнаціональних відносин, до соціальних процесів у сфері культури і освіти.

Залежно від *конкретних задач* дослідження можуть виступати як розвідувальні, описові та аналітичні. *Розвідувальне* дослідження має на меті одержання оперативної соціологічної інформації, у ньому використовується стислий за обсягом інструмент, а вивчення зазнає невелика група респондентів. Крім того, таке дослідження застосовується для перевірки якості розробленого інструментарію, тоді воно називається *пілотажним*. Наприклад, було ухвалене рішення про проведення анкетування на великому і складному масиві

населення, і для цієї мети створена об'ємна і змістовно насичена анкета. У такому випадку завжди необхідно провести попереднє опитування невеликої кількості респондентів (декілька десятків чоловік) для того, щоб з'ясувати, наскільки добре анкета «працює», чи правильно розуміють опитувані всі питання, прагнуть на них відповідати чи ні тощо. Після такого пілотажного дослідження в інструмент вносяться виправлення, уточнюються формулювання варіантів відповідей, коректуються деякі постановки питань. Тільки після такої роботи можна проводити опитування великого масиву населення.

Описові дослідження мають на меті одержання відомостей цілісного характеру про досліджуване явище (процес). У результаті одержують загальну картину стану об'єкта. Тут ставиться задача цілісного сприйняття проблеми без прагнення глибоко проникнути до суті справи.

Що стосується *аналітичного* дослідження, то в ході його проведення виявляються причини, протиріччя, характер і спосіб вирішення проблем. В аналітичному дослідженні встановлюється зв'язок між характеристиками досліджуваного явища (процесу), визначаються фактори, що впливають на нього зсередини і ззовні. Інакше кажучи, тут дослідження йде вже в глибину. Очевидно, що проведення аналітичного соціологічного дослідження вимагає досить серйозних теоретичних знань, навичок аналізу складних соціальних проблем. Має значення вміння бачити об'єкт і предмет соціологічного аналізу системно, у всіх його зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язках і взаємозалежностях.

Ще один критерій виділення видів соціологічного дослідження – їх *масштабність*. Тут потрібно назвати міжнародне, загальнонаціональне, регіональне, галузеве, локальне дослідження. *Міжнародні* дослідження охоплюють як мінімум дві країни і проводяться з тематики, що представляє спільний інтерес. Ці дослідження можуть втягувати у свою орбіту і набагато більше країн. *Загальнонаціональне* дослідження проводиться в масштабах країни і, як правило, пов'язане з вивченням суспільної думки щодо найбільш злободенних проблем (наприклад, вибори президента). *Регіональні* дослідження здійснюються в масштабах області або іншої адміністративної одиниці країни. *Галузеві* дослідження становлять інтерес із погляду вивчення проблем, що мають значення для окремої галузі. Так, останніми роками проводиться багато досліджень у сфері

освіти, покликаних дати відповідь на запитання про ставлення різних груп населення до реформування (модернізації) цього соціального інституту. Нарешті, *локальні* дослідження передбачають вивчення і аналіз проблем, що представляють інтерес і значення для окремого підприємства: професійне становлення молодих робітників і фахівців, соціально-професійна адаптація у виробничому колективі тощо.

10.2. Етапи проведення соціологічного дослідження. Програма соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження проводиться за певною *методикою* – сукупністю методів, процедур, прийомів збору, обробки і аналізу інформації про соціальні факти: поведінку груп людей, їх вербальні дії, тобто оцінки, судження, думки. *Соціологічне дослідження* – це складний процес, що включає низку послідовних *етапів*:

- 1) підготовчий;
- 2) оперативний – збір первинної соціологічної інформації, тобто неузагальнених даних, що підлягають подальшій обробці (польове дослідження);
- 3) результуючий – обробка, аналіз і узагальнення отриманих даних.

На першому етапі соціологічного дослідження проводиться вкрай важлива робота, від якої залежить його доля, – складається **програма**. Помилки, допущені тут, пізніше дуже важко, а то й неможливо виправити. Це один із найбільш трудомістких етапів дослідження. Добротна програма – половина справи, вона є дзеркалом дослідження.

Програма соціологічного дослідження – це виклад основних принципів, теорії і методології дослідження, його процедури і організації. З урахуванням такого розуміння програми вона виконує в соціологічному дослідженні три основні функції: *методологічну* (визначення наукової проблеми, цілей, завдань і принципів дослідження); *методичну* (розробка загального логічного плану дослідження); *організаційну* (поділ соціологічної праці, контроль над послідовністю проведення основних етапів дослідження).

Структура програми включає два розділи:

- 1) *методологічний* – формулювання проблеми; визначення мети і завдань дослідження; виявлення об'єкта і предмета дослідження;

інтерпретація основних понять; попередній системний аналіз об'єкта дослідження; висування гіпотез (робочих і наукових);

2) *методичний* – побудова вибірки; розробка основних процедур збору і аналізу вихідних даних; стратегічний план дослідження.

Розробка програми починається з формулювання й обґрунтування проблеми. Що таке *соціальна проблема*? Це суперечлива ситуація, яка поставлена самою дійсністю і потребує аналізу і вироблення управлінського рішення. Якщо проблеми, пов'язаної з тим або іншим протиріччям, не існує, то немає сенсу проводити дослідження. Тому спочатку корисно запитати себе: а чи не відома уже відповідь на запитання, чи не вирішена проблема, яка ставиться? Це важливо для того, щоб у черговий раз не «винаходити велосипед». Виходить, *реальна проблема* обов'язково повинна нести в собі елемент новизни, представляти поки що не вирішене завдання.

Для обґрунтування проблеми дуже важливо знати, що вже відомо про неї, а що – ні. Формулювання проблеми багато в чому визначає також і вид дослідження – чи буде воно розвідувальним, описовим або аналітичним. Так, говорячи про вільний час студентів, можна виділити наступні часткові проблеми, які допоможуть сформулювати дослідницькі завдання: відсутність культури його використання; хронічна нестача часу, що призводить до обмежених можливостей повноцінного розвитку особистості студентів; незадоволеність студентів використанням вільного часу внаслідок цілої низки причин об'єктивного і суб'єктивного характеру тощо.

Після виявлення і обґрунтування проблеми визначається *мета дослідження* і його завдання. Мета може мати як теоретичний, так і практичний, прикладний характер. Під нею розуміється загальна спрямованість дослідження, проект дії і його результату. Це те, що повинне бути досягнуте наприкінці всієї роботи.

Якщо мета дослідження буває, як правило, одна, то завдань – декілька, і всі вони так чи інакше конкретизують мету, визначають засоби її досягнення. Завдання дослідження у своїй сукупності спрямовані на аналіз і розв'язання проблеми і можуть бути як основними, так і неосновними. Характер завдань залежить від мети; якщо остання є прикладною (практичною), то і завдання будуть такими ж.

Після визначення мети і завдань необхідно визначити *об'єкт і предмет дослідження*. Будь-яка соціальна проблема не існує сама по собі і завжди передбачає свого *носія* – певну спільність, групу людей.

Об'єкт дослідження характеризується кількісно, структурно, а також з погляду на його просторово-часову визначеність. *Предмет дослідження* – це ті сторони діяльності і властивості об'єкта дослідження, які підлягають вивченню.

Подальша розробка програми дослідження передбачає *логічний і операційний аналіз основних понять*, який часто називають *процедурою їх інтерпретації*. Її зміст – чітко, точно, виразно вказати, що розуміється в дослідженні під термінами або поняттями. Потрібні їх визначення, і виявлення структури кожного з них, без чого неможливо перевести поняття на мову конкретного або, як говорять у соціології, операційного вивчення. Це важливо зробити ще й тому, що більшість понять багатозначна, має кілька змістів і відтінків, різних трактувань у літературі.

Потім, після інтерпретації понять, потрібно спробувати «розкласти» проблему на складові частини, щоб установити причинно-наслідкові і функціональні залежності даного об'єкта. Така процедура виділення і аналізу взаємозалежних складових частин проблеми називається *системним описом об'єкта*. Мова йде про побудову концептуальної моделі об'єкта, у якій може бути розкритий увесь комплекс його внутрішніх і зовнішніх елементів і зв'язків.

Далі за процесом роботи з поняттями формулюються *гіпотези дослідження*. **Гіпотеза** – це наукове припущення, висунуте для пояснення яких-небудь фактів, явищ, процесів, які потрібно або підтвердити дослідженням, або спростувати. Як правило, будь-яке дослідження будується на попередніх припущеннях, без них важко цілеспрямовано вести вивчення проблеми. Соціологи люблять повторювати вираження Д.І. Менделєєва, що краще триматися такої гіпотези, яка згодом виявиться неправильною, чим взагалі ніякої. Соціолог заздалегідь повинен передбачати одержання якогось результату. Тобто гіпотеза задає напрям дослідження. Гіпотези повинні бути сформульовані лаконічно і однозначно, не допускати подвійного тлумачення і використання тверджень, що суперечать уже доведеним положенням і фактам. Вони повинні бути ясними, несуперечливими і піддаватися перевірці. Гіпотези вкрай важливі для підготовки інструментарію дослідження. Так, якщо конструється анкета, то кожна гіпотеза повинна бути перевірена відповідним блоком питань. Гіпотези найбільш тісно пов'язані із двома елементами програми – завданнями і системним описом об'єкта. По суті вони являють собою можливі відповіді на питання, які

поставлені в завданнях, причому, формулюючи ці попередні відповіді, ми звертаємося до пояснювальної схеми об'єкта.

Гіпотези можуть бути *науковими* і *робочими*, *первинними* (висунутими до польового дослідження) і *вторинними* (висунутими після його проведення). Можуть бути також *гіпотези-підстави* і *гіпотези-слідства*. За змістом припущень гіпотези можуть бути *описовими* (припущення про факти, що стосуються проблеми), *пояснювальними* (припущення про причинно-наслідкові зв'язки об'єкта), *прогностичними* (припущення про можливий варіант розвитку подій, про перспективу змін процесів). Часто зустрічаються і *змішані* типи гіпотез.

Аналіз численних досліджень, звітів з них показує, що побудувати, сформулювати виважені гіпотези не легко. Успішність цієї роботи залежить від отриманої до проведення дослідження інформації і професійного досвіду соціолога. Висування гіпотез – заключний елемент методологічного розділу програми, після якого стає можливим перейти до її методичного розділу.

10.3. Генеральна та вибіркова сукупність. Типи вибірки.

Методична частина програми містить у собі насамперед визначення обстежуваної сукупності осіб. Потрібно вирішити дуже важливе питання: що досліджувати – увесь досліджуваний масив або тільки його частину. У першому випадку дослідження буде *суцільним*, у другому – *монографічним* або *вибірковим*. *Монографічне* дослідження означає вивчення якогось визначеного, досить типового і представницького окремого об'єкта. У соціології суцільне і монографічне дослідження зустрічаються не часто. Найпоширенішим є *вибіркове* дослідження. Воно базується на визначенні необхідної частини досліджуваної сукупності. Ця частина називається *вибірковою сукупністю*, яка ніби представляє весь об'єкт у цілому і виступає його своєрідною моделлю. У цьому випадку весь об'єкт буде називатися *генеральною сукупністю*. Складність полягає в тому, як знайти, визначити таку частину цілого, яка досить точно відображає всі його основні характеристики. Це дозволить судити про ціле за його частиною.

Відразу ж постає питання про кількість, структуру і якість досліджуваної сукупності. Ясно, що вивчати всіх нераціонально, це збільшило б час і фінансові витрати, ускладнило обробку тощо. Та й

необхідності такої немає. Можна цілком обійтися обмеженою кількістю респондентів. Але при цьому вибіркова сукупність повинна бути *репрезентативною*, тобто пропорційно відтворювати всі характеристики генеральної сукупності. Це – головна вимога, що висувається до вибіркової сукупності.

Вибірка виступає у *двох основних видах* – випадкової і не випадкової (спрямованої) вибірки. При *випадковій* або механічній вибірці з генеральної сукупності одиниці обстеження (спостереження) вибираються випадково, але за яким-небудь обраним принципом (жереб, обліковий склад групи у журналі, з якого береться кожен третій, п'ятий тощо за рахунком підряд). Випадкова вибірка часто застосовується при опитуваннях суспільної думки перед виборами, референдумами та іншими масовими заходами.

Різновидом випадкової вибірки є *стратифікована*, за якої відбір проводиться з урахуванням питомої ваги кожної групи респондентів у генеральній сукупності. Інший різновид випадкової вибірки – *гніздова*, коли відбираються певні статистичні групи (гнізда) – навчальні групи, класи, бригади тощо, які потім цілком або вибірково піддаються дослідженню.

При *невипадковій* вибірці одиниці обстеження вибираються спрямовано. Найпоширенішим видом не випадкової вибірки є *квотна*, коли для одиниць відбору задається система параметрів-квот.

Вибірка може бути також *багатошаблевою*. При цьому процедура побудови вибірки містить у собі ряд етапів, на кожному з яких одиниця відбору міняється. Зрозуміло, що багатошаблева вибірка зазвичай використовується не в локальних дослідженнях, а в більш широких (регіональних, загальнонаціональних, міжнародних).

У цілому потрібно зазначити, що визначення виду вибірки залежить від характеру розв'язуваних у дослідженні завдань, а також від проблеми, інакше кажучи, від типу дослідження.

Головний результат процедури вибірки – визначення її *обсягу*, тобто загального числа одиниць дослідження, включених у вибірку сукупність. Обсяг залежить від ступеня однорідності генеральної сукупності (чим вона однорідніше, тем меншим є обсяг вибірки), від числа ознак вибірки, від необхідного ступеня точності результату. Обсяг вибірки розраховується за спеціальними формулами. Чим меншою є генеральна сукупність, тим більшим є обсяг вибірки;

інакше кажучи, між ними існує обернено пропорційна залежність, що видно з таблиці 1 [с. 218]³⁰.

Таблиця 1

Залежність обсягу вибірки від обсягу генеральної сукупності

Обсяг генеральної сукупності	500	1000	2000	3000	4000	5000	10000	100000	∞
Обсяг вибірки	222	286	333	350	360	370	385	398	400

Якщо генеральна сукупність – до 500 людей, потрібно встановити обсяг вибірки не менш 50%; якщо ж мова йде про масив в 100-200 людей, доцільно проводити суцільне, а не вибіркоче дослідження. Тоді проблеми вибірки не виникає.

Якщо вибірка побудована правильно, дослідження дає досить точні результати навіть при невеликому обсязі. Але коли при її побудові допускаються помилки, то і великий обсяг не врятує.

10.4. Основні методи збору соціологічної інформації

Соціальні процеси і явища складні, багатоваріантні, мають різноманітні форми прояву. Перед кожним соціологом постає проблема, як об'єктивно вивчити те або інше соціальне явище, як зібрати про нього достовірну інформацію.

Під ***інформацією*** прийнято розуміти сукупність знань, повідомлень, відомостей, даних, одержуваних соціологом з різних джерел як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. У стислому, лаконічному виді *основні вимоги до первинної соціологічної інформації* можуть бути зведені до її повноти, показовості (репрезентативності), надійності, достовірності, обґрунтованості. Одержання такої інформації є однією з надійних гарантій правдивості, доказовості, обґрунтованості соціологічних висновків. Усе це важливо тому, що соціолог має справу з думками людей, їх оцінками, особистим сприйняттям явищ і процесів, тобто тим, що є суб'єктивним за характером. Тим більше, що думки людей часто засновані на чутках, забобонах, стереотипах. У таких умовах особливо важливо використовувати методи, які приводять до

³⁰ Полтораки В.А. Маркетинговые исследования: учеб. пособ. / В.А. Полтораки. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Днепропетровск: Издательство ДУЭП, 2002. – 368 с.

одержання правдивої, неспотвореної, достовірної первинної інформації.

Збір соціологічної інформації починається з *аналізу документів*. Метод їх вивчення в соціології означає використання будь-якої інформації, зафіксованої в рукописному або друкованому тексті, теле-, кіно-, фотоматеріалах, у звукозаписі. Соціолог, що аналізує ті або інші соціальні проблеми, повинен почати своє дослідження з вивчення документальної інформації як базової, вихідної для подальшої роботи. Перш ніж приступити до формулювання гіпотез, складання вибірки, часто необхідно вивчити відповідну документальну інформацію.

Вона поділяється за своїм статусом на *офіційну* і *неофіційну*. До першої належать урядові документи, дані статистики, протоколи засідань і зборів, службові характеристики, до другої – особисті матеріали, що включають листи, щоденники, анкети, заяви, автобіографії тощо.

Залежно від форми, у якій фіксується інформація, документи діляться на чотири види: *письмові, іконографічні, статистичні, фонетичні*. Серед перших – матеріали архівів, преси, особисті документи, тобто ті, у яких інформація викладена у формі словесного тексту. До іконографічних належать кінодокументи, картини, гравюри, світлини, відеоматеріали та ін. Статистичні документи представляють дані, у яких форма викладу в основному цифрова. Фонетичні документи – це магнітофонні записи, грамплатівки. Особливим видом документів є комп'ютерні документи.

За джерелом інформації документи можуть бути первинними і вторинними. Якщо вони складаються на базі прямого спостереження або опитування, то це – *первинні документи*, якщо ж є результатом обробки, узагальнення інших документів, тоді вони належать до *вторинних документів*.

При роботі з документами має значення знання методів і способів аналізу матеріалів. Виділяють *неформалізовані* (традиційні) і *формалізовані* методи. Перші передбачають використання розумових операцій, спрямованих на виявлення логіки документів, їх суті, основних ідей. У цьому випадку соціолог повинен відповісти на низку питань: що являє собою документ, з яким він працює? яка була мета його створення? на який час він розрахований? яка надійність і достовірність інформації, що міститься в ньому? як можна її використовувати? який суспільний резонанс документа?

При відповіді на ці питання, завжди існує небезпека суб'єктивного якісного аналізу. У документі, який досліджується соціологом, можуть бути пропущені якісь важливі аспекти, а акцент зроблений на тому, що не відіграє великої ролі.

Тому як альтернатива способу якісного, традиційного аналізу виник кількісний *формалізований* метод, що одержав назву **контент-аналізу**. Суть його в тому, щоб перевести текстову інформацію в кількісні показники. Для цього виділяється *два типи одиниць* – *одиниці аналізу і одиниці рахунку*. Перші – це поняття (слово, термін, словосполучення); теми, виражені в частинах тексту; імена людей, назви, суспільні події, факти, випадки тощо. Після того, як соціолог визначив для себе одиницю аналізу, він виявляє одиницю рахунку, тобто частоту згадування в тексті одиниці аналізу.

Так, якщо соціолог ставить своїм завданням вивчення участі молоді в політичному житті, то він може взяти річну підписку місцевої молодіжної газети, відібрати в ній номери з публікаціями з даної проблеми, потім їх класифікувати (відповідно до програми вивчення проблеми). Одиницею рахунку виступає кількість номерів за рік, кількість статей, питома вага публікацій з цієї теми до загального обсягу всієї вибірки. Що це дасть соціологу? Знання того, як преса розкриває поставлену проблему, який характер її впливу на молодь (у даному аспекті), які найбільш значущі проблеми в їх практичному звучанні. На підставі проведеного контент-аналізу відбувається більш глибоке осмислення досліджуваного питання і знання документальної інформації з цього приводу. Соціологічна інформація, що міститься в документах, іноді дублює дані, одержувані іншими методами (опитуванням, спостереженням), і тоді вона слугує засобом взаємоперевірки і контролю їх надійності.

Первинну соціологічну інформацію можна одержати за допомогою такого методу, як **спостереження**. Він означає спрямоване, систематичне, безпосереднє простежування, фіксування і реєстрацію соціально значущих фактів, явищ і процесів. Особливість цього методу, на відміну від повсякденного спостереження, полягає в його планованості і цілепокладанні. Свідомство тому – чітка фіксація мети, завдань і процедури соціологічного спостереження. У його програмі повинні також міститися об'єкт, предмет, ситуація спостереження, вибір способу його реєстрації, обробка та інтерпретація отриманої інформації.

Види спостереження розглядаються залежно від положення спостерігача, регулярності спостереження, місця тощо. За першою підставою спостереження поділяються на *включені* і *невключені*. У першому випадку соціолог безпосередньо «включений» у спостережуваний об'єкт, як би входить у соціальне середовище і зсередини аналізує процеси. Він може навіть працювати як член трудового колективу. Невключене спостереження передбачає вивчення ситуації з боку, коли соціолог не бере участь у житті досліджуваного об'єкта і не вступає в прямі контакти з членами групи. І те, і інше спостереження може проводитися як явно, відкрито, так і неявно, інкогніто. У зв'язку з останнім подекуди виникають певні проблеми морального порядку. Зокрема, таке спостереження може кваліфікуватися як підглядання, а іноді навіть шпигунство. Усе залежить від того, яким цілям воно відповідає і як поводить соціолог. Тут особливо важливо не піддавати побачене або почуте розголосу.

Залежно від регулярності спостереження буває *систематичним* і *випадковим*. Перше планується і регулярно здійснюється протягом певного періоду, друге, як правило, проводиться без плану, з приводу тієї або іншої разової, конкретної ситуації.

За місцем проведення розрізняють такі види спостереження, як *польове* і *лабораторне*. Перше, найпоширеніше, проводиться в природних умовах, друге – у штучних. Так, шкільний соціолог може у звичайних умовах спостерігати взаємини учнів, вивчаючи проблеми соціально-психологічного клімату в групі. Лабораторне спостереження проводиться, як правило, в експериментальній ситуації, скажімо під час гри, конкурсів, змагань. Учні навіть не підозрюють, що в такий спосіб соціолог вивчає проблеми взаємовиручки і згуртованості.

Які плюси і мінуси методу спостереження? Його переваги полягають у тому, що спостереження здійснюється одночасно з розвитком подій, процесів, явищ, тобто в конкретних просторово-часових умовах. При широко організованому спостереженні можна описати поведінку всіх учасників процесу взаємодії соціальних груп. Однак є і свої складності: не всі явища і процеси доступні для спостереження; оскільки соціальні ситуації не відтворюються, повторне спостереження стає практично неможливим; спостереження соціальних процесів обмежене в часі; існує небезпека адаптації соціолога до ситуації, втрати здатності об'єктивно її оцінювати,

особливо в умовах включеного спостереження. З урахуванням сказаного не можна перебільшувати можливості методу соціологічного спостереження, краще використовувати його разом з іншими способами одержання первинної соціологічної інформації.

Одним з основних у соціології є *метод опитування*. У багатьох людей уявлення про соціологію засноване на використанні саме цього методу. Тим часом він не є винаходом соціологів. Набагато раніше ним користувалися і медики, і педагоги, і юристи. Однак соціологія дала методу опитування новий подих, друге життя. І зробила це настільки переконливо, що зараз ні в кого не залишається сумніву в справжній «соціологічності» описуваного методу.

Соціологічне опитування – це метод одержання первинної соціологічної інформації, заснований на безпосередньому або опосередкованому зв'язку між дослідником і респондентом з метою одержання від останнього необхідних даних у формі відповідей на поставлені питання. Завдяки опитуванню можна одержати інформацію як про соціальні факти, події, так і про думки і оцінки людей. Інакше кажучи, це інформація про об'єктивні явища і процеси, з одного боку, і про суб'єктивний стан людей – з іншого.

Опитування – це форма соціально-психологічного спілкування між соціологом і обстежуваним, завдяки якому з'являється можливість у короткий термін одержати значну інформацію від багатьох людей з широкого кола питань, що цікавлять дослідника. Саме у цьому і полягає перевага методу опитування. Причому ним можна користуватися практично серед будь-яких верств населення. Щоб використання опитування як методу дослідження було ефективним, важливо знати, про що запитувати, як запитувати, і при цьому бути впевненим у тому, що отриманим відповідям можна довіряти. Дотримання цих трьох основних умов відрізняє соціологів-професіоналів від дилетантів, великих любителів проводити опитування, кількість яких різко виросла у зворотній пропорції до довіри у відношенні до отриманих ними результатів.

Існує безліч *видів опитувань*, серед яких основними прийнято вважати *письмове* (анкетування) і *усне* (інтерв'ювання). Анкетування буває *груповим* та *індивідуальним*. Групове анкетне опитування широко застосовується за місцем навчання, роботи. Зазвичай один анкетер працює із групою в 15-20 осіб. Це забезпечує повну (або майже повну) поверненість анкет, чого не можна сказати про індивідуальне анкетування. Цей спосіб проведення опитування

передбачає заповнення анкети респондентом «один на один» із інтерв'юєром. У людини є можливість спокійно поміркувати над питаннями, не відчуваючи «близькості» товаришів і анкетера. Але й втрати анкет у таких випадках неминучі.

Соціологічна анкета – це об'єднана єдиним дослідницьким задумом система питань, спрямованих на виявлення думок і оцінок респондентів і одержання від них інформації про соціальних факти, явища, процеси. Анкета має чітку структуру і складається з декількох частин.

Перша – вступна – являє собою безпосереднє звернення до респондента. У ній коротко говориться про цілі і завдання дослідження, підкреслюється його значення, повідомляється про те, як будуть використані результати. Тут же наводяться правила заповнення анкети і обов'язково гарантується анонімність відповідей. Вступна частина – це налаштування респондента на співпрацю, від якого багато в чому залежить якість заповнення і ступінь поверненості анкети.

Друга частина анкети – *основна*. Вона містить питання (блоки питань), спрямовані на одержання необхідної інформації. Оскільки анкета переслідує кілька завдань, то краще, якщо кожному з них буде відповідати свій блок питань. Спочатку рекомендується поставити «контактні» питання – прості, дохідливі, розраховані викликати інтерес, розташувати респондента до активного заповнення анкети. Це можуть бути питання про конкретні ситуації, факти. Потім наводяться більш складні питання на виявлення мотивів, установок, думок, оцінок.

У *заклучній* (третій) частині анкети – так званій *паспортичці* (зрідка вона міститься на самому початку) – з'ясовуються соціально-демографічні характеристики опитуваних: стать, вік, родинний стан, освіта, соціальне походження, професія, місце навчання або роботи. На закінчення виражається подяка респонденту за заповнення анкети (у ряді випадків це робиться у вступній частині).

Анкета не повинна бути занадто великою. Час її заповнення для дорослої людини – 40-45 хвилин, для учня – на 10 хвилин менше. Якщо потрібно більше часу, то притупляється увага, слабкішає інтерес, відбуваються помилки при заповненні, а то й просто пропускаються питання, над якими вже не хочеться думати. Має значення і процедура опитування. До нього все повинне бути підготовлене: місце, ручки (олівці), спокійні умови (без присутності

зайвих людей). Важливо домогтися самостійності відповідей кожного респондента, особливо при груповому опитуванні. Тут анкетер повинен за можливістю перевіряти заповнення кожної анкети, починаючи з паспортички, але не вникаючи в зміст, щоб не порушувати принцип анонімності. Завдання анкетера – бути дружелюбним, ввічливим, говірким (у міру), безстороннім, розташовувати до себе. У випадку відмови респондента заповнити анкету, постаратися переконати його, але, якщо не допомагає, більше «не тиснути» на нього.

Інтерв'ю – це метод одержання первинної соціологічної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юєра і респондента. Інтерв'ю зазвичай застосовується, *по-перше*, на ранній стадії дослідження для уточнення проблеми і складання програми; *по-друге*, при опитуванні експертів, фахівців, що глибоко розбираються в тому або іншому питанні; *по-третє*, як найбільш гнучкий метод, що дозволяє враховувати особливості особистості опитуваного.

Інтерв'ю – це специфічний метод дослідження, характерний для соціального пізнання. М. Вебер назвав цей метод збору інформації «королівським». Він недоступний природничим наукам, тому що «скелі не розмовляють». Його переваги перед письмовим опитуванням полягають в наступному:

- 1) при інтерв'юванні з'являється можливість урахувати рівень культури, освіти, ступінь компетентності респондента;
- 2) цей метод дає можливість стежити за реакцією респондента, його ставлення до проблеми і поставлених питань; якщо буде потреба соціолог має можливість змінювати формулювання, ставити додаткові уточнюючі питання;
- 3) досвідчений соціолог може бачити, щиро чи ні, відповідає респондент, у силу чого інтерв'ю вважається найбільш точним методом збору соціологічної інформації.

Однак і в цього методу є свої недоліки. Інтерв'ювання – складний, трудомісткий процес, що вимагає від соціолога високого професіоналізму. Використовуючи даний метод, неможливо опитати велику кількість респондентів. У день не рекомендується проводити більш п'яти-шести інтерв'ю одному інтерв'юєрові, тому що настає «ефект вибіркового слухання», що знижує якість одержуваної інформації.

Інтерв'ю може проводитися за місцем роботи (навчання) або вдома – залежно від характеру проблем і поставленої мети. За місцем навчання або роботи краще обговорювати питання навчального або виробничого характеру. Але така обстановка не розташовує до відвертості і довірчості. Вони досягаються успішніше в домашній атмосфері.

За технікою проведення інтерв'ю підрозділяються на *формалізовані* (стандартизовані) і *вільні* (нестандартизовані). Перше передбачає детальну розробку всієї процедури на основі заздалегідь сформульованих питань і варіантів відповідей. Але формулювання питань повинні бути розраховані скоріше на бесіду, ніж на читання. Відповіді потрібно або стенографувати, або записувати (з дозволу респондента) на магнітофон. До стандартизованого інтерв'ю часто вдаються, коли людині фізично складно заповнити анкету (вона стоїть у верстата або на конвеєрі). Вільне інтерв'ю відрізняється мінімальною стандартизацією поведінки інтерв'юера, тут переважає розкута бесіда в руслі поставленої проблеми. Якщо не потрібно обстановки довірчості, таке інтерв'ю зручніше проводити вдвох: один розмовляє, інший записує відповіді. Можливий і варіант без запису, з фіксацією основних положень бесіди після розмови. Тут зберігається повна природність спілкування, що визначає вільне висловлення респондента з більшістю питань.

Слід зазначити ще один вид інтерв'ю – *фокусоване*: збір думок і оцінок із приводу конкретної проблеми, тих або інших явищ і процесів. Передбачається, що перед фокусованим інтерв'ю респонденти включаються в певну ситуацію. Наприклад, група студентів подивилася фільм, а потім була проінтерв'юована з приводу піднятих у ньому питань.

Звідси впливає ще одна класифікація інтерв'ю – *групове* та *індивідуальне* – залежно від того, хто виступає респондентом. Можна одночасно розмовляти з невеликою групою учнів, родиною, бригадою робітників, причому інтерв'ю здатне набувати в таких ситуаціях дискусійного характеру.

Проведення інтерв'ю вимагає відповідної підготовки. Не кожна людина може бути інтерв'юером. Тут потрібні і особистісні якості (дружелюбність, привітність, комунікабельність, урівноваженість), і досить висока загальна культура, уміння швидко перемикатися на нові питання, знаходити вихід зі складних ситуацій спілкування.

Важливу роль у процесі інтерв'ювання відіграють компетентність соціолога в досліджуваному питанні і знання особливостей соціального середовища респондентів (освітній і культурний рівень, інтереси, особливості праці і побуту, специфіка мовного спілкування тощо).

Процес інтерв'ювання багато в чому нагадує структуру анкети. Інтерв'юер представляється, говорить про цілі і завдання дослідження, гарантує повну анонімність. Потім іде встановлення контакту з респондентом, створення сприятливої атмосфери для інтерв'ю. Задаються перші питання за змістом досліджуваних проблем. Коли інтерв'юер відчує, що респондент повністю «увійшов» у бесіду, він може її ускладнити. Не виключаються і звернення уваги на протиріччя в судженнях респондента («Ви тільки що говорили це, а тепер інше»), і прохання уточнити або пояснити позицію («не могли б Ви пояснити або докладніше розповісти...»), і зустрічні питання («а що Ви думаєте про це...»), і питання на розуміння («чи правильно я Вас зрозумів?»). Наприкінці інтерв'ю підводять підсумки, респондента дякують за бесіду. Час інтерв'ю для дорослих – до 1-1,5 години, учнів – 45 хвилин.

Дотепер мова йшла про кількісні, або так звані «тверді», методи, за допомогою яких у нашій країні аж до недавнього часу проводилася переважна більшість соціологічних досліджень тих або інших конкретних соціальних проблем, процесів, явищ. Однак зараз їх усе частіше критикують за те, що вони дозволяють досліджувати лише загальні тенденції взаємодії окремих соціальних спільнот, структур, інститутів і організацій, не торкаючись внутрішнього соціального світу людей, що складають ці спільноти.

Соціологи стали говорити про відсутність у використовуваних методах «гуманної» складової, про засилля раціоналізму, про недостатню увагу до суб'єктивних аспектів соціального знання, заснованого на розумінні та інтерпретації людської дії і взаємодії. Це призвело до постановки питання про необхідність розробки якісно нової стратегії підготовки і проведення соціологічних досліджень, що базуються на використанні так званих «м'яких», якісних методів.

Важливо зрозуміти, у яких ситуаціях необхідно використовувати кількісні, а в яких – якісні методи. Так, якщо соціолога цікавить опис об'єктивних зв'язків між тими або іншими соціальними явищами (або їх параметрами), аналіз достовірності повторення цих зв'язків, їх вимір і причинне пояснення, класифікація

і систематизація подій (випадків) і ставлення до них з боку респондентів, то слід застосовувати кількісний підхід. Якщо ж потрібний опис загальної картини соціального явища (події, випадка), інтерпретація і розуміння внутрішнього, суб'єктивного в діях людини, виклад приватних фактів з її розповідей про життя і перехід до створення мікроконцепції (мікротеорії) на цій основі, тоді використовується якісний підхід. Таким чином, та сама проблема може бути досліджена з позицій і кількісної, і якісної стратегій.

До **якісних методів** відносять фокус-групи, біографічний метод, кейс стаді (дослідження випадку) та ін. При цьому автори виявляють великі розбіжності у питанні їх перерахування, що пояснюється специфікою якісних методів в цілому як менш формальних. «Використання якісних методів, – пише В.В. Семенова, – є пріоритетним, якщо в центрі уваги дослідника знаходиться вивчення своєрідності окремого соціального об'єкта, дослідження загальної картини події або випадку в єдності його складових, взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів».

Біографічний метод спрямований на дослідження суб'єктивної сторони соціальної реальності крізь призму аналізу життєвого шляху окремої людини. Найчастіше такий аналіз заснований на вивченні особистих документів, коли соціолог намагається виявити суб'єктивний зміст і значення соціальних процесів, про які мова йде в цих документах. Один з перших і блискучих досвідів використання біографічного методу продемонстрували **У. Томас і Ф. Знанецький** у роботі «Польський селянин у Європі і Америці» [с. 340]³¹. Вивчаючи свідомість і самосвідомість окремих людей на матеріалах їх життєвого шляху, викладених у біографіях та інших особистих документах (листах, щоденниках), соціологи зуміли дати широкі узагальнення дій і взаємодій соціальних груп, класів, верств тощо.

При використанні біографічного методу насамперед необхідне розуміння внутрішнього світу індивіда, який, як вважає американський дослідник цього методу **М. Колі**, «здатний сприйняти себе як активного суб'єкта своєї власної історії життя, відмінного від соціального світу» [с. 5]³². Тут важливіше всього не сама по собі подія (випадок, ситуація), а те, як суб'єкт її визначає. Вивчаючи

³¹ Зборовский Г.Е. История социологии : учебник / Г.Е. Зборовский. – М.: Гардарики, 2007. – 608 с.

³² Биографический метод в социологии. История, методология, практика / Под. ред. Е.Ю. Мещеркиной, В.В. Семеновой. – М.: Институт социологии РАН, 1994. – 148 с.

виявлені за допомогою біографічного методу суб'єктивні значення дій, соціолог виявляє їх певний логічний зв'язок і послідовність і конструює модель людської поведінки. У цьому сенсі ми говоримо про суб'єктивну соціологію, на відміну від об'єктивної, яка реалізується через кількісні методи.

Біографії (автобіографії), розказані (описані) людьми і використані в наукових цілях соціологами, виступають як три основні типи «історій життя»: повні, тематичні і відредаговані. Перший тип означає виклад усього життєвого досвіду і шляху суб'єкта. Другий характеризується описом якоїсь однієї фази життя або однієї його сторони. Нарешті, відредаговані історії життя містять привнесені особливості соціолога-інтерпретатора, який по-своєму, виходячи із завдань дослідження, «організує» біографічний матеріал, що включає будь-яку усну або письмову розповідь про події життя, а також вторинні документи (мемуари, листи інших осіб або офіційні документи).

Опитувальники і формалізовані інтерв'ю, використовувані в біографічному дослідженні, відрізняються від звичайних тим, що їх структура підпорядкована вивченню часової перспективи і дозволяє аналізувати життєвий шлях людини. Тому такі опитувальники іноді називають «біографічними путівниками». Вони дозволяють вивчати основні життєві цикли людини: дитинство, юність, зрілість і т.д.

Ще один «м'який» метод – *case study*, об'єктом аналізу якого зазвичай є окремий випадок або конкретна соціальна спільнота. Особливість методу полягає в глибокому вивченні специфіки об'єкта. Разом з тим висновки найчастіше мають прикладний характер і закінчуються конкретними рекомендаціями, спрямованими на оптимізацію діяльності досліджуваної соціальної спільноти. Іноді це рекомендації з розв'язання конфліктів, типових для певного роду ситуацій. Важливо зазначити, що об'єктом аналізу за допомогою цього методу часто виступають замкнені спільноти, важкодоступні для вивчення іншими методами. Метод *case study* зазвичай передбачає тривале «занурення» соціолога в досліджуваний об'єкт, нерідко за допомогою включеного спостереження. Одним із класичних прикладів *case study* є дослідження **К. Шоу «Джеск-Роллер»**. У 1920-х рр. він, вивчаючи підліткову делінквентність, просив хлопчаків, відпущених під чесне слово з корекційних закладів, написати свою історію. Потім він доповнював ці розповіді даними поліцейських звітів, матеріалами суду, висновками медиків,

психіатрів, психологів та іншими матеріалами. Все це разом утворило те, що він назвав *історією випадку* [с. 131]³³.

У рамках якісного підходу до вивчення соціальних проблем значний інтерес представляє метод **«фокус-групи»** або **групової дискусії**, яка ведеться модератором – дослідником поставленої проблеми, із чиеї ініціативи збирається група людей, що дискутують. Група може бути однорідною (гомогенною), включаючи, приміром, тільки студентів, випадковою (покупці в супермаркеті), може формуватися за принципом охоплення людей, що мають полярні точки зору на обговорювану проблему тощо. Оптимальний склад групи – у межах 15 осіб.

Мета групової дискусії – виявити відмінності в розумінні тих або інших проблем, подій, випадків, соціальних явищ у конкретних групах людей. Іноді завдання дискусії зводиться до обговорення способів вирішення конкретних проблем, що виявляються в її ході. Зрозуміло в цьому зв'язку, чому метод «фокус-групи» одержав особливо широке поширення в прикладних маркетингових дослідженнях, у вивченні купівельного попиту на ті або інші товари, реакції на рекламу тощо.

Зазвичай ведеться відеозапис дискусії (якщо учасники не заперечують), який потім ретельно аналізується. Під час аналізу має значення врахування не тільки позицій і точок зору учасників дискусії, але й їх поведінки, лексики, інтонацій, тобто всього того, що допоможе виявити зміст, який вкладають у свої судження члени фокус-групи.

Успіх цього методу залежить значною мірою від підготовленості модератора до ведення дискусії, наявності в нього ретельно продуманої програми обговорення заданої теми. Адже сам процес дискусії, якщо він буде нормально розвиватися, далеко не завжди можна передбачити. Іноді його учасникам захочеться «піти убік» від запропонованої теми, поговорити про те, що цікавить їх більше, ніж модератора. Мистецтво останнього і полягає в тому, щоб повертати дискусію в потрібне русло, не дратуючи учасників фокус-групи «відведенням» їх від цікавих поворотів обговорення.

³³ Агарков О.В. Технології соціальної роботи / О.В. Агарков, Д.Ю. Арабаджієв, Т.В. Срохіна, В.В. Кузьмін, І.В. Мещан, В.М. Попович. – Запоріжжя: вид. комплекс АТ «Мотор-Січ», 2015. – 487 с.

Закінчуючи розмову про якісні стратегії і методи соціологічного дослідження, потрібно зробити акцент у кожному з них на вивчення унікальності і неповторності конкретних особистісних ситуацій, специфіки життєвого світу окремих людей. Гуманістичність якісної соціології пов'язується насамперед саме із цією обставиною. Соціолог звертається до повсякденного досвіду людини, її взаємодії з іншими людьми, вираженій в словах, жестах, комунікативних символах, висловленнях, розповідях про власне життя. Це дає підставу соціологу осмислювати та інтерпретувати конкретні форми соціального буття людей. У них дослідник може шукати прихований соціальний зміст тих або інших дій, узагальнюючи який він виходить на створення міні-теорій.

10.5. Методи аналізу і обробки даних соціологічного дослідження.

Після проведення польового дослідження здійснюються заключні етапи: *обробка, аналіз і узагальнення інформації, тобто пояснення, тлумачення отриманих даних.* Підготовку і проведення соціологічного дослідження можна порівняти з посівною кампанією, і тут термін «польове дослідження» не випадковий. Зона дії соціологів – це щось подібне до поля, на якому вирощується і збирається «врожай» у вигляді надійної і достовірної інформації, використовуваної потім у процесі прийняття важливих рішень. Отже, ми розпушили ґрунт і посіяли насіння (розробили програму, створили методичний інструментарій, провели дослідження), потім зібрали врожай (одержали матеріал), який потрібно обмолотити, тобто обробити зібрану інформацію.

Спочатку інформація проходить стадію попередньої підготовки до обробки. Вона містить у собі перевірку методичного інструментарію на точність, повноту і якість заповнення, відбувається вибракування неякісно заповнених анкет. Потім інформація кодується, тобто переводиться у мову формалізованої обробки і аналізу. Кожному варіанту відповідей привласнюється якесь умовне число (код). Кодування закритих питань відбувається, як правило, ще під час розробки інструмента. Формалізований список варіантів відповідей називається кодифікатором. Обробка первинної соціологічної інформації здійснюється або вручну, або за допомогою

комп'ютера. Якщо обсяг вибірки невеликий, то має сенс провести ручну обробку. Робиться це так.

З кожного питання анкети потрібно ретельно підрахувати наступні показники (в абсолютних цифрах, а потім у відсотках до загального числа опитаних): скільки людей вибрали той або інший варіант відповіді, скільки респондентів завагалися з відповіддю, скільки не дали відповіді на запитання. Можна себе перевірити: при додаванні всіх трьох цифр (у %) повинне вийти 100% або більше (якщо респондент порушив правило заповнення анкети і вибрав більше число альтернатив, ніж передбачалося умовами заповнення анкети). Якщо отримане менше 100%, виходить, щось пораховано неправильно, треба перерахувати.

Після того, як з'явилася картина відповідей на всі питання анкети, можна приступати до складання *таблиць взаємної спряженості між відповідями на різні питання*. Зв'язок одних відповідей може бути значущим, а інших – ні. Незначущі зв'язки, звичайно, немає сенсу прораховувати. Це потрібно оцінити самим, виходячи з особливостей і завдань дослідження. При цьому необхідно зіставити отримані дані з гіпотезами та установити, які гіпотези підтвердилися, а які виявилися спростовані дослідженням і про що це свідчить. Слід задати собі кілька простих питань: чи отримана в підсумку дослідження якась нова інформація? що додає нова інформація до того, що було раніше відомо про об'єкт? які результати виявилися несподіваними? які висновки можна зробити в підсумку?

При *машинній обробці* узагальнення первинної інформації (соціологічних даних) отримується у вигляді *табуляграм*. Машинна обробка дає досліднику так зване *статистичне обрахування* (загальна кількість відповідей по кожному варіанту в абсолютному і процентному вираженні), і відповідно до завдання соціолога виявляються зв'язки і залежності (кореляції). Тут починають діяти і використовуватися закони математичної статистики.

Якщо дослідження торкається якої-небудь актуальної соціальної проблеми, слід подумати над *рекомендаціями з її розв'язання*. Доцільно також скласти таблиці, діаграми, графіки, схеми, що дозволяють наочно проілюструвати результати дослідження. Після того як уся змістовна робота виконана, можна приступати до складання звіту.

Структура звіту виглядає так:

- програма дослідження;

- характеристика вибіркової сукупності респондентів (кого опитували, у якій кількості, відомості про соціально-демографічні «паспортні» характеристики респондентів, зв'язки між ними тощо);
- представлення, аналіз та інтерпретація отриманих даних, результатів дослідження;
- практичні рекомендації;
- основні висновки;
- додатки (таблиці, графіки, схеми, діаграми).

Відповідно до змісту того або іншого конкретного дослідження обсяг звіту може бути різним: від декількох десятків до декількох сотень сторінок.

Висновки. Питання про зміст соціологічного дослідження неминуче пов'язане з розумінням сутності соціальної реальності, тобто справжнього буття. Саме онтологічні передумови визначають конкретний зміст, форму, структуру та інші основні ознаки, на яких ґрунтуються мета і сутність відповідних соціологічних досліджень.

Поділ соціологічних досліджень на види залежить від ступеня складності, актуальності, мети, потреб замовників, наукової спроможності тощо. Класифікація різноманітних соціологічних досліджень не тільки дисциплінує, а й систематизує діяльність дослідників, збагачуючи і поглиблюючи їх методику, програмне забезпечення.

Програма соціологічного дослідження виконує роль його стрижневого кореня, обумовлюючи тим самим його змістову цінність, якість та надійність здобутої інформації.

Кожен з методів збору інформації має свої переваги і недоліки. Доцільність використання того або іншого методу залежить від специфічних особливостей об'єкта дослідження. Вибір того або іншого методу залежить і від ряду інших обставин: ступеня розробленості досліджуваної проблеми в науковій літературі, можливостей соціолога або соціологічної групи, цілей і завдань дослідження. У більшості соціологічних досліджень застосовується не один, а декілька методів збору інформації, що посилює надійність і достовірність одержуваних даних.

Запитання для самоперевірки

1. Схарактеризуйте основні види соціологічного дослідження. Які критерії їх виділення? У чому особливості кожного виду та умови його застосування?
2. Для чого потрібна програма соціологічного дослідження? Які її

основні функції? Чи можна проводити дослідження без програми?

3. Що таке вибіркове дослідження? У яких випадках його здійснюють? Якими є види вибірки та правила її побудови?
4. У чому полягають особливості етапу обробки даних соціологічного дослідження? Опишіть основні технічні процедури, застосовувані на цьому етапі.
5. Як здійснюється узагальнення і аналіз даних? Яка роль цього етапу соціологічного дослідження?
6. Які існують кількісні методи збирання соціологічної інформації? За яких умов вони застосовуються?
7. Що являють собою якісні методи в соціології? Чим вони відрізняються від кількісних? У чому особливості і які умови застосування якісних методів у соціології? Назвіть їх і дайте коротку характеристику кожного методу.

Завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтуйте важливу з вашої точки зору суспільну чи соціальну проблему.
2. Укладіть програму соціологічного дослідження з дослідження обґрунтованої проблеми, показавши зміст її методологічного і методичного розділів і обґрунтувавши роль кожного структурного елемента.
3. Розробіть анкету для опитування відповідно до поставлених цілей, завдань і гіпотез в програмі соціологічного дослідження.
4. Обґрунтуйте вибірку соціологічного дослідження, програму якого ви розробили.

Рекомендован література

1. Баскаков А.Я. Методология научного исследования: Учеб. Пособие / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. – [2-е изд., испр.] – К.: МАУП, 2004. – 216 с.
2. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій / Н.В. Паніна. – [2-е вид, доп.]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 320 с.
3. Паніотто В.І. Статистичний аналіз соціологічних даних / В.І. Паніотто, В.С. Максименко, Н.М. Харченко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 270 с.
4. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / В.А. Ядов. – [3-е изд., испр.]. – Москва: Омега-Л, 2007. – 567 с.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ III.

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОЛІТИКО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

РОЗДІЛ 11. ПОЛІТИКА І ВЛАДА. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

- 11.1. Сутність, структура, функції політики
- 11.2. Основні теоретичні підходи до визначення сутності влади
- 11.3. Структура і функції політичної влади
- 11.4. Проблема легітимності влади
- 11.5. Сутність, структура і функції політичної системи
- 11.6. Моделі політичної системи
- 11.7. Типологія політичних систем

11.1. Сутність, структура, функції політики

Поняття «*політика*» є одним із найдавніших. До сучасної мови і культури термін «політика» увійшов як запозичення з давньогрецького «*politika*». Він ґрунтується на давньогрецьких поняттях, що пов'язані з державою, владними відносинами, наукою управління людьми і суспільством: «*поліс*» (місто-держава), «*політикос*» (державний діяч), «*політейя*» (конституція).

Фундаментальною соціальною основою політики є об'єктивна потреба суспільства в саморегуляції, у підтримці згуртованості і єдності. Існування в суспільстві різних класів і соціальних груп (професійних, демографічних, етнічних тощо), які мають незбіжні, а подекуди і прямо протилежні інтереси, з неминучістю призводить до їх зіткнення і боротьби. І для того, щоб ця природна за всіх часів і у всіх народів боротьба не набула форми війни «всіх проти всіх», потрібна особлива організація сили, яка б забезпечила порядок у суспільстві. Саме цю функцію самозбереження суспільства і виконує політика, насамперед, в особі такого її верховного суб'єкта, як держава.

У сучасних політологів немає єдиного погляду на сутність «*політичного*». Вони визначають *політику* як:

- примус або порядок, підтримуваний шляхом застосування або погрози застосування насильства (М. Вебер);
- розподіл повноважень і ресурсів: хто, що одержує, коли і як (Г. Лассуелл);
- засіб панування одних над іншими або підтримки цілісності суспільства і установа соціального балансу (Р. Дебре);
- завоювання і здійснення влади (М. Дюверже);
- владний розподіл цінностей усередині суспільства (Д. Істон);
- процес управління суспільством (А. Ранні);
- мистецтво державного управління (Е. Хейвуд);
- регулювання та запобігання конфліктів і соціальних вибухів (Д. Німмо);
- боротьбу інтересів, яка маскується під боротьбу принципів (А. Бьєрс).

У наведених визначеннях підкреслюються різні сторони, прояви, ознаки і якості одного й того ж феномена. З них видно, що *політика* пов'язана, з одного боку, із владою, примусом, впливом; з іншого боку – з управлінням, регулюванням; з третього – з боротьбою інтересів і розподілом цінностей.

Різноманітні наукові визначення політики можуть бути систематизовані і розділені на три групи, кожна з яких внутрішньо диференційована: соціологічні, субстанціальні і науково сконструйовані [с. 8-16]³⁴.

Соціологічні визначення характеризують політику через інші суспільні явища: економіку, соціальні групи, право, мораль, культуру, релігію. Відповідно до сфери суспільства, яку вони відбивають, їх можна розділити на економічні, соціальні, правові, етичні. **Економічні** визначення характеризують політику як надбудову над економічним базисом, як концентроване вираження економіки, її потреб і інтересів (марксизм та інші концепції економічного детермінізму). **Соціальні** трактують політику як суперництво певних суспільних груп: класів і націй (марксизм) або зацікавлених груп (А. Бентлі) за реалізацію своїх інтересів за допомогою влади (плюралістичні концепції демократії). **Правові** трактують політику і, насамперед, державу як діяльність щодо охорони фундаментальних прав, властивих кожній людині від народження: на життя, свободу,

³⁴ Пугачев В.П. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – 4-е изд. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 477 с.

безпеку, власність тощо (контрактивістські теорії Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта). *Етичні* розглядають політику як діяльність, спрямовану на досягнення загального добра, що включає такі цінності, як справедливість, мир, свобода тощо (Платон, Аристотель).

Друга розповсюджена група дефініцій політики – **субстанціальні** визначення. У цій групі визначень існують кілька трактувань політики: владні, інституціональні, антропологічні, конфліктно-консенсусні. *Владні* розглядають політику як дії, спрямовані на отримання, утримання і використання влади. Так, М. Вебер визначає політику як «прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади, як між державами, так і усередині держави між групами людей» [с. 486]³⁵. *Інституціональні* дефініції характеризують політику через організації, інститути, у яких втілюється і матеріалізується влада, і, насамперед, через найважливіший інститут – державу. Політика постає у цьому випадку як участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави. *Антропологічні* визначення вважають політику органічно властивою людському роду, укоріненою в колективній природі людини, її індивідуальній свободі. Із цього погляду, політика – це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини. Обґрунтування антропологічного розуміння політики дав ще Аристотель, який стверджував, що «людина по природі своїй є політичною істотою (zoon politikon)» [с. 37]³⁶. *Конфліктно-консенсусні* дефініції політики акцентують увагу на протиріччях, які лежать в основі політики, визначають її динаміку. З погляду на ці протиріччя, політика розглядається як діяльність щодо насильницького і мирного вирішення конфліктів. Хоча загальне забарвлення політиці надає конфлікт, вона зазвичай є неможливою без певного консенсусу, згоди її учасників, заснованій на їхній спільній зацікавленості в громадському порядку, на визнанні правомірності влади і необхідності підкорення закону.

До **науково сконструйованих** трактувань політики відносять діяльнісні, телеологічні і системні. *Діяльнісні* визначення характеризують політику як процес підготовки, прийняття і

³⁵ Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / М. Вебер. – Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

³⁶ Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – Предисл.: Темнова Е.И. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.

практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Така інтерпретація політики дозволяє проаналізувати найважливіші стадії її здійснення. *Телеологічні* трактування політики розглядають її як діяльність щодо ефективного досягнення колективних цілей. Так, для американського соціолога Т. Парсонса, політика як державний устрій «складається зі способів, якими відповідні компоненти загальної системи організовані згідно з однією із своїх основних функцій, а саме ефективною колективною дією щодо досягнення цілей спільнот» [с. 250]³⁷. *Системні* визначення характеризують політику як відносно самостійну систему, складний соціальний організм, цілісність, відмежовану від оточуючого середовища, яка перебуває в безперервній взаємодії з ним. Системна інтерпретація політики отримала детальне обґрунтування і розвиток у різноманітних теоріях політичних систем, першими і найбільш значними з яких були концепції американських політологів *Д. Істона та Г. Алмонда*.

Розглянуті вище трактування політики не вичерпують усього розмаїття її визначень, хоча й відображають найважливіші з них. Така множина наукових характеристик пояснюється, насамперед, складністю політики, багатством її змісту. Узагальнюючи різні дефініції, можна визначити *політику* як *діяльність індивідів і соціальних груп, яка має на меті завоювання, утримання і використання влади для реалізації своїх інтересів*.

Політика є наукою і мистецтвом. Наукою вона стала з тих пір, як людство пізнало тенденції політичного розвитку, політичні прийоми, технології і засоби, якими можна цілеспрямовано впливати на політичне життя. Разом з тим політика є й мистецтвом, оскільки має справу з суб'єктивною стороною політичних процесів і передбачає використання досвіду, інтуїції, творчої сміливості.

Основними діючими особами політики є її *суб'єкти*, тобто *учасники політико-владних відносин*. До суб'єктів політики відносяться: індивіди; соціальні групи (класи, корпоративні спільноти, конфесіональні спільноти, політичні еліти, громадянське суспільство, етнічні групи, народи, нації); політичні інститути (держава, політичні партії, групи інтересів).

Політика має складну *структуру*. Найчастіше у ній виокремлюють три головні елементи:

³⁷ Parsons T. On the Concept of Political Power / T. Parsons // Proceedings of the American Philosophical Society. – 1963. – Vol. 107. – № 3. – P. 232-262.

1. *Політичні відносини та політичну діяльність* (відображають стійкий характер взаємодії суспільних груп між собою та з інститутами влади).

2. *Політичну свідомість* (свідчить про принципову залежність політичного життя від свідомого ставлення людей до своїх владно значущих інтересів).

3. Політичну організацію (характеризує роль інститутів публічної влади як центрів управління і регулювання суспільних процесів). Охоплює такі елементи: сукупність органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади; партійні та громадсько-політичні інститути; групи тиску; громадські організації та рухи тощо.

Всі ці структурні елементи надають політиці внутрішньої цілісності та дозволяють виконувати такі *функції* у суспільстві [с. 56-57]³⁸:

- структурування суспільства у групи інтересів за політичними орієнтаціями, системами ідеалів і інтересів;
- вираження цих систем ідеалів і інтересів через суспільно-політичні структури, такі як політичні партії, профспілки, спілки підприємців, лобістські групи, громадські організації;
- узгодження інтересів найрізноманітніших соціальних груп, знаходження консенсусу через систему виборів, референдумів, заходів різних політичних сил;
- ламінаризація конфліктів, тобто придання їх протіканню більш раціонального і урівноваженого характеру;
- коректування політичного процесу, надання всьому суспільно-політичному життю стабільності і передбачуваності;
- пропозиція суспільству цілей, проектів, програм розвитку тощо через державні, суспільно-політичні, громадські структури;
- створення через систему податків і зборів державного бюджету для вирішення проблем, що стоять перед суспільством;
- обговорення і прийняття необхідних суспільству розумних законів;
- розподіл і перерозподіл суспільних благ, соціальний захист населення;
- управління через бюджетні кошти соціально-економічним

³⁸ Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2014. – 575 с.

розвитком суспільства, коректування економічних, соціальних, культурних процесів;

- забезпечення суверенітету і територіальної цілісності, конституційного устрою та інтеграції суспільства;
- політична соціалізація членів суспільства, долучення їх до політичних ідеалів і інтересів як окремих соціальних груп, так і суспільства в цілому;
- забезпечення політичної комунікації між конфліктуючими групами, між громадянським суспільством і державою, між державою і особистістю.

Різноманіття функцій політики свідчить про її глибоке проникнення в суспільство та поширення на досить різні соціальні явища.

11.2. Основні теоретичні підходи до визначення сутності влади

Основний зміст політики – це боротьба за завоювання і здійснення влади. Тому поняття **влади** є центральним, основним у політичній науці. Воно дає ключ до розуміння самої політики, політичних інститутів, діяльності суб'єктів політики. Феномену влади приділяли пильну увагу всі видатні представники політичної науки. Уже античні мислителі **Платон, Арістотель** та ін. намагалися проникнути в сутність і соціальну природу політичної влади. В епоху Середньовіччя і Нового часу до проблем влади великий інтерес проявляли **Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант** та ін. Істотний внесок у розробку теорії влади внесли **Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер**. Сучасні дискусії про владу відкриваються роботами **Г. Лассуелла, Г. Саймона, Д. Картрайта, Р. Даля, Дж. Марча** та інших дослідників, що були опубліковані у 1950-х – початку 1960-х років. У цих роботах аналіз поняття влади стає всебічним і систематизованим. Проблема визначення влади не відноситься до чисто академічних: від того, як визначається поняття влади, в остаточному підсумку залежать побудова теоретичних моделей, вибір методів емпіричних досліджень влади, а також його безпосередні результати.

Перша спеціальна спроба визначити **владу** як поняття була пов'язана з ім'ям **Т. Гоббса**. *Влада людини*, – писав Гоббс, – «є її

наявні засоби досягти в майбутньому якогось блага» [с. 63]³⁹.

Наступною віхою в історії аналізу влади стала концепція **М. Вебера**, у якій поняття влади набуло цілком сучасної чіткості і визначеності. М.Вебер визначав владу як «імовірність того, що актор у соціальних відносинах буде в змозі реалізувати свою волю всупереч опору, незалежно від того, на чому ця ймовірність ґрунтується» [с. 152]⁴⁰.

Р. Даль розглядає владу як контроль за поведінкою. Його ідея влади – «А має владу над Б настільки, наскільки може змусити Б робити щось, що Б у іншому випадку не став би робити» – стала основою багатьох концепцій влади [с. 80]⁴¹.

На думку **С. Льюкса**, поняття «влада» не обмежується поведінкою (діями і не діями), а враховує також контроль над цінностями і переконаннями. Суб'єкт здійснює владу над об'єктом не тільки, коли змушує об'єкт робити те, що той не хоче робити, але й коли формує його бажання. С.Льюкс пропонує наступне визначення влади: «А здійснює владу над Б, коли А впливає на Б всупереч інтересам Б» [с. 34]⁴².

Більшість дослідників погоджуються з тим, що в основі поняття *влади* лежить ідея спричинення каузальних наслідків: влада являє собою здатність певним чином вплинути на об'єкт. Незважаючи на відмінності у підходах до визначення сутності влади, можна виділити її *загальні характеристики*. Владу містить у собі поняття про здатність і можливість, панування і підкорення. Без підкорення немає влади, як без влади немає підкорення. Проявом влади є *дія*, яка спонукає людей робити щось, чого вони не зробили б зі своєї волі. Це влада над кимось. Однак є й влада для чогось, наприклад, заради *досягнення певної мети*. Тому, як зауважує **Е. Гідденс**, влада за своєю природою не є гнобленням, вона просто є здатністю обирати образ дій або можливість домагатися результатів [с. 39]⁴³.

³⁹ Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Сочинения в 2-х томах. – Т. 2. – Сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – 731 с.

⁴⁰ Weber M. The Theory of Social and Economic Organization / M. Weber, A.M. Henderson. – [Ed. T. Parsons]. – N.Y.: Free Press, 1957. – 436 p.

⁴¹ Dahl R.A. The Concept of Power / R.A. Dahl // Political Power: A Reader in Theory and Research. – [Eds. R. Bell, D.V. Edwards, R.H. Wagner]. – N.Y.: Free Press, 1969. – 400 p.

⁴² Lukes S. Power: a Radical View / S. Lukes. – N.Y.: Macmillan, 1974. – 64 p.

⁴³ Болл Т. Власть / Т. Болл // Полис. – 1993. – № 5. – С. 36-42.

У політології існує кілька напрямів або шкіл наукової думки, що відображають різні методологічні підходи до вивчення влади, її сутності і природи.

Перший крок до аналізу походження і сутності влади було зроблено *натуралістичною* школою. Тут влада описується як винятково людський феномен, що не існує без свого носія – «природної людини», і в силу цього – як така, що залежить від її індивідуальних особливостей як природної істоти. Сутність влади обумовлюється переважно особливостями людської природи з її прагненням до домінування, переваги і пов'язаними з цим привілеями. Уперше такий підхід до вивчення природних властивостей влади був представлений у роботах *Н. Макіавеллі*, а потім продовжений *Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо і Дж. Локком*. Натуралістичні інтерпретації природи влади розглядають потребу у владі та прагнення до неї, а також пов'язану із цим жагу підкорити інших індивідуумів як невід'ємну властивість людської природи, що притаманна суб'єктам політико-владних відносин.

Натуралістичну теорію розвиває і доповнює *біхевіористський підхід* (*Ч. Мерріам, Г. Лассуелл, Дж. Кетлін* та ін.). На думку біхевіористів, визначальною рисою людської психіки і поведінки є *неусвідомлене прагнення до особистої влади*, яка розуміється як можливість впливати на кого-небудь. Людина – це властолюбна тварина: неусвідомлене прагнення до влади лежить в основі всіх її вчинків і дій, від професійної кар'єри до звичайних здобутків. Ця споконвічна і непереборна пристрасть до панування, прагнення будь-що підкорити іншого своїй волі є, на думку біхевіористів, вихідним пунктом і кінцевою метою будь-якої політичної дії. Тому емпіричний аналіз поведінки людей у сфері політики став головною дослідницькою настановою біхевіористів. Сьогодні в теоретичному плані найбільший інтерес представляють створені в рамках даного напрямку три концепції влади: *силова модель влади, ринкова та ігрова*. Вони повною мірою затребувані і практикою сучасних демократичних суспільств.

У *силовій моделі* влади політичне життя суспільства являє собою процес постійного зіткнення індивідуальних прагнень до влади, «волі до влади», де перемагає найсильніший. Набір особистих якостей, необхідних для такої перемоги, іменується «політичною енергією» індивіда. А влада розглядається як переважно пануюча політична воля, реалізована винятково за допомогою примуса і сили. Без

здатності влади провести свою волю, домогтися підкорення, влада є марною (*Г. Лассуелл*) [с. 87]⁴⁴.

У *ринковій моделі* сфера політико-владних відносин виступає «аналогом ринку» (*Дж. Кетлін*). Бізнес панує у всіх проявах влади, тому сама влада знаходить споживчу вартість (*Ч. Мерріам*). Вона купується і продається, зазнає на собі дії ринкових законів: попиту та пропозиції, прагнення до вигоди тощо. Тут відбувається найжорсткіша конкуренція за найбільш вигідні умови політичного впливу, за точки застосування сили і володіння важелями державного контролю, а також управління політичними процесами. Влада інтерпретується і як товар, і як ресурс, і як засіб обміну в політиці.

І нарешті, *ігрова модель* влади покликана підкреслити вплив індивідуальних відмінностей учасників політичного процесу на механізм розподілу і перерозподілу влади. На політичному ринку суб'єкти влади різняться стратегіями поведінки: здатностями досягати цілей, обирати методи і способи досягнення успіху, йти на ризик тощо. Політичний ринок влади розглядається як ігрове поле, де успіх або програш прямо залежить від суб'єктивних якостей гравців.

Психологічні трактування влади описують політику і владу в термінах *індивідуального несвідомого*. Влада інтерпретується як сфера сублімації (заміщення) конфлікту між подавленим лібідо (сексуальним потягом) і вимогами моральних норм. Проблема влади в широкому значенні виступає в психоаналізі як проблема *панування несвідомого над людською свідомістю і поведінкою*. Так, відомий американський політолог-психоаналітик *К. Хорні* вважає головною рушійною силою політичної діяльності *стан страху*, породжуваний в людині ворожим соціальним середовищем. Суть політичної діяльності становить, на думку К.Хорні, прагнення людини уникнути ситуацій, що вселяють страх. Вона виділяла *чотири «великі неврози»* нашого часу: «*невроз прихильності*» (жага любові і схвалення за всяку ціну, «*невроз влади*» (гонитва за престижем і володінням), «*невроз покірності*» (схильність до конформізму) і «*невроз ізоляції*» (втеча від суспільства, прагнення сховатися від соціального життя) [с. 132]⁴⁵.

⁴⁴ Lasswell H.D. Power and Society: A Framework for Political Inquiry / H.D. Lasswell, A. Kaplan. – New Haven CT: Yale University Press, 1950. – 295 p.

⁴⁵ Хорні К. Самоаналіз / К. Хорні. – Пер. с англ., под ред. А. Боковикова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 448 с.

Системні теорії влади. Їх прихильники розглядають владу як систематизуючі відносини у політичній системі суспільства, як спосіб самоорганізації суспільства, заснований на доцільності поділу функцій управління і виконання. На думку **Т. Парсонса**, влада може продукуватися соціальною системою подібно тому, як багатство створюється підприємством або економікою. По суті, функції влади в державі, за Т. Парсонсом, є аналогічними до функцій грошей в економічній системі. Владні відносини розглядаються як специфічний вид людської діяльності, який передбачає виконання певних ролей у суспільстві тими або іншими соціальними групами, професіями, класами або окремими індивідами. Влада являє собою якийсь мандат, що дає можливість його носіям впливати на підпорядковані групи. При цьому використання влади являє собою засіб досягнення цілей, у яких зацікавлені обидві сторони владних відносин: пануюча і підлегла [с. 95]⁴⁶. У рамках даної концепції влада розглядається не тільки як атрибут макросоціальної системи (**Т. Парсонс**), але й на рівні конкретних систем – родини, організації і т.п. (**М. Крозьє**), а також як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи (**М. Роджерс**).

Реляціоністські концепції характеризують владу як міжособистісні суб'єктно-об'єктні відносини, які дозволяють одному індивіду змінювати поведінку іншого. Відносини суб'єкта і об'єкта влади можуть бути різними: придушення опору об'єкта, нерівний розподіл ресурсів між учасниками владних відносин, розподіл зон впливу тощо. Так, наприклад, **концепція «підпорядкування і опору»** (**Д. Картрайт, Дж. Френч, К. Левін**) розглядає владу як право і здатність суб'єкта до примусу і придушення опору об'єкта [с. 260]⁴⁷. Американський психолог **К. Левін** розробив теорію поля сил, що дозволяє аналізувати причини, рівні і форми опору в будь-якій організації, а також стратегії і методи подолання опору [с. 1]⁴⁸.

Американський психолог **Д. Картрайт** створив *deskриптивну*

⁴⁶ Parsons T. Power and the Social System – T. Parsons // Power. – [Ed. S. Lukes]. – Oxford: Blackwell, 1986. – P. 94-143.

⁴⁷ French J. The Bases of Social Power / J. French, B. Raven // Studies in Social Power. – [Ed. D. Cartwright]. – Ann Arbor: University of Michigan, 1959. – P. 259-269.

⁴⁸ Lewin K. Field Theory in Social Science / K. Lewin. – N.Y.: Harper and Row, 1951. – 346 p.

модель влади, згідно з якою владний мотив слугує проявом універсального прагнення мати засоби задоволення своїх потреб і бажань. «Всі люди схильні впливати на інших і намагаються зайняти впливове положення, оскільки прагнуть певних цілей, досягнення яких вимагає використання впливу» [с. 24]⁴⁹.

У концепції *«обміну ресурсами»* (П. Блау, Дж. Хоманс та ін.) на перший план висуваються ситуації, коли має місце нерівний розподіл ресурсів між учасниками соціальних відносин. Основою влади та її обов'язковим елементом є відносини залежності, що виникають між суб'єктом і об'єктом влади. Її джерело, на думку теоретиків соціального обміну, закладене у нерівному розподілі матеріальних, соціальних, духовних і політичних ресурсів, що призводить до нерівних результатів обміну між суб'єктом і об'єктом. У об'єкта відсутні необхідні йому для досягнення своїх цілей ресурси або їх недостатньо. Якщо він не може одержати необхідні ресурси з інших джерел, він змушений коритися волі суб'єкта, оскільки саме суб'єкт має ті ресурси, які потрібні об'єкту. П. Блау вважає владу різновидом соціального обміну, визначаючи її як «здатність індивідів або груп нав'язувати свою волю іншим всупереч їхньому опору через погрозу покарання або відмови в регулярних винагородах» [с. 294]⁵⁰.

Прихильники концепції *розподілу зон впливу* вказують на інверсійний характер влади, коли в різних ситуаціях об'єкти влади можуть перетворюватися в суб'єкти і навпаки. Автор даної концепції американський політолог Д. Ронг вважає, що взаємодіючі індивіди постійно міняються ролями володаря влади та її об'єкта. Він розглядає реальні відносини влади як нерівні, проте як такі, що взаємно врівноважують і доповнюють один одного шляхом фактичного розподілу зон впливу, коли один контролює поведінку іншого переважно в одних сферах, а інший може робити це в яких-небудь інших сферах [с. 34]⁵¹.

На стику реляціоністських і системних трактувань влади лежить

⁴⁹ Cartwright D. Influence, Leadership, Control / D. Cartwright // Handbook of Organizations. – [Ed. J. March]. – Chicago: Rand McNally, 1965. – P. 1-47.

⁵⁰ Blaw P. Differentiation of power / P. Blaw // Political Power: A Reader in Theory and Research – [Eds. R. Bell, D.V. Edwards, R.H. Wagner]. – N.Y.: Free Press, 1969. – 400 p.

⁵¹ Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses / D.H. Wrong. – Oxford: Blackwell, 1988. – 340 p.

комунікативний підхід до її розуміння. Прихильники *комунікаційної* теорії влади (*Х. Арендт, М. Фуко, Е. Гідденс, Ю. Хабермас, П. Бурдьє*) вважають, що влада – це не стільки здатність діяти самому, скільки взаємодіяти з іншими людьми. Людське спілкування пов'язане з провадженням влади, точніше, певних її модифікацій. *Х. Арендт* вважає, що влада зовсім не належить окремії людині, а тільки групі людей, що діють спільно. Оскільки влада належить групі людей, вона існує тільки поки є група. Якщо група розпадається, влада припиняється. Коли говорять, що хтось знаходиться при владі, насправді мається на увазі, що дана людина наділена колективом владою діяти від його імені. Індивіди не мають влади і не здійснюють владу: вони володіють тільки силою [с. 64]⁵². Дія, яка заснована на негативних санкціях або погрозі їх застосування, на погляд *Х. Арендт*, владою не є. Влада виникає тільки тоді, коли люди спілкуються один з одним і взаємодіють у тих або інших справах. Комунікаційний підхід чітко розмежовує поняття влади і насильства, розглядаючи їх як антиподи. Насильство по своїй суті є інструментальним і має потребу у виправданні метою. Влада ж концептуальна, і їй необхідно не виправдання, а підтримка. Насильство руйнує владу, але ніколи не створює її. *Х. Арендт* підкреслює, що там, де насильство править абсолютно, влада відсутня. Влада – це погоджена дія щодо здійснення колективних цілей, здатність творити соціальні зміни (*П. Бурдьє*).

Таким чином, у всіх вищезгаданих теоретичних підходах, представлених у свій час різними концепціями, показані найбільш характерні інтерпретації природи і сутності влади. Основна увага в них приділяється властивостям і особистим якостям суб'єктів влади.

11.3. Структура і функції політичної влади

Виокремлюють такі види влади: економічну, політичну, соціальну, культурно-інформаційну, примусову та ін. Предметом вивчення політології є *політична влада*, під якою розуміється *здатність класу, групи або індивіда провадити свою волю в суспільне життя, спираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин*. Політична влада на відміну від інших форм

⁵² Arendt H. Communicative Power / H. Arendt // Power. – [Ed. S. Lukes]. – Oxford: Blackwell, 1986. – P. 59-74.

влади має свою *специфіку*. Її ознаки наступні:

- *верховенство* – обов'язковість її рішень для всього суспільства та інших видів влади. Вона може обмежити вплив інших форм влади, поставивши їх у розумні границі, або взагалі усунути їх;
- *публічність (загальність)* – політична влада діє на основі права від імені всього суспільства;
- *легальність* у використанні сили та інших засобів примусу;
- *найширший спектр використовуваних засобів* для завоювання, утримання і реалізації влади.

Основними компонентами структури політичної влади є суб'єкти, об'єкти і ресурси влади. **Суб'єкти влади** – це носії влади, активне діюче начало у системі влади (держава та її інститути, політичні еліти в лідери, політичні партії), яке є джерелом впливу, дій, розпоряджень та наказів. **Об'єкт політичної влади** – це індивід, соціальна група, суспільство, на управління якими спрямована діяльність суб'єкта влади за законом або підзаконними актами. **Ресурси влади** – це сукупність засобів, застосування яких забезпечує можливість суб'єкту влади визначальним чином впливати на діяльність і поведінку об'єкта.

Американський соціолог **А. Етціоні** у роботі «*Порівняльний аналіз складних організацій*» (1961) виділяє утилітарні, примусові і нормативні ресурси. До *утилітарних* ресурсів відносяться матеріальні та інші соціальні блага; до *примусових* – засоби карного і адміністративного впливу; до *нормативних* – засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації і норми поведінки людини [с. 120]⁵³. Г. Лассуелл виділяє такі основні ресурси влади («основні цінності»): любов і повага, моральний борг, багатство, уміння і навички, обізнаність (освіченість) та ін. [с. 84]

Найпоширенішою у сучасній політичній науці є класифікація ресурсів влади відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності:

- *економічні ресурси* – матеріальні і нематеріальні блага, цінності, пов'язані із задоволенням повсякденних потреб людини і суспільства, – гроші, товари, послуги, пільги, субсидії тощо;
- *соціальні ресурси* – здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації.

⁵³ Etzioni A. A Comparative Analysis of Complex Organisations: On Power, Involvement, and Their Correlates / A. Etzioni. – N.Y.: Free Press, 1961. – 366 p.

Соціальні ресурси включають такі показники, як посада, престиж, медичне обслуговування, соціальне забезпечення тощо;

- *культурно-інформаційні ресурси* – знання та інформація, а також засоби їх одержання і поширення: інститути науки і освіти, засоби масової інформації тощо;

- *силові ресурси* – це інститути примусу (армія, поліція, суд, прокуратура), а також зброя, в'язниці тощо. Цей вид ресурсів традиційно вважається найбільш ефективним джерелом влади;

- *нормативні ресурси* – правові, релігійні, звичайні та інші соціальні норми – закони, розпорядження, звичаї, традиції, моральні норми тощо.

Аналіз основних ресурсів політичної влади в сучасному суспільстві дозволив американському вченому Е. Тоффлеру запропонувати так звану концепцію зсуву влади, відповідно до якої інформаційний ресурс (у вигляді знань, інформації, творів мистецтва тощо) у силу своїх особливих переваг (невичерпності, доступності, демократичності) перевершує такі ресурси як сила і багатство, ставши визначальним фактором функціонування влади [с. 27]⁵⁴.

Здійснення політичної влади у суспільстві відбувається за допомогою особливого політичного механізму, головними складовими якого є панування, керівництво, управління, організація і контроль. **Панування** політичної влади – це організаційне і законодавче оформлення факту поділу у суспільстві управлінської праці та пов'язаних з нею привілеїв – з одного боку, і виконавської діяльності – з іншого. **Керівництво** політичної влади полягає у виробленні і ухваленні принципово важливих для суспільства рішень, у визначенні його цілей, планів і стратегічних перспектив. **Управління** здійснюється через безпосередню практичну діяльність щодо реалізації прийнятих політичною владою рішень. **Організація** передбачає узгодження, упорядкування, забезпечення взаємозв'язку окремих людей, груп, класів, та інших спільнот. **Контроль** забезпечує дотримання соціальних норм, правил діяльності людей і соціальних груп у суспільстві.

Політична влада виконує ряд найважливіших **функцій** у суспільстві:

- розробляє стратегію розвитку суспільства;

⁵⁴ Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – Пер. с англ. – М.: АСТ, 2003. – 669 с.

- забезпечує інтеграцію суспільства, збереження порядку і цілісності;
- регулює соціальні конфлікти, що виникають у суспільстві, здійснює діяльність, спрямовану на їх вирішення;
- здійснює обов'язковий для всіх розподіл найбільш дефіцитних цінностей і благ, тобто визначає порядок доступу до найбільш важливих ресурсів.

11.4. Проблема легітимності влади

Політологи вивчають різні аспекти функціонування влади. Вони розглядають взаємодію владних інститутів і суспільства не тільки з правової, але й з соціально-психологічної точки зору. Однією з основних властивостей політичної влади є її *легітимність*. Це поняття вперше було введено **М. Вебером**, який визначає *легітимність* як процес затвердження законності або правочинності влади в суспільстві. *Легітимність* – це форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою в цілому, або її окремими структурами та інститутами.

Законність влади, її юридична правочинність, відповідність правовим нормам передається іншим поняттям – «*легальність*». *Легальність влади* – це явище юридичне за процедурою, тому що вона встановлюється й гарантується державою. Легальність має відношення не тільки до влади державної, але й до політичної влади як такої. Політичні інститути функціонують на основі більш-менш чітко фіксованих правил, норм, кодексів. У цьому сенсі політична влада є правовим явищем.

Однак для ефективного функціонування влади юридично-правової опори недостатньо. Необхідна соціальна підтримка, згода громадян прийняти дане правління, владу даної еліти, партії, лідера. **М. Вебер** зробив легітимність предметом самостійного дослідження. Розглядаючи політичну владу як соціальне панування одних груп людей над іншими в рамках державно-організованого співтовариства, він постійно підкреслює потребу такого панування в легітимації. У роботі «*Політика як покликання і професія*» (1919) **М. Вебер** виділив

три історичних типи легітимного панування [с. 486]⁵⁵:

- *традиційна легітимність* – формується на основі віри людей у необхідність і неминучість підкорення владі, яка одержує у суспільстві статус традиції, звичаю, звички до покори тим або іншим особам або політичним інститутам. Даний різновид легітимності особливо часто зустрічається при спадкоємному типі правління, зокрема, у монархічних державах;

- *харизматична легітимність* – виникає у результаті віри людей у визнанні ними видатні якості політичного лідера. Образ непогрішної, наділеної винятковими якостями людини (харизма) переноситься суспільною думкою на всю систему влади. Беззастережно вірячи всім діям і задумам харизматичного лідера, люди некритично сприймають стиль і методи його правління. Харизма лідера втілює віру і надію людей на краще майбутнє, особливо в неясний час. Але така беззастережна підтримка володаря населенням нерідко обертається цезаризмом, вождізмом і культом особистості;

- *легальна легітимність* – виникає у результаті визнання людьми справедливості тих демократичних процедур, на основі яких формується система влади. Даний тип підтримки формується завдяки розумінню людиною наявності сторонніх інтересів, що передбачає необхідність вироблення правил спільної поведінки, слідування яким і створює можливість для реалізації її власних цілей. Раціональний тип легітимності має нормативну основу, характерну для організації влади в складно організованих суспільствах, яка може динамічно змінюватися залежно від зміни взаємних інтересів і умов життя.

Крім зазначених способів підтримки влади деякі політологи виокремлюють й інші, надаючи легітимності більш універсального і динамічного характеру. Так, відомий британський політолог *Д. Хелд* у роботі «*Моделі демократії*» (1987) пропонує говорити про наступні типи легітимації [с. 214]⁵⁶:

- згода під загрозою насильства, коли люди підтримують владу, побоюючись загроз з її боку;
- легітимність у силу традиції;

⁵⁵ Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / М. Вебер. – Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

⁵⁶ Held D. Models of Democracy / D. Held. – 3rd ed. – Stanford: Polity Press. 2006. – 408 p.

- легітимність, заснована на апатії населення, що свідчить про його байдужність до сформованого стилю і форм правління;
- прагматична підтримка: довіра в обмін на обіцянки тих або інших соціальних благ;
- нормативна підтримка, заснована на частковому збігу політичних принципів, як поділяються населенням і владою;
- ідеальна нормативна згода, що означає повний збіг таких принципів.

Деякі вчені виділяють також *ідеологічний* тип легітимності, що провокує підтримку влади з боку суспільної думки в результаті активних агітаційно-пропагандистських заходів, здійснюваних правлячими колами. Виділяють і *патріотичний* тип легітимності, за якого вищим критерієм підтримки влади визнається гордість людини за свою країну, за проведену нею внутрішню і зовнішню політику.

Описані типи легітимності влади, як правило, у реальній політичній практиці переплітаються і взаємно доповнюють один одного. Домінування того або іншого пов'язане з типом існуючого режиму. Так, харизматична влада є характерною для авторитарних систем, тоді як в умовах демократії політичне життя визначається пануванням закону.

11.5. Сутність, структура і функції політичної системи

Поняття «*політична система*» є одним із основних у сучасній політології. У науковий обіг це поняття було вперше уведене в 1953 р. американським політологом *Д. Істоном*, якого вважають засновником теорії політичних систем. У своїх працях «*Політична система*» (1953), «*Межа політичного аналізу*» (1965) він показав *політичну систему* як організм, який саморегулюється і розвивається, активно реагує на імпульси, які надходять ззовні. Д.Істон визначає *політичну систему* як сукупність взаємодій, через які здійснюється авторитетний розподіл цінностей у суспільстві.

У сучасній науці поняття «*політична система*» вживається у двох значеннях: методологічному і конкретному. У першому значенні – як штучно створений теоретичний інструмент, що дозволяє виявляти і описувати системні властивості різних політичних явищ. В другому – як механізм здійснення влади, що включає всю сукупність державних, партійних і суспільних органів та організацій, що беруть участь у політичному житті країни.

Як і будь-яка соціальна система, політична система складається з множини елементів, що групуються усередині неї в окремі підсистеми. Найчастіше як *підсистеми політичної системи* виділяють: *інституціональну, комунікаційну, нормативну, ідеологічну і соціокультурну*. Найважливішу роль у будь-якій політичній системі відіграє її **інституціональна** підсистема, що являє собою сукупність всіх існуючих і функціонуючих політичних інститутів. Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Вона зосереджує у своїх руках владу і ресурси, розподіляє цінності і блага, спонукає населення до обов'язкового виконання її рішень.

Крім держави, в інституційну підсистему входять політичні партії. Партії здатні оволодівати важелями державної влади, формувати і реалізовувати внутрішню і зовнішню політику. Поряд з партіями, на прийняття політичних рішень прагнуть впливати також різноманітні групи інтересів. До числа інститутів політичної системи відносять і засоби масової інформації. Вони займають особливе місце, на стику інституціональної і комунікаційної підсистем політичного життя суспільства.

Комунікаційна підсистема являє собою мережу політичних комунікацій, що пронизують як саму політичну систему, так і її структурні елементи. Під політичними комунікаціями сучасна політологічна наука розуміє обмін інформацією між елементами політичної системи і між самою політичною системою і зовнішнім соціальним середовищем. *Вертикальні політичні комунікації* пов'язують між собою органи влади і управління вищого і нижчого підпорядкування. Це комунікації між владою і населенням, політичною елітою і масою, політичним лідером і його прихильниками. *Горизонтальні політичні комунікації* встановлюються між політичними акторами та інститутами, що належать до одного рівня структури політичної системи, а також комунікації між політичними партіями, суспільними рухами та іншими групами інтересів.

Нормативна підсистема включає до себе всю сукупність правових, політичних, моральних норм, що регулюють політичні відносини. Норми виконують роль правил, на основі яких відбувається політичний вплив. Ці правила можуть фіксуватися в конституціях, правових актах, а можуть передаватися з покоління в покоління у вигляді традицій, звичаїв і символів.

Ідеологічна підсистема – це сукупність різних за своїм змістом політичних поглядів, ідей, уявлень, почуттів учасників політичного життя суспільства.

Соціокультурна підсистема – це комплекс типових для конкретного суспільства політичних орієнтацій, настанов, цінностей і моделей політичної поведінки.

Усі підсистеми політичної сфери поєднані зв'язками взаємозалежності. Взаємодіючи, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, допомагають ефективно реалізувати її функції в суспільстві.

Функції політичної системи. У теорії систем під *функцією* розуміється будь-яка дія, спрямована на підтримку системи в стійкому стані і забезпечення її життєздатності. У політичній науці представлені різні точки зору на функції політичної системи. Американський соціолог **Т. Парсонс** головною функцією політичної системи вважав мобілізацію ресурсів, необхідних для колективних дій, спрямованих на досягнення найбільш важливих суспільних цілей. **Д. Істон** виділив чотири функції політичної системи [с. 104]⁵⁷:

- *регулятивну* – здійснення політичною системою управління суспільством, регулювання суспільних відносин;
- *екстракційну* – здатність політичної системи одержувати із зовнішнього середовища ресурси, необхідні для її існування і діяльності;
- *дистрибутивну* – здатність політичної системи перерозподіляти отримані ресурси між соціальними інститутами, суспільними групами і окремими індивідами;
- *реагування* – здатність політичної системи бути сприйнятливою до імпульсів і сигналів, що надходять із зовнішнього середовища.

Одна із загальновизнаних класифікацій функцій політичної системи представлена американськими політологами **Г. Алмондом і Дж. Пауеллом**. Вони виділили за значущістю ті функції, кожна з яких задовольняє певну потребу системи, а всі разом вони

⁵⁷ Істон Д. Категорії системного аналізу політики / Д. Істон // Політологія. Хрестоматія. – Сост. Б.А. Ісаєв, А.С. Тургаєв, А.Е. Хренов. – СПб.: Пітер, 2006. – С. 94-105.

забезпечують «збереження системи через її зміну» [с. 75]⁵⁸. Вони розподіляють функції на дві групи – *функції на вході в політичну систему* та *функції на виході з неї*. До першої групи відносяться: функція політичної соціалізації і залучення в політичну участь; функція артикуляції (вираження, озвучування) інтересів; функція агрегування інтересів; функція політичної комунікації. У другу групу входять: функція розробки норм; функція застосування норм; функція контролю над дотриманням норм.

Сучасні політичні системи не можуть функціонувати без залучення великих мас людей до участі в різних формах політичної діяльності. Але брати участь у політичному житті суспільства індивід може тільки тоді, коли набуде необхідних для цього якостей, інакше кажучи, пройде процес *політичної соціалізації*.

Під *артикуляцією* інтересів (від лат. *articulare* – членороздільно вимовляти) розуміють перший крок у процесі конверсії вимог, що надходять на вхід політичної системи. Функцію артикуляції повинні виконувати відповідні зацікавлені об'єднання і групи. Однак артикульований або озвучений інтерес – це ще не конкретна пропозиція щодо його реалізації через прийняття політичних рішень органами державної влади. Для того щоб це відбулося, інтереси повинні бути *агреговані* (від лат. *aggregare* – з'єднувати), тобто сформульовані у вигляді політичних програм, гасел, пропозицій, у тому числі і альтернативних. Функцію агрегування інтересів повинні виконувати політичні партії. Функцію *політичної комунікації* покликана виконувати комунікативна підсистема політичної системи.

Законодавча влада виконує функцію розробки і прийняття норм-законів. Виконавча влада відповідає за реалізацію, здійснення, виконуючи функцію застосування норм. А судова влада виконує функцію контролю за виконанням норм-законів.

11. 6. Моделі політичної системи

У політології розроблено кілька моделей функціонування політичної системи. Розглянемо моделі американських учених *Д. Істона, Г. Алмонда, К. Дойча*.

⁵⁸ Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – Сокр. пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной; Под. ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

Найбільшою мірою класичній моделі взаємовідносин системи з оточуючим середовищем відповідає *концепція політичної системи Д. Істона* [с. 112]⁵⁹. В якості зовнішнього середовища, в яке занурена політична система, *Д.Істон* розглядає всі інші сфери громадського життя: економічну, соціальну, сферу міжнародних відносин, екологію, інакше кажучи, всі ті відносини, які повинна регулювати політика як суспільне явище. Сама політична система розуміється Д.Істоном як сукупність політичних взаємин, які властиві даному суспільству. Обмін і взаємодія політичної системи із середовищем здійснюється за принципом «вхід» – «вихід».

Політична система реагує на вихідні з навколишнього середовища імпульси. Стосовно політичної системи імпульси можуть бути двох типів: вимоги і підтримки. Під вимогою Д. Істон розуміє необхідність вирішення тих чи інших суспільних завдань, що передбачає певний перерозподіл відповідних ресурсів. Вимоги можуть стосуватися розподілу матеріальних благ і послуг (щодо заробітної плати, охорони здоров'я, освіти тощо); регулювання поведінки акторів політичного процесу (безпека, захист тощо); комунікації в інформації (вільний і рівний доступ до інформації). Вимоги до системи надходять як від окремих громадян, так і від соціальних груп.

Під підтримкою Д. Істон розуміє лояльність громадян до органів влади, їх готовність дотримуватися законів і виконувати свої обов'язки. Підтримка виражається і у політичній активності громадян, їх участі у виборах, референдумах та інших масових політичних акціях.

Імпульси-вимоги та *імпульси-підтримки*, що надходять на «вхід», переробляються політичною системою в сигнали «виходу» – політичні рішення і політичні дії. Політичні рішення виступають у формі законів, наказів, розпоряджень органів державної влади і управління. Політичні дії являють собою конкретні заходи щодо реалізації ухвалених рішень.

Д. Істон звертає увагу на необхідність підтримки зворотного

⁵⁹ Easton D. A Framework for Political Analysis / D. Easton. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1965. – 143 p.

зв'язку між суспільним середовищем і політичною системою [с. 24]⁶⁰. Від того, наскільки прийняті політичні рішення і здійснені на їх основі політичні дії відповідають висунутим до політичної системи вимогам, залежить рівень підтримки самої системи і окремих її елементів. Якщо суспільні проблеми вирішуються успішно і ефективно, то рівень підтримки зростає, оскільки росте довіра громадян до інститутів влади та їх персональних представників. І, навпаки, якщо вжиті заходи не дають позитивного результату, то довіра громадян до влади і політиків падає, а рівень підтримки політичної системи, відповідно, знижується.

Концепція Д. Істона акцентує увагу на взаємодії політичної системи з оточуючим соціальним середовищем. Питання про внутрішню структуру системи є центральним у роботах *Г. Алмонда*. У роботі «*Політика регіонів, що розвиваються*» (1971) він не тільки доповнив і розвинув погляди Д.Істона, але й застосував структурно-функціональний метод для дослідження політичної системи. Г.Алмонд розглядає *політичну систему* як множину взаємодій між державними і недержавними акторами. Він звертає увагу на особистісні, психологічні аспекти цих взаємодій. Так само як і Д.Істон, Г.Алмонд виходить з того, що інформація від оточуючого соціального середовища входить у систему у вигляді вимог і підтримки. Але, на відміну від Д.Істона, Г.Алмонд детально аналізує, як відбувається конверсія інформації в конкретне політичне рішення. Подібний аналіз неможливий без пильного вивчення структури самої політичної системи і виявлення основних функцій як системи в цілому, так і її основних елементів. Г.Алмонд виділив *шість типів структур*: законодавчу, виконавчу, судову галузі влади, чиновництво, політичні партії, групи тиску. Він розглядає *політичну систему* як сукупність функцій всіх структур, що її складають. Кожний елемент цієї системи виконує певні функції в інтересах всієї системи і сприяє її адаптації і ефективній діяльності [с. 7]⁶¹.

Принципово інший підхід до дослідження політичної системи

⁶⁰ Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems / D. Easton // Political System and Change. – [Eds. I. Kabashima, T. Lynn] – Princeton: Princeton University Press, 1986. – P. 23-40.

⁶¹ Almond G.A. The Politics of Developing Areas / G.A. Almond, J.S. Coleman. – Princeton: Princeton University Press, 1960. – 591 p.

запропонував американський політолог **К. Дойч** [с. 5]⁶². У роботі «*Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю*» (1963) він виходить із уявлення про політичну систему як про процес управління і координації зусиль суспільства щодо досягнення поставлених цілей. Цілями політичної системи є забезпечення постійного розвитку і динамічної рівноваги між інтересами всіх політичних груп.

Політична система як комунікаційна мережа включає чотири блоки, що складають єдиний інформаційно-комунікативний процес управління суспільством: *одержання інформації, оцінка і відбір інформації, прийняття рішень, реалізація рішень зі зворотним зв'язком*.

У першому блоці розташовані численні елементи, що приймають безперервні потоки інформації, які надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища, тобто із найрізноманітніших джерел: державних і суспільних, офіційних і неофіційних, відкритих і закритих. Тут відбувається відбір необхідних даних та їх кодування.

У другому блоці відбувається подальша обробка, оцінка і переробка відібраної інформації, її порівняння з домінуючими в державі цінностями, традиціями і нормами, її відбір відповідно до цілей, яким надається перевага, нагромадження і зберігання. Варіанти можливого розвитку процесів і викликані ними зміни передаються в третій блок, або в центр ухвалення рішень, де приймаються відповідні рішення щодо регулювання поточного стану системи. Уряд приймає рішення після одержання підсумкової оцінки ступеня відповідності поточної політичної ситуації основним пріоритетам, завданням і цілям політичної системи.

Готові рішення передаються в блок реалізації рішень, де виконавчі органи реалізують прийняті урядом рішення та інформують систему про результати реалізації, а також про стан самої системи, тобто подають на вхід системи нову інформацію – сигнал «зворотного зв'язку». Таким чином, нова інформація через механізм «зворотного зв'язку» знову потрапляє на «вхід» і виводить всю систему на новий оберт функціонування. Зворотний зв'язок відіграє в системі важливу роль. Він стабілізує цю динамічну і готову до несподіваних змін конструкцію.

⁶² Deutsch K.W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / K.W. Deutsch. – N.Y.: Free Press, 1963. – 316 p.

К.Дойч вважає, що ефективність функціонування будь-якої політичної системи залежить від кількості і якості інформації про положення справ у суспільстві, від того, наскільки вчасно ухвалюються необхідні рішення, і особливо від того, як чітко діє механізм виконання цих рішень.

Концепції політичної системи, розроблені *Д. Истоном, Г. Алмондом і К. Дойчем*, розширили можливості політологічної теорії в дослідженні проблеми взаємодії суспільної структури і політичних інститутів, соціального середовища і центрів прийняття рішень.

11.7. Типологія політичних систем

Розмаїття політичних систем, що існують у сучасному світі, указує на те, що взаємозв'язок і взаємозалежність підсистем, які утворюють політичну цілісність, відбувається різноманітними способами. На характер взаємодії елементів усередині політичної системи та її взаємин із зовнішнім середовищем впливають культура, історичні традиції, економічний розвиток, зрілість громадянського суспільства тощо. Домінування тих або інших факторів у механізмі взаємодії системи із зовнішнім або внутрішнім середовищем є підставою для типологізації політичних систем.

Одна з перших класифікацій політичних систем виходить із характеру їхніх взаємин із зовнішнім середовищем та виділяє відкриті і закриті політичні системи. *Відкриті* системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють цінності інших систем, є рухливими і динамічними. *Закриті* політичні системи мають слабкі зв'язки із зовнішнім середовищем, несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто знаходять ресурси розвитку усередині самої системи.

Прихильники геополітичних підходів, використовуючи як критерії типологізації територіально-просторові фактори, виділяють «*острівні*» і «*континентальні*» політичні системи.

Найбільш популярною і розповсюдженою в сучасній політичній науці є класифікація політичних систем, що була запропонована американським ученим *Г. Алмондом*. В її основу він поклав *тип політичної культури*, властивий цим системам. Алмонд акцентує увагу на тому, як ідеали і цінності суспільства погоджуються і відповідають існуючим у суспільстві нормам. У сучасному світі він

розрізняв чотири типи політичних систем [с. 50-59]⁶³:

1. Політичні системи *англо-американського типу* (США, Великобританія, Канада, Австралія) характеризуються однорідною політичною культурою, орієнтованою на ліберальні цінності (волю, безпеку, власність). У них спостерігається високий ступінь розподілу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу. Системи цього типу стабільні, ефективні, здатні до саморегулювання.

2. *Європейсько-континентальні* політичні системи (країни Західної Європи). Характеризуються існуванням менш однорідних політичних культур, наявністю усередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, що властиві якомусь класу, етносу, соціальній групі. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає знаходити в суспільстві згоду, оскільки існує загальна культурна основа – ліберальні цінності. Для цього типу характерною є наявність множини політичних партій з різною ідеологією і старою традицією, що мають значний вплив у суспільстві.

3. *Доіндустріальні або частково індустріальні* політичні системи (країни Азії, Африки, Латинської Америки) характеризуються існуванням закритої, замкнутої на самій собі місцевої політичної культури. Люди малосприйнятливі до глобальної політичної культури, до національної цілісності, і орієнтуються на місцеву політичну підсистему – плем'я, клан, село. Різноманіття політичних субкультур скорочує можливості досягнення згоди і компромісу. Для цих систем характерними є особистий авторитаризм, влада однієї партії, досить високий потенціал насильства.

4. У *тоталітарних* політичних системах домінує підданська політична культура, а цінності і зразки політичної поведінки нав'язуються владою. Влада сконцентрована в руках монополюно правлячої партії або групи осіб, а незалежні групи інтересів відсутні. Політична участь громадян тут має скоріше ритуальний і декоративний характер.

Французький політолог **Ж. Блондель** за цілями і способами управління виділяє п'ять основних різновидів політичних систем [с. 67]⁶⁴:

⁶³ Almond G.A. The Politics of Developing Areas / G.A. Almond, J.S. Coleman. – Princeton: Princeton University Press, 1960. – 591 p.

⁶⁴ Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель. – М.: Российская академия управления, 1992. – 135 с.

- *ліберальні демократії* – у прийнятті політичних рішень орієнтуються на цінності індивідуалізму, свободи, власності;
- *комуністичні системи (авторитарно-радикальні)* – орієнтуються на цінності рівності, соціальної справедливості;
- *традиційні політичні системи* – спираються на олігархічні форми правління і орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів;
- *популістські політичні системи* – використовують авторитарні методи управління і прагнуть до більшої рівності в розподілі благ;
- *авторитарно-консервативні політичні системи* – переслідують цілі збереження соціальної і економічної нерівності, обмеження політичної участі населення.

Професор політології в університеті Сан-Дієго (США) **Ч. Ендрейн** розвиває власну концепцію політичних систем. У роботі «Порівняльний аналіз політичних систем» (1994) він за трьома параметрами (*культурному, структурному і поведінковому*) виділяє чотири типи політичних систем: народні, бюрократичні авторитарні, погоджувальні і мобілізаційні.

Народні (племінні) політичні системи являють собою бездержавне суспільство, розповсюджене серед примітивних народів Африки. Суспільством керують старійшини і священики відповідно до моральних цінностей, які домінують над матеріальними інтересами. Завдяки згуртованості людей навколо спільних інтересів, однаковому ставленню до духовних цінностей, політичний процес заснований на консенсусі і рідко ускладнюється конфліктами. Ідеалом взаємин тут є взаємини політичної рівності, а не ієрархії. Ухвалення рішень у подібних системах є прерогативою колективу.

Бюрократичні авторитарні політичні системи являють собою найпоширеніший тип, що існував як на Сході, так і на Заході. Для них характерною є ситуація, коли держава здійснює суворий контроль над соціальними групами. Ці системи засновані на принципі підтримки порядку шляхом створення відповідних організацій, у першу чергу державних інститутів. Сильна державна організація (збройні сили, служба безпеки) установлює і підтримує порядок, придушуючи відкриті конфлікти. У подібних системах влада концентрується в руках єдиного управлінського апарата, за допомогою якого правлячі еліти зберігають монополію на владу.

Подібні системи гарні для країн, які здійснюють модернізацію. Сильна держава відкидає на другий план політичні переваги окремих соціальних груп (робітників, селян, буржуазії), ставлячи на перше місце прискорення економічного росту.

Серед всіх політичних систем *погоджувальний тип* повніше всіх втілює демократичні ідеали свободи, рівності і прав людини. Конкуренція між партіями, виборність законодавчих органів, незалежність засобів масової інформації і добровільність об'єднань роблять урядову політику підзвітною громадянам. Суть погоджувальної системи полягає в пошуку шляхів узгодження різних інтересів. Окремі індивіди задовольняють свої політичні амбіції, активно беручи участь у групах впливу, що тиснуть на урядових чиновників. Держава має обмежені можливості соціального контролю над відносно самостійними соціальними групами. Плюралізм, що панує в уряді і суспільстві, забезпечує повагу лідерів до політичних свобод. Публічні політики представляють різні інтереси. Конфлікт і консенсус взаємно урівноважуються і регулюються за допомогою законодавства. Базовий принцип – узгодження інтересів. Для їхнього узгодження існує розвинена система інститутів і правил, відповідно до яких кожний учасник виконує певну роль. Політичний процес подібний до гри, у якій беруть участь уряд, асоціації громадянського суспільства, політичні партії.

Основний принцип *мобілізаційної* системи – активна участь мас у політичному житті. Боротьба за спільні блага (національну незалежність, загальну грамотність, економічний ріст) виступають одночасно і як внутрішня потреба, і як засоби вирішення особистих проблем. Контроль над ресурсами в цих системах одержують партії, армія, масові організації. На чолі держави зазвичай стоять харизматичні лідери – партійні вожді, які ведуть нації шляхом вирішення ідеологічних завдань. Виступаючи проти примирення групових відмінностей, мобілізатори стимулюють конфлікти і зіткнення. Мобілізаційна система, яка має певну ідеологічну мету, намагається збудити в масах прагнення, віру і почуття, необхідні для розгрому політичних ворогів. Мобілізаційні політичні системи існували в країнах соціалізму (СРСР та ін.) і фашистських державах (Німеччина, Італія, Іспанія та ін.).

Питання про функціонування систем *Ч.Ендрейн* тісно погоджує з ідеєю соціального прогресу і констатує, що «всі системи, до якого би вони типу не належали, демонструють розбіжність намірів і

реальних результатів» [с. 19-20]⁶⁵.

Найпоширенішою є класифікація політичних систем за *політичним режимом*, тобто залежно від характеру і способу взаємодії влади, особистості і суспільства. За цим критерієм виділяють тоталітарні, авторитарні і демократичні політичні системи.

Тоталітарна система характеризується повним підпорядкуванням особистості і суспільства владі, регламентацією і контролем всіх сфер життя людей з боку держави. Центральне місце і головну роль у цій системі відіграє правляча партія, яка знищує всі інші партії, і встановлює ідеологічну гомогенність суспільства. Єдина ідеологія формує єдину думку через державні засоби масової інформації. Єдина правляча партія утворює правлячий клас – номенклатуру і зростається з державними органами. У такій системі державні структури, ради всіх рівнів, армія, поліція, політична поліція слугують не державі, а партії.

Авторитарна політична система заснована на необмеженій владі однієї особи або групи осіб над громадянами при збереженні автономії особистості і суспільства у позаполітичних сферах. Відносини влади і суспільства побудовані більше на примусі, ніж на переконанні. Авторитарний режим допускає обмежений і контрольований плюралізм у політичному мисленні, думках і діях, мириться з наявністю опозиції. Керівництво різними сферами життя суспільства є не настільки тотальним, немає суворо організованого контролю над соціальною і економічною інфраструктурами громадянського суспільства, над виробництвом, профспілками, навчальними закладами, масовими організаціями, засобами масової інформації. Автократія не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, їй досить відсутності відкритого політичного протистояння. Однак режим нещадний до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм придушує основні громадянські права. Характерною рисою є також зведення нанівець місцевого самоврядування, застосування репресій у діяльності влади.

Демократична політична система в загальному вигляді характеризується контролем суспільства над владою, пріоритетом

⁶⁵ Эндрейн Ч.Ф. Сравнительный анализ политических систем / Ч.Ф. Эндрейн. – Пер. с англ. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», 2000. – 320 с.

прав особистості. Політична практика сучасних демократій дозволяє виявити ряд її загальних рис:

- обрання представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування шляхом загальних рівних і прямих виборів при таємному голосуванні;
- наявність у парламента виключного права видавати загальнодержавні закони;
- поділ законодавчої, виконавчої і судової влади, наявність механізму стримування і противаг у відносинах між ними;
- багатопартійність, наявність у партійній системі як політичних партій, що захищають існуючий лад, так і тих, що заперечують його, але діють у рамках Конституції;
- прийняття політичних рішень більшістю при повазі інтересів і прав меншості.

Демократія як складна форма взаємин влади і громадян представляється уразливою в умовах, що змінюються, але досить ефективною у високоорганізованих, плюралістичних і стабільних суспільствах.

Варто мати на увазі, що дана класифікація відображає ідеальні типи політичних систем, які значно відрізняються від реального життя.

Висновки. Політика являє собою складне соціальне явище, яке можна розглядати як інструмент свідомого саморегулювання суспільства. Існує цілий ряд визначень політики, пропонованих різними теоретичними напрямками, у яких підкреслюється один з основних аспектів політичної діяльності: інституціональний, правовий, економічний, психологічний, соціальний, антропологічний тощо.

У науковій літературі існують різноманітні визначення влади, що пов'язано зі складністю, багатоаспектністю цього явища. Кожне з визначень акцентує увагу на тій чи іншій стороні, на окремих проявах влади. Узагальнивши численні дослідження влади, можна зробити головний висновок: влада була і залишається багатогранним, цілісним, універсальним явищем людського життя, продуктом (а не тільки метою, засобом) людської діяльності. Як суспільний інститут влада не може не залежати від суспільних факторів і соціокультурних імперативів суспільства, його традицій, цінностей і норм,

матеріальної, духовної, правової, політичної культури суспільства, у яких вона знаходить свою міцну основу.

Теоретичні дослідження політичних систем йдуть уже не одне десятиліття. Не можна сказати, що цілі цих досліджень досягнуті повністю, але отримані теоретичною і порівняльною політологією результати дозволяють скласти більш-менш цілісне уявлення про основні елементи політичної системи і про найважливіші функції, які вони виконують у сучасних суспільствах.

Запитання для самоперевірки

1. Проаналізуйте різноманітні визначення політики. Яке з них, на Ваш погляд, найбільш вдале? Аргументуйте свій вибір.
2. Порівняйте основні підходи до визначення сутності влади.
3. Назвіть характерні риси і функції політичної влади.
4. Що відображає поняття «легітимність влади»? Хто був творцем теорії легітимності?
5. Назвіть структурні елементи і функції політичної системи. Дайте їм характеристику.
6. Назвіть і схарактеризуйте основні типи політичних систем за Г. Алмондом.
7. Чим відрізняється модель функціонування політичної системи Д. Істона від моделі, запропонованої Р. Алмондом?
8. У чому полягає особливість моделі політичної системи К. Дойча?
9. Назвіть типи політичних систем за Ч. Ендрейном.
10. У чому відмінності тоталітарної і демократичної політичної системи?

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте роль політики в суспільному розвитку.
2. Покажіть взаємозв'язок політики з іншими сферами суспільного життя: економікою, мораллю, правом, культурою, релігією, екологією, засобами масової інформації.
3. Схарактеризуйте політичну систему сучасної України.

4. Проаналізуйте витоки і основні різновиди тоталітаризму.
5. Розкрийте відмінні риси колективістських, ліберальних і плюралістичних концепцій демократії.

Рекомендована література

1. Алмонд Г. Системы: структура и функции / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон // Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 74-88.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные произведения [пер. с нем. сост., общ. ред. и предисл. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-707.
3. Горлач М.І. Політологія: наука про політику / М.І. Горлач, В.Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
4. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія / Ф.М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
5. Політологія: Навчальний посібник / М.П. Гетьманчук, В.К. Грищук, Я.Б. Турчин та ін.; За заг. ред. М.П. Гетьманчука. – К.: Знання, 2010. – 415 с.
6. Політологія: навчальний посібник / За ред. Я.Б. Турчин, М.А. Бучина. – Львів: Дослідновидавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2010. – 170 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексеєнко, С.С. Андрєєв та ін.; В.П. Горбатенко (упоряд.), Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
8. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія. Підручник / П.П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

РОЗДІЛ 12. ДЕРЖАВА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ. ДЕМОКРАТІЯ, АВТОРИТАРИЗМ І ТОТАЛІТАРИЗМ

- 12.1. Держава як головний інститут політичної системи та інструмент політичної влади
- 12.2. Форми держави. Форми державного правління
- 12.3. Органи державної влади
- 12.4. Устрій сучасної держави. Форми державного устрою
- 12.5. Політичний режим. Типи політичних режимів
- 12.6. Місцеве самоврядування та його цілі та завдання
- 12.7. Правова держава та її ознаки. Громадянське суспільство

12.1. Держава як головний інститут політичної системи та інструмент політичної влади

Головним інститутом політичної системи є держава. *Держава* - це особлива форма самоорганізації суспільства, носій публічної влади, який здійснює управління суспільством від імені народу.

В історії політичної думки існувало багато концепцій державності. Серед них можна виокремити *концепцію договірної держави*, яка була поширеною у Новий час. Згідно з нею держава постає як результат суспільного договору, який укладають індивіди.

Ще однією є *концепція насильницької держави*, згідно з якою становлення держави відбувається внаслідок завоювання одних народів іншими. На думку марксистів, держава виникає на основі панування одного класу над іншими та виражає інтереси пануючого класу.

Відмінність держави від інших форм влади чітко сформулював *М.Вебер*. На його думку, розвиток сучасної держави починається завдяки експропріації самостійних, «приватних» носіїв управлінської влади, тобто тих, хто самостійно володіє засобами фінансових підприємств та майном будь-якого роду. Жоден чиновник не є власником коштів, які він витрачає, або споруд, запасів, інструментів, військової техніки, якими він розпоряджається. Таким чином, у сучасній державі повністю реалізоване «відділення» штабу управління – управляючих чиновників та працівників управління – від речових коштів підприємства.

До *функцій держави* відносять господарсько-організаторську, соціальну, політичну, культурно-виховну, правотворчу, правоохоронну, зовнішню, оборонну, дипломатичну та інші. Зміст цих функцій закладається у їх назві. Наприклад, господарсько-організаторська функція пов'язується з економічною системою, її типом, структурою та завданнями, у той час як соціальна функція визначає соціальну сферу розвитку суспільства.

Основними ознаками держави є:

- територія, на яку вона розповсюджує владу;
- суверенітет;
- монополія на легальне застосування примусу;
- законодавча діяльність;
- повноваження з встановлення і стягнення податків;
- державні символи, тобто герб, прапор та гімн.

Серед цих ознак ключовою з часів класичної політології вважають *державний суверенітет* (фр. *souverainete* – верховна влада), який означає верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у зовнішній сфері. Самостійність і незалежність державної влади виявляються в тому, що органи державної влади діють самостійно і незалежно від інших форм влади в даній країні (партій, рухів, місцевого самоврядування тощо), від іноземних держав та міжнародних організацій.

Згідно з *теорією розподілу державної влади* вона поділяється на гілки:

- 1) *законодавчу* (парламент; в Україні – Верховна Рада);
- 2) *виконавчу* – Президент (в деяких державах), уряд (в Україні – Кабінет Міністрів), вертикаль органів виконавчої влади – центральних (міністерства, державні комітети, ін.) та місцевих (в Україні – місцеві держадміністрації);
- 3) *судову* (вищий орган судової гілки влади в Україні – Верховний Суд; спеціалізовані суди – господарчі та ін.; вертикаль судових органів; система апеляційних судів.

12. 2. Форми держави. Форми державного правління

Форми держави – це організація і устрій державної влади, що відбивають особливості розвитку країни, рівень демократії і культури населення. Розуміння поняття форм держави аналізується в поняттях, зокрема, *формах державного правління та формах державного устрою*.

У формі державного правління віддзеркалюється формальне джерело влади. Це поняття відповідає на питання, хто здійснює правління в державі. Виокремлюють дві основні *форми правління* – монархію та республіку.

Монархія є такою формою правління, за якої верховна влада в державі (короля, князя, султана, царя, імператора) є довічною і успадковується.

Монархії поділяються на:

➤ *абсолютні*, в яких монарх має владу, не обмежену конституцією. Він, зокрема, може ухвалювати закони. Абсолютні монархії в свою чергу поділяються на світські та теократичні (в останній монархи є водночас главами не лише держав, а й конфесійних організацій суспільства, прикладом є Ватикан, Саудівська Аравія);

➤ *конституційні* (приклади – Великобританія, Норвегія, Швеція тощо). Влада монарха обмежена конституцією, існують виборний законодавчий орган (парламент), незалежна судова система. Вперше така монархія виникла у Великобританії у XVII ст. Фактично вищим органом виконавчої влади у таких країнах є уряд, відповідальний перед парламентом. Особливий вид конституційної монархії – парламентський, який існує у Великобританії, де відсутня конституція як єдиний документ;

➤ *дуалістичні* (Марокко, Йорданія, Таїланд) – перехідна форма від абсолютної до конституційної. Монарх здійснює виконавчу владу, формує уряд, однак законодавча влада належить парламентові.

Особливим різновидом монархії є *виборна монархія*, що сполучає елементи монархії та республіки. В минулому такою монархією була Річ Посполита, на сьогодні вона існує в Малайзії, де главою держави є монарх, що обирається на 5 років особливою нарадою з представників монархічних штатів, що входять до Малайзійської федерації.

Нарешті, дослідники виокремлюють також такий різновид *монархії як квазімонархії*. До них відносять, зокрема, колишні колонії Великобританії, що визнають владу англійської королеви (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ямайка та ін.). Формально королева призначає в ці держави свого представника – генерал-губернатора.

Республіка є формою правління, за якої усі вищі органи державної влади обираються (народом або певними органами,

наприклад, парламентами). Це найбільш поширена у світі форма правління. Республіками є на сьогодні 140 держав.

Класифікація республік:

➤ президентські (67 держав, зокрема, країни Латинської Америки, багато країн Африки). Президент обирається на загальнонаціональних виборах, є главою уряду, призначає членів уряду, не має права розпуску парламенту;

➤ парламентські (Італія, ФРН, Угорщина, Латвія тощо). Парламент формує уряд, обирає президента, останній є главою держави, але не виконавчої влади. Парламент може висловити уряду вотум недовіри, що означає відставку уряду. Президент має право за пропозицією уряду розпустити парламент і оголосити дострокові вибори;

➤ змішаного типу (Франція, Фінляндія, Румунія, Україна) – сполучає елементи президентської та парламентської республік. Президент часто обирається на загальних виборах. Уряд формується парламентом, очолюється прем'єр-міністром та відповідальний перед президентом і парламентом. Президент здійснює загальне керівництво урядом, що очолюється прем'єром. Президент має право розпуску парламенту за визначених обставин.

Згідно зі статтями 5, 6 Конституції України, ухваленої 1996 р., Україна є *республікою*. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є **народ**, який здійснює свою владу безпосередньо і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. *Державна влада* здійснюється на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. Повноваження відповідних органів державної влади визначаються Конституцією та іншими законодавчими актами України, зміст яких дозволяє визначити Україну як *змішану, президентсько-парламентську республіку*. Зокрема, про це свідчить наступне:

- єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, яка обирається строком на п'ять років;
- Верховна Рада України має право усунути Президента України з поста у порядку особливої процедури (імпичменту);
- Президент України є главою держави, обирається строком на п'ять років; призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє його повноваження й ухвалює рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра членів

Кабінету Міністрів України; скасовує акти Кабінету Міністрів України;

- Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України, підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України;

- правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

В Україні упродовж 1996-2005 рр. діяла президентсько-парламентська республіка, з 1 січня 2006 р. набрала чинності нова редакція Конституції. Форму правління, яку вона регламентувала, визначається як *парламентсько-президентську*.

Згідно з нею:

- Президент обирається на загальнонаціональних виборах.

- Уряд формується на основі парламентської коаліції.

- Верховна Рада затверджує членів уряду.

- Кандидатуру на посаду Прем'єра Президент вносить на затвердження Верховної Ради за поданням коаліції.

- Кандидатури міністрів та голів деяких державних комітетів та служб на затвердження парламенту вносить Прем'єр. Виключення становлять кандидатури міністрів оборони та закордонних справ, голови СБУ, Генпрокурора, які вносяться до Верховної Ради Президентом.

- Уряд складає повноваження перед новообраним парламентом або внаслідок висловлення парламентом вотуму недовіри. Парламент може висловити вотум недовіри уряду або окремим його членам.

Після приходу до влади Віктора Януковича і Партії Регіонів **1 жовтня 2010 року** Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України, Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням КС, відповідний закон №2222 втратив чинність з дня ухвалення Конституційним Судом цього рішення. Конституційний Суд України поновив чинність Конституції 1996 року та звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести українське законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 року, а відтак було відновлено президентсько-парламентну форму правління.

21 лютого 2014 року Верховна Рада України проголосувала за відновлення Конституції України в редакції 2004 року. Конституція була відновлена на тій підставі, що 30 вересня 2010 року вона була скасована рішенням Конституційного Суду, без голосування в парламенті, що грубо суперечить положенням самої Конституції і в редакції 1996 року, і в редакції 2004 року. На підставі відновленої Конституції - 27 лютий 2014 в парламенті була створена правляча коаліція «Європейський вибір», яка (відповідно до Конституції) в той же день створила «уряд прем'єр-міністра Арсенія Яценюка».

А раніше, 22 лютого 2014 року, коли стало відомо, що президент В.Янукович перебуває в Харкові, Верховна Рада констатувала, що він самоусунувся від виконання повноважень президента, тому Верховна Рада проголосувала за позбавлення В.Януковича президентських повноважень і призначила дострокові вибори президента на 25 травня 2014 года. Перебуваючи в Харкові, В.Янукович заявив, що не піде у відставку.

23 лютого 2014 року Верховна Рада проголосувала за те, щоб відповідно до статті 112 Конституції України (в ред. Від 08.12.2004), тимчасово покласти обов'язки президента на голову парламенту Олександра Турчинова, до обрання президента на дострокових виборах 25 травня 2014 року. 25 травня 2014 більшістю голосів виборців (54, 7 %) Президентом України було обрано Петра Олексійовича Порошенка.

12.3. Устрій сучасної держави. Форми державного устрою

У **формі державного устрою** акумулюється спосіб територіальної організації держави, взаємин між державою та її окремими частинами. Існують такі типи державного устрою:

1. Унітарна держава. Такі держави не мають у своєму складі територій з атрибутами власної державності. В унітарній державі є лише одна конституція, єдине громадянство, єдина система вищих органів влади. Складові частини держави мають статус адміністративно-територіальних одиниць, керуються законами, ухваленими парламентом держави, їх територія може бути змінена лише загальнодержавним законом та без згоди місцевих органів і місцевого населення.

Існують два різновиди унітарних держав:

- децентралізовані - такі держави, в яких регіональні органи формуються незалежно від центральних, тому юридично відносини між ними будуються на засадах децентралізації;

- централізовані – держави, в яких підпорядкування регіональних органів центрові здійснюється за допомогою посадових осіб, які призначаються з центру.

Унітарними державами є Франція, Польща, Італія та ін. Україна є унітарною державою, незважаючи на наявність у її складі Автономної Республіки Крим. Це зумовлено тим, що Конституція АРК приймається не Верховною Радою АРК, а Верховною Радою України, Верховна Рада АРК ухвалює не закони, а документи розпорядчого характеру. З березня 2014 року Крим анексований Російською Федерацією.

2. Федерація – складається з утворень, що володіють атрибутами власної державності. Складові держави є суб'єктами федерації і мають власний адміністративно-територіальний поділ. Водночас складові федерації не є державами у міжнародно-правовому відношенні. Закони, які ухвалюють органи влади суб'єктів федерації, не можуть суперечити законам, які ухвалює парламент федерації.

При порушенні законів центральна влада може вдатися до примусу стосовно суб'єктів федерації. Як правило, федеративні держави мають двопалатний парламент, при цьому верхня палата представляє інтереси суб'єктів федерації, нижня – інтереси громадян. Прикладом федерацій є США, Росія, Німеччина;

3. Імперія має у своєму складі інші держави. Як правило, імперії утворюються насильницьким шляхом. Ступінь залежності складових частин імперії буває різною;

4. Протекторат існує тоді, коли одна держава зобов'язується робити заступництво іншій, більш слабкій, здійснювати її представництво в зовнішніх справах, забезпечувати збройний захист, а іноді надавати економічну і культурну допомогу;

5. Унія – союз, з'єднання, об'єднання держав.

6. Конфедерація (англ. Confederation, нім. Konföderation, лат. Confœderatio) — політичний союз, кожний член якого зберігає незалежність. Держава-конфедерація має власні органи державної влади та управління, але водночас створює спеціальні органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах

(насамперед військовій, рідше зовнішньополітичній, економічній та інших сферах).

Часом термін конфедерація помилково використовується замість федерація. *Конфедерація* — це країна або утворення, схожа у своїй пірамідальній структурі на федерацію, але з не таким могутнім центральним урядом. Конфедерація може складатися з країн-членів, що тимчасово делегують свій суверенітет, які у своїх повноваженнях можуть вважатися цілком суверенними і залишають право на вихід. Хоча конфедерація це «вільне подружжя» але, дійсно, різниця з федерацією не є виразною.

Через етап конфедерації пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, остання конфедерація — Сенегамбія, 1981-1989 роки.

США спершу були засновані як конфедерація, підписавши Акт Конфедерації, але пізніше перетворилися на федерацію, ратифікувавши сучасну Конституцію США у 1789 році. Громадянська війна в Америці може розглядатися, як війна між прихильниками федеративної та конфедеративної сутності цієї держави.

Європейський Союз — *конфедерація*, оскільки це насамперед економічний союз, який складається з сукупності країн, які зберігають свій суверенітет. Конституція ЄС була ратифікована не усіма суб'єктами ЄС, а деякі розглядали питання виходу з конфедерації. Це головна ознака конфедерації, коли суб'єкт узгоджує, але не завжди виконує загальні умови, враховуючи свої культурно-історичні традиції, особливості господарювання, території.

12.4. Органи державної влади

В сучасних державах існують такі органи державної влади.

1. Глава держави. Найчастіше це Президент. В деяких країнах ця посада може мати інші назви. Одержує повноваження внаслідок обрання (населенням або парламентом). Представляє державу усередині країни і в зовнішніх відносинах. Найбільш типові повноваження (залежать від форми правління): призначення членів уряду, створення, ліквідація і реорганізація органів виконавчої влади; призначення або представлення до призначення суддів; здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; право законодавчої ініціативи, підписання законів, право вето, обнародування законів; призначення виборів у парламент, розпуск парламенту; призначення референдуму; нагородження, помилування тощо; здійснення функцій

верховного головнокомандуючого збройними силами, оголошення надзвичайного або воєнного стану тощо.

В Україні повноваження Президента визначаються такою формою правління, як *парламентсько-президентська республіка*. Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод громадян, Головнокомандуючим Збройними Силами, відповідальним за сферу оборони та національної безпеки (вносить до парламенту кандидатури на посади відповідних міністрів, а також на посади голови СБУ, Генпрокурора), очолює Раду національної безпеки та оборони, призначає голів місцевих державних адміністрацій за поданням Прем'єр-міністра, підписує ухвалені парламентом закони або накладає на них вето (яке може бути подолане парламентом). Президент представляє Україну на міжнародній арені.

Обирається Президент населенням України на *5 років*. Одна людина не може бути обраною Президентом більше ніж на 2 терміни поспіль.

Існує система відповідальності Президента. Крім інших складових, передбачає *процедуру імпичменту*, тобто відсторонення Президента від посади з визначених законом підстав (державної зради, правопорушення тощо). Процедура імпичменту зародилася в Англії, де імпичмент здійснювався щодо осіб, які були недосяжні для парламенту. Часто імпичмент має складну процедуру – для того, щоб зробити політичні відносини більш стійкими та не використовувати імпичмент суто в політичних цілях. В Україні для імпичменту необхідні кілька етапів розгляду питання у парламенті, розгляд справи у Верховному Суді, врешті решт голосування за імпичмент 338 депутатів Верховної Ради (з 450).

2. Парламент – законодавчий орган. Вперше виник в Англії. У США називається Конгресом, в Росії – Федеральними Зборами, у Польщі – сеймом, в Україні – Верховною Радою України. Крім ухвалення законів, до функцій парламентів можуть належати установча (ухвалення Конституції), обрання органів виконавчої влади, контрольна (утворення спеціальних комісій з розслідування певних суспільних явищ та процесів тощо).

До повноважень Верховної Ради України, зокрема, належать:

- ухвалення Конституції та інших законів;
- внесення змін до Конституції;

- визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики України; призначення виборів Президента;
- усунення Президента з посади в порядку імпічменту;
- ухвалення рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів;
- призначення Прем'єр-міністра та уряду.

Згідно з Конституцією, Верховна Рада здійснює й інші повноваження, зокрема, бюджетно-фінансові, контролюючі.

Парламенти бувають однопалатними та двопалатними.

Двопалатний парламент складається з верхньої і нижньої палат. Найчастіше існує у федеративних державах, при цьому верхня палата, як правило, віддзеркалює інтереси суб'єктів федерації на противагу нижній палаті, яка виражає загальнонаціональні інтереси. Найчастіше діють різні системи виборів депутатів верхньої та нижньої палат. Іноді двопалатні парламенти існують й в унітарних державах.

Явище двопалатного парламенту отримало назву *бікамералізму*.

Двопалатний парламент існує в США, Росії, ФРН, Австрії та ін. (близько 40% країн світу). На відміну від них, у Великобританії наявність двопалатного парламенту пов'язана не з федеративним характером держави, а з певною традицією цієї країни – до верхньої палати (палати лордів) входять діячі, що мають спадковий або набутий дворянський статус.

Однопалатна система властива для парламентів переважно унітарних держав. В останні роки спостерігається тенденція переходу унітарних держав до бікамералізму (Румунія, Польща, Чехія, Хорватія).

В Україні існує однопалатний парламент – Верховна Рада України. Її конституційний склад нараховує 450 депутатів. Термін повноважень Верховної Ради – 5 років. В рамках парламенту діють парламентські комітети, основна функція яких – підготовка законопроектів тощо.

У демократичних державах у складі парламенту діють *фракції*, які найчастіше створюються на партійній основі.

3. Уряд та інші центральні органи виконавчої влади. Орган (часто вищий) виконавчої влади у державі має різні назви, в Україні – *Кабінет Міністрів України*. Уряди формуються на партійній, коаліційній (декілька партій) або безпартійній основі.

Порядок формування залежить від форми правління.

У парламентських державах (монархіях або республіках) уряд формується лідером партії, яка має найбільшу фракцію у парламенті (нижній палаті при двопалатному парламенті).

У президентських республіках формується президентом. Уряд очолюється *Прем'єр-міністром*. До складу уряду входять міністри, тобто глави міністерств, а також глави деяких відомств.

В Україні уряд формується коаліцією фракцій Верховної Ради, до якої входять більшість депутатів (до 1 січня 2006 р. члени Кабінету Міністрів призначались Президентом, Прем'єр – Президентом за згодою Верховної Ради).

Міністерство – родова назва найбільш важливих центральних органів влади, що входять до структури уряду. В Україні існують Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки та ін. Згідно з Конституцією, міністри призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра.

Інші центральні органи виконавчої влади – комітети, департаменти, служби тощо. В Україні до них відносяться:

➤ Антимонопольний комітет (нагляд за дотриманням антимонопольного законодавства).

➤ Фонд державного майна (управління державною власністю та приватизація).

➤ Служба безпеки України (захист державної безпеки).

➤ Національна комісія регулювання електроенергетики тощо.

Ці органи мають особливий порядок призначення.

4. Місцеві органи виконавчої влади. В Україні цей статус мають місцеві (обласні, міські та районні, а також Київська) державні адміністрації. Підпорядковуються вищим органам виконавчої влади, а керівники обласних держадміністрацій призначаються Президентом за поданням уряду.

5. Існують й деякі інші *органи державної влади*. Так, в Україні, згідно з Конституцією, існує такий орган як **Рада національної безпеки та оборони України**. Сфера її компетенції – оборона, національна безпека. Головою РНБОУ є Президент України, безпосередньо його роботу організовує секретар РНБОУ. Рішення РНБОУ затверджуються указами Президента.

12.5. Поняття й типологія політичних режимів

Політичний режим — система засобів і методів здійснення політичної влади; модель, форма взаємодії державновладних структур і населення. Будь-який політичний режим визначається трьома основними чинниками:

- 1) процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади;
- 2) стилем ухвалення суспільно-політичних рішень;
- 3) відносинами між політичною владою та громадянами.

Поняття «*політичний режим*» охоплює порядок формування представницьких установ, стан та умови діяльності політичних партій, правовий статус особистості, права та обов'язки громадян, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого. Політичний режим залежить від співвідношення політичних сил у суспільному організмі, особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення.

Політичний режим формується спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами. Існує багато класифікацій політичних режимів. Будь-яка класифікація є умовною, позаяк «чистих» і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує.

Класифікувати політичні режими почали на початку ХХ ст., але до 60х років ХХ ст. найчастіше використовували класифікацію **М. Вебера**, який поділяв їх на *демократичні та недемократичні*.

На початку 60х років американський політолог **З.Бжезинський**, використавши висновки **Р.Даля** про багатополярність влади і про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізнив *тоталітарний режим* на підставі політологічного аналізу політичних систем колишніх соціалістичних країн, довівши, що в більшості з них функціонували авторитарні політичні режими. Характеристики та особливості політичних режимів політологія вивчала впродовж кількох десятиліть. Нині вона зосереджується переважно на філософсько-політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого.

Найпоширенішою є тричленна класифікація режимів на тоталітарні, авторитарні й демократичні.

Тоталітаризм. Цей термін запровадив **Б.Муссоліні** для характеристики фашистського руху в Італії та для відмежування його від нацистського руху в Німеччині. Теорія тоталітаризму сформувалася в 30—40х роках ХХ ст. із появою фашизму та його різновидів.

Насильство за тоталітарного режиму є одним із головних засобів політичного управління. Він деформує ментальність, політичну культуру, соціально-економічну стратифікацію населення, особисту й соціальну психологію, політичні відносини та внутрісімейні стосунки.

Тоталітаризм (лат. *totalis* — увесь, повний) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа **Геракліта** про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди **Платона** стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах **Г. Бабефа**, **А. Сен-Сімона**, **Г.В.Ф. Гегеля**, **Ж.Ж. Руссо**.

Передумовами виникнення та розвитку *тоталітаризму* в політичній практиці є

- індустріальна стадія розвитку суспільства,
- наявність засобів масової інформації,
- колективістський світогляд,
- могутній державний апарат,
- особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація).

Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, розповсюдження уніфікованих побутових та загальнолюдських стандартів, нівелювання загальноцивілізаційних та особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність

плюралізму. Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат.

Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень та залучення населення до їх виконання) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутріпсихологічного ентузіазму, а також екстенсивне — за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому навіть найближче оточення лідера значно дистанційоване від нього. З тоталітаризмом пов'язаний *султаністичний політичний режим*, який характеризують

- наявність верховного правителя за відсутності розмежування державної та приватної сфер;

- погляд представників влади на суспільство як на неподільну власність правителя, члени родини якого здебільшого обіймають провідні посади в державному та економічному управлінні;

- особлива ідеологія (найчастіше названа за ім'ям правителя);

- неформальний характер усіх державних відносин;

- клановість;

- відсутність реальної судової влади.

У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Тоталітаризму *властиві такі риси:*

- наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;

- загальна ідеологізація, заперечення минулого й сьогодення задля «світлого» майбутнього;

- ігнорування особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;

- жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть особистих думок та виправдовування з огляду на це будь-яких форм насильства;

- концентрація влади в руках одного лідера чи партії;

- підпорядкування інформаційного простору політичному лідерові чи партії.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська *Німеччина та СРСР*. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов *такі етапи*:

- період воєнного комунізму 1917—1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму);
- 1921—1929 рр. (авторитарний режим);
- 1929—1956 рр. (тоталітарний режим),
- 1956—1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним).

Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався за «горбачовської перебудови», коли впала «залізна завіса» *ідеологічного монізму (грец. *τοπος* — один) й закритості суспільства*.

Авторитаризм. За авторитаризму в суспільстві можуть існувати інститути, притаманні демократії, але основними ознаками, що відрізняють авторитаризм від демократії, є наступні:

- перевага в діяльності державних органів методу адміністрування (за авторитаризму рідко застосовується компроміс із найважливіших політичних проблем);
- концентрація влади в руках одного чи декількох державних органів;
- здійснення органами виконавчої влади нормотворчих функцій;
- звуження сфери гласності та виборності державних органів.

Загальна риса всіх авторитарних держав — сильна виконавча влада.

Авторитаризм — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу. Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму, наприклад, *авторитаризм стабілізаційний*, метою якого є збереження існуючого ладу, чи *альтернативний*, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії.

Характерні риси авторитарного режиму:

- існує і громадянське суспільство, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера;
- можлива легальна опозиція, і якщо за тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то за авторитаризму відданість не обов'язкова, головне — відкрито не виступати проти режиму;
- немає уніфікованої ідеології, а через поруйнованість репресивного апарату та несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості її застосування практично відсутні;
- суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів;
- попри те, що правлячі структури відкриті для різних угруповань, влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти;
- виборча система пристосована до рішень виконавчої влади;
- демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур;
- принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються.

Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

Демократичний режим включає сукупність ознак, протилежних тоталітаризмові:

- народний суверенітет,
- політичний плюралізм,
- консенсуальний тип політичної культури,
- правові гарантії політичних, громадянських і культурних свобод. *Демократичний режим* можна класифікувати за *формою державного правління* на:

- президентський,
- парламентський,
- президентсько-парламентський;

за *формою демократії* - на

- на ліберальний,
- соціал-ліберальний,
- християнсько-демократичний,

- національно-демократичний;
за етапами розвитку демократизації — на
- демократичний режим першої хвилі демократизації (1896—1926 рр.),
- демократичний режим другої хвилі демократизації (після краху фашистського тоталітаризму —1943— 1962 рр.) і
- демократичний режим третьої хвилі (з'явився після 80-х років ХХ ст.).

Авторитарно-демократичний режим (м'який авторитаризм) характеризується передусім сильною президентською владою, де президент має право самостійно формувати уряд, розпускати парламент, зміщувати голів місцевих державних адміністрацій, ліквідовувати структури державного управління, мати перевагу над парламентом у формуванні судової влади.

Однак при цьому режимі зберігаються всі демократичні інститути: парламент, виборча і партійна системи, опозиція, органи місцевого самоврядування, судовий захист прав людини.

Такий режим існував у Франції за часів де Голля, а також існує у багатьох країнах Латинської Америки і деяких країнах СНД.

Анархо-демократичний режим, охлократичний передбачає широкі прерогативи представницької влади й органів місцевого самоврядування над виконавчими органами, а також широке застосування прямої демократії. Для анархо-демократичного режиму *характерні* дефіцит влади, відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, низький рівень адміністративного управління, а також поширення охлократичних настроїв у політичній діяльності.

Олігархо-клановий режим ґрунтується на домінуванні у структурах політичної влади могутніх політико-бізнесових і мас-медіа угруповань, які, володіючи надприбутками, контролюють політичні структури — парламентські фракції, парти, громадські організації, а також сегменти інформаційного простору (телеканали, радіомовлення, газети тощо).

Вони домоглися свого становища не в умовах конкуренції, де треба було виявити талант, а в умовах свого монопольного становища у таких секторах економіки, як ПЕК, торгівля підакцизними товарами і природними ресурсами, а також державного протекціонізму і негрошових форм розрахунків (бартеру, взаємозаліків, векселів).

Для класифікації політичних режимів використовують підхід, запропонований французьким політологом **Е. Шізом**, який розрізняє *п'ять типів режимів*:

1) *політичну демократію* (досить значна диференціація функцій і спеціалізація структур);

2) *опікунську демократію* (основною метою є демократизація політичного суспільства, але влада сконцентрована в руках бюрократичної держави);

3) *модернізовану олігархію* (передбачає відсутність або формальне існування демократичних інститутів, вся влада належить військовим чи бюрократичним клікам, проте режим намагається модернізувати економіку);

4) *тоталітарну олігархію* (відрізняється від попередніх високим ступенем впливу держави на суспільство, сильною концентрацією влади, інтенсивною мобілізацією членів суспільства на участь в економічному житті);

5) *традиційну олігархію* (династичні або сімейні режими, які негативно ставляться до будь-яких змін і схильні зберігати існуючий лад).

Ще один підхід до типологізації політичних режимів запропонував **А. Лейпхарт**, виходячи зі співвідношення типу виборчої системи і форми правління, на основі якого він виділив *чотири демократичні режими*:

1) президентсько-мажоритарний (США);

2) парламентсько-мажоритарний (Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія, Канада);

3) парламентсько-пропорційний (Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія (до 1995 р.), Голландія, Норвегія, Швеція);

4) президентсько-пропорційний (країни Латинської Америки).

12.6. Місцеве самоврядування та його цілі та завдання

Місцеве самоврядування — це форма публічної влади, що реалізується специфічними суб'єктами — територіальними колективами і сформованими ними органами, має особливий *об'єкт* — питання місцевого значення, та здійснюється на основі використання окремого виду публічної власності — комунальної (муніципальної). Систему місцевого самоврядування можна визначити як сукупність суб'єктів і форм здійснення місцевого самоврядування, через які населення

територіальної громади реалізує надані їй функції і повноваження. *Місцеве самоврядування в Україні* - право територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Територіальна громада — жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. *Адміністративно-територіальна одиниця* — це область, район, місто, район у місті, селище, село. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Представницькими органами місцевого самоврядування є ради народних депутатів.

Правовою основою місцевого самоврядування в Україні є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», закони і підзаконні нормативно-правові акти, що ухвалюються на їх основі, а також акти органів місцевого самоврядування, що приймаються в рамках їх компетенції. Органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

Повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад стосуються наступних сфер діяльності:

- соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку;
- в галузі бюджету, фінансів і цін;
- щодо управління комунальною власністю;
- в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку;
- у галузі будівництва;
- освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту;

- з регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища;
- соціального захисту населення;
- в галузі зовнішньоекономічної діяльності;
- в галузі оборонної роботи;
- щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою;
- щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян тощо.

12.7. Правова держава та її ознаки. Громадянське суспільство

Правова держава - це держава, у якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами і їхніми об'єднаннями заснована на праві і йому відповідає.

Ідея правової держави спрямована на обмеження влади (чинності) держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в його взаємодіях з державою

Основні ознаки правової держави:

1. Здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу, судову з метою не допустити зосередження всієї повноти державної влади в або одних руках, виключити її монополізацію, узурпацію однією особою, органом, соціальною верствою, що закономірно веде до "жахаючого деспотизму" (Ш. Монтеск'є).

2. Наявність Конституційного Суду - гаранта стабільності конституційного ладу - органа, що забезпечує конституційну законність і верховенство Конституції, відповідність їй законів і інших актів законодавчої й виконавчої влади.

3. Верховенство закону й права, що означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не вправі скасовувати або змінювати прийнятий закон. Всі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. У випадку ж протиріччя пріоритет належить закону. Самі закони, які можуть бути використані як форма легалізації сваволі (прямій протилежності права), повинні відповідати праву, принципам конституційного ладу. Юрисдикцією Конституційного Суду чинність неправового закону підлягає призупиненню, і він направляється в Парламент для перегляду.

4. Зв'язаність законом рівною мірою як держави в особі його органів, посадових осіб, так і громадян, їхніх об'єднань. Держава, що видала закон, не може саме його й порушити, що протистоїть можливим проявам сваволі, свавілля, уседозволеності з боку бюрократії всіх рівнів.

5. Взаємна відповідальність держави й особистості:

особистість відповідальна перед державою, але й держава не вільно від відповідальності перед особистістю за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення норм, що надають особистостей права.

6. Реальність закріплених у законодавстві основних прав людини, прав і свобод особи, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту найбільш ефективним способом - у судовому порядку.

7. Реальність, дієвість контролю й нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, слідством чого є довіра людей державним структурам, обіг для дозволу суцього юридичних суперечок до них, а не, наприклад, у газети, на радіо й телебачення.

8. Правова культура громадян - знання ними своїх обов'язків і прав, уміння ними користуватися; поважне відношення до права, що протистоїть "правовому нігілізму" (віра в право чинності й невір'я в чинність права).

Формування правової держави можливе лише на основі розвиненого громадянського суспільства. У історії людства громадянське суспільство тривалий час ототожнювалося з державою. Лише у епоху Освіти в органічному зв'язку з ідеєю правового держав формуються уявлення про Громадянське суспільство. *Ж.Ж. Руссо*, формуючи концепцію суспільного договору, розмежував поняття "Громадянське суспільство" і "державу".

Він протиставив державу (республіку) і співтовариство (асоціацію) громадян як феномени, що мають свої власні завдання. Якнайповніше обґрунтування проблема розмежування держави і громадянського суспільства отримала у *Г. Гегеля*. На відміну від своїх попередників, він розглядає Громадянське суспільство і державу як самостійні інститути. У державі представлена загальна воля громадян, вважає Г.Гегель, *Громадянське суспільство* – це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. *Громадянське суспільство* – це система самостійних і незалежних від держави суспільних

інститутів і стосунків, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, приватних інтересів і потреб. Громадянське суспільство має складну структуру і включає економічні, духовні, релігійні, етнічні, родинні і інші стосунки і інститути, не опосередковані державою. Воно охоплює виробниче і приватне життя людей, їх традиції, звичаї, сфери освіти, науки, культури, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави.

Інтереси різних груп і індивідів виражаються через такі інститути громадянського суспільства як сім'я, церква, політичні партії, професійні, творчі об'єднання, кооперативи, соціальні рухи, органи суспільної самодіяльності. Тим самим *Громадянське суспільство* передбачає різноманіття територіальних общностей, культурних, національних співтовариств, тобто множинність соціальних суб'єктів, відносно незалежних від держави і здібних до самоорганізації. У громадянському суспільстві, на відміну від державних структур, переважають невертикальні, а горизонтальні зв'язки – стосунки конкуренції і солідарності між вільними і рівноправними партнерами.

Висновки. Сучасні тенденції суспільного розвитку, в першу чергу потужний розвиток комунікаційних технологій, зумовлюють зміни в концепціях держави. Якщо теорія державного суверенітету оперувала поняттям неподільного суверенітету (тобто держава може бути лише незалежною, якщо вона не є такою, то вона перестає бути державою), то все більше сучасних дослідників вважають, що поняття суверенітету втратило таку якість. Більше того, окремі дослідники розділяють поняття незалежності та суверенітету. Зокрема, *У. Бек* вважає, що держава має тим більше суверенітету, чим менше вона є незалежною. Дане твердження засноване на такій логіці. В сучасному світі держави все більше залежать від міжнародного права. Відтак верховенство влади на своїй території буде здійснювати лише та держава, яка здатна здійснювати якомога більший вплив на міжнародні справи.

Істотно змінюються уявлення й про таку ознаку держави, як територія. Сьогодні значна кількість держав до зони своїх життєвих інтересів відносять не лише ті території, які обмежені формальними географічними кордонами, а й інші, зокрема й території інших держав.

Щодо монополії на застосування примусу, то й тут відбуваються зрушення. Держава передає суб'єктам громадянського суспільства

частину функцій у сфері правоохорони тощо (наприклад, приватні в'язниці).

Змінюються уявлення й щодо сутності держави, її функцій. Зокрема, **О. Батанов** зауважує, що "ідея демілітаризації, децентралізації державно-владних структур і методів при збереженні ідеї правової держави породжує нову теорію сервісної держави, яка покликана задовольняти потреби суспільства та кожного окремого його члена на принципі послуг".

З ним погоджується англійський дослідник **Ф. Боббітт**, на думку якого "для держави завтрашнього дня споживчий попит, що змінюється, буде важливіше за переваги виборців".

Серед моделей таких держав він виокремлює, зокрема, *державу- "парасольку"*. Остання являє "зону вільної торгівлі та/або оборони, єдине правове середовище в окремих сферах. Дрібні національні утворення зможуть "сховатися" під такою парасолькою, повністю зберігаючи контроль над важливими культурними аспектами (мова, релігія).

На думку А. Лейпхарта, найвищі показники демократичності (представництво жінок у вищих органах влади, участь у голосуванні, політика у сфері підтримки сімей) й економічного розвитку (рівень інфляції, безробіття, економічного зростання) виявлені у країнах з парламентсько-президентським режимом (пропорційною виборчою системою), а найнижчі — при президентсько-парламентському (пропорційна виборча система) режимі. Однак такий підхід треба сприймати обережно, оскільки названі показники залежать не тільки від співвідношення форми державного правління і виборчої системи, а швидше за все — від ступеня цивілізованості всього суспільства.

Запитання для самоперевірки

1. Чому держава є основним інститутом політичної системи?
2. Які типи держав існують у сучасному світі і що їх характеризує?
3. Що являє обою форма правління держави? Як форми правління державами існують?
4. Державний устрій та його види.
2. Політичні режими та їх характеристика.
1. Визначте спільні риси і відмінності у функціонуванні тоталітарного та авторитарного політичних режимів.
2. Назвіть основні ознаки громадянського суспільства.
3. Правова держава та її роль у розвитку демократії.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити форму правління, тип політичного режиму, форму державного устрою Японії, Куби, Китаю, США, ОАЕ, Великої Британії.
2. Проаналізувати рівень розвитку правової держави в Україні.
3. Аргументувати стан розвитку громадянського суспільства в Україні.
4. Здійснити аналіз засобів масової інформації за останні роки і виявити протестні рухи, які властиві сучасному періоду української історії.

Рекомендована література

1. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: Навчальний посібник.-К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008 . — 270 с.
2. Загальна теорія держави і права: підруч. / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002.
3. Конституційна держава та права людини й основоположні свободи: Україна та європейський досвід: Монографія/ Автор. колектив. — Ужгород: Мистецька лінія, 2008. — 348 с.
4. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Правознавство. 2-ге вид. — Навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2010
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2015
6. Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин// Вісник Академії правових наук Укра-їни. — 2006. — № 4 (47). — С. 3 — 12.
7. Романюк А. Держава // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с.198.
8. Чапала, Г. В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз [Текст] / Г. В. Чапала — Х. : Право, 2006. — 224 с.

РОЗДІЛ 13. ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ, ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

- 13.1. Групи інтересів: поняття, функції, типологія.
- 13.2. Політичні партії: походження, сутність та функції.
- 13.3. Основні підходи до класифікації політичних партій.
- 13.4. Поняття та різновиди партійних систем.

13.1. Групи інтересів: поняття, функції, типологія

Сучасне суспільство являє собою складну систему взаємодій різних груп інтересів (соціальних, економічних, етнічних, професійних, конфесійних), що знаходяться в стані постійної боротьби і конкуренції за володіння і розпорядження різноманітними громадськими ресурсами, за право доступу до процесу вироблення та прийняття державних (політичних) рішень з метою забезпечення собі переваг і вигод. У політичній науці існує кілька теоретичних підходів до дослідження форм і методів впливу *груп інтересів* на вироблення і здійснення державної політики: теорія груп інтересів, лобізм і корпоративізм.

На початку ХХ ст. виник груповий підхід до вивчення політики, який називається теорією зацікавлених груп. Родоначальником цієї теорії став американський соціолог і політолог *А. Бентлі*. У праці «Процес здійснення державної влади» (1908) він доводить, що діяльність людей завжди визначається їх інтересами і спрямована на забезпечення цих інтересів. Груповий підхід надає можливість представити всі вияви політики як результат діяльності зацікавлених груп. Істотна роль серед них належить *групам інтересів*, які визначаються як *добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їх інтересів у відносинах з державою та іншими політичними інститутами*.

Групи інтересів не висувають кандидатів на виборні посади, не прагнуть завоювати владу, а лише мають за мету впливати на уряд та інші політичні органи різними способами, формально залишаючись поза органів політичної влади. Їх спосіб дії – переконання, поради тим, хто управляє, інформування громадськості та політичних лідерів про потреби і погляди тих чи інших соціальних груп, організовані дії на підтримку своїх інтересів. Різноманітні групи інтересів мають

широкий набір *ресурсів* для впливу на владу, серед яких – їх кількісний склад, економічні та фінансові можливості, інформація, досвід політичної участі їх членів, організаційні структури тощо.

У політичній системі суспільства групи інтересів виконують певні *функції*, до яких належить насамперед *функція артикулювання і агрегування інтересів*. Групи інтересів перетворюють соціальні прагнення, емоції та очікування на певні політичні вимоги. Артикулювання інтересів вимагає їх узгодження, установаження між ними певної ієрархії, вироблення на цій основі загальногрупових цілей, тобто їх агрегування.

Важливою функцією груп інтересів є *інформаційна*, яка полягає в тому, що вони доводять до органів влади інформацію про стан громадської думки щодо тієї чи іншої проблеми суспільного життя. Не менш значущою функцією груп інтересів є *контролююча* функція. Групи тиску після прийняття владними органами тих чи інших рішень, законів, програм тощо мають реальну можливість стежити за їх реалізацією, а у разі необхідності привертати увагу громадськості, судових органів до різного роду порушень і протиправних дій.

Групи інтересів підтримують тих чи інших політиків на виборах до представницьких органів державної влади, впливають на їхню діяльність у владних структурах, на добір кадрів для державного апарату й тим самим виконують функцію *формування та оновлення правлячої еліти*.

Багатоманітність груп інтересів зумовлює необхідність їх розмежування і типології, яка допомагає глибше пізнати їх сутність та особливості, роль у політичній системі суспільства. У політичній науці склалася досить розгалужена *типологія груп інтересів*, яка враховує різноманітні риси їх будови і діяльності.

З точки зору походження та ступеня організованості виділяються аномічні та інституційні групи інтересів. *Аномічні групи* – це об'єднання, що виникають стихійно як спонтанна реакція на ту чи іншу ситуацію (наприклад, утворення натовпу, проведення демонстрації, мітингів). Їх внутрішня структура, як правило, нестійка і нерідко формується як би заново, без збереження наступності з колишніми формами організації. Для них характерною є відсутність постійних організованих дій членів від імені даної групи. На противагу аномічним *інституційні групи* – це формальні об'єднання з певною організаційною структурою, усталеними функціями і професійним кадровим апаратом. Їх цілеспрямована діяльність є

більш ефективною.

З огляду на спеціалізацію дій, виділяють асоціативні і неасоціативні групи. Асоціативні групи являють собою добровільні об'єднання, які спеціалізуються на представництві інтересів і націлені на вирішення певних завдань (профспілки, підприємницькі асоціації, рухи за громадянські права). Їх організаційна і кадрова структура, порядок використання фінансових коштів стимулюють досягнення спеціальних цілей. Вони органічно вбудовані в політичну систему, тому мають найбільшу результативність. Джерелом виникнення неасоціативних груп виступає неформальне і недобровільне об'єднання людей на спорідненій, релігійній, соціокультурній основі (наукові та студентські товариства, релігійні секти). Їх діяльність, як і діяльність аномічних груп, є непостійною, погано структурованою і не завжди ефективною.

За характером діяльності групи інтересів можуть бути розділені на одноцільові (складаються і існують тільки в зв'язку з досягненням конкретної мети) і багатоцільові (їх діяльність багатопрофільна і не обмежена специфікою окремих завдань). З подібною класифікацією тісно пов'язана і типологія французького політолога *М. Дюверже*, який виділяв спеціальні (займаються тільки політичною діяльністю) і частинні (виконують більш широке коло соціальних функцій: організація бізнесу тощо) групи інтересів.

Німецький політолог *У. фон Алеман* запропонував наприкінці 1980-х рр. типологію груп інтересів *залежно від сфери діяльності* [с. 31]⁶⁶. За цією ознакою він виокремлює асоціації, що представляють організовані інтереси:

- в економічній сфері та в сфері праці (підприємницькі об'єднання та об'єднання самостійних категорій працівників, профспілки, споживчі спілки);
- у соціальній сфері (об'єднання захисту соціальних прав, об'єднання соціальних досягнень, благодійні громадські спілки);
- у сфері дозвілля й відпочинку (спортивні спілки та об'єднання, гуртки для спілкування і реалізації хобі);
- у сфері науки, культури, релігії, (наукові асоціації; загальноосвітні гуртки і клуби з мистецтва; церкви, секти);
- у суспільно-політичній сфері (правозахисні асоціації;

⁶⁶ Alemann U. von. Parteien und Wahlen in Nordrhein-Westfalen / Ulrich von Alemann, Karl Rohe. – Köln: W. Kohlhammer, 1985. – 283 с.

громадсько-політичні об'єднання: екологічні, феміністські, рухи в підтримку расових, етнічних і т. п. меншин).

Американський політолог *Г. Скіллінг* диференціює групи інтересів за їх участю в процесі прийняття рішення [с. 5]⁶⁷:

- правлячі фракції (угруповання, які найбільш сильно впливають на прийняття рішень);
- офіційні (уособлюють носіїв формальних статусів);
- бюрократичні структури (що утворюються в апараті влади);
- інтелектуальні групи (які об'єднують носіїв доктрин);
- соціальні групи (об'єднання громадян);
- групи громадської думки (носії певних оцінок і позицій).

Дуже поширений і поділ груп інтересів за *територіальними* ознаками (групи, що формуються і діють тільки в певних регіонах); *рівнем і масштабами діяльності* (наприклад, групи, що діють в центральних або місцевих органах влади); з точки зору *чисельності* виділяють *масові* (здатні досягати символічного успіху) і *нечисленні угруповання* (завдяки своїй згуртованості здатні наполегливо домагатися цілей і «вимотувати суперників»).

Особливе місце серед різних груп інтересів належить *групам тиску*. Термін «*групи тиску*» перші з'явився в США в середині 20-х рр. ХХ ст. Спочатку вони розглядалися як організації, створені для захисту інтересів і тиску на громадську владу з метою ухвалення таких рішень, які відповідали б їх інтересам. Значною мірою таке розуміння зберігається в політологічній літературі і понині. Як вказується в політологічній енциклопедії, *групи тиску* – це *спеціально організовані групи для здійснення впливу на офіційних державних посадових осіб*. Групи тиску нерідко ототожнюються з групами інтересів через тісний зв'язок зазначених понять. Проте, якщо поняття «*групи інтересів*» указує взагалі на політичний вимір цих груп, то поняття «*групи тиску*» зазначає лише форму їхньої дії, метод впливу на ті чи інші політичні рішення.

Терміну «*групи тиску*» в політичній науці і практиці передував термін «*лобі*» (від англ. *lobby* – кулуари), який спочатку виник у США і позначав специфічні структури для політичного представництва організованих інтересів. Існують два основні підходи до розуміння суті лобізму. В рамках першого лобізм розуміється як діяльність

⁶⁷ Skilling H. Interest Groups and Communist Politics Revisited / H. Skilling // World Politics. – 1983. – Vol. 36. – № 1. – P. 1-27.

суб'єктів, які впливають на структури державної (муніципальної) влади і управління з метою ухвалення ними необхідних рішень. Прихильники другого підходу пов'язують лобізм виключно з професійною діяльністю фізичних осіб або організацій з просування інтересів клієнтів в структурах державної (муніципальної) влади і управління.

До особливостей дій груп тиску можна віднести і те, що вони активні в основному тільки в сфері ухвалення виконавчих чи законодавчих рішень. Тому їх вирізняє нечисленність контактів з масами, зв'язок лише зі специфічними, а не загальними інтересами, більш вузький набір засобів, що застосовуються в політичній грі, менш публічна діяльність. Такі ж форми діяльності, як відбір кандидатів на майбутні вибори, видання засобів масової інформації, утворення фондів підтримки кандидатів тощо, є скоріше винятком, ніж правилом їх взаємовідносин із суспільством і владою. Тиск з боку груп проводиться або через політико-партійні канали, або через законодавців, діячів уряду і бюрократію і, нарешті, за допомогою мобілізації громадської думки.

В якості основних форм і способів вирішення своїх завдань групи тиску використовують як легальні так і нелегальні *способи діяльності*. До *легальних* можна віднести: поради, рекомендації, консультації для відповідальних осіб і органів управління; допомогу політикам та урядовцям в складанні промов, сприяння їм у виконанні рішень; проведення пропагандистських кампаній у пресі та інших ЗМІ; фінансування політичних груп; робота в депутатських комісіях, виступи на слуханнях у комітетах і комісіях парламенту; неофіційні контакти; контроль за дотриманням прийнятих законів; контроль за діяльністю уряду в окремих галузях управління, витрачанням фінансових коштів; організації демонстрацій, маршів, пікетування чи інших публічних акцій.

До *нелегальних* дій відносяться: шантаж, надання відповідальним особам незаконних послуг, погрози, підкуп чиновників, фінансова підтримка нелегальних об'єднань, контроль за особистим життям політиків з метою збору компромату, тиражування завідомо неправдивої або спотвореної інформації тощо.

Групами інтересів є й різноманітні **суспільні рухи** – самодіяльні об'єднання мас, створені на основі спільності інтересів і впорядкованої діяльності. Це антивоєнні, екологічні, жіночі, молодіжні рухи тощо. Вони не є власне організаціями, бо, як правило,

не мають сталих організаційних структур, певної внутрішньої ієрархії, керівних центрів, програмних та статутних документів, фіксованого членства. Суспільні рухи не входять до державних інститутів, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї. Суспільні рухи об'єднують людей різної партійної належності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей.

Однією зі складних і в той же час важливих проблем здійснення політики є узгодження інтересів окремих груп і інтересів суспільства в цілому. Від вирішення цієї проблеми залежить стійкість і стабільність суспільства і політичної системи, легітимність і ефективність влади, динаміка розвитку громадських рухів і політичних партій.

13. 2. Політичні партії: походження, сутність та функції

У політичній системі сучасного суспільства важливе місце посідають політичні партії. Вони виступають механізмом, що з'єднує народ з урядом, громадянське суспільство з суспільством політичним. Етимологічно поняття «*партія*» означає «*частина*», «*група*». Звідси, *політична партія* – це частина населення, класу, соціального шару або шарів. Політичні партії є продуктом тривалого історичного розвитку. Це поняття вже в стародавньому світі використовувалося для позначення груп політичних союзників, які прагнуть загальної мети. Однак політичні фракції, союзи, що мали місце при рабовласницькому і феодальному ладі, лише умовно можуть бути названі партіями, адже це були тимчасові утворення, які не могли грати скільки-небудь значної ролі в суспільно-політичному житті.

Процес формування і функціонування партій сягає корінням у кінець XVII – початок XVIII ст. Це був період, коли зароджувалися політичні системи ранньобуржуазних держав Західної Європи та Америки. Прототипи сучасних партій були невеликими за чисельністю і являли собою опозицію державної влади. В політології існує класичний поділ історії політичних партій, наданий німецьким соціологом **М. Вебером** в роботі «*Політика як покликання і професія*» (1919). Він виділяє три основні *етапи зародження та розвитку партій*:

1. Партія – як оточення аристократії. Виникнення аристократичних угруповань, які являють собою групи

привілейованих громадян, що борються за політичну владу в державі.

2. Партія – як локальний політичний клуб. Створення політичних клубів, тобто союзів однодумців, які захищають та розповсюджують якусь політичну ідею.

3. Сучасна політична партія. Формування масових політичних партій, які насамперед виокремлюються наявністю соціальної бази, тобто частки населення країни, що підтримує програму даної партії та голосує за неї на виборах.

Насправді, однак, усі три стадії процесу формування партій пройшли лише англійські партії – *віґи* (ліберальна) і *торі* (консервативна). Історія політичних партій в інших країнах є значно коротшою, більшість з них сформувалася відразу як масові партії. Вважається, що етап аристократичного угруповання і політичного клубу – це передісторія партії, а власне зріла її форма виступає тільки в формі масової організації. Від клубів масові партії відрізнялися тим, що прагнули залучити якомога більше членів і мали більш широкий арсенал політичного впливу (пропаганда, агітація, політичне просвітництво).

Політичні партії як масові організації виникли у Європі у другій половині XIX ст. Їх виникнення було обумовлено сукупністю політичних і інституційних змін, що відбувалися в європейських країнах на той час. Розширення виборчих прав, запровадження загального виборчого права призвело до значного розвитку представницької демократії та її основного елементу – парламентаризму як форми і методу організації та здійснення державної влади. Ще однією важливою причиною виникнення масових партій став розвиток робітничого класу. Пролетаріат, що організовувався поза парламентом, формувалася масові партійні організації, а цей процес змушував традиційні угруповання конкурувати – масовості пролетарської партії вони вимушені були протиставити зміни власних структур.

Першою масовою партією було засноване в 1861 р. *Ліберальне товариство Реєстрації Виборів* в Англії. А в 1863 р. виникла перша робоча партія – *Загальний Німецький Робочий Союз*. Ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як противага ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою.

У сучасному світі діє велика кількість партій, що розрізняються за ідеологічними засадами, програмами діяльності, функціями,

принципами і формами організації. Тому вкрай складно виокремити найбільш загальні характеристики, що визначають типовий портрет і суспільну роль цього феномена. Найбільш впливовий європейський фахівець з політичних партій *М. Дюверже* у визначенні *сутності політичної партії* виділяє три основні підходи [с. 74]⁶⁸:

1. *Ідеологічний підхід*: партія як група, що заснована на ідеологічних зв'язках. Тут головна увага звертається на доктрини. Ця тенденція виходить з ліберальних концепцій, згідно з якими партії є, перш за все, групами, ідеологічно пов'язаними між собою.

2. *Марксистський підхід*: партія як політична організація, що виражає інтереси суспільного класу або його прошарку. Марксизм пов'язує виникнення і функціонування партій з поділом суспільства на класи.

3. *Інституційний підхід*: партія як елемент державно-політичної системи, що тісно пов'язаний з державними і правовими інститутами.

Намагаючись сформулювати універсальне визначення політичної партії, американські політологи *Дж. Лапаломбара* і *М. Вейнер* у книзі «*Політичні партії і політичний розвиток*» (1966) вказують на чотири ознаки партії, які відрізняють їх від інших форм політичної організації [с. 487]⁶⁹:

1) партія – це *організація*, тобто досить довгий час чинне об'єднання людей. Довготривалість дії організації дозволяє відрізнити її від клієнтели, фракції, клік, які виникають і зникають разом зі своїми натхненниками і організаторами;

2) існування *стійких місцевих організацій*, що підтримують регулярні зв'язки з національним керівництвом;

3) мета партії – *завоювання та здійснення влади*. Прагнення до здійснення влади дозволяє відрізнити партії від груп тиску, які намагаються впливати на владу, залишаючись поза нею;

4) *забезпечення народної підтримки*, починаючи від голосування і закінчуючи активним членством в партії. За цією ознакою партії відрізняються від політичних клубів, які не беруть участі у виборах і парламентській діяльності.

Характерні ознаки партій, сформульовані *Дж. Лапаломбара* і

⁶⁸ Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.

⁶⁹ LaPalombara J. Political Parties and Political Development / J. LaPalombara, M. Weiner. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – 496 p.

М. Вейнером не призвели до однозначного визначення політичної партії. В сучасній політичній науці існує безліч дефініцій поняття «політична партія», кожна з яких відображає певний етап у дослідженні цього політичного інституту, його місце і роль у політичній системі суспільства. Класичне визначення партії належить **М. Веберу**, який під політичною партією розумів громадські організації, що спираються на добровільне прийняття членів, які прагнуть завоювати владу для свого керівництва і забезпечити активним членам певні вигоди (духовні чи матеріальні). Широко відомим є також визначення американського політолога **Е. Даунса**: *партія* – це команда людей, які прагнуть контролювати державний апарат шляхом отримання посад на належним чином організованих виборах [с. 25]⁷⁰.

М. Дюверже визначив партії як організації, які, по-перше, «прагнуть насамперед до захоплення влади або до участі в її відправленні» і, по-друге, спираються на «підтримку широких верств населення» на відміну від груп тиску, що «представляють обмежену кількість громадян з особливими або приватними інтересами» [с. 1-2]⁷¹.

Значної уваги концептуальним проблемам, що виникають у зв'язку з визначенням партії, надає також італійський соціолог **Дж. Сарторі** [с. 63]⁷². Він прагне дати максимально лаконічне визначення, яке включало б лише необхідні властивості партій. Сформульоване ним в результаті визначення звучить так: *партія* – це «будь-яка політична група, що має офіційну назву, яка бере участь у виборах та здатна шляхом участі у виборах (вільних або невільних) заміщати державні посади своїми кандидатами». Виділяючи ту обставину, що вибори не обов'язково повинні бути вільними, Дж. Сарторі поширив своє визначення на партії, що діють в умовах однопартійного режиму. Але і це визначення залишало поза увагою партії, які прагнуть отримати владу або вже заволоділи нею, не вдаючись до виборів.

⁷⁰ Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – N.Y.: Harper and Row, 1957. – 310 p.

⁷¹ Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.

⁷² Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 383 p.

Американський політолог *К. Джанда* пропонує більш широке визначення *партії* як *організації, що спирається на підтримку громадян з метою заміщення урядових посад своїми визнаними представниками* [с. 5]⁷³.

Нерідко у визначенні політичних партій робиться акцент на їх ролі у виборчому процесі. Наприклад, *К. фон Бейме* характеризує партії як громадські організації, що конкурують між собою на виборах в ім'я досягнення влади [с. 64]⁷⁴. Однак такий підхід не враховує, що в залежності від своєї ідеологічної платформи або обстановки, що склалася, та чи інша політична партія може домагатися завоювання влади або участі в її здійсненні не тільки парламентськими методами, дотримуючись прийнятих в суспільстві правил політичної боротьби, а й удаючись до насильства. Сучасний британський політолог *Е. Хейвуд* визначає політичну партію як групу людей, яка спеціально організована з метою прийти до влади, здобувши перемогу на виборах або іншим шляхом [с. 344]⁷⁵.

Більшість сучасних визначень незмінно підкреслюють наступні моменти: *партія* є добровільною політичною організацією громадян, яка прагне до завоювання і (або) здійснення публічної політичної влади з метою реалізації в політиці своїх групових інтересів. Всі вчені акцентують увагу на тому факті, що партії створюються з метою боротьби за владу і (або) участі у владі. Отже, *політична партія* – це *політична організація, яка об'єднує на добровільних засадах громадян, пов'язаних спільними інтересами, цілями і ідеалами, і прагне оволодіти державною владою або вирішальним чином впливати на її здійснення*.

У політичній науці склалося кілька підходів до функціонального призначення партій в політичній системі. Більшість дослідників поділяють тезу про множинність *функцій політичних партій*, маючи однак суперечності у визначенні їх кількості та в класифікаційних схемах.

⁷³ Janda K. Political Parties: A Cross-National Survey / K. Janda. – N.Y.: Free Press, 1980. – 1019 p.

⁷⁴ Бейме К. фон. Партии / К. фон Бейме // Политология вчера и сегодня: сб. науч. ст. – Под ред. Г.И. Иванова. – Вып. 4. – М., 1992. – С. 62-66.

⁷⁵ Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд. – Пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 544 с.

Наприклад, американський політолог *Дж. Брайс* виокремлював в числі основних *функцій політичних партій* такі: підтримка одностайності між членами політичної партії; набір в партію нових членів; пробудження ентузіазму у виборцях; повідомлення виборцям про політичні питання, які потребують вирішення.

К. фон Бейме виділяє чотири *основні функції* політичних партій: визначення цілей; легітимізацію соціальної спільності в межах системи, вираження і визначення громадських інтересів; мобілізацію та соціалізацію громадян; рекрутування еліти і формування уряду.

Дж. Сарторі, акцентуючи свою увагу насамперед на боротьбі партій за політичну владу, виділив такі *функції партій* [с. 28]⁷⁶:

- здійснення добровільної участі громадян у політичному житті і особливо у виборах;
- соціальна і політична інтеграція різних верств суспільства для досягнення спільної мети;
- посередництво в представленні інтересів соціальних груп, прагнення домогтися їхнього балансу;
- вирішення конфліктів або виявлення схильності до них, їх відповідна нейтралізація;
- вираження волі більшості громадян;
- розробка політики і відповідних політичних рішень;
- добір і формування політичних лідерів.

На основі аналізу різних точок зору, висловлених у науковій літературі, виокремлюються внутрішні і зовнішні функції партій. До *внутрішніх функцій* партії відносяться:

- формування ідеології та політичних доктрин;
- формування партійного бюджету,
- вибори керівництва,
- підтримка відносин партійної бюрократії та рядових членів тощо. Найбільш важливими **зовнішніми функціями** партій є:
- участь у боротьбі за завоювання і використання політичної влади,
- представництво групових інтересів громадян в органах влади,
- відбір та рекрутування політичних лідерів та еліт,
- політична соціалізація громадян,

⁷⁶ Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 383 p.

- розробка політичних програм розвитку суспільства,
- організація виборів до парламенту.

13.3. Основні підходи до класифікації політичних партій

Розмаїття історичних і соціокультурних умов політичного розвитку країн і народів призвело до виникнення різних партій, що відрізняються будовою, функціями, рисами діяльності. Перші спроби класифікації політичних партій робилися дослідниками на етапі становлення їх як політичного інституту. Так, ще в XVIII ст. англійський філософ і економіст **Д. Юм** в залежності від підстав об'єднання виокремлював партії за інтересами, партії за афектами (за прихильністю лідерам), партії за принципами. Французький історик **А. де Токвіль** одним з перших запропонував класифікацію партій на основі взаємозв'язку між політичними партіями і соціальної динамікою в суспільстві. Він виділив «великі партії», які вирішують питання докорінної перебудови суспільства, і «малі партії», які діють в періоди політичної стабільності і своїми інтригами підточують державу. Історично перші спроби класифікації партійних об'єднань явно тяжіли до моральних та кількісних критеріїв. Сучасною політичною наукою розроблено набагато складніша типологія партійних інститутів.

На початок XIX ст. набув поширення поділ політичних груп *за ідейно-політичною орієнтацією* на правих, лівих і центристів. Історично цей поділ пояснювався традицією, закладеною в період роботи парламенту першої французької республіки: якобінці і жирондисти сиділи по праву і ліву сторону залу засідань. Програмними розбіжностями між лівими і правими виступають питання ставлення до держави, політичних свобод, соціальної рівності та соціальної відповідальності. Між ними існують принципові розбіжності у ставленні до економіки і ролі держави: ліві відстоюють принципи втручання держави в справи суспільства і ідеал колективізму, праві віддають перевагу ринку і індивідуалізму. За цим, однак, приховані більш глибокі ідеологічні і ціннісні розбіжності, які можна представити в такий спосіб: **ліві** – свобода, рівність, братерство, права, прогрес, реформи, інтернаціоналізм; **праві** – влада, ієрархія, порядок, обов'язки, традиція, реакція, націоналізм.

Найбільш відомою є класифікація партій *за ідеологічним принципом*: ліберальні, консервативні, соціалістичні, демократичні,

комуністичні, націоналістичні, фашистські тощо.

В рамках *марксистської* суспільно-політичної думки підставою для типології політичних партій виступає їх *соціально-класова природа*. Ґрунтуючись на соціально-класовому критерії, виокремлюються політичні партії, що представляють інтереси: окремих класів (партії робітничого класу, аграрні, буржуазні); декількох класів і соціальних груп (робітничо-селянські, буржуазно-поміщицькі); окремих соціальних верств і груп (інтелігенції, жіночі, молодіжні підприємців, військових).

М. Вебер за критерієм «раціональної діяльності» пропонував розділяти політичні партії на *партії патронажні*, мета діяльності яких обмежена боротьбою за володіння владою, і *партії, орієнтовані на групи інтересів* з конкретним соціальним статусом для досягнення як конкретних матеріальних результатів, так і абстрактних світоглядних принципів. У розвиток веберівського підходу класифікації партій в сучасній західній політології прийнято виділяти *прагматичні партії*, які не мають концептуально обґрунтованих ідеологічних програм, і *доктринальні партії*, які в своїй діяльності керуються ідеологічними принципами.

Г. Хазард описав демократичні і тоталітарні партії [с. 290-307]⁷⁷. Для визначення приналежності партії до того чи іншого класу він звертав увагу на такі ознаки, як внутрішньопартійне життя, ставлення партії до громадянського суспільства, ставлення до інших партій. Для тоталітарних партій, за Г.Хазардом, характерними є суворе регламентація партійного життя, суворе партійна дисципліна, велика питома вага в їх діяльності ідеологічного фактора. Перебуваючи при владі, тоталітарні партії підпорядковують своїм цілям конституцію, державний апарат, інші класи і соціальні групи, прагнуть до усунення інших партій. Демократичні партії суворо не регламентують внутрішньопартійні відносини, дотримуються демократичних правил гри, визнають плюралізм і фракційність.

Найбільш визнаною в західній політології стала *бінарна класифікація М. Дюверже*. В її основу покладено два організаційних критерії: тип зв'язків між громадянином і партією та внутрішня структура. Відповідно до цих критеріїв *М.Дюверже* поділяє всі партії на *кадрові і масові*.

⁷⁷ Hazard J.N. The Soviet System of Government / J.N. Hazard. – Chicago: University Of Chicago Press, 1980. – 344 p.

Кадрові партії формуються, як правило, зверху, на базі різних парламентських груп, груп тиску, об'єднань партійної бюрократії. Вони нечисленні, характеризуються аморфністю організаційної структури, як правило, відсутністю фіксованого членства і членських внесків (існують на кошти спонсорів і державні дотації). Діяльність таких партій здійснюється переважно в період виборчих кампаній, а в період між ними – у парламентських групах. Організоване ядро таких партій становить група статусних політичних діячів, здатних в силу свого положення, фінансових можливостей, особистої популярності забезпечити перемогу партії на виборах без залучення широкої організованої підтримки. Кадрові партії зазвичай представлені ліберальними і консервативними партіями. За кадровим типом створені *Демократична і Республіканська партії США*, а також більшість європейських консервативних і ліберальних партій.

На відміну від кадрових, *масові партії* найчастіше формуються знизу, нерідко на основі профспілкових, кооперативних та інших громадських рухів. Масові партії характеризуються централізованою ієрархізованою організаційною структурою, наявністю широкої мережі регіональних і місцевих партійних організацій, що здійснюють свою діяльність на постійній основі, фіксованого членства, більш жорсткою партійною дисципліною, яка передбачає сплату членських внесків та надання партії особистого сприяння. Для масової партії найголовнішим є розширення свого складу і створення широкої електоральної бази. Однак в чистому вигляді, як зазначає і сам *М.Дюверже*, кадрові та масові політичні партії зустрічаються вкрай рідко: на практиці має місце поєднання ознак, притаманних обома типам партій.

Сьогодні класифікація партій на кадрові і масові певною мірою застаріла, оскільки вона не допускає існування партій проміжного типу. Разом з тим цілий ряд авторитетних політологів ще в 60-ті роки не погодилися з бінарною класифікацією *М.Дюверже*, вважаючи, що в кінці ХХ ст. не можна прирівнювати кадрову партію до архаїчної моделі, а масову – до прогресуючої.

Дійсно, більшість нинішніх партій не є масовими, хоча збирають солідну частку голосів виборців – у них незначний членський корпус і ще менше активістів. *Ж. Шарло* і *Дж. Сарторі* запропонували популярну нині трикомпонентну типологію партій: *кадрові партії, масові партії, партії виборців*. Новий тип партій «*партія виборців*» – це організація, орієнтована на мобілізацію можливо більшої частини

електорату для вирішення головних проблем поточного моменту і для здійснення влади. Пізніше такі партії отримали назву «універсальних», «всеосяжних» або «catch-all parties» (хопай всіх) партій. Цей термін сучасної соціології політики, вперше використаний **О. Кірхаймером** у 1966 р., відображає нові явища у відносинах між партіями, державою та громадянським суспільством. *По-перше*, ерозія жорстких соціальних кордонів між групами послаблювала політичну ідентифікацію населення і розмивала колишні зв'язки між їхніми інтересами і партіями. *По-друге*, економічне зростання і політика загального добробуту змусили партії розробляти партійні програми, які відображали інтереси не окремих груп, а всього населення, або майже всього. *По-третьє*, розвиток засобів масової інформації дозволив партійним лідерам звертатися до всіх виборців відразу, а не до якоїсь особливої їх частини, і зробило останніх швидше «покупцями» партій, а не їх активними учасниками. «Всеосяжні партії» перетворилися в брокерів, які торгують державними посадами.

Як правило, ці партії практично звільнюються від обтяжливого ідеологічного багажу, щоб привернути до себе максимальне число прихильників. Всі вони відрізняються від масових партій класичного типу тим, що роблять ставку на політичні завдання і єдність і не надають великого значення низовому складу, аби забезпечити собі якомога ширшу соціальну базу з представників найрізноманітніших соціальних класів і груп суспільства. Вони орієнтовані на вираження інтересів великих прошарків суспільства незалежно від класових, майнових чи класових відмінностей.

Останніми роками цей тип партій найбільш динамічно розвивається в Європі і в Америці. Значною мірою це обумовлено ослабленням ідеологічних розбіжностей, зростанням інтересу громадян до універсальних, загальнолюдських цінностей. Багато політологів вважають, що універсальним партіям належить майбутнє в постіндустріальному суспільстві.

Подальший розвиток партій йде шляхом встановлення все більш тісного зв'язку між партіями і державою і посилення зв'язку між партіями. Політологи **Р. Кац** і **П. Майр** у 1995 р. виокремили нову

модель партійної організації – «картельну партію» [с. 6]⁷⁸. Цей тип партій стає механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків, які базуються на безпосередньому зв'язку політика і виборця без допомоги партійної організації, на широкій коаліційній основі, на скороченні дистанції між лідерами і виборцями, на великих державних субсидіях партійної діяльності тощо. Змінюється ставлення між лідерами і партійними членами: діяльність «картельних партій» призводить до того, що відмінності між членами і не членами партій стають несуттєвими. Атомістична концепція партійного членства ґрунтується на можливості прямого контакту виборця з лідерами, оминаючи посередницьку роль партійних організацій. Посилюється самостійність місцевих партійних лідерів, а також їх вплив на політику центру.

Існують і інші підходи до класифікації партій. Залежно від ставлення до соціальної дійсності політичні партії поділяються на консервативні (які виступають за збереження існуючого ладу з допущенням лише очевидно необхідних змін), реформістські (орієнтовані на значні перетворення існуючого ладу, але еволюційними методами і при збереженні основ базового устрою), революційні (не визнають існуючі порядки і ставлять за мету їх якісне і невідкладне перетворення), реакційні (виступають за повне або часткове повернення до колишніх, більш примітивних соціальних порядків).

Виходячи з відношення політичних партій до діючої влади, партії діляться на правлячі, тобто перебувають при владі, підтримують владу (повністю або умовно, тобто з застереженнями) і опозиційні владі (в числі останніх особливо виділяють партії, які перебувають у позасистемній опозиції); легальні і нелегальні; партій-лідери і партій-аутсайдери; партії, що правлять монопольно, і партії, що здійснюють правління у складі коаліції.

За наявності (відсутності) представництва в парламенті партії поділяються на позапарламентські (тобто не мають представництва в парламенті) і парламентські політичні партії.

Своєрідним комплексним варіантом розглянутих класифікацій політичних партій є типологія американського політолога **С. Коена** за

⁷⁸ Katz R. Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party / R. Katz, P. Mair // Party politics. – 1995. – Vol. 1. – № 1. – P. 5-28.

функціональними і організаційними критеріями. Він виокремлює *чотири типи політичних партій*:

1. *Партії як політичний авангард певного класу, верстви*. Для них характерними є підвищені вимоги до вступників, детальна регламентація діяльності, суворе визначеність внутрішнього життя, суворе партійне дисципліна.

2. *Партії для участі у виборчих кампаніях*. Подібні партії не мають фіксованого членства, партійних квитків, постійних членських внесків. Інколи їх називають «машинами для голосування», їхнє завдання полягає в участі у передвиборчій кампанії.

3. *Парламентські партії*. Виконують дві головні функції, що пов'язані з парламентською діяльністю – підготовка виборців, схилення їх на свій бік та контроль за здійсненням парламентського курсу. Характерні ознаки таких партій: компактна організаційна структура; постійно функціонуючі органи управління; можливість існування різних течій і навіть фракцій; демократичність внутрішнього життя; можливість впливу рядових членів на політику партії.

4. *«Партії-клуби»* – масові партії, які об'єднують людей не за їх причетністю до якоїсь політичної лінії, а за спільністю поглядів, інтересів і запитів; вони також беруть участь у політичних виборах. Політичне забарвлення партіям цієї групи надають їх дії у відстоюванні своїх інтересів. Найчастіше ці дії стосуються безпосередньо політичної сфери (парламентська боротьба, лобіювання тощо).

Сьогодні можна виділити декілька очевидних *напрямів* в розвитку сучасних партій [с. 259]⁷⁹.

1. *Від кадрових і масових партій – до універсальних*, що орієнтовані на широкі кола виборців. Для універсальних партій характерним є:

- зниження ролі первинних організацій (секцій, осередків) і підвищення ролі комітетів;
- зниження ролі ідеології і підвищення ролі прагматики;
- зниження ролі членства і підвищення ролі електорату;
- зниження ролі суворої дисципліни і керівних партійних органів у внутрішньопартійному житті;

⁷⁹ Введение в политическую теорию: Учебное пособие (стандарт третьего поколения, для бакалавров) / Под ред. Б. Исаева. – СПб.: Питер, 2013. – 432 с.

- зниження ролі централізації і підвищення ролі гнучкості в організації і керівництві;

- підвищення ролі соціальних рухів, паропартійних організацій.

2. *Загальне зниження ролі партій як передавальної ланки від громадянського суспільства до держави (криза партій).* Криза партій викликана:

- підвищенням ролі ЗМІ, особливо електронних;

- підвищенням ролі роботи у виборчих кампаніях і роботи з виборцями в мережі Інтернет;

- перехоплюванням функцій партій іншими групами тиску, що діють поза електоральним полем (соціальними рухами, громадянськими ініціативами, профспілками, спілками підприємців, лобістами, мафією тощо);

- зниженням ролі партійної преси, яка стає анахронізмом;

- зниженням ролі партійних науково-дослідних центрів у зв'язку зі зверненням партійних лідерів до незалежних центрів і аналітиків за об'єктивною інформацією.

3. *Підвищення ролі виборчих технологій.* Це, в свою чергу, тягне:

- зниження ролі партійного апарату на виборах і підвищення ролі запрошених незалежних експертів;

- зниження ролі партійних документів та підвищення ролі видань, рекомендованих політтехнологами;

- зниження ролі власних зусиль і допомоги партійців у створенні іміджу партійного лідера і підвищенні його рейтингу.

4. *Зміна взаємин партій і держави за рахунок:*

- конституціалізації партій;

- інституціалізації, тобто створення законів про вибори, про партії, про громадські організації;

- посилення контролю за діяльністю партій з боку держави;

- державного фінансування партій.

5. *Зміна функції партії з вироблення урядового курсу.* Це викликано:

- зниженням ролі довгострокових партійних програм і підвищенням ролі платформ, підготовлених до конкретних виборів;

- виробленням концептуальних основ політики не партійними дослідними центрами, а незалежними експертами і службами, що обслуговують подекуди кілька партій.

6. *Персоналізація політики,* тобто посилення ролі керівників, політичних лідерів для партій означає:

- зниження ролі партійних програм і підвищення ролі безпосереднього спілкування лідерів партій з виборцями;
- зниження ролі партійного апарату і підвищення ролі виборчих штабів, які забезпечують прямі контакти кандидата з виборцями;
- зниження ролі партій при відборі кандидатів і підвищення ролі безпосереднього відбору на зустрічах з виборцями (праймеріз).

7. *Посилення взаємодії і взаємовпливу партій*, що, в свою чергу, посилює тенденцію до універсалізації. Це викликано тим, що:

- головну увагу всі партії звертають ані на написання привабливих програм, ані на прийом максимальної кількості членів, а на завоювання електорату;
- для партій важливішим є не розмежування за ідеологіями, а боротьба на загальному електоральному полі за голоси виборців;
- посилення конкуренції за голоси тягне за собою підвищення ролі коаліцій, що також посилює взаємодію і взаємовплив партій.

8. *Зміна самого електорату*, який орієнтується при визначенні своєї позиції для голосування не стільки через посередництво партій, скільки через телебачення, Інтернет і дані соціологічних опитувань. Наслідки цього:

- дистанція «виборець-кандидат» скорочується;
- «свій» електорат кожної партії розмивається, вона змушена шукати його на загальному виборчому полі;
- все це веде до змішування електорату і перетрушування всієї структури партійної системи, що і спостерігається останнім часом (Японія, Італія, Індія, Мексика).

13.4. Поняття та різновиди партійних систем.

Взаємодіючи в боротьбі за завоювання влади або беручи участь в її здійсненні, політичні партії утворюють партійну систему, яка відображає специфіку положення кожної партії в державній і громадянській структурі суспільства, а також особливості міжпартійної конкуренції в ході боротьби за завоювання влади або участь в її здійсненні. Засновник сучасної теорії партійних систем **М. Дюверже** так визначає поняття партійної системи: «У кожній країні протягом більш-менш тривалого періоду число партій, їх внутрішня структура, їх ідеологія, їх відносні розміри, їх альянси, їх типи опозиції набувають певної стабільності. Цей стабільний

ансамбль і утворює систему партій» [с. 21-38]⁸⁰.

У найзагальнішому вигляді під партійною системою розуміють всі існуючі партії будь-якої країни. Переважна більшість теоретиків біпартійних і багатопартійних систем не враховують при аналізі системи партії, які реально існують, але не можуть навіть зареєструватися для участі у виборах на увазі того, що їх вплив на ефективність системи мінімально, а також партії, які беруть участь у виборах, але не проходять до парламенту.

Ознаками партійних систем *М.Дюверже* вважав:

- типи партійних структур (централізовані і децентралізовані, тоталітарні і спеціалізовані, зі слабкою або жорсткою структурою тощо);
- кількість партій та їх кількісні параметри;
- союзи (коаліції) партій;
- їх географічну локалізацію;
- розподіл в політичному спектрі.

Сучасні партологи, окрім сукупності елементів, форм і способів їх існування, контурів сучасного політичного простору, включають в поняття «партійна система» всі комунікації між партіями і союзами партій, партіями і електоратом, партіями і структурами влади. Наприклад, *Я.-Е. Лейн* стверджує: «Поняття «партійна система» описує не просто суму діючих в політичному просторі тієї чи іншої країни партій, але і всю сукупність їх взаємозв'язків, а також характерних і стійких атрибутів взаємодії між ними» [с. 154]⁸¹.

Партійна система не є автономною від політичної, виборчої систем, громадянського суспільства. Взаємодіючи з ними, вона утворює своєрідні поля, на яких залишаються відбитки цих взаємодій. В будь-якій партійній системі існують:

- соціальне поле (соціальна структура суспільства);
- електоральне поле (розклад політичних сил цієї країни і її електорату);
- ідеологічне поле (всі ідеології, на які спираються політичні партії даної країни);
- парламентське поле (законодавча влада).

⁸⁰ Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.

⁸¹ Lane J.-E. Politics and Society in Western Europe / J.-E. Lane, S. Ersson. – L.: Sage, 1987. – 400 p.

Отже, *партійна система* – це сукупність всіх політичних партій, що діють в даній країні, їх взаємовідносини одна з одною і державою.

Важливим питанням в характеристиці партійних систем є їх *типологія*. Серед різних критеріїв, які використовуються для побудови типології партійних систем, найбільш поширеним є *кількісний критерій*, тобто за кількістю існуючих в тій чи іншій країні партій. На думку *М. Дюверже*, в будь-якій країні співіснують кілька партій: *форми і способи цього співіснування* визначають *тип партійної системи* країни. Він розділяє партійні системи за кількісною ознакою на *однопартійні, двопартійні (біпартизм) і багатопартійні (мультипартізм)*.

У роботі «Вплив виборчих систем на політичне життя» (1950) *М. Дюверже* сформулював три постулати про зв'язок між числом партій в країні та її виборчою системою (Закон Дюверже) [с. 20]⁸²:

1) мажоритарне голосування в один тур веде до двопартійної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій;

2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю;

3) режим пропорційного представництва веде до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями.

Класична типологія партійних систем була запропонована італійським політологом *Дж. Сарторі* в роботі «Партії і партійні системи» (1976) [с. 122-179]⁸³. Він дає більш складну класифікацію, засновану на ідеологічній дистанції («полярності») між партіями. Фактично у цій типології мова йде про різні типи однопартійності і багатопартійності. Отже, на думку *Дж. Сарторі*, існують *сім типів партійних систем*:

1. Система з однією партією, яка знаходиться при владі і здійснює тотальний контроль в суспільстві. Партія зростається з державою і нерідко підмінює її (СРСР, Куба);

2. Система з партією, що здійснює гегемонію. Формально функціонують кілька партій, але реальна політична влада належить

⁸² *Duverger M. L'influence des systèmes électoraux sur la vie politique / Maurice Duverger. – Paris: Presses de Sciences Po (P.F.N.S.P.), 1950. – 180 p.*

⁸³ *Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 383 p.*

тільки одній (Китай, НДР);

3. *Система з домінуючою партією*. Існують кілька партій, але при владі протягом тривалого періоду знаходиться одна партія (Японія, Індія);

4. *Двопартійна система (біпартизм)*. Дві основні партії змінюють одна одну в «маятниковому» режимі. Інші партії, якщо й існують, серйозно впливати на політичний процес не можуть (США, Великобританія);

5. *Система обмеженого, або помірною, плюралізму (3-5 партій)*. Це багатопартійна система, яка характеризується відсутністю антисистемних партій і двосторонньої опозиції. Ідеологічні розбіжності між партіями є невеликими. Всі існуючі партії орієнтуються на участь в уряді, створення широких коаліцій (Франція, Бельгія);

6. *Система крайнього плюралізму (6-8 партій)*. Це багатопартійна система, яка включає партії, що виступають проти існуючої суспільно-економічної та політичної системи. Такі партії не поділяють цінностей системи, всередині якої вони діють, і дотримуються ідеологій, що полярно різняться (Італія, Нідерланди, Фінляндія);

7. *Атомізована система (понад 8 партій)*. Це багатопартійна система, в якій число партій є настільки великим, що вона стає не тільки неефективною, але і недієздатною. Це ідейно різноманітна система, де відбувається розподіл політичного впливу і ролей (Малайзія, Болівія).

Найбільш ефективною і дієздатною, за Дж.Сарторі, є система обмеженого плюралізму. Системи крайнього плюралізму характерні для нестабільних, перехідних суспільств. Сам факт утворення такої системи говорить про нездоровий, кризовий стан соціуму. *Найгіршим варіантом* багатопартійності є атомізована система, оскільки при ній вже неможливе скільки-небудь стійке функціонування держави.

Запропонована Дж.Сарторі типологія є всебітно визнаною і широко використовується дослідниками в порівняльному аналізі.

У сучасній інтерпретації даної типології політологи додають в рамках біпартизму *двопартійну модифіковану систему* (іноді її називають системою 2,5 або «2 + 1» партії), де дві провідні партії можуть сформувати уряд, лише об'єднавшись з третьою силою, яка є балансом влади (ФРН, Канада, Австрія, Австралія).

Розглядаючи кількісну класифікацію партійних систем,

французький політолог **Ж. Блондель** вивів наступні статистичні показники [с. 85]⁸⁴:

- *однопартійна система* існує там, де одна й та сама партія регулярно набирає більше 65% голосів виборців;
- *двопартійна система* означає, що дві найбільш впливові партії регулярно отримують разом більше 75% голосів, але не більше 65% кожна;
- *багатопартійна система* передбачає, що дві найбільш впливові партії набирають разом менше 75% голосів виборців.

Г. Алмонд та Дж. Пауелл виділяють *змагальні партійні системи*, які намагаються збудувати електоральну підтримку, та *неконкурентні авторитарні системи*, які намагаються керувати суспільством. В змагальній партійній системі агрегація інтересів відбувається на декількох рівнях: в межах певної партії, оскільки партія вибирає кандидатів та висуває пропозиції стосовно політичного курсу; через електоральну конкуренцію; шляхом угод та коаліційного будівництва в органах законодавчої та виконавчої влади.

На утворення партійної системи впливає цілий ряд факторів: рівень економічного розвитку суспільства, співвідношення соціально-класових сил, ступінь зрілості суспільних відносин, національний склад населення, історичні та релігійні традиції.

Висновки. Групи інтересів функціонують як політичні об'єднання тоді, коли вони або вирішують суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з державою. Вони мають політичний вимір, але здебільш не є суто політичними об'єднаннями.

Зрозуміти демократичну політику без організації політичних партій неможливо. Їхня діяльність глибоко проникає в політичне життя суспільства. Вони є своєрідним механізмом врегулювання політичних конфліктів, визначають характер і напрямок політичного процесу, забезпечують зв'язок суспільства і держави. Класифікація політичних партій продиктована їх різноманіттям, багатогранністю та тією роллю, які вони відіграють у політичному житті суспільства.

Партійна система – це певна система відносин між партіями. Партійні системи по-різному впливають на політичний процес в цілому. Від них залежить, яким є той політичний вибір, що надається

⁸⁴ Blondel J. Political Parties. A Genuine Case for Discontent? / J. Blondel. – L.: Wildwood House, 1978. – 248 p.

виборцю; якою є стійкість урядів; якими є відносини між виконавчою владою і законодавчими органами; яким є загальний характер політичної культури в суспільстві.

Запитання для самоперевірки

1. Сформулюйте визначення груп інтересів і груп тиску. Розкрийте їх спільні і розбіжні риси.
2. Що являють собою політичні партії? Які етапи в історії їх виникнення існують?
3. Порівняйте кадрові і масові партії за наступними ознаками: структура партій; принципи діяльності; характер членства; функції партій.
4. Назвіть основні прояви кризи політичних партій.
5. Що таке партійна система? За якими ознаками розрізняються партійні системи в сучасних суспільствах?
6. Які типи політичних партій за функціональним і організаційним критеріями виділяв американський соціолог С. Коен?
7. Дайте класифікацію партійних систем за Дж. Сарторі, засновану на ідеологічній дистанції («полярності») між партіями.
8. Назвіть основні тенденції в розвитку сучасних партій.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте етапи становлення партійної системи України.
2. Дайте типологію політичних партій сучасної України.
3. Визначте правові основи створення і діяльності політичних партій в Україні відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні».
4. Проаналізуйте особливості ідеологічної ідентифікації політичних партій в Україні.
5. Висвітліть тенденції формування партійної системи в сучасній Україні.
6. Схарактеризуйте діяльність найбільш впливових політичних партій в Україні.

Рекомендована література

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные произведения [пер. с нем. сост., общ. ред. и предисл. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-707.
2. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
3. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже; [пер. с франц. А. Зиминной]. – М.: Парадигма, 2005. – 544 с.
4. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : [монографія] / В. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – 560 с.
5. Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – 567 с.
6. Політологія / За ред. М.М. Вегеша. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
7. Рудич Ф.М. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ф.М. Рудич. – Вид. 3-тє, перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
8. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем: навч. посіб. / Ю.Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

РОЗДІЛ 14. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА. ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА І СОЦІАЛІЗАЦІЯ

14.1. Політична ідеологія: поняття, зміст та історичні умови виникнення

14.2. Поняття, структура і функції політичної свідомості

14.3. Політична поведінка та її типи. Громадська думка і політична комунікація

14.4. Політична культура: зміст, значення, концепції, функції, структура і типи

14.5. Політична соціалізація: типи, механізми, етапи, учасники

14.1. Політична ідеологія: поняття, зміст та історичні умови виникнення

У понятійній системі політології поняття "політична ідеологія" є одним із найважливіших. Більшість вчених вважає, що ідеологія є формою політичної свідомості. Вперше термін «ідеологія» вжив французький філософ та економіст *А. Д. де Трасі* у 1796 році в одній зі своїх праць «Етюд про здатність мислити» для характеристики науки про ідеї.

Ідеологія являє собою систему поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин.

Політична ідеологія - система уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій. Політична ідеологія покликана розкрити як специфіку процесів двох видів розвитку - політичного й ідеологічного, так і їхню взаємодію, взаємовплив у реальному житті. Вона є стрижнем політичної свідомості індивідуального, колективного соціального суб'єкта і вирішальною мірою визначає рівень його політичної культури.

У політичній теорії існує чимало поглядів щодо розуміння політичної ідеології. Кожний з цих поглядів має свою точку зору на

хід політичного і соціально-економічного розвитку суспільства, свої методи і засоби рішення задач, що стоять перед суспільством.

Основними з цих поглядів є погляди:

- **Г. Маска, Р. Міхельса, В. Парето** (неомакіавеллісти) (політична ідеологія пов'язувалась з потребою легітимації влади);

- **К. Маркса** (ідеологія визначалась як сукупність ідей, поглядів, теорій, які відображають й оцінюють соціальну дійсність з позицій інтересів конкретних класів, приховуючи відносини панування і підкорення);

- **К. Мангейма** (ідеологія розглядалась як сукупність ідей, що свідомо приховують дійсне становище речей. Разом з цим вважалось, що *ідеологія* - це не обов'язково свідоме обдурювання. Вона здатна об'єднувати людей, акумулювати їх політичну енергію);

- **Д. Белла, Р. Арона, С. Лінсета** (відмова від ідеології, оскільки вона не може містити об'єктивних реальних знань. Такі знання дає тільки наука, а ідеологія виражає суб'єктивні соціально-класові інтереси);

- **Л. Альтюссера** (ідеологія більше спрямована на вдосконалення суспільного життя, аніж на теоретичне обґрунтування існуючого);

- **О. Лемберга** (ідеологія призначена об'єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити та діяти. Політичні партії, рухи, суспільство не можуть існувати без ідеології);

- **У. Матца** (ідеології - такі системи цінностей, які стають актуальними під час глибоких суспільних криз. Тоді вони перетворюються в суспільний світогляд з великим потенціалом віри, орієнтації).

Ідеології перетворюють політичні ідеї в дії, що здійснюються в процесі реалізації ними низки функцій. Різноманіття функцій ідеології показує, що *мета будь-якої політичної ідеології* полягає в оволодінні масовою свідомістю і впливі на політичні орієнтації суб'єктів. Найважливішими *функціями політичної ідеології* є:

- оволодіння суспільною свідомістю;
- впровадження в нього власних критеріїв оцінки минулого, сьогодення і майбутнього;
- створення позитивного образу в очах громадської думки пропонованим нею цілям і завданням політичного розвитку.

При цьому *політична ідеологія* покликана не стільки поширювати, пропагувати свої цілі та ідеали, скільки домагатися

цілеспрямованих дій громадян на виконання поставлених нею завдань.

Витоки сучасних суспільно-політичних типів (течій) ідеології сягають у глибину історії. Розвиваючись і доповнюючись новими елементами, вони активно впливають одна на одну. Практично всі основні політичні партії розвинутих країн сьогодні являють собою певне поєднання ліберальних, консервативних та соціал-демократичних елементів.

1. *Ліберальна ідеологія* (в рамках класичного лібералізму - це релігійно-світська ідеологія: співіснування релігійно-протестантських цінностей і світських - ліберально-просвітницьких, а неолібералізму - лише світська: ідея приватизації державної власності).

2. *Консервативна ідеологія* (подання непорушності існуючих традицій минулого).

3. *Соціал-демократична ідеологія* (комуністична ідеологія: теоретично сформована вузька система світоглядів).

4. *Націоналістична ідеологія* (фашизм: гіпертрофований прояв глибоких націоналістичних почуттів).

Сьогодні у світовій соціально-політичній думці все більше окреслюються контури *планетарної ідеології гуманізму*. Така синтетична ідеологія в майбутньому може мати перспективу, тому що вона буде ґрунтуватися на ідеї "знімання" суперечностей між свідомістю особи і суспільством через трансцендентальні суб'єкти: Всесвіт і знання. Нова епоха вже сформувала необхідність у такій ідеології, оскільки саме *гуманізм як планетарна ідеологія* зможе об'єднати всі нації в світове співтовариство, покликане забезпечити соціальний добробут та інтелектуальні й духовні потреби кожної людини Землі.

14.2. Поняття, структура і функції політичної свідомості

Політична свідомість є важливим фактором політики, що визначає розвиток політичної системи суспільства, напрямок політичних процесів, характер політичної діяльності та поведінки людей.

У широкому розумінні *політична свідомість* (від лат. *con* - разом, спільно та *scientia* - знання) - це система знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери суб'єктами — індивідами, групами, націями тощо. У вузькому - *політична свідомість* є системою ідей, теорій, поглядів, уявлень,

почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин; це система знань і оцінок, завдяки яким відбувається усвідомлення сфери політики суб'єктами, що виступають у вигляді індивідів, груп, класів, спільнот. Вона є необхідним елементом функціонування і розвитку політичної системи в цілому.

Сутність політичної свідомості полягає в тому, що вона опосередковано відображає політичне життя суспільства у формі певних почуттів і настроїв, поглядів, знань та ідей, які характеризують політико-владні відносини, політичні інтереси суб'єктів, які матеріалізуються у функціонуванні політичної системи.

Політична свідомість є системним утворенням, *структура* якої може бути:

1) *масовою*, що являє собою реально діючу політичну свідомість тієї чи іншої спільноти людей, які беруть участь у політичному житті. Її стан відображає суспільну думку, настрої та дії людей;

2) *груповою* - узагальненою свідомістю різноманітних груп людей (великих – класи, соціальні прошарки та верстви; малих – еліт, груп тиску тощо), що пов'язані із політикою;

3) *індивідуальною* - системою пізнавальних, мотиваційних і ціннісних компонентів, які забезпечують пізнання особою політики та участь в ній;

4) *буденною*, що формується на базі повсякденного досвіду людей і містить наступні риси: суперечливість, фрагментарність, несистематизованість, емоційність, стійкість та енергійність. Відображається у суспільній психології;

5) *науково-теоретичною*, що формується певними соціальними групами на ґрунті цілеспрямованого дослідження політичного процесу. Містить такі риси як цілісність, систематизованість, здатність до прогнозування. Відображається у політичній ідеології.

В організації та функціонуванні влади *політична свідомість* виконує *функції*, які визначаються характером взаємодії індивідів у соціально-політичному житті:

1. *Пізнавальну* - пов'язана з відображенням у розумовій діяльності людини, сутності політичних процесів, ідей і цілей їх учасників.

2. *Ідеологічну* - характеризує спроможність індивіда, соціальної групи, суспільства до захисту даних ідей, інтересів, цілей.

3. *Комунікативну* - забезпечує взаємодію суб'єктів політичного життя та носіїв влади.

4. *Прогностичну* - виражає спроможність носія політичної свідомості до гіпотетичної оцінки можливого розвитку політичних процесів.

5. *Виховну* - спонукає індивіда до активної участі у політичному житті й надає громадській активності людей соціально і політично окреслену спрямованість.

Ступінь повноти і характер реалізації цих *функцій* можуть істотно змінюватися залежно від характеру політичних процесів.

14.3. Політична поведінка та її типи. Громадська думка і політична комунікація

Політична поведінка є вмотивованим процесом, в ньому знаходять втілення:

- політична діяльність (різноманітні дії людей у сфері політики),
- політична активність (бажання вдосконалювати політичний порядок, прагнення брати участь у політичних акціях, відстоюючи свої політичні права та інтереси),
- політична участь (залучення до форм політики, які не пов'язані з професійною політичною діяльністю – вибори, референдуми, мітинги, демонстрації тощо).

Політична поведінка - це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (соціальних спільнот, груп, особистостей і т.п.) на діяльність політичної системи. Існують різні *типи політичної поведінки*.

Найбільш загальну типологію політичної поведінки здійснив **М. Вебер**. Залежно від ступеня участі людей у здійсненні влади він розрізняв *три типи* політичної поведінки політичних акторів: *політики за випадком, політики за сумісництвом і політики за професією*.

Політиками за випадком є більшість громадян. Участь у політиці для них не є ні професійним, ні постійним заняттям і виявляється лише час від часу: під час голосування, присутності на політичних зборах тощо.

Політики за сумісництвом ведуть політичну діяльність лише в разі необхідності, і вона не є для них першочерговою справою життя ні в матеріальному, ні в інтелектуальному аспектах. Вони беруть

участь у роботі представницьких органів, політичних партій, обговоренні та прийнятті рішень.

Політики за професією живуть «для» або «за рахунок» політики. Політична діяльність є для них професійним заняттям і основним джерелом засобів існування. Проявляється в постійній роботі в політичних організаціях або в політичному лідерстві.

Поширеною є *типологія політичної поведінки*, яка запропонована польськими дослідниками. Вони розрізняють два типи: *відкритий (політична дія) і закритий (політична бездіяльність)*.

У межах *відкритої політичної поведінки* особа може виконувати такі політичні ролі:

1. Звичайний член суспільства, громадянин із незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики.

2. Громадянин — член громадської організації, суспільного руху або декількох організацій.

4. Громадський, особливо політичний, діяч.

5. Професійний політик, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом до існування, а й сенсом життя (люди, які живуть „для” політики, або „за рахунок політики”).

6. Політичний лідер — загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації та суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може проявлятися в різних *формах*, а саме:

1. Виключеність з політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особи або суспільного розвитку взагалі.

2. Політична виключеність як результат недосконалості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах та байдужості до їхньої діяльності.

3. Політична апатія як форма не сприйняття політичної системи, відмова від будь-яких форм співпраці з нею. Може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом — придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо.

4. Політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

У загальному сенсі *політична поведінка* являє собою норми реакції громадськості (громадської думки) або однієї конкретної людини на політичну ситуацію та методи участі в ній.

Громадська думка (суспільна думка) є усвідомленням населенням соціально-економічних проблем життя, які необхідно вирішувати. Як феномен масової свідомості вона виникла, формувалася і розвивалася разом з розвитком суспільства. Вона була і є віддзеркаленням того, що відбувалося у суспільстві, його проявів, нововведень і взагалі розвитку суспільства.

Для того, щоб судження з політичної проблеми набуло характеру громадського, необхідно, щоб воно мало достатньо широке розповсюдження, щоб його поділяли дуже багато людей.

Суб'єктом громадської думки є спільності різного рівня, а *об'єктом* - подія, явище, процес, соціальний факт.

Виділяють три етапи формування громадської думки:

1. Зародження (виникнення інтересу до явища, факту, процесу; індивідуально-групова оцінка об'єкта, що викликав інтерес; прагнення суб'єкта до джерела інформації).

2. Безпосереднє формування громадської думки (обмін індивідуальних і групових думок і формування громадської думки).

3. Функціонування громадської думки (думка-оцінка виступає як судження більшості; перехід громадської думки від вербальної (словесної) форми до невербальної (поведінкової)).

На формування *механізму політичної свідомості* суспільства та її специфіку впливають такі фактори: тип політичного режиму; засоби масової комунікації (ЗМК); зміни системи суспільних відносин; релігійні інститути; суспільні потрясіння, кризи, війни; зміна поколінь, під час якої молодь сильніше піддається впливові ЗМК; політичні партії; інтелектуальна еліта; освітні та виховні процеси у навчальних закладах.

Політична комунікація — це процес, що охоплює політичну сферу життя людини, посередництвом якого відбувається спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, посадовими особами, виборцями, населенням.

Як зазначає **Р.Ж. Шварценберг**, *політична комунікація* - це «процес передачі політичної інформації, за допомогою якого вона циркулює між елементами політичної системи, а також між політичною та соціальною системами». Обов'язковими складниками

політичної комунікації є комунікатор, повідомлення, канал, комуніканти, реакція і зворотний зв'язок. Сам процес *комунікації* безперервний, проте його активізація спостерігається у виборчий період, коли застосовуються найрізноманітніші шляхи впливу (*маніпулювання* як специфічна форма) на електорат з метою завоювання його прихильності.

Політичне маніпулювання - комплекс психологічних, ідеологічних та організаційних дій, спрямованих на приховане корегування масової свідомості з метою стимулювання суспільної активності у потрібному маніпуляторіві напрямі в боротьбі за політичну владу, її захоплення, використання, утримання. Маніпулювання як специфічна форма політичного впливу виконує декілька *функцій*: інформаційну (ЗМІ); набуття (посилення) впливу; встановлення контролю над свідомістю; регулювання; провокативну; маскування; захисну (оборонну); адаптивну; мобілізаційну.

У сучасній політології *ЗМІ (засоби масової комунікації)* розглядаються як один із найважливіших інструментів завоювання і здійснення влади. Західні політологи називають ЗМІ "*четвертою гілкою влади*".

Засоби масової інформації (ЗМІ) - поняття, що об'єднує всі канали доведення інформації до широкого загалу (преса, книжкові видавництва, агентства друку, радіо, телебачення тощо). Під ними слід розуміти - *соціальні інститути*, що забезпечують збір, обробку та розповсюдження інформації в масовому масштабі.

Основними *функціями ЗМІ* є:

- суспільно-політична (рішення певних політичних завдань);
- виховна (ідеологія, цінності, патріотизм та ін.);
- інформаційна (роз'яснення, освідомлення про що-небудь, збір, обробка, поширення та зберігання інформації);
- навчання і просвітництво (професійно зацікавлена аудиторія, розширення кругозору);
- художньо-репродуктивна (трансформування творів мистецтва, які зберігли свої суттєві соціокультурні ознаки);
- художньо-продуктивна (розповсюдження творів особливого виду мистецтва - реклами, телешоу, радіодрами, телефільмів і інш., при цьому має місце доставка інформації на будинок в оригіналі);
- розважальна (заповнення дозвілля приємним відпочинком, розвагою (музика, кіно і т.д.)).

Особливостями політичного впливу ЗМІ є те, що вони здатні слугувати різним політичним цілям: як просвіщати людей, розвивати в них почуття власної гідності, прагнення до свободи і соціальної справедливості, сприяти і допомагати компетентної участі в політиці, збагачувати особистість, так і духовно поневолювати, дезінформувати та залякувати, розпалювати масову ненависть, сіяти недовіру й страх.

14.4. Політична культура: зміст, значення, концепції, функції, структура і типи

Пізнання реального політичного життя суспільства неможливе без поглибленого вивчення політичної культури народу.

Політична культура - сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. Політична культура охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян.

Політична культура як соціальне явище виникла раніше, ніж оформилося саме поняття, — з появою держави, у IV—III тис. до н. е. Вона була предметом уваги *Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Монтеस्क'є, Токвіля, Маркса, Мангейма* та інших мислителів.

Термін “політична культура” запропонував до наукового вжитку німецький філософ-просвітитель *Йоганн Готфрід Гердер* (XVIII ст.), але предметне дослідження й концептуальне осмислення цього поняття розпочалося лише в 50-ті рр. XX ст.

У політології існують різні *підходи* до розуміння сутності політичної культури та її визначення. Ці відмінності пов'язані передусім з неоднозначністю самого поняття «культура». *Культуру* можна розуміти як феномен матеріального й духовного життя суспільства і як вияв лише його духовного життя. Ця відмінність дається взнаки і в розумінні політичної культури. В одних випадках її трактують лише як феномен свідомості, духовного життя суспільства, соціальних спільностей, індивідів, в інших - розуміють ширше - як сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.

Політична культура визначає політичну поведінку індивідів і соціальних спільностей, надаючи їй певного змісту і спрямування.

Політична культура багато в чому визначає також характер і особливості конкретної політичної системи, політичний режим, динаміку і спрямованість політичних процесів.

Без вивчення і врахування суб'єктивного чинника політичного життя, впливу на останнє свідомості й культури неможливо досягнути сутності політичних явищ і процесів, визначити тенденції й перспективи їх розвитку. Поняття *політичної культури* дає можливість перейти від поверхневого сприйняття політичної системи, функціонування інститутів до розуміння глибинних причин політики, ролі в ній ідеологічного чинника, традицій, уявлень, переконань тощо.

Велике значення *політичної культури* в житті суспільства зумовлює прагнення різних політичних сил, передусім політичних партій, узяти під свій контроль процес формування політичної культури, засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей, впливати на нього у вигідному для себе напрямі.

До проблематики політичної культури звертались *Н.Макіавеллі, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо, А. де Токвіль* тощо.

У сучасній політичній науці виділяють дві основні концепції цього явища. Першу концепцію заклали *Г. Алмонд та С. Верба* у 1956 році у статті «*Порівняльні політичні дослідження*». Під «політичною культурою» *Г.Алмонд* розумів певний зразок орієнтацій на політичні дії, який відображає особливості кожної політичної системи. Політична культура – це політична система, втілена в знаннях, почуттях та оцінках населення. Дана концепція отримала свій розвиток в роботах *Л. Пая, С. Хантінгтона, Д. Елазара, А. Брауна*.

Другу концепцію сформували вчені, які включають у політичну культуру ще й зразки політичної поведінки. Так, *Д. Пол* визначив політичну культуру як конфігурацію цінностей, що лежать в основі політики суспільства. *У. Розенбаум* розумів під політичною культурою концептуальне позначення почуттів, думок та поведінки, які ми помічаємо чи робимо висновки з спостереження за людьми, що живуть повсякденним життям. На думку *Є. Баталова*, *політична культура* – це система історично складених, відносно стійких настанов, переконань, моделей поведінки, що проявляються у безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу та забезпечують відтворення політичного життя суспільств.

Політична культура покликана виконувати низку *функцій*, до основних з яких належать:

ідентифікації (формування групової ідентичності, усвідомлення індивідом свого місця в системі політичних зв'язків і відносин);

політичної соціалізації та адаптації (залучення людини до політичної сфери, засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей, що сприяють формуванню необхідних якостей для виконання певних функцій і ролей);

політичної орієнтації (вироблення знань про політичні явища і процеси);

інтегративна (об'єднання індивідів і соціальних груп на основі певної системи політичних цінностей та ідеалів);

комунікативна (забезпечення збереження, нагромадження й передачі знань, інформації про політичні явища й процеси);

регулятивна (вироблення взаємодії суб'єктів політичних відносин, забезпечення функціонування політичної системи).

Політична культура має складну, *багаторівневу структуру*, в якій можна виділити:

- нормативний елемент (накопичений політичний досвід),
- ціннісний елемент (політична свідомість) та
- поведінковий елемент (моделі політичної поведінки).

В сучасній політичній культурі виділяють два основні різновиди: *демократичну і автократичну культуру*.

Основні риси *демократичної політичної культури*:

➤ традиціоналізм (архаїчні елементи, спадковані від минулої політичної культури (лояльність, шанобливість до влади, законослухняність));

➤ моралізм (прихильність до загальнолюдських моральних цінностей);

➤ індивідуалізм (основна цінність - приватні інтереси, на відміну від колективних);

➤ тяжіння до відносин, заснованих на довірчих особистих контактах і зобов'язаннях);

➤ політичний активізм (переконавання в тому, що діяльна участь у всіх сферах життя може принести особистий успіх).

Автократичний тип політичної культури в основному представлений двома різновидами:

• авторитарної політичної культури (безмежне злиття суспільної свідомості з суб'єктом влади - лідером політичної партії або монархом із сильним вольовим характером.) і

• тоталітарної політичної культури (відсутність плюралізму в сфері політичних відносин. Інакомислення не лише пригнічується, але і попереджається).

Кожному суспільству відповідає свій тип політичної культури, зумовлений історичними особливостями.

Г. Алмонд та С. Верба виокремили три основних типи політичної культури: *патріархальну, підданську та активістську (партисипаторну)*.

Патріархальна (парохіальна) політична культура характеризується орієнтацією на безпосередні інтереси найближчого оточення, національні цінності та проявляється у формі місцевого патріотизму, клановості, корупції, мафії тощо. Даний тип культури характерний для слаборозвинутих (африканських та частково азійських) країн, для молодих незалежних держав, для частини жителів сільської місцевості з сильними пережитками родоплемінних та земляцьких відносин, де ще не сформувалась чи тільки почала формуватись політична система.

Підданська політична культура передбачає пасивне, відсторонене ставлення особистості до політичної системи. Громадянин орієнтується на традиції, хоча є політично свідомим, має загальні уявлення про політичну систему та її інститути. Такий тип політичної культури притаманний для перехідних суспільств, що трансформуються, у яких тільки формуються нові принципи та форми політичних відносин.

Активістська (партисипаторна) політична культура характеризується чіткою орієнтацією людини на активну роль у політичній системі, залученістю та раціональністю. Громадяни свідомо прагнуть впливати на політичну сферу, спрямовувати її діяльність, з метою задоволення власних інтересів за допомогою законних засобів впливу (вибори, демонстрації тощо). Такий тип політичної культури притаманний для розвинутих демократичних держав.

В історії, на думку **Г. Алмонда та С. Верби**, переважають не чисті, а змішані типи політичної культури: *патріархально-підданська, піддансько-активістська та патріархально-активістська політичні культури*.

Змішаним типом політичної культури є і так звана *громадянська культура* (активістська культура, яка інтегрує певні елементи патріархальної та підданської культури, вона найбільш характерна для демократичних суспільств, сприяє їх нормальному функціонуванню, створює основу соціальної стабільності). Основними складовими громадянської культури є рівень політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки соціальних суб'єктів.

Досить відомою є типологія політичної культури, яку дав польський вчений *Є. Вятр*. Він запропонував такі моделі:

1) традиційна політична культура, властива докапіталістичним суспільствам;

2) політична культура станової демократії, при якій більшість народу повністю усунена від участі у політичній системі, а існуючі інститути та норми гарантують право політичної діяльності лише привілейованій меншості;

3) демократична та автократична культури, характерні для епохи капіталізму;

4) політична культура соціалістичної демократії, що стверджується в умовах переходу до соціалізму.

На відміну від культури суспільства виокремлюються політичні субкультури, властиві окремим групам населення або частинам системи.

Політична субкультура – це сукупність політичних орієнтацій та моделей поведінки, які значно відрізняються від домінуючих в даному суспільстві.

Серед найбільш важливих в політології називають такі типи субкультур, як: *регіональні, соціоекономічні, етнолінгвістичні, релігійні, вікові*.

Регіональні субкультури зумовлені такими відмінностями між окремими регіонами країни, як клімат, наявність певних природних ресурсів тощо. Це, в свою чергу, породжує економічні відмінності, які впливають на спосіб існування, загальний рівень культури, зокрема і на політико-культурний рівень.

Соціоекономічні субкультури зумовлені існуванням в суспільстві різних груп, що мають різний економічний статус, отже і відмінності у способі життя, в інтересах, які відіграють досить важливу політичну роль. Так, для підприємницького прошарку найбільше актуальними політичними цінностями є економічна

свобода, стабільність, контроль за державою з боку громадянського суспільства, участь у прийнятті рішень.

Етнолінгвістичні субкультури пов'язані з мовними, етнічними особливостями відповідних соціальних груп. На політичну культуру цих груп визначально впливають такі чинники, як етнічна самосвідомість і національний характер. Політичні цінності, переваги й установки, як правило, вторинні щодо етнічних чинників.

Релігійні субкультури виникають у тому випадку, коли релігія є основним всепроникаючим елементом загальної культури певної групи людей. Ісламський фундаменталізм, наприклад, це не стільки релігійна, скільки політична ідеологія.

Вікові субкультури відбивають різноманітні системи політичних цінностей представників різних поколінь. Дані субкультури існують в основному в суспільствах, які політично реформуються. Старші покоління, політична культура яких склалася в умовах минулої (наприклад, радянської) політичної реальності, мають політичні погляди, відмінні від системи політичних установок молоді, не обтяженої практикою старого політичного режиму. Проте вікові відмінності мають меншого впливу на політичну культуру людей у стабільних системах.

Політична культура сучасного українського суспільства має свої особливості, основними з яких є наступні:

- заідеологізованість мислення, непримиренність будь-яких нетрадиційних поглядів;
- низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави;
- правовий нігілізм;
- нерозвиненість громадянських позицій;
- недостатньо розвинутий індивідуалізм;
- підданські відносини до будь-якого центру реальної влади.

Особливістю політичної культури сучасного українського суспільства є також прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, підпорядкованість церкви державі.

14.5. Політична соціалізація: типи, механізми, етапи, учасники

Формування, відтворення і розвиток політичної культури здійснюються через засвоєння і підтримку людьми її норм, взірців і стандартів поведінки, традицій. Засвоєння людиною вимог статутної і ролевої поведінки, культурних цінностей і орієнтирів, які сприяють формуванню у неї (людини) певних якостей і властивостей та дозволяють адаптуватися у даній політичній системі, називають *політичною соціалізацією*. Термін "політична соціалізація" був вперше введений в 1959 р. американським вченим *Г. Хайменом*.

Залежно від характеру взаємодії політичної системи та особи виділяють такі *типи політичної соціалізації*:

1. *Гармонійний тип* - відображає нормальні психологічні взаємодії людини та інститутів влади, раціональне і з повагою ставлення індивіда до правопорядку, держави.

2. *Гегемоністський тип* - характеризує негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім «своїх».

3. *Конфліктний тип* - формується на основі міжнародної боротьби і протистояння взаємозалежних інтересів.

Механізми політичної соціалізації функціонують на декількох рівнях: загальносоціальному, соціально-психологічному та індивідуальному.

На *загальносоціальному рівні* на людину діє велика кількість макросоціальних і макрополітичних факторів, що підлягають людській оцінці і, на основі цієї оцінки, виробляються відповідне ставлення до даного суспільства і його політичної системи.

На *соціально-психологічному рівні*, політичні цілі та цінності транслуються системою як через великі, так і через малі групи, членом яких є індивід. На основі безпосереднього спілкування і взаємодії, людина долучається до елементів політичної системи на життєвому рівні, виробляючи емоційне ставлення до них.

На *індивідуальному рівні*, в якості механізмів політичної соціалізації виступають індивідуально-психологічні структури, на основі яких поступово і формуються ті потреби, мотиви, установки та

стереотипи, які потім керують свідомістю і поведінкою людини в політиці.

У процесі політичної соціалізації можна виділити *п'ять типових етапів*:

- *перший етап* припадає на дошкільні роки. Дитина з 3-4 років здобуває перші відомості про політику. Основний інститут політичної соціалізації цього етапу – сім'я. Сім'ї мають свої політичні традиції (позитивне або негативне ставлення до наявного політичного порядку, прихильність до певної політичної сили або аполітичність), які передаються дитині. Значну роль у соціалізації дошкільних років відіграють церква, ЗМІ, оточення однолітків;

- *другий етап* збігається зі шкільними роками. Через школу дитина залучається до державної системи політичного виховання. У процесі оволодіння читанням все більший вплив на формування політичної свідомості здійснюють газети, журнали, література;

- *третій етап* починається після закінчення школи й триває до 25-30 років. Пріоритетний вплив на поведінку молоді в цей час мають формальні та неформальні молодіжні об'єднання. На тих, хто навчається, впливають традиції навчальних закладів, студентські організації, вивчення соціально-політичних дисциплін;

- *четвертий етап* пов'язаний з тим, що людина, нарешті, посідає якесь стабільне місце в житті. У неї - чітко окреслене коло занять, певна професія, постійна робота, сім'я. Для занять політикою залишається все менше часу. Коли ділові та професійні інтереси особистості прямо не пов'язані з політикою, а умови життя цілком задовільні, політична активність індивіда спадає. Якщо життєві умови не задовольняють людину, то це стає передумовою політичної активізації. Індивід прилучається до політичних рухів, політичних партій;

- *п'ятий етап* припадає на похилий вік. У пенсіонерів з'являється багато вільного часу, який часто-густо вони присвячують політиці. Політичні погляди цього часу частіше консервативні, спрямовані на збереження традиційного порядку.

Політична соціалізація здійснюється через вплив на індивіда конкретних осіб або ж соціальних інститутів, які називаються учасниками соціалізації, вона триває протягом усього життя. Етапами цього процесу стають уже не тільки певні вікові зміни, а й належність особи до тієї чи іншої соціальної групи, засвоєння відповідних соціальних і політичних ролей, досвід особистої участі в політичній діяльності.

Основні факторами, які впливають на процес політичної соціалізації особи, є:

- моральний та ідейно-політичний вплив суспільства в цілому (політичної системи, соціально-класової структури, політичної культури, засобів масової інформації, культури і мистецтва тощо);
- притаманні індивіду певні біопсихологічні характеристики (темперамент, інтелект, воля тощо);
- рівень політичного розвитку та відповідний соціальний досвід особи;
- соціальний статус особи (коли позитивний статус у людини не змінюється тривалий час, то цей процес веде до закріплення політичної свідомості особи).

У разі, коли політичні орієнтації вступають у суперечність із соціальним статусом, можливі як зміцнення політичної свідомості та поведінки особи, так і радикальна політична переорієнтація.

За сучасних умов відбувається соціалізація покоління, яке вступає в життя та й ресоціалізація всього раніше соціалізованого населення. Сьогодні в Україні відбувається створення системи демократичної політичної освіти населення із залученням найбільш компетентної і демократично заангажованої частини наукової, педагогічної та управлінської інтелігенції. Без цього неможливо забезпечити нормальний процес політичної соціалізації та формування громадянської свідомості.

Створюючи таку систему, слід урахувати як досвід країн з розвинутою демократією, так і специфіку громадсько-політичного

буття в Україні, що потребує реалізації в політичній освіті таких засад:

- пропаганди національної та соціально-класової толерантності як єдиної можливості уникнути соціального вибуху й громадянської війни за умов тяжкої соціальної кризи;

- утвердження свободи (слова, пересування, совісті і т. д.) як абсолютної й неминущої цінності, в ім'я якої суспільство здатне пережити труднощі посттоталітарного розвитку;

- руйнування психологічного стереотипу «засвоєної безпорадності», пов'язаного з переконанням, що нормальне життя можливе тільки «десь там», а ми приречені на жалюгідне периферійне животіння, залежне від благодійності багатого Заходу;

- створення іміджу української держави як спільного дому для всіх, хто в ньому живе, відкритого для всебічних контактів усім цивілізованим країнам, але насамперед - своїм найближчим сусідам, від миру в домі котрих залежить мир і в нашому власному домі.

Особливе місце у розвитку сучасного процесу політичної соціалізації посідає молодь зі своєю новою системою політичних цінностей, норм, установок, орієнтації. Не обмежена досвідом минулого, молодь в Україні стає каталізатором становлення і розвитку нової української демократії, розвитку політичної системи в цілому.

Політична соціалізація дає змогу особистості орієнтуватися в політичному просторі, брати участь у політичній взаємодії. Вона сприяє встановленню суспільного порозуміння, впорядковує відносини між громадянином та державою. Як висновок, гарантується відносна стабільність політичного режиму.

Висновки. Політична ідеологія є ціннісним базисом, на якому ґрунтується діяльність політичних інститутів: партій, угруповань, рхів тощо. Вога являє собою систему концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики. Основними типами

ідеологій вважаються: лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм і націоналізм.

Складовою політичної системи є політична свідомість як своєрідний різновид суспільної свідомості, що відображає політичне буття суспільства в усій його різноманітності. Структура політичної свідомості може бути масовою, груповою, індивідуальною, буденною, науково-теоретичною.

Політична свідомість обумовлює формування політичної культури як сукупності історично сформованих, відносно стійких елементів політичної свідомості (знань, цінностей, ідейних орієнтацій, досвіду, переконань, почуттів) та політичної поведінки, що виявляється в різноманітних типах і форм політичної участі громадян, діяльності влади, функціонування політичних інститутів в межах певної політичної системи.

Сформована політична культура і політична свідомість свідчать про політичну соціалізацію індивідів, тобто засвоєння ними соціального й політичного досвіду шляхом включення їх у політичну систему, в управління політичними процесами. Варто зазначити, що політична соціалізація в Україні не набула сталих форм. Для сучасного етапу політичної соціалізації особистості в Україні з його суперечливістю ідей та політичних течій питання першочергової ваги - на яких засадах буде здійснюватися цей процес. Найбільш доцільним було б врівноважене поєднання соціальної, демократичної та національної ідеї.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке ідеологія? Які види ідеологій ви знаєте?
2. У чому сутність політичної свідомості? Які основні функції політичної свідомості?
3. Що таке політична культура і яку роль вона відіграє в житті суспільства, особистості?
4. Назвіть характерні риси української політичної культури, які сприяють, чи навпаки, заважають сучасному національному та державницькому відродженню України.

5. Що таке політична соціалізація та чому її особливості в Україні?

Завдання для самостійної роботи

1. К. Мангейм стверджував, що на певних етапах розвитку суспільства одна й та сама ідеологія може виконувати або охоронну (власне – ідеологічну) функцію або ж бути утопією. Проаналізуйте, які з існуючих сьогодні в Україні ідеологій мають характер утопії.

2. Дослідіть зміст і характер формування політичної свідомості та культури в сучасному українському суспільстві.

3. Назвіть політичні цінності й орієнтації, до яких, на вашу думку, повинні прилучатися громадяни України для того, щоб забезпечити стабільність політичної системи.

Рекомендована література

1. Дробінка І.Г. Політологія: навч. посіб. / Дробінка І.Г., Т.М. Кришталь, Ю.В. Підгорецький. – К.: ЦНЛ, 2007. – 292 с.

2. Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / [за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка] – Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. – 406 с.

3. Політологія: навчальний посібник / [За ред. Я.Б.Турчин, М.А.Бучина] – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2010. – 170 с.

4. Політологія: Академічний курс: Підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В.С.Журавський та ін. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.

5. Політична культура сучасної України [Електронний ресурс] / UKRREFERAT.COM. - Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=44185>

6. Юрій, М. Ф. Політологія [Текст]: підручник : [рек. МОН України як підручник для студ. ВНЗ] / М.Ф. Юрій; [рец. О.В. Добржанський, В. В. Павловський]. – К.: Дакор; КНТ, 2006. – 414 с.

РОЗДІЛ 15. ВИБОРЧЕ ПРАВО, ВИБОРЧІ СИСТЕМИ І ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС

15.1. Вибори і виборче право. Основні принципи вільних демократичних виборів. Класифікація виборів.

15.2. Виборчі системи. Мажоритарна, пропорційна і змішана виборчі системи.

15.3. Моделі голосування виборців.

15.4. Виборча кампанія. Виборчий процес та його особливості в Україні.

15.1. Вибори і виборче право. Основні принципи вільних демократичних виборів. Класифікація виборів

У сучасному цивілізованому світі *вибори* є одним з провідних інститутів демократії, тим реальним механізмом, який забезпечує її існування і функціонування. Вони є способом формування органів влади і управління за допомогою вираження за певними правилами (відповідно до виборчої системи) політичної волі громадян. Вибори використовуються в різних демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах, акціонерних товариствах.

Вибори – це спосіб формування влади та інших керівних органів на основі волевиявлення громадян шляхом голосування. *Виборче право* є одним з найважливіших прав людини і громадянина. Розрізняють суб'єктивне і об'єктивне виборче право. *Суб'єктивне виборче право* означає право обирати і бути обраним. *Об'єктивне виборче право* означає сукупність юридичних норм, що регулюють виборчий процес (законодавство про вибори). Вибори – це не тільки істотна ознака, атрибут демократії, але і її необхідна умова.

Функції виборів:

1. Вибори є головною формою прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади.

2. Вибори є політичним інститутом, який дозволяє індивідам і соціальним групам сформулювати свої вимоги, відповідні їх реальним або уявним інтересам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, які відповідають інтересам більшості населення.

3. Голосування є одним з основних механізмів вирішення політичних конфліктів, оскільки на виборах продовжується мирна конкуренція інтересів різних груп суспільства.

4. Вибори є надійним засобом легітимації політичного режиму, оскільки сприяють організації населення в політичні партії, клуби виборців і інші політичні організації, створені для відстоювання своїх інтересів.

5. Вибори є засобом політичної соціалізації, оскільки загальне виборче право, створення передвиборних асоціацій, використання засобів масової інформації для пропаганди передвиборних програм політичних партій і платформ кандидатів сприяють політичній освіті виборців і дають можливість індивідам активно втручатися в політичний процес.

6. У демократичному суспільстві вибори слугують однією з ефективних форм контролю за інститутами влади. Виборці вирішують подальшу долю тієї чи іншої особи, партії, що знаходилася при владі.

Сучасне виборче право ґрунтується на таких основних **принципах** :

1. *Принцип загальних (всенародних) виборів.* Загальність обмежується певним набором цензів. Цей набір значною мірою характеризує рівень демократичності політичного режиму та виборчого права;

- *віковий ценз* – дозволяє брати участь у виборах тільки з певного віку, а також встановлює вікові межі для обрання у різні структури влади;

- *ценз дієздатності* обмежує виборче право психічно хворим (цей факт повинен бути підтверджений у судовому порядку);

- *моральний ценз* обмежує або позбавляє виборчого права осіб, які відбувають певне покарання за рішенням суду.

В деяких країнах існують: не демократичні цензи наприклад, *ценз осідлості*, що висуває як умову надання виборчого права на час проживання у даній місцевості; *статевий ценз*, *майновий ценз* та ін., які звужують можливості політичної участі громадян та їх суверенного права бути джерелом влади.

2. *Принцип рівних виборів.* Зазначений принцип полягає у тому, що кожен громадянин має однакову з іншими громадянами можливість впливати на підсумки виборів. Рівність передбачає також

приблизну рівність виборчих округів, яка необхідна, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

3. *Принцип прямих виборів.* Цей принцип передбачає, що громадяни голосують безпосередньо за кандидата (партійний список). Проте в світі практикуються і непрямі вибори. Наприклад, у США громадяни спочатку обирають виборщиків, які потім обирають президента країни.

4. *Принцип таємного голосування.* Цей принцип покликаний забезпечити виборцеві повну свободу волевиявлення на виборах. Цей принцип забезпечує свободу вибору. Захищає громадян від можливих переслідувань.

Крім того, головними ознаками демократичних виборів є:

- свобода виборів передбачає відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного й інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів або організаторів виборів;

- конкурентність – наявність опозиції, яка має вільний доступ до виборця та засобів масової інформації;

- альтернативність – виборець обирає з-поміж кількох кандидатів (партій), що мають різні погляди;

- законність – влада і опозиція неухильно дотримуються виборчого законодавства;

- періодичність і регулярність виборів, кандидати обираються на певний, не дуже довгий строк. Це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням.

Таким чином, вибори загалом і сама процедура голосування зокрема є обов'язковими умовами існування демократичного режиму. Коли люди позбавлені можливості голосувати, демократії не існує.

У ст. 21 Загальної Декларації прав людини, що є обов'язковою для всіх країн-членів ООН, зазначається: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через посередництво вільно».

Важливою передумовою справжніх виборів є наявність суспільної довіри до виборчого процесу. Без неї результати навіть законно проведених виборів можуть бути не легітимними, тобто не визнаними суспільством. Зазначена довіра формується через:

- відкритість й прозорість, тобто коли громадськість і учасники перегонів мають можливість спостерігати за усіма аспектами підготовки до виборів;

– рівність можливостей політичних партій і кандидатів. Передбачає, перш за все, приблизну рівність їх матеріальних та інформаційних ресурсів. Це можливо забезпечити встановленням законом для всіх партій і кандидатів граничних витрат на проведення виборів та обмеження величини спонсорських внесків на рахунки кандидатів.

– переконування громадян у важливості виборів, а також у тому, що їх особисту безпеку і таємність голосування буде забезпечено;

– ініціювання всебічного контролю за ходом виборчих перегонів з боку незалежних, в т.ч. міжнародних, спостерігачів, що заслуговують на довіру.

У іншому випадку вибори будуть використані з прямо протилежними антидемократичними цілями, що відбувається в тоталітарних та авторитарних суспільствах.

Класифікація виборів за різними критеріями:

1. *За територіальною ознакою:*

- загальнонаціональні (загальнодержавні) – проводяться на території всієї держави;

- місцеві (муніципальні) – вибори до органів місцевого самоврядування.

2. *За часом проведення:*

- чергові – проводяться в період завершення терміну повноважень виборного органу чи посади;

- позачергові (дострокові) – проводяться в разі дострокового припинення повноважень виборного органу чи посади;

- повторні – проводяться у випадку визнання виборів недійсними чи такими, що не відбулися;

- довибори – проводяться для заміщення посад, що з певних причин стали вакантними, для поповнення складу виборного органу за мажоритарної виборчої системи.

3. *За об'єктом обрання:*

- вибори до парламенту;

- вибори глави держави;

- вибори до органів місцевого самоврядування.

4. *За правовими наслідками:*

- дійсні – вибори, що проведені згідно з виборчим законодавством;

- недійсні – вибори, під час яких відбулися порушення, котрі вплинули на результати голосування.

15.2. Виборчі системи. Мажоритарна, пропорційна і змішана виборчі системи

Головним регулятором виборів є *виборча система*.

Виборча система – це сукупність правил, прийомів і процесів, які забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади.

Виборча система визначає загальні принципи організації виборів, а також способи переведення голосів виборців у мандати, владні посади. Головне призначення виборчої системи – забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні й ефективні органи влади. У кожній країні виборча система формується на основі законодавства, яке деталізує основне положення, зафіксоване у конституції країни.

У сучасному світі діє низка виборчих систем, але найбільш поширеними є два основні типи: *мажоритарна* і *пропорційна*. Вони оцінюються за трьома критеріями:

- репрезентативність, тобто здатність відобразити в парламенті існуючий спектр політичних сил;
- простота механізму виборів;
- коригування результатів виборів у разі розчарування виборців у депутатах.

Мажоритарна виборча система (від фр. *majorite* – більшість)— порядок визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат, який одержав на виборах більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців.

Мажоритарні системи можуть бути:

- *відносної більшості* (обраним вважається депутат, який отримав найбільшу кількість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, а у випадку рівності голосів питання вирішується шляхом жеребкування або проведенням повторних виборів (Велика Британія, Канада та США.);

- *абсолютної більшості* (обраним вважається депутат, за якого проголосувало більше половини виборців, що прийшли на вибори, тобто 50 % + 1 голос. У разі, якщо жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів, організуються повторні вибори, в яких беруть участь 2 кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів (Франція, вибори Палати представників Австралії);

- *мажоритарна система кваліфікованої більшості* (обраним вважається кандидат або список, який отримав певну кваліфіковану більшість голосів виборців, яка є більшою за абсолютну ($2/3$, $3/4$). Застосовується у Чилі, до 1993 року в Італії при виборах Сенату.

Перевагою мажоритарної системи є те, що в ній закладені можливості ефективно працюючого стабільного уряду. Вона дозволяє крупним, добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Недолік мажоритарної системи полягає у тому, що іноді значна частина виборців країни (іноді до 50%) залишається не представленою в органах влади.

Пропорційна виборча система (від лат. proportionalis – той, що має правильне співвідношення частин з цілим) – виборча система, при якій голосування за кандидатів проводиться за партійними списками. Розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно (пропорційно) до кількості голосів виборців, поданих за кожний партійний список. Ця система широко поширена в сучасному світі. В країнах Латинської Америки, наприклад, вибори проводяться тільки за пропорційною системою.

В більшості країн, з пропорційною виборчою системою використовують прохідний бар'єр, або виборчий поріг. Він визначає найменшу частку голосів, яку має набрати політична партія, щоб пройти до парламенту. На сучасному етапі він коливається від 8% у Ліхтенштейні до 0.67% — у Нідерландах. Метою запровадження виборчого порогу було прагнення забезпечити більшу партійну консолідацію парламенту через недопущення до парламенту партій, що мають малу кількість депутатських мандатів.

Перевагою пропорційної системи є те, що в органах державної влади стає представлена реальна картина політичного життя суспільства, розклад політичних сил. Вона забезпечує систему зворотного зв'язку між державою і організаціями цивільного суспільства, у результаті сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності.

За впливом виборців на розташування кандидатів у списку для голосування розрізняють пропорційні системи:

- *з жорсткими списками* – виборець голосує за список партії в цілому. У виборчому бюлетені вказуються тільки назви партій, певна кількість перших кандидатів за партійним списком (Іспанія, Ізраїль);

- з *преференціями* (лат. *Praeferre* – перевага) – надає можливість виборцю голосувати не лише за конкретну партію, а й робити помітку навпроти номеру того кандидата від цієї партії, якому він віддає свій голос (Фінляндія, Бельгія, Нідерланди);

- з *напівжорсткими списками* – передбачає можливість голосування як за списком у цілому, так і визначати преференції, помітивши або вписавши прізвища одного чи кількох кандидатів (Швейцарія, Австрія, Італія);

- *система панаширування* – виборець має право висловитися стосовно певної кількості кандидатів незалежно від їхньої партійної належності, «змішуючи» кандидатів від різних партій. Дана система дозволяє виборцю проголосувати за партію, що йому подобається, також віддати перевагу кандидатам з інших партій. Такий різновид пропорційної системи використовується у Швейцарії та Люксембурзі, і виборцям надане право накопичувати переваги – віддавати найбажанішим кандидатам одразу декілька голосів, таким чином ранжуючи кандидатів за ступенем переваги;

- *система із загальнонаціональним партійним списком* (Ізраїль, Нідерланди). Голосування відбувається у масштабі всієї країни в межах єдиного загальнонаціонального округу;

- *система з регіональними партійними списками* передбачає формування кількох округів (Австрія, Скандинавські країни, Іспанія, Греція тощо).

Основні недоліки пропорційної виборчої системи:

- виникають складнощі у формуванні уряду (причини: відсутність домінуючої партії; створення багатопартійних коаліцій, що включають партії з різною метою і задачами, і, як наслідок, нестабільність урядів);

- вельми слабкий безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями, що голосують не за конкретних кандидатів, а за партії;

- залежність депутатів від своїх партій (така несвобода парламентаріїв може негативно позначитися на процесі обговорення і ухвалення важливих документів).

Виборчі системи в своєму розвитку пройшли великий шлях. В ході цього процесу в післявоєнний період почалося формування *змішаної виборчої системи*, тобто системи, яка повинна увібрати в себе позитивні характеристики мажоритарної і пропорційної систем. В рамках змішаної системи певна частина мандатів розподіляється за мажоритарним принципом. Інша частина розподіляється

пропорційно. Досвід вдосконалення виборчих систем свідчить про те, що дана система найбільш демократична і ефективна в досягненні політичної стабільності. Наприклад ФРН, Україна, Росія, Литва та ін.

Переваги: порівняльна легкість формування уряду і його велика стабільність, формування стійких зв'язків між виборцями і депутатами. Недоліки: спотворює багато в чому реальну картину переваг і волю виборців, залежність виборів від розподілу виборців по округах.

Також на початку ХХ ст. існувала **куріальна система** в Австрії та Росії. Вона передбачала поділ виборців на окремі *курії*, кожна з яких мала своє представництво в парламенті. У Австрії за законом 1873 р. виборці поділялися на п'ять курій: землевласників, торговельних і промислових палат, сільських громад, міст і загального виборчого права. Для кожної курії із загальними цензами активного виборчого права визначалися спеціальні цени для групи виборців окремо. Для представників курій землевласників треба було володіти нерухомим майном, курій міст і сільських громад – сплачувати встановлений податок, курій торговельних і промислових палат – бути членами цих палат, курій загального виборчого права – 6-місячний ценз осідлості. Така виборча система існувала в 1905 р. у Росії і дещо в модифікованому вигляді в СРСР у часи Горбачова, де компартія, профспілки і наукові установи мали свою квоту депутатів на з'їзді Рад СРСР.

15.3. Моделі голосування виборців

В електоральній соціології існує безліч підходів до визначення основних чинників, які детермінують той чи інший вибір електорату, на основі можна виділити основні *моделі голосування* виборців.

1. Ретрорефлексія. Голосування “за традицією”, “за звичкою”.
2. Іміджева модель. Орієнтація на особистість конкретного політичного лідера.
3. Раціоналістична модель. Її основа – прагнення виборців перш за все до реалізації власних потреб та максимізації своїх інтересів.
4. Ідеологічна модель. Заснована на ідеї про наявність у партій чи кандидатів – прихильників певної ідеології – стійкої соціальної бази.

5. Адміністративно-примусова модель. Йдеться про тиск з боку певних владних структур: підкуп, погрози, фінансовий та фізичний тиск, обіцянки и т.д.

6. Модель захисту. Полягає у виникненні у певної групи виборців прагнення “захистити” кандидата (певну політичну силу), на якого було зроблено наклеп, а отже віддати за нього свій голос.

7. Модель навіювання. Йдеться про маніпуляцію свідомістю виборців.

8. Модель поведінкового стереотипу. Наявність особливостей стереотипів соціальної (і політичної) поведінки, поширені в даному суспільстві.

9. Групова модель. Мова йде про приєднання до думки більшості, до політичних переваг референтної групи чи групи членства..

10. Модель індивідуальної значущості. Йдеться переконаність виборця в тому, що віддавши голос за певного кандидата чи політичну партію, він відіграє активну роль у реалізації своїх експектацій та надій на майбутнє.

Звісно, що у виборчому процесі ці моделі не реалізуються у чистому вигляді, а відбувається їх синтез.

1.5.4. Виборча кампанія. Виборчий процес та його особливості в Україні

Виборча кампанія – це дії безпосередніх учасників виборів, що змагаються на виборах сторін (партій, різних суспільних організацій, самих кандидатів). Виборча (передвиборна) кампанія офіційно починається з дня проголошення акту про призначення виборів (звичайно це прерогатива держави) і триває до дати виборів. Фактично ж вона робить свої перші кроки задовго до офіційного старту, як тільки стає відомий про намір провести вибори.

Основні елементи виборчої кампанії:

- аналіз політичної кон'юнктури і «виборчого ринку», визначення слабих і сильних місць кандидата і його суперників, вироблення стратегії кампанії;
- складання графіка кампанії;
- підготовка програми (передвиборної платформи);
- створення структури управління кампанією (формування команди кандидата);

- формування бюджету кампанії;
- розробка тактики кампанії, підготовка пропагандистського забезпечення кампанії, визначення методів роботи з виборцями і ЗМІ.

Виборча кампанія завершується підрахунком голосів, визначенням і оголошенням підсумків виборів.

Виборчий процес - це врегульована Конституцією та законами специфічна діяльність органів і громадян (суб'єктів виборчого процесу), спрямована на підготовку і проведення виборів з метою формування представницьких органів влади. Виборчий процес здійснюється за певними правовими нормами, правилами, що містяться в конституції і виборчому законі. Організаційно-практична сторона виборчого процесу є *виборчою процедурою* - це заходи держави з організації і проведення виборів, «виборчий закон у дії». Від виборчої процедури слід відрізнити *виборчу (передвиборчу) кампанію*, під якою розуміють дії безпосередніх учасників виборів: висунування кандидатів, розробку передвиборчих програм, агітацію та інші форми роботи з електоратом.

Специфічною формою виборчої активності громадян є *референдум* (від лат. referendum – те, що має бути повідомлене), який проводиться для вирішення актуальних питань і є дорадчою формою для органів влади. Його варто відрізнити від *плебісциту* (від лат. plebs – простий народ і scitum – рішення, ухвала) – суцільного опитування, який проводиться, як правило, при вирішенні територіальних суперечок.

Суб'єкти виборчого процесу - це законодавчо уповноважені учасники виборчого процесу. Такими суб'єктами є:

- виборець;
- зареєстрований кандидат у депутати (Верховної ради, обласної ради, міської ради, селищної ради), на пост Президента України, на посаду сільського, селищного, міського голови;
- партія, що висунула кандидата в депутати, на пост Президента України;
- офіційний спостерігач від партії – суб'єкта виборчого процесу;
- уповноважені представники, довірені особи – суб'єктів виборчого процесу;
- виборчі комісії, утворені відповідно до законодавства України.

Виборчий процес - досить складний і багатогранний, тому має здійснюватися в законодавчо визначеному процесуальному порядку. Виборчий процес включає такі *етапи*:

1) Складання та уточнення списків виборців. Список виборців - це документ офіційної реєстрації громадян, які мають право голосу.

Наука конституційного права розрізняє два види списків виборців:

1) *особистий список*, до якого вносяться дані тих громадян, які добровільно зареєструвалися у відповідному органі влади з метою участі у виборах. Така система діє в США, Франції тощо;

2) *публічний список*, тобто обов'язковий, який складається за ініціативи держави:

- список, що складається шляхом обходу членів територіальних громад відповідних населених пунктів уповноваженими представниками державної влади (Канада, Великобританія та ін.);

- список, що складається шляхом автоматичної реєстрації членів територіальних громад офіційними представниками публічної влади на місцях (Німеччина, Швейцарія, Російська Федерація, Україна).

2) Утворення виборчих округів. *Виборчий округ* - це територіальна або інша виборча одиниця, яка створюється з метою об'єднання виборців для їх участі в голосуванні на виборах. Створення виборчих округів – неодмінна умова виборчого процесу. Світова практика знає такі критерії утворення виборчих округів:

- виробничий, тобто за місцем роботи (Китай);
- етнічний, тобто за національним походженням (Сінгапур);
- представницький, тобто на основі представницьких місцевих органів влади або колегії виборців (Італія);
- територіальний, який прив'язаний до територіального поділу держави (Україна).

3) Утворення виборчих дільниць. *Виборчі дільниці* за розміром поділяються (ч. 9 ст. 20 Закону України "Про вибори Президента України") на:

- малі - з орієнтовною кількістю виборців від 50 до 500 осіб;
- середні - з орієнтовною кількістю виборців від 500 до 1500 осіб;
- великі - з орієнтовною кількістю виборців від 1500 до 3000 осіб.

4) Утворення виборчих комісій. *Виборчі комісії* - це передбачені Конституцією і законами України спеціальні органи, які створюються для організації та проведення виборів до представницьких органів в Україні.

Виборчими комісіями, які забезпечують організацію і проведення виборів Президента України, є:

- 1) Центральна виборча комісія;
- 2) окружні виборчі комісії;
- 3) дільничні виборчі комісії.

Центральна виборча комісія (ЦВК) є постійно діючим колегіальним державним органом, який діє на підставі Конституції та законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях. Законодавчою основою організації і діяльності ЦВК є Конституція України (п. 21 ч. 1 ст. 85), Закон України "Про Центральну виборчу комісію" від 30 червня 2004 р. № 1932-ГУ 1 та інші правові акти.

5) Висування та реєстрація кандидатів – важливий етап виборчого процесу. Суб'єктами права висування кандидатів є громадяни України або об'єднання, утворені ними. Висування кандидатів на *пост Президента України* згідно зі ст. 44 Закону України "Про вибори Президента України" здійснюється:

- 1) через самовисунення;
- 2) партією, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше, як за рік до дня виборів, партія може висунути одного кандидата на пост Президента України.

Вимоги до кандидата на пост Президента України містяться в Конституції України (ст. 103) та Законі України «Про вибори президента України» (ст. 9).

1. Особа, яка на день виборів досягла 35 р.;
2. Має право голосу (згідно ст. 2 Закону України «Про вибори президента України», правого голосу на виборах президента є загальним, тобто голосують на виборах особи, які на день виборів досягли 18 р., очевидно формулюючи таку вимогу до кандидатів на пост президента законодавець врахував інший аспект «права голосу», а саме те, що не мають право голосу недієздатні особи (ч. 5 ст. 2)).
3. Проживає в Україні протягом десяти останніх років.
4. Володіє державною мовою.
5. Не можна висувати на пост президента кандидатом особу, яка двічі підряд обиралася на пост Президента України, тобто на «третьій термін».

6. Не може бути висунутим кандидатом на пост Президента України громадянин, який має судимість за вчинення умисного

злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Висування кандидатів у народні депутати України здійснюється:

1) у загальнодержавному окрузі виборцями через партії (225 осіб);

2) в одномандатних округах виборцями через партії або шляхом самовисування(225 осіб).

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, якому на день виборів виповнилося двадцять один рік, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Порядок висування кандидатів на місцевих виборах визначений Законом України про місцеві вибори.

1. *Вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища, територія об'єднаної сільської, селищної територіальної громади.*

2. *Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій із закріпленням кандидатів за територіальними виборчими округами, на які поділяється багатомандатний виборчий округ, що збігається з відповідною територією.*

3. *Вибори міського (міст, кількість виборців у яких дорівнює або є більшою ніж 90 тисяч) голови проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, що збігається з територією міста.*

4. *Вибори сільського, селищного, міського (міст, кількість виборців у яких є меншою ніж 90 тисяч) голови проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі.*

5. *Вибори старости* проводяться за *мажоритарною системою відносної більшості* в єдиному одномандатному виборчому окрузі.

Депутатом, сільським, селищним, міським головою, старостою може бути обраний громадянин України, який має право голосу.

Депутатом, сільським, селищним, міським головою, старостою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, злочину проти виборчих прав громадян чи корупційного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Право висування кандидатів належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується через республіканські в Автономній Республіці Крим, обласні, районні, міські, районні у містах організації політичних партій або шляхом самовисування.

б) Проведення передвиборної агітації. *Передвиборна агітація* – це законодавчо регламентована діяльність відповідних суб'єктів виборчого процесу, спрямована на формування громадської думки в інтересах тих чи інших кандидатів, політичних партій. Передвиборна агітація передбачає здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу.

Передвиборна агітація може здійснюватися у будь-якій формі та будь-якими засобами, що не суперечать Конституції та законам України (участь у публічних дебатах, у тому числі через ЗМІ, організацію і проведення масових заходів, розповсюдження друкованих агітаційних матеріалів та ін.).

Форми проведення передвиборної агітації включають:

- 1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями;
- 2) проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів;
- 3) проведення публічних дебатів, дискусій, "круглих столів", прес-конференцій стосовно положень передвиборних програм та політичної діяльності партій – суб'єктів виборчого процесу чи кандидатів у депутати;
- 4) оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо – та відеокліпів, інших публікацій тощо;

5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;

6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;

7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки партії – суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати, а також оприлюднення інформації про таку підтримку;

8) публічні заклики голосувати за чи проти партій – суб'єктів виборчого процесу або публічні оцінки діяльності цих партій чи кандидатів у депутати.

Забороняється поширення інформації, що:

➤ містить заклики до ліквідації незалежності України, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризу її безпеки, незаконного захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства та розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права людини, здоров'я населення;

➤ містить неправдиві відомості про кандидата;

➤ надрукована в зарубіжних засобах масової інформації, які діють на території України;

➤ містить дані про результати опитувань громадської думки щодо кандидатів, якщо до виборів залишається менше п'ятнадцяти днів;

➤ виготовлена у вигляді агітаційних матеріалів, які не містять відомостей про установу, яка здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск, та ін.

Водночас забороняється проводити передвиборну агітацію, що супроводжується наданням виборцям грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів, послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерей. Така передвиборна агітація, що супроводжується закликами або пропозиціями голосувати чи не голосувати за певного кандидата чи згадуванням його імені, вважається підкупом виборців. Крім того, забороняється оприлюднення в день виборів результатів опитування виборців щодо їх волевиявлення під час голосування до його закінчення.

За порушення передвиборної агітації у передбачених законодавством випадках наступає юридична відповідальність.

7) Голосування. Голосування в Україні проводиться у день виборів з 8-ї до 20-ї години, на закордонних виборчих дільницях – за місцевим часом відповідних країн. Голосування на виборах здійснюється за допомогою виборчого бюлетеня, форма і текст якого затверджуються ЦВК.

Виборчий бюлетень - це документ встановленої законом форми, за яким проводиться голосування і здійснюється підрахунок голосів на виборчих дільницях.

Виборчий бюлетень є документом суворої звітності. ЦВК, окружні та дільничні виборчі комісії забезпечують суворий облік отриманих та виданих виборчих бюлетенів.

Голосування проводиться в спеціально відведених та облаштованих приміщеннях, в яких обладнуються кабінки для таємного голосування та визначаються місця видачі виборчих бюлетенів і встановлення виборчих скриньок. На одній виборчій дільниці облаштовується одне приміщення для голосування. Контроль за облаштуванням приміщення для голосування покладається на дільничну виборчу комісію. Порядок голосування виборців передбачений чинним законодавством.

8) Підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування. Підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування – це законодавчо встановлена процедура, спрямована на визначення кількості голосів, поданих за певних кандидатів.

Підрахунок голосів виборців здійснюється на виборчій дільниці одразу ж після закінчення часу голосування у приміщенні, де воно відбувалося. Такий підрахунок здійснюють члени дільничної виборчої комісії на своєму засіданні, яке припиняє свою роботу після складення та підписання протоколу про підрахунок голосів.

Протокол про підрахунок голосів виборців на звичайній або спеціальній виборчій дільниці (крім спеціальних виборчих дільниць, утворених на суднах, що перебувають у день виборів у плаванні під Державним Прапором України, на полярній станції України) та інші виборчі документи дільничної виборчої комісії передаються відповідній окружній виборчій комісії на її засіданні. *Окружна виборча комісія* встановлює підсумки голосування в межах територіального виборчого округу незалежно від кількості виборчих дільниць, на яких голосування було визнано недійсним. До речі, визнання голосування недійсним у межах закордонного виборчого округу не допускається.

Центральна виборча комісія на своєму засіданні розглядає та приймає протоколи окружних виборчих комісій про підсумки голосування в межах територіального виборчого округу. Установлює результати голосування ЦВК, на основі вищезгаданих протоколів, не пізніше як на п'ятнадцятий день з дня виборів.

9) Встановлення результатів виборів народних депутатів України та їх офіційне оприлюднення.

Офіційне оприлюднення результатів виборів здійснюється ЦВК, яка не пізніше, як на п'ятий день з дня встановлення результатів виборів офіційно оприлюднює результати виборів народних депутатів України у газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр". Список обраних народних депутатів України публікується із зазначенням в алфавітному порядку їх прізвища, імені, по батькові, року народження, освіти, посади, місця роботи, місця проживання, партійності, суб'єкта висування.

Офіційне оприлюднення ЦВК результатів виборів депутатів є підставою для звільнення з роботи (посади), не сумісної з депутатським мандатом, та прийняття рішення про припинення дії іншого представницького мандата особи, обраної депутатом.

Процес голосування суворо регламентується нормативними актами і важливо забезпечити його чітке виконання. Для цього існує інститут спостерігачів. Спостерігачі складаються із представників кандидатів, партій, неурядових міжнародних організацій. Їх головне завдання – не допустити фальсифікацій, тиску на виборців, порушень при підрахунку голосів, своєчасність подання результатів.

10) Припинення діяльності виборчих комісій здійснюється відповідно до законодавчих актів.

Висновки. Загалом вибори це складна сукупність суспільних відносин, яку можна уявити у вигляді змінних у часі стадій єдиного процесу, який повинен бути строго регламентованим, щоб не допустити зловживань з боку осіб, які прагнуть влади.

У цілому дотримання всіх норм та принципів виборчого процесу забезпечує адекватне вираження політичної волі народу.

Запитання для самоперевірки

1. Що являє собою виборча система та які її принципи? Чому виборча система є інструментом утвердження демократії?
2. Чим характеризується пропорційна і мажоритарна виборчі системи?

3. Яка мета виборчої кампанії і чим вона відрізняється від виборчого процесу?
4. Які основні етапи виборчого процесу і чому полягає їх зміст?
5. Які існують моделі поведінки виборців?

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомтесь з виборчим правом США і Франції. Знайдіть спільні та відмінні риси.
2. Проаналізуйте Закон України «Про вибори народних депутатів» і визначте рівень його виконання.
3. Побудуйте модель своєї виборчої поведінки на майбутніх виборах народних депутатів.

Рекомендована література

1. Бабкіна О. В. Політологія : навчальний посібник / О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – Київ : ВЦ, 2006. – 568 с.
2. Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб. 7-ме вид., перероб. і доп. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар – Київ, 2008. — 415 с.
3. Закон України «Про вибори народних депутатів України». – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
4. Закон України «Про вибори Президента України». – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14>
5. Закон України «Про місцеві вибори». – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
6. Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. – Київ : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. – 406 с.
7. Політологія : підручник / за ред.. М. М. Вегеша. – Київ : Знання, 2008. – 384 с.
8. Кравченко В. І. Політологія: конспект лекцій для студентів. / В. І. Кравченко, І. Ю. Робак, А. А. Громов – Харків : ХНМУ, 2012. – 137 с.
9. Центральна виборча комісія. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/>
10. Юрій М. Ф. Політологія : підручник / М. Ф. Юрій. – Київ : Дакор, 2006. – 416 с.

РОЗДІЛ 16. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

16.1. Політична еліта: загальна характеристика, функції, типологія і основні теорії.

16.2. Політичне лідерство: природа, функції, типи, види і основні теорії.

16.3. Сучасна політична еліта України, її відмінні риси та особливості формування

16.4. Політичні конфлікти як різновид соціальних конфліктів. Причини, структура, функції і типологія політичних конфліктів.

16.5. Шляхи і способи регулювання політичних конфліктів та управління ними.

16.1. Політична еліта: загальна характеристика, функції, типологія і основні теорії

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями, - *еліта* (від франц. elite - краще, добірне, вибране). Найпоширенішими підходами до пояснення феномену політичних еліт у політології є ціннісний і функціональний.

Ціннісний підхід, започаткований **В. Парето**, пояснює існування еліти наявністю у належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми.

Функціональний або організаційний підхід започаткували **Г. Моска і Р. Міхельс**. Він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Закон поділу праці вимагає професійного заняття управлінською працею як необхідної умови її ефективності. Еліта внутрішньо диференційована і має складну структуру, яку складають різні типи й види еліт, що дає право говорити про неї у

множині. Виокремлення елементів структури політичної еліти, її поділ на типи й види можуть здійснюватись за різними ознаками.

Найбільш загальними з них є місце в політичній системі та обсяг владних повноважень.

За місцем у політичній системі еліта поділяється на правлячу і неправляча (контреліту).

До *правлячої еліти* належать усі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством, а до *контреліти* - такі особи, які наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. Контрелітою може виступати політична опозиція, що прагне послабити владу правлячої еліти і взяти на себе частину її повноважень.

Серед причин занепаду правлячої еліти **В. Парето** називає війну і диференційовану здатність до відтворення потомства. Війна звичайно знищує більш значну частину еліти, порівняно з населенням у цілому, а елітарні сім'ї виявляють тенденцію до вимирання, бо в них зазвичай менше дітей, ніж у решти населення.

Закон циркуляції еліт не дозволяє занепадаючій старій еліті привести до занепаду все суспільство. Коли процеси занепаду правлячої еліти й кількісного зростання контреліти набувають широких масштабів, контреліта за допомогою мас витісняє стару еліту і стає правлячою. Це "*масова циркуляція еліти*", або *революція*. У процесі революції багатьох представників старої еліти знищують, ув'язнюють, висилають або опускають до найнижчого соціального рівня. Інші представники старої еліти рятуються, зраджуючи свій клас. Нерідко вони займають провідні позиції в революційному русі.

За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяються на *традиційні і сучасні*.

Влада *традиційних еліт* спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військову доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, воєнна еліта, релігійні ієрархи і т. п..

Влада *сучасних еліт* базується на сучасних цінностях, до яких належать, зокрема, промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін.

Відповідно, до сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції,

мистецтв тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість істотно впливати на прийняття політичних рішень.

За обсягом владних повноважень поділяються на вищі, середні і адміністративні.

Чітких критеріїв поділу немає. Вважається, що до *вищої еліти* належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники - глава держави, голова парламенту, прем'єр-міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади (безпосереднє оточення глави держави, голови парламенту, прем'єр-міністра, керівники центральних органів виконавчої влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті). У кількісному відношенні вища еліта складає в країні 100-200 осіб. Опосередкованим показником належності до неї є відомість. Це особи, які відомі як ті, хто приймає рішення.

Середня політична еліта формується з великої кількості виборних посадових осіб. Це члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних груп інтересів тощо. В її середовищі є своя досить значна диференціація. Об'єднує представників середньої політичної еліти те, що вони є виборними, а не призначуваними особами.

Адміністративну еліту складає вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.

За змістом діяльності і функцій політична еліта поділяється на *партійну, воєнну, адміністративну та ідеологічну*.

За способом формування еліти поділяються на *закриті й відкриті* (система гільдій і антрепренерська системи). Розрізняються вони залежно від того, хто, як і з кого здійснює відбір, якими є порядок і критерії відбору, наскільки широке коло селекторату, тобто тих, хто відбирає, та якими мотивами керуються під час відбору.

Формування еліти системою гільдій (від нім. корпорація, об'єднання) характеризується закритістю, відбором претендентів на більш високі посади головним чином із нижчих прошарків самої еліти, поступовим і повільним просуванням по службі.

Антрепренерська система (від франц. *підприємець*) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями для

представників будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі за невеликої кількості формальних вимог широким колом селекторату, яким можуть виступати всі виборці країни. Першорядне значення у відборі відіграють особистісні якості кандидата, особливо його індивідуальна активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, захопити її цікавими ідеями, пропозиціями і програмами. Головним засобом відбору до еліти в антрепренерській системі є вибори.

Обидві системи відбору еліт у чистому вигляді трапляються досить рідко. В цілому система гільдій переважає в авторитарних і тоталітарних політичних режимах, а антрепренерська система - в демократичних державах, при чому кожна з них має свої переваги й недоліки.

Залежно від *масштабів діяльності* політичні еліти поділяються на *загальнонаціональну та регіональні*.

Регіональні політичні еліти відіграють особливо важливу роль у федеративних державах, де організація влади в суб'єктах федерації, як правило, повторює організацію влади в державі в цілому. В унітарних державах до регіональних політичних еліт належать керівний склад органів державного управління вищих адміністративно-територіальних одиниць, депутати органів місцевого самоврядування цих одиниць. Окремі еліти формуються в автономних утвореннях.

Оригінальну типологію політичних еліт запропонував **В. Парето**. Залежно від стилю правління є еліта "*левів*" та еліта "*лисів*".

До першої належать консервативно налаштовані прихильники силових методів правління, які виступають проти радикальних суспільних змін. До другої - люди динамічні, майстри обману й політичних комбінацій, прихильники радикальних перетворень у суспільстві, які під час їх здійснення спираються не на силу, а на переконання. В умовах політичної стабільності переважають керівники - "леви". Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти "лисів".

Функції політичної еліти переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. Головними *функціями політичної системи* є

- *політичне цілепокладання* - розробка стратегії і тактики розвитку суспільства, визначення політичної програми дій. Ця

функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти;

- *владно-політична інтеграція суспільства* – забезпечення цілісності і єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі виникнення;

- *регулювання режиму соціально-політичної діяльності* - прийняття політичних рішень, спрямованих на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійсненні розподілу і перерозподілу матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів.

Через політичну еліту реалізується також вираження і представництво в політичній системі суспільства соціальних інтересів. Еліта виступає теж тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами, тобто реалізує комунікативну функцію.

Теорії еліт багатоманітні. Одну групу серед них становлять концепції еліти **I. Моски**, **В. Парето** і **Р. Міхельса**, які належать до так званої *макіавеллістської школи*, другу - засновані на *ціннісному підході концепції демократичного елітизму*, або (в контексті теорії демократії) елітарної демократії (концепції конкуруючих еліт **Й. Шумпетера** і вертикальної демократії **Дж. Сарторі**, а також відкритості еліти **Г. Лассуела**, рухливих еліт **Н. Боббіо** і рівних можливостей **К. Манхейма**).

Макіавеллістська школа склалася наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. як критична переоцінка досвіду представницького правління й ліберально-демократичних цінностей. Її представниками були італійські соціологи **Гаetano Моска** (1858-1941) і **Вільфредо Парето** (1848-1923), а також німецький соціолог **Роберт Міхельс** (1876-1936).

Г. Моска виклав свої погляди на еліту у праці "Основи політичної науки" (1896), яка була перекладена англійською мовою й видана під назвою "Пануючий клас" (1939). Головна ідея цієї праці полягає в тому, що в усіх суспільствах існують два класи: клас, який управляє, і клас, яким управляють. Перший клас завжди складає незначну меншість суспільства. Він здійснює всі політичні функції, монополізує владу й користується притаманними їй привілеями, тоді як другий клас значно численніший управляється й регулюється

першим. Влада завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості. Коли вона переходить з одних рук в інші, то завжди переходить від однієї меншості до іншої, але ніколи - від меншості до більшості. Вчений вважав, що найважливішою здатністю меншості є здатність до управління іншими людьми, а також матеріальне, моральне та інтелектуальне переважання над ними. **Г. Моска** виокремив дві тенденції у розвитку політичного класу, який пізніше назвав *аристократичною і демократичною*. *Аристократична тенденція* проявляється у прагненні політичного класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично - шляхом відтворення на власній основі, а демократична - в оновленні складу політичного класу за рахунок найбільш здібних до управління, активних представників нижчих верств суспільства.

Переважання аристократичної тенденції веде до закриття і кристалізації політичного класу, його виродження, що, в свою чергу, призводить до суспільного застою та активізує боротьбу нових соціальних сил за здобуття панівних позицій у суспільстві. Переважання демократичної тенденції упереджує дегенерацію пануючого класу, робить його здатним до ефективного керівництва суспільством. Найбільш бажаною для суспільства є рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями, бо вона забезпечує як наступництво і стабільність у керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва.

В. Парето свої погляди виклав у праці "*Трактат із загальної соціології*" (1916). Він виходив з того, що суспільством завжди правила й повинна правити *вибрана, наділена особливими соціальними та психологічними властивостями меншість - еліта*, її складають індивіди, які вирізняються високими показниками в тій чи іншій сфері діяльності, посідають найвище місце на шкалі таких соціальних цінностей, як влада, багатство чи знання. **В. Парето** поділяє *еліту* на *правлячу і неправлячу* - контреліту. *Правляча еліта* це всі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством. *Неправляча* або **контреліта** - це люди, які наділені характерними для еліти психологічними властивостями, але внаслідок свого соціального статусу і різного роду бар'єрів не мають доступу до управління.

Соціальна рівновага потребує постійного оновлення складуправлячої еліти шляхом введення до неї індивідів з елітарними властивостями з нижчих верств суспільства і вилучення тих, хто

таких властивостей не має. Однак це не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок особам з неелітарними індивідуальними властивостями. У результаті погіршується якісний склад правлячої еліти, вона вироджується, що спонукає кількісно зростаючу контреліту до боротьби за владу.

Остання скидає правлячу еліту і встановлює власне панування. Так відбувається зміна правлячих еліт, яку **В. Парето** назвав "**законом циркуляції еліт**". За **В. Парето**, існують два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного: еліта "**левів**" та еліта "**лисів**". Кожен тип еліти має певні переваги на тому чи іншому етапі суспільного розвитку, та з часом вони перестають відповідати потребам керівництва суспільством. Еліта вироджується й відповідно до закону циркуляції еліт поступається місцем контреліті, яка за допомогою мобілізованих нею невдоволених мас встановлює своє політичне панування. Маса від такої зміни еліт нічого не виграють і залишаються об'єктом панування та експлуатації. Тому **В. Парето** зробив песимістичний висновок щодо "масової циркуляції еліти або просто революції" і стосовно демократії.

Роберт Міхельс (1876-1936) причини елітарності вбачав у організаційній структурі суспільства. У праці "**До соціології партійності в сучасній демократії**" (1911) він доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій, а керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формулює програми, готує вибори і управляє фінансами тощо.

Ця меншість поступово виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища

Так з необхідністю "**залізного закону олігархічних тенденцій**" в організаціях і суспільстві в цілому виокремлюється **керівна меншість - еліта**. Будь-яким, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна елітарна група. Демократія як

безпосередня влада має неможлива суто технічно й недоцільна з огляду на некомпетентність мас і їх байдуже ставлення до політики.

Р. Міхельс заперечував закон циркуляції еліт, вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес - збереження свого панівного становища. Хоча між представниками еліти й точиться неперервна боротьба, для мас вона є прихованою. А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на *еліту як панівну привілейовану касту і маси як "демократичну декорацію"*.

Друга школа, заснована на **ціннісному підході**, склалася у США, досить поширена в суспільній і особливо індивідуальній свідомості. Пов'язано це з тим, що людині важко дається сприйняття еліти поза нею самою, але імponує усвідомлення власної належності до еліти. Найбільш дискусійними є *концепції конкуруючих еліт Йозефа Шумпетера і вертикальної демократії Джованні Сарторі*.

Й. Шумпетер виходив з того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна. Він вважав, що **демократія** - "це такий інституційний устрій прийняття політичних рішень, за якого індивіди набувають влади шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців". *Суть демократії* полягає в здобутті влади елітами шляхом конкуренції. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерна риса якого - конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу, а значення електорату обмежується участю в оновленні та зміні еліти.

На думку *Д. Сарторі*, демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У *горизонтальному вимірі* вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу. У *вертикальному вимірі* демократія визнає рівність як *рівність можливостей*, ґрунтується на принципі свободи й означає владу *множинних конкуруючих меншин, або поліархію*. Особа не тому виявляється нагорі, що наділена владою, а навпаки: вона наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Критерій заслуги створює ціннісну опору для представницької демократії.

Автори концепцій **множинності (плюралізму) еліт** заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з

них обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя. Множинність еліт визначається суспільним поділом праці та багатоманітністю соціальної структури суспільства. Кожна з багатьох базисних соціальних груп - етнічних, демографічних, професійних, регіональних та інших - формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності і активно впливає на розвиток групи.

Відмінності між елітою і масою досить умовні. Вони ґрунтуються головним чином на неоднаковій зацікавленості у прийнятті рішень. У демократичній державі громадяни вільно можуть входити до складу еліти, причому доступ туди відкривають не тільки багатство й високий соціальний статус, а передусім особисті здібності, знання і активність.

Влада розпорошена між багатоманітними суспільними групами та інститутами, які шляхом прямої участі або тиску можуть впливати на прийняття політичних рішень у своїх інтересах. За таких умов головними суб'єктами *політики є не еліти, а групи інтересів*. До того ж існує *конкуренція еліт*, яка відображає економічну й політичну конкуренцію в суспільстві. Конкуренція еліт також робить можливою підзвітність еліт масам, упереджує формування єдиної пануючої елітарної групи.

Хоча ці концепції є досить привабливими для сприйняття, в дійсності існує принципова відмінність між впливом у суспільстві політичної еліти, яка ґрунтується на правових нормах і силі державного примусу й пов'язана з розподілом ресурсів і цінностей, і інтелектуальної еліти, яка користується засобами ідейного впливу й залежить від політичної еліти. Крім того, найбільше привілеїв має саме політична еліта, бо вона встановлює їх сама для себе. Дещо від неї перепадає представникам інших еліт, зокрема економічній та інтелектуальній, які матеріально та ідейно забезпечують її панування.

16.2. Політичне лідерство: природа, функції, типи, види і основні теорії.

Політологія розглядає *лідерство* як феномен політичного життя суспільства, досліджує його місце в системі владних відносин, механізми формування і функціонування, а також розробляє практичні рекомендації.

Лідер може бути визначений як особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства. Відповідно *лідерство* визначається як один із механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка приймає і підтримує його дії. **Політичний лідер** може бути визначений як авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних цілей. Вплив лідера має бути постійним і здійснюватися на все оточення лідера. Політичного лідера відрізняє явна перевага у впливі порівняно з впливом інших осіб, він спирається на його авторитет або принаймні на визнання правомірності його керівництва.

Існує кілька підходів до пояснення *природи політичного лідерства*:

- *структурно-функціональний підход* розглядає лідерство як управлінський статус, тобто становище в суспільстві, пов'язане з прийняттям владних рішень, організацією колективних дій;

- *теорія політичного менеджменту і маркетингу* розглядає лідерство як своєрідне підприємництво, здійснюване на політичному ринку, коли лідер в обмін на керівну посаду пропонує виборцям специфічний товар - програму, способи вирішення тих чи інших суспільних проблем, конкуруючи з іншими претендентами на лідерство.

Є кілька концепцій *витоків політичного лідерства*:

1. Концепція рис склалася на основі аналізу ролі видатних осіб в історії. Згідно з нею лідерство є результатом наявності у лідера певних психологічних і соціальних рис (гострий розум, тверда воля, енергійність, компетентність, організаторські та ораторські здібності, готовність брати на себе відповідальність і т. п.).

2. Відповідно до ситуативної концепції причина лідерства полягає не в індивіді та притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин. Обставини визначають вибір лідера та його поведінку. Позиції і дії лідера, прийнятні в одних ситуаціях, є непридатними для інших ситуацій.

3. Концепція визначальної ролі послідовників (конституентів) трактує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками. Феномен лідерства пояснюється наявністю у лідера послідовників, а в ширшому плані - конституентів, тобто всіх

суб'єктів політики, які взаємодіють з одним лідером і впливають на нього: активістів, прихильників, виборців тощо. Відносини між лідером і конститuentами виступають у вигляді ряду взаємопов'язаних ланок: конститuentи - послідовники - активісти - лідер. В демократичних державах претенденти на лідерство можуть розраховувати на успіх лише у разі збігу їхнього іміджу з очікуваннями широкого загалу - конститuentів.

4. Психологічна концепція лідерства доводить, що в основі суспільного життя лежить людська психіка. Вона є керівною і визначальною щодо інших явищ людського буття. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолюбною істотою, прагне до панування над іншими людьми, її дії визначаються волею до влади (**Ф. Ніцше**), підсвідомими сексуальними інстинктами (**З. Фрейд**) або іншими психічними мотивами. Слідом за З. Фрейдом деякі дослідники вважають лідерство виявом невротичного стану особи лідера і навіть певним видом божевілля.

Лідери є в основному людьми з підвищеною самооцінкою. Для багатьох із них характерне відчуття необхідності власного керівництва іншими людьми. Вони прагнуть завжди бути попереду, брати на себе функції лідерства з власної ініціативи. Значно рідше роль лідера делегується їм оточенням. Лідерами є не мислителі, а люди дії. Політичний лідер має відкинути будь-які сумніви, бути впевненим у собі, рішучим, не надавати особливого значення негативним наслідкам своїх дій тощо.

Функції політичного лідерства наступні:

- *вираження інтересів спільності людей*, на лідерство в якій лідер претендує. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільність - класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому. За будь-яких масштабів лідерства його конститuentи мають вбачати у лідері виразника власних інтересів, інакше та чи інша особа лідером не стане;

- *новаторська функція* означає, що для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником. Політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою;

- *інтегративна функція* політичного лідерства полягає в тому, що на основі запропонованої лідером програми відбувається інтеграція дій його конститuentів. В ідеалі програма лідера має передбачати задоволення інтересів і потреб кожної групи населення тієї чи іншої території. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди. Підтримка соціальної цілісності суспільства неможлива без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільностей;

- *організаторська, або прагматична, функція* лідерства полягає у втіленні цілей і завдань, які стоять перед суспільством і відображені у програмі лідера, в конкретні дії;

- *комунікативна функція* лідерства полягає в забезпеченні лідерами зв'язку як між масами й політичними інститутами, так і між іншими політичними інститутами, у тому числі між очолюваними вищими органами держави- парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів політики.

Класичною є **типологія** політичного лідерства **М. Вебера**, який виокремлює *три типи політичного лідерства* - традиційне, харизматичне й раціонально-легальне.

Традиційне лідерство ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницького і феодалного, суспільства. Влада традиційних лідерів - це насамперед влада аристократичної знаті.

Харизматичне лідерство ґрунтується на вірі в надзвичайні якості і здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово "*харизма*" означає "милість", "благодать", "божий дар". У період утвердження християнства ним характеризували проповідників, котрим приписували дар безпосереднього спілкування з Богом поза офіційними релігійними інституціями. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, недоступні іншим, а тому визнає його за правителя.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. Спонукальним мотивом до передання влади харизматичному лідерові є усвідомлення широкими масами, а також

значною частиною правлячої еліти нездатності наявних у країні представницьких інститутів вивести її з кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої цілі суспільного розвитку. Це викликає потребу в різкому посиленні впливу виконавчої влади і пошуку політичного лідера як месії, здатного вивести країну з глибокої й затяжної кризи.

Раціонально-легальне лідерство базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи та їх керівники - політичні лідери - обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.

В залежності від *змістовного смислу стилю політичної діяльності* віділяють наступні *типи політичного лідерства*:

цезаристський - зосередженням усієї повноти влади в руках лідера (як це було за правління Юлія Цезаря);

плутократичний - ґрунтується на багатстві і представляє інтереси найзаможніших суспільних верств;

популістський, який ґрунтується на популізмі, тобто на діяльності, спрямованій на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел:

професійний, де лідер-професіонал постіндустріального суспільства органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати оригінальні свої і сприймати чужі ідеї, високу моральність.

Залежно від характеру лідера, властивостей його конститuentів, зв'язку між лідером і його конститuentами та ситуації, в якій здійснюється лідерство американський політичний психолог М. Дж. Херманн виокремлює чотири образи лідерства:

- "прапороносця" (або великої людини) вирізняє власне бачення дійсності. У них є ідея, заради здійснення якої вони нерідко прагнуть змінити політичну систему. Такий лідер визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику;

- "служителя", образ якого засвоює політик, який прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці;

- "торговця", важливою рисою якого є здатність переконати. Завдяки їй конституенти "купають" його плани або ідеї, залучаються до їх здійснення. Особливого значення при цьому набувають здібності самого лідера і та стратегія, до якої він вдається, щоб домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.

- "пожежника", який "гасить пожежу", тобто реагує на ті проблеми, які навколишнє середовище пред'являє їм конституентам. Подібні лідери відгукуються на породжені ситуацією події і проблеми, їхні дії визначають насущні вимоги моменту.

Залежно від ставлення до існуючих суспільних порядків лідерів можна поділити *на консерваторів, реформаторів і революціонерів.*

За видами розрізняють *формальне і неформальне лідерство.* За масштабами лідерство може виявлятися на рівні групи, організації, соціальної спільності, населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці, регіону, країни в цілому.

16.3. Сучасна політична еліта України, її відмінні риси та особливості формування

Слід віддати політичній еліті України належне: за роки незалежності зроблено чимало. Українська держава відбулася в усіх формальних вимірах: незалежність, суверенітет і недоторканість кордонів України визнані світовою спільнотою; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об'єднань та організацій, укладені угоди про співробітництво з ЄС і НАТО. Вдалося врегулювати конфліктні ситуації, що набуття Україною без'ядерного статусу.

Конституція України проголосила нашу державу правовою, соціальною, демократичною. Є здобутки в трансформації економіки та впровадженні її ринкових засад: завершується процес приватизації, створено клас крупних власників, закладені основи середнього та малого підприємництва, формується ринкова інфраструктура в банківській, фінансовій та інших сферах економіки. Але високою виявилася соціальна ціна здобутого. За даними опитувань Центру Разумкова, переважна більшість громадян засвідчують, що в Україні не дотримуються права, гарантовані Конституцією - право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (90% опитаних); на охорону здоров'я (81%); на повагу гідності людини (79%); на працю та можливість цією працею заробляти на життя (79%); право на

соціальний захист (78%) та інші фундаментальні права. За підсумками 2002 р., до категорії бідних офіційно віднесено 28% населення, до злиденних - майже кожного шостого громадянина країни.

Політичні еліти після проголошення незалежності не змогли знайти консенсусу стосовно шляхів досягнення стратегічної мети. Націонал-патріотично налаштована еліта в переважній більшості не мала досвіду державного управління і зрештою зосередилася на ствердженні формальних ознак державності, включаючи топоніміку. Головним її гаслом було: "спочатку побудуємо незалежну Україну, а потім - займемося економікою, демократією, правами людини."

Значна частина лівої політичної еліти, на відміну від своїх колег із реформованих комуністичних партій країн Центральної Європи та Балтії, не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави та ринкової економіки, орієнтуючись на відновлення СРСР та соціалістичного ладу. Час було втрачено переважно на боротьбу різних політичних сил за владу, яка диктувалася переважно економічними інтересами та точилася навколо питання про те, яка група політичної еліти контролюватиме доступ до розподілу економічних і фінансових ресурсів країни і здійснюватиме приватизацію національного надбання.

В Україні не відбулася зміна "критичної маси" політичної еліти. Серед осіб, які протягом 1991-2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади в системі влади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради національної безпеки і оборони, глава адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської і комсомольської номенклатури радянських часів становили 73%, а серед осіб, які з 1995 р. займали (або займають) посади голів обласних державних адміністрацій - майже 80%. Що стосується її бюрократичної складової, то, за даними Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), 52% та 46% керівного складу місцевих і центральних органів влади України, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів.

Ті ж дані НІСД свідчать - дві третини української еліти (зокрема політичної) становлять особи, старші 50 років. Майже 87% походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Будучи вихідцями із сіл і невеликих міст, еліта є носієм традиційної культури, яка, поряд із позитивними для

сучасного урбанізованого суспільства рисами, містить і трайбалізм - "схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості", тобто містечковості, клановості та кумівства. Ця еліта потребує компенсації суспільного невизнання (і власних комплексів) через набуття зовнішніх, формальних ознак елітарності: відзнак, нагород, наукових ступенів і звань, купівлю "шляхетних" титулів. Ознакою респектабельності сучасної політичної еліти стала також її показова релігійність, яка не призводить до піднесення моралі.

Ще однією складовою політичної еліти України стали представники "нової буржуазії". Для неї українська державність була винятково бізнес-проект, можливістю участі в приватизації національного надбання, про патріотизм не йшлося. Відчутним був у формуванні нової еліти і кримінальний чинник.

У результаті склалася "гримуча суміш", симбіоз двох моралей: старої, компартійної, з її принципом схиляння перед вищими і зневагою до нижчих, та авантюрної моралі "нової буржуазії" з її зневагою до закону.

Така політична еліта виявила себе надзвичайно ефективною в досягненні власної мети. Про це виразно свідчить реалізований в Україні механізм приватизації. За експертними оцінками, за приватизаційні сертифікати було продано 47% великих і середніх підприємств, власниками яких на папері стали 18 млн. громадян. Вартість одного сертифікату коливалася в межах 2-10 долл. Реально сьогодні підприємства належать невеликій купці олігархів. Тобто майже половина промислового потенціалу п'ятдесятимільйонної європейської країни, що створювався протягом життя кількох поколінь, була через посередників продана "своїм людям" за вартість одного, правда, великого літака (до 180 млн. дол.).

Нова еліта відмінно виробляє стратегію для власного бізнесу, про що свідчить розрив у доходах невеликої групи наближених до влади олігархів, що контролює найбільш прибуткові підприємства, і більшості громадян. За офіційними даними, співвідношення рівнів добробуту 10% найбагатших і 10% найменш забезпечених громадян становить 7 до 1, тоді як прийнятним з точки зору суспільної стабільності є розрив у два з половиною рази менший.

Нинішня політична еліта України не користується суспільним визнанням, авторитетом та відчутною підтримкою з боку суспільства.

Рівень повної підтримки дій влади (як інститутів, так і персоналій) не перевищує 8-11%; лише 6% громадян засвідчують позитивне ставлення до нинішньої правлячої еліти України, більшість (53%) дотримуються протилежної думки, а майже кожен третій (30%) до правлячої еліти абсолютно байдужий.

Причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти - не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає, а двох останніх чинників в Україні поки що немає.

Політична еліта, яка представляє інтереси фінансово-промислових груп, насамперед, крупних, поставлена перед питанням: як гарантувати недоторканність бізнесу і власності як від переділу, так і надмірного втручання влади? Частина бізнес-еліти розуміє переваги правових гарантій над силовими і готова "грати за правилами", а політичної еліти - готова встановити ці правила.

Спостерігається також, хоч і слабка, але постійна тенденція до омолодження політичної еліти. До неї поступово інтегрується молодь, яка отримала освіту за кордоном, поділяє демократичні цінності, готова і здатна сприяти їх утвердженню в Україні.

Водночас влада дедалі меншою мірою гарантує досягнення винятково власних цілей політичної еліти. Про це свідчить та обставина, що правлячій еліті доводиться дедалі більших (у т.ч. фінансових) зусиль докладати для забезпечення потрібних результатів виборів - і певного разу може з'ясуватися, що результати не варті понесених витрат. Окремі представники політичної еліти, як правлячої, так і опозиційної, починають розуміти, що перегравати опонента у певному сенсі вигідніше не за рахунок підкупу колег і електорату та купівлі "брудних технологій", а за рахунок підвищення добробуту громадян.

Еволюції влади у напрямі врахування суспільних інтересів сприяє, хоч і повільна, але активізація опозиційних сил, діяльності неурядових організацій, незалежних та опозиційних ЗМІ.

16.4. Політичні конфлікти як різновид соціальних конфліктів. Причини, структура, функції і типологія політичних конфліктів

Взаємодія учасників політичного процесу нерідко пов'язана з виникненням між ним суперечностей різного ступеня напруженості, які нерідко переростають в стадію політичних конфліктів.

Конфлікт - невід'ємний атрибут політичного життя, політичного процесу. Найважливіші конфлікти між людьми і соціальними групами концентруються у сфері політики. Політика є не що інше, як сфера діяльності по дозволу і відтворюванню конфліктів.

Слово «конфлікт» увійшло до наукового ужитку з латині. В латинській мові слово *conflictus* означає «зіткнення». Про конфлікт - навіть не вживаючи це слово - писали ще стародавні мудреці. Так, **Геракліт** був одним з перших філософів, хто вказав на боротьбу протилежних сил як на загальний закон, діючий в природі і суспільстві. «Повинне знати, - писав він, - що війна загальноприйнята, що ворожнеча - звичайний порядок речей і що все виникає через ворожнечу...».

Інтерес до розробки загальної теорії конфлікту виник, перш за все, в соціології. В кінці ХІХ століття з'явилися роботи **Г.Спенсера**, **М.Вебера**, **Г.Гумпловича**, **Г.Зіммеля**. В них конфлікт розглядався в загальному плані, він не був спеціальним предметом дослідження. Соціологія конфлікту склалася як особливий, відносно самостійний напрям соціології лише до кінця 1950-х рр. завдяки працям **Р.Дарендорфа** (Німеччина) і **Л.Козера** (США).

Р.Дарендорф в своїй теорії соціального конфлікту, що отримала назву «конфліктної моделі суспільства», вважає, що:

- кожне суспільство змінюється в кожній своїй крапці, соціальні зміни всеосяжні;
- кожне суспільство суперечливо кожної миті, наповнено соціальними конфліктами;
- кожний елемент суспільства вносить свій внесок в його дезинтеграцію і зміну;
- кожне суспільство засновано на тому, що одні члени суспільства примушують до підкорення інших.

На думку **Р. Дарендорфа**, «хто уміє справитися з конфліктами шляхом їх визнання, той бере під свій контроль ритм історії. Хто упустиць цю можливість, одержує ритм собі в супротивники». Із його

точки зору, *соціальний конфлікт* - результат опору існуючим у всякому суспільстві відносинам панування і підкорення. Придушення конфлікту веде до його загострення, а «раціональна регуляція» - до «контрольованої еволюції».

Л.Козер в концепції «позитивно-функціонального конфлікту» визначає *соціальний конфлікт* як ідеологічне явище, що відображає устремління і відчуття соціальних груп або індивідів в боротьбі за об'єктивну мету: владу, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей і т.п. Під соціальним конфліктом він розуміє «боротьбу за цінності і претензії на певний статус, владу і ресурси, боротьбу, в якій метою супротивників є нейтралізація, нанесення збитку або знищення суперника».

Це найпоширеніше визначення конфлікту в західній соціології і політології. **Л.Козер** в своїй роботі «Функції соціальних конфліктів» підкреслював, що конфлікт несе не тільки деструктивні функції, в ньому закладений великий позитивний потенціал.

А.Здравомислов, аналізуючи традиції проблематики конфліктів, виходить із того, що *політичний конфлікт* - це постійно діюча форма боротьби за владу в конкретному суспільстві.

Глибоке розуміння ролі владного елемента в конфлікті виявив польський вчений **К.Полецький**: «Центральним поняттям теорії конфлікту є політична влада. Вона водночас виступає і причиною протиріч, і джерелом вірогідного конфлікту, а також основною сферою життя, в який відбуваються зміни внаслідок конфлікту». Основними джерелами конфліктів в суспільстві є розшарування суспільства, розділення його на соціальні і соціальні групи, прошарки, класи. *Предметом* політичного конфлікту є *влада*. Люди в своїй діяльності, знаходячись в контакті, будують певну систему взаємостосунків і взаємовпливу, а вона, у свою чергу, перетворюється на піраміду рівнів управління. Вершиною цієї піраміди і є політична влада.

Поняття політичного конфлікту позначає боротьбу одних суб'єктів з іншими за вплив в системі політичних відносин, доступ до ухвалення загальнозначущих рішень, розпорядження ресурсами - словом, за все те, що складає владу і політичне панування. Тобто *політичний конфлікт* - це зіткнення, протиставлення політичних суб'єктів, обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей і поглядів. Всі політичні конфлікти в суспільстві можна розділити на два основні вигляди: *горизонтальні і вертикальні*.

Горизонтальні політичні конфлікти – це такі, в яких боротьба за владу і владні повноваження ведеться в рамках існуючого ладу. Наприклад, між урядом і парламентом, різними політичними угрупованнями в правлячій еліті, державою і окремими суб'єктами політики (особою, групою, інститутом) і т.д. *Мета і причини* виникнення горизонтальних конфліктів - вдосконалення існуючої системи влади. Наприклад, часткове коректування політичного курсу; зміна лідерів або правлячої еліти, які не влаштовують виборців; збільшення або зменшення владних повноважень тих або інших суб'єктів політики і т.п.

Тоталітарний режим прагне не допустити жодних політичних конфліктів, а щоб утримувати «у своїх руках» урядовий апарат і народ, влада тримає їх у постійному страху влада бути покараними за будь-яку провину. В демократичній політичній системі горизонтальні політичні конфлікти інституалізовані і певною мірою запрограмовані. Більшість з цих конфліктів носить відкритий характер, наприклад, парламентські дебати, розпуск парламенту і призначення нових виборів, вотум недовір'я уряду, обіг в конституційний суд та ін.

У *вертикальних політичних конфліктах* конфронтація проходить по лінії «влада – суспільство». Різні соціальні прошарки, класи і етнічні групи в неоднорідній соціальній політичній структурі суспільства посідають різні позиції (статуси) і грають різні ролі. Ієрархічність статусно-ролевої структури нерівний доступ до ресурсів і влади породжують політичні конфлікти на всіх рівнях вертикалі «влада - суспільство».

Як *види політичних конфліктів* виділяють також: конфлікти цінностей і конфлікти інтересів.

Конфлікт цінностей виникає як зіткнення різних ціннісних орієнтацій, тобто уявлень про саму політичну систему, політичний курс країни і правила політичної гри.

У *конфлікті інтересів* боротьба йде у сфері розподілу і перерозподілу різних ресурсів (влади, матеріальних благ, духовних цінностей та ін.).

Кожний конфлікт має свою *внутрішню структуру*, в якій зарубіжна конфліктологія виділяє наступні складові:

1. Конфліктну ситуацію, в якій дві або більше сил переслідують несумісну мету. При її аналізі важливо визначити, чи націлені сторони на боротьбу до остаточної перемоги, що припускає

знищення або повне підкорення супротивника, або їх мету обмежено отриманням певних матеріальних ресурсів, певного статусу.

2. Конфліктну установку, під якою розуміється орієнтація учасників конфлікту, їх очікування і взаємне сприйняття, характеризує психологічний аспект конфлікту.

3. Конфліктну поведінку, під якою розуміються дії, що робляться сторонами конфлікту один проти одного. Вони можуть бути насильницькі і ненасильницькі. Розрізняють *пряму і непрямую конфліктну поведінку*.

Політичні конфлікти можуть виконувати *негативні і позитивні функції*. Так, конфлікти великого масштабу та інтенсивності за відсутності процедур регулювання можуть викликати катастрофу, призвести до величезних втрат. Більш того, з появою ядерної зброї і засобів її доставки в результаті конфлікту можливо знищення людства.

Основні *позитивні функції конфлікту* полягають в наступному:

- вони сигналізують суспільству і владі про існуючі суперечності і стимулюють дії, здатні запобігти дестабілізації влади і дезінтеграції суспільства. Тому своєчасне виявлення і врегулювання конфліктів є істотним рівнем поступального розвитку суспільства.

- вони сприяють чіткому формуванню позицій учасників. Це сприяє раціоналізації і структуризації політичного процесу шляхом утворення союзів і коаліцій.

16.5. Шляхи і способи регулювання політичних конфліктів та управління ними

В політичній науці найбільшій увазі надають проблемі *врегулювання політичних конфліктів*. До речі, **Р.Дарендорф** вважає, що застосування терміну «*регулювання*» стосовно конфлікту набагато точніше, ніж терміну «*вирішення*». Поняття «*вирішення*» конфлікту вводить в оману, оскільки воно «відображає соціологічно помилкову ідеологію, згідно з якої повне усунення конфлікту можливе і бажано». Звичайно, в певному контексті можна використовувати також термін «*вирішення*» конфлікту.

Мирне врегулювання найбільш ймовірно:

- в умовах розвинутого законодавства,
- парламентаризму,
- системи політичних партій і т.д.,

- забезпечуючи консультації, переговори, дослідження можливих альтернатив і пошуки взаємоприйнятних рішень.

Врегулювання конфлікту - справа досить складна. Конфлікт з приводу цінностей, найважливіших життєвих установок відноситься до числа найбільш складно вирішуваних. Тут враховуються принципи, якими дуже важко, а часом і неможливо поступитися. Конфлікти з приводу матеріальних ресурсів піддаються врегулюванню з великим ефектом.

Управління конфліктом - врегулювання, розв'язання, придушення, а також ініціювання певних конфліктних ситуацій в інтересах суспільства в цілому чи окремих його суб'єктів. Вирішення конфлікту може йти різними шляхами. В більшості випадків має місце узгодження інтересів в процесі укладання компромісу, тобто угоді на основі взаємних поступок.

Політика складається з компромісів, політика - це «мистецтво можливого». Запобігти переростанню конфлікту в озброєну боротьбу, понизити його інтенсивність і гостроту, знайти варіанти його пом'якшення можна методом компромісу або консенсусу. Термін «консенсус» означає згоду, ухвалення учасниками політичного процесу солідарної позиції з тих або інших питань. На відміну від консенсусу *компроміс* має на увазі поступки (взаємні або односторонні) сторін, залучених в конфлікт з питань, що знаходяться в центрі протиборства. Досягнення консенсусу і компромісу в довгостроковому плані виступає формою вирішення політичного конфлікту.

Розвиток будь-якої політичної системи, процес політичного життя в цілому поєднують чергування конфліктів, компромісів і досягнення консенсусу його учасників. Безконфліктність може виступати показником відсутності розвитку, загнивання суспільства. Підвищена гострота конфліктів звичайно є симптомом кризи політичної системи, появи на політичній арені сил, що тяжіють до її руйнування, політичного перевороту або революції.

Заслуговує на увагу проблема вибору оптимальної процедури для вирішення конфлікту.

Існують і спеціальні конфліктологічні процедури:

- парламентські дебати,
- узгоджувальні комісії,
- громадський та арбітражний суди,
- адміністративний процес,

- кримінальне судочинство,
- конституційний суд.

Висновки. Політична еліта - це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, зв'язаних з використанням влади. *Лідерство* визначається як один із механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка приймає і підтримує його дії. *Конфлікт* - це повсюдне явище. Кожне суспільство, кожна соціальна група, соціальна спільність в тому або іншому ступені схильні конфліктам. Політичний конфлікт - це зіткнення двох або більш різноспрямованих політичних сил з метою реалізації своїх інтересів в умовах протидії і перерозподілу ресурсів.

Запитання для самоперевірки

1. Що являє собою політична еліта? Які її функції та види?
2. Що таке політичне лідерство? Яку роль воно відіграє у політичному житті?
3. Які типи і образи лідерів ви знаєте?
4. Які специфічні риси властиві українській еліті?
5. Дайте визначення поняття «правляча еліта». Схарактеризуйте правлячу еліту сучасної України.
6. У чому специфіка політичного конфлікту? Чим розрізняються конфлікти цінностей і інтересів?
7. Що являє собою компроміс як стиль конфліктної поведінки?
8. Чому в природі політичного лідерства провідна роль належить формальному лідерству, а не неформальному?

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте наукову літературу і винайдіть приклади міжетнічних конфліктів та шляхів їх вирішення.
2. Знайдіть наукову статтю, в якій розкриваються проблеми формування політичної еліти в країні, та напишіть рецензію до неї.

3. Наведіть приклади з вітчизняної і світової історії урядової, парламентської й конституційної криз.

Рекомендована література

1. Дробінка І.Г. Політологія: навч. посіб. / Дробінка І.Г., Т.М. Кришталь, Ю.В. Підгорецький. – К.: ЦНЛ, 2007. – 292 с.
2. Політологія : Навчально-методичний комплекс. За ред. Ф.М. Кирилюка, А.Є. Конверського, В.Ф. Білик. – К. : Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – 2004. – 697 с.
3. Політологія: Академічний курс: Підручник / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В.С.Журавський та ін. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520с. Рудич Ф.М. Політологія : Підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
4. Юрій М. Ф. Політологія [Текст]: підручник : [рек. МОН України як підручник для студ. ВНЗ] / М.Ф. Юрій; [рец. О.В. Добржанський, В. В. Павловський]. – К.: Дакор; КНТ, 2006. – 414 с.

РОЗДІЛ 17. ПРИКЛАДНА ПОЛІТОЛОГІЯ. ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ І ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ. ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

17.1. Прикладна політологія. Соціальне призначення прикладної політології. Предмет і методи, суб'єкти і об'єкти прикладної політології.

17.2. Поняття, функції і види політичного маркетингу. Складові політичного маркетингу.

17.3. Поняття, функції та види політичного менеджменту. Політичне рішення, процедура його прийняття, етапи, принципи, наслідки.

17.4. Політичні технології: їх загальна характеристика і види. Маніпулятивні політичні технології. Мас-медіа як суб'єкт політичних технологій.

17.5. Політична мімікрія та її роль у боротьбі за владу та виборців.

17.1. Прикладна політологія. Соціальне призначення прикладної політології. Предмет і методи, суб'єкти і об'єкти прикладної політології

Цінність будь-якої науки визначається не тільки рівнем її теоретичних узагальнень, але і сферою застосування таких узагальнень, практичною реалізацією наукових досягнень для всього суспільства. Політологія у цьому сенсі не є виключенням, оскільки являє собою не тільки теоретичну, але і прикладну політологію. Сфера застосування прикладної політології досить різноманітна і цікава.

Прикладна політологія – це галузь політичної науки, що досліджує конкретні політичні ситуації з метою отримання певної інформації для зацікавлених осіб, розробки політичних прогнозів, практичних політичних рекомендацій, що слугують основою підвищення ефективності діяльності таких осіб.

Відповідно, кінцевий результат прикладної політології – не абстрактні узагальнення і теоретичні положення, що однотипно застосовуються для характеристики політичних явищ, а конкретні практичні поради і рекомендації конкретним учасникам політичного процесу, доведення переваг визначених способів і прийомів дій, важливі параметри й описи стану і характеру політичних подій, короткострокові прогнози розвитку ситуації у визначених сферах життя [1].

Найбільш важливими *функціями прикладної політології* можна вважати наступні:

- *політичний менеджмент* – розробка, підготовка, прийняття, реалізація політичних рішень;
- *політичний маркетинг* – дослідження політичного ринку та інформаційний вплив на його формування;
- *політичне прогнозування* – аналіз існуючої політичної ситуації та формування тенденцій їх розвитку на перспективу.

Оскільки прикладна політологія носить більш конкретизований характер порівняно із теоретичною політологією, відповідно ***предметом прикладної політології*** можна вважати конкретну політичну ситуацію в системі її взаємозв'язків і взаємовідносин.

Відповідно до цього, результатом функціонування практичної політології можуть бути :

- практичні поради і рекомендації конкретним учасникам політичного процесу;
- докази переваг певних способів і прийомів політичних дій;
- прогнози розвитку політичних ситуацій.

Вважається, що прикладні політичні дослідження, як правило, пов'язані з такими сторонами політичної дійсності, які характеризуються практичною значимістю для реалізації загальнодержавної політики. А *найбільш важливіша сфера застосування* результатів досліджень прикладної політології – визначення шляхів попередження чи вирішення соціальних конфліктів, а також досягнення необхідного суспільству політичного консенсусу.

Крім того, важливими сферами застосування прикладної політології можна вважати [2]:

- розробку політичних програм, що мають сталу практичну значимість для держави: освіта, охорона здоров'я, соціальна, економічна, оборонна політика;
- проведення виборчих компаній: рекомендації з приводу характеру фінансування, вироблення найбільш важливих тем для здійснення передвиборчої боротьби, створення політичного іміджу тощо;
- визначення шляхів попередження чи вирішення соціальних конфліктів і досягнення необхідного суспільного консенсусу;
- вироблення і прийняття політичних рішень, розробку критеріїв політично значущих суспільних проблем, альтернатив по їх

вирішенню, заходів з нейтралізації політичних опонентів;

- ведення політичних переговорів, визначення прийомів і способів взаємодії сторін.

Практика свідчить, що однією з найбільш розповсюджених сфер застосування прикладної політології є проведення виборчих компаній, а також вироблення і ухвалення політичних рішень.

Прикладна політологія має унікальне соціальне призначення, оскільки є складовою частиною і специфічним рівнем загальної політичної науки, який безпосередньо зосереджений на вирішенні конкретних політичних задач. Її призначення полягає у формулюванні конкретних рекомендацій і науково обґрунтованих прогнозів певним політичним суб'єктам з метою підвищення ефективності їх політичної діяльності. Відповідно до цього, більш важливу роль відіграють не просто загальнотеоретичні наробки, а специфічні прийоми політичного аналізу та конкретні методи прийняття політичних рішень, засновані на більш конкретному практично-адаптивному використанні. На допомогу цьому приходять також спостереження за конкретними політичними фактами і подіями, відслідковування конкретних політичних ситуацій, довгострокових наслідків тих чи інших політичних рішень.

Методологія прикладної політології досить різноманітна. Зокрема, досить розповсюдженими загальнонауковими методами можна вважати такі, як: спостереження, контент-аналіз, опитування, узагальнення, систематизація, порівняння, математичні та статистичні методи, моделювання.

Спостереження явищ і процесів у формі констатації фактів застосовується як інструмент відслідковування конкретних політичних подій, їх довгострокових наслідків, результатів реалізації політичних рішень тощо. Дослідник ніби «поринає» у вирій політичних подій, спостерігає за ними, формує логічні та хронологічні послідовності, робить відповідні висновки.

Контент-аналіз передбачає цілеспрямоване дослідження певних фактів на основі підтверджувальних документів (конституції, нормативно-правових актів, кодексів, програм, інструкцій, положень тощо) або інших безпосередніх носіїв політичної інформації (книг, періодики, аудіо- та відеопродукції, плакатів, біг-бордів, агітаційних та пропагандистських листівок тощо). Цей метод спирається на широке застосування комп'ютерних технологій, що дозволяє в результаті обробки інформації отримувати узагальнені цифрові дані

про стан об'єкту дослідження.

У прикладній політології досить часто використовується метод *опитування* прямих чи опосередкованих учасників політичних подій, кваліфікованих експертів, здатних дати професіональний аналіз політичної ситуації.

Узагальнення та систематизація політичної інформації можуть здійснюватися через інтерв'ювання окремих громадян шляхом проведення масових анкетних чи інших опитувань.

Можливість широкого застосування *математичних та статистичних* методів дозволяє переводити якісну інформацію в кількісну, тобто на мову цифр (динамічних і структурних зрушень, індексів, трендів, кореляцій тощо). Їх широке використання підвищує достовірність аналітичних даних та наукову обґрунтованість політичних прогнозів.

Останніми роками стали досить популярними методи *моделювання*, зокрема, імітація та конструювання політичної ситуації, що з використанням побудованих моделей дозволяє визначити конкретні плани дій політичних суб'єктів, уточнити характер їх поведінки і взаємовідносин між ними.

У прикладній політології застосовуються і *спеціальні методи* дослідження, а саме: факторний, матричний, бібліографічний та біографічний аналізи, конфігуративні дослідження тощо. За їх допомогою досліджується поведінка політичних лідерів, їх типова реакція в стабільних та нестабільних умовах, їх дії, вчинки, ознаки політичних поглядів і т.п.

Об'єкти прикладної політології дещо інші, ніж теоретичної. Так, канадський вчений-політолог *Л. Пал* вважає, що прикладні теоретичні дослідження спрямовані на вивчення різних елементів політичного процесу, серед яких він виділяє детермінанти тих чи інших політичних дій, їх зміст і результати [3]. Відповідно, *об'єктами прикладної політології* можна вважати економіку, культуру, політичні партії, суспільну думку, групи інтересів, цілі задачі політичного процесу, способи їх досягнення, політичні результати, політичні наслідки і т.п. Теоретична політологія посвоїй більшості зосереджується на відносинах між політичними детермінантами у змісті політики, в той час як прикладна досліджує відносини між змістом і результатами такої політики.

Суб'єктами теоретичної політології прийнято вважати в першу чергу великі політичні інститути та їх учасників. *Прямими*

суб'єктами ж прикладної політології виступають здебільшого центри аналітичних досліджень, незалежні експерти та політологи, функціонуючі незалежні організації, працівники державних політичних інститутів, що працюють у напрямку прикладних політичних досліджень. Можна виділити також *непрямих* суб'єктів прикладної політології, під якими варто розуміти політичних замовників, на яких спрямована діяльність прямих суб'єктів, проте які безпосередньо не беруть участі у прямих політичних дослідженнях, але задають їх межі і напрямок. Такими замовниками можуть бути особи, що ухвалюють політичні рішення та є зацікавленими в отриманні якісних порад з гостро актуальних політичних проблем.

17.2. Поняття, функції і види політичного маркетингу. Складові політичного маркетингу

Політичний маркетинг, як уже зазначалося в попередньому питанні, поряд із політичним менеджментом та політичним прогнозуванням є найбільш важливими аспектами прикладної політології. Саме у них реалізуються політичні процеси, пов'язані з аналізом суспільно-політичних ситуацій, формуванням політичних стратегій і тактик впливу на настрої та поведінку електорату, форми і методи здійснення виборчих компаній, формування органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

В найбільш загальному розумінні *маркетинг* (від англійського market — ринок, збут) означає систему способів, методів, прийомів, інструментів для ефективного управління збутом певного продукту, регулювання ринкових процесів та відносин, формування ринкової кон'юнктури та визначення закономірностей розвитку ринку. Тобто це основна діяльність у сфері ринкових взаємовідносин по просуванню продукту від виробника до споживача. Як не дивно це звучить, політична діяльність в країні також спрямована на регулювання відносин на специфічному ринку, яким виступає ринок влади, отримання впливу на процеси, що на ньому відбуваються, та утримання контролю над цими процесами. Специфічним товаром на такому ринку може виступати та чи інша політика, а споживачами — електорат.

Тож *політичний маркетинг* можемо визначити як *сукупність форм і методів дослідження та впровадження в політичну практику тих чи тих настанов суспільної свідомості з метою здійснення*

контролю над ринком влади, тобто діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки громадян щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей.

Основним змістом політичного маркетингу виступає дослідження існуючої та формування бажаної суспільно-громадської думки щодо іміджу того чи іншого політика (-ків) або політичної організації. А виходячи із різноманітності існуючих політичних суб'єктів і об'єктів, можна виокремити політичний маркетинг політичних лідерів, політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, а також ідей, програм, концепцій, доктрин тощо.

Основними функціями політичного маркетингу є такі:

- дослідження політичної думки, тобто вивчення уявлення людей про політику, політичну організацію, політичну ідею і т.п.;
- визначення характеристик такого образу, який би ідеальним чином задовольнив потреби електорату з позиції формування масової свідомості;
- планування і практична реалізація конкурентоздатної програми дій, розрахованої на задоволення потреб електорату та активну підтримку певного політичного лідера чи політичної організації.

Головними складовими політичного маркетингу є: дослідження політичного ринку, політична інженерія та політичне рекламування (рис. 1).

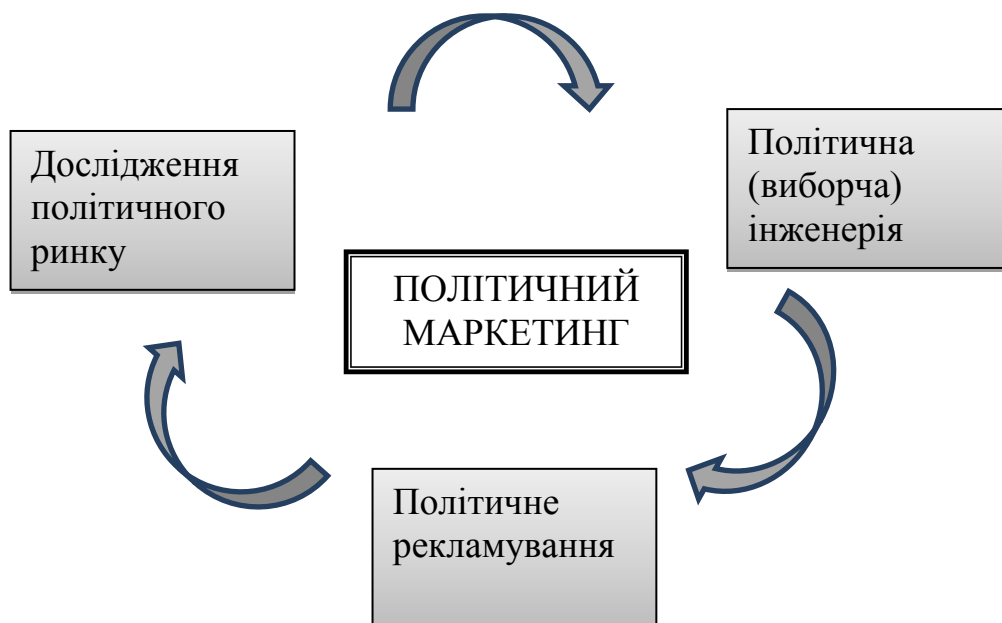

Рис. 1. Складові елементи політичного маркетингу
Зупинимося на цих складових більш детально.

Дослідження політичного ринку передбачає вивчення особливостей функціонування ринку влади в суспільстві: аналіз політичної культури суспільства, рівня розвитку політичних структур, банку даних політичних лідерів (тобто політичної та владної еліти), і, звичайно, настанов суспільної свідомості.

Якщо перші три чинники можна дослідити за допомогою традиційних методів політичного аналізу, то стереотипи суспільної свідомості аналізуються шляхом вивчення громадської думки. Це здійснюється через опосередковані канали висловлювання громадської думки — засоби масової інформації (пресу, радіо, телебачення, електронну пошту), документи органів влади, матеріали органів статистики, спецслужб, внутрішніх справ; прямі канали висловлювання громадської думки (особисті контакти представників владних структур із населенням, прийом громадян); спеціалізовані канали висловлювання громадської думки — інтерв'ю, анкетне опитування (роздавальне, телефонне, поштове, пресове). Саме спеціалізовані канали висловлювання громадської думки є науковою базою для здійснення політичного маркетингу.

Вивчення громадської думки у процесі реалізації політичного маркетингу дозволяє виконувати наступні функції:

- політичну — дають змогу оцінити палітру політичних орієнтацій виборців, імідж (ідеального) політичного діяча, який сформувався в суспільній свідомості;

- ідеологічну — виявляють, як реагують різні верстви населення на ідеї, гасла, політичні програми, спосіб висвітлення, поведінкову манеру лідерів тощо;

- соціальну — опитування містять інформацію про потреби, інтереси населення, його вимоги до влади, яку вона має використати під час вироблення управлінських рішень, зрештою дають змогу робити довготермінові прогнози суспільного розвитку.

Таким чином, дослідження громадської думки, *по-перше*, виступає однією зі складових політичного маркетингу, адже без об'єктивної соціальної інформації про реальний стан у суспільстві, ставлення громадян до органів влади та окремих політиків неможливо ухвалити обґрунтовані рішення; *по-друге*, на основі отримуваної за допомогою дослідження інформації органи і центри влади можуть більш ефективно впливати на стан справ у суспільстві та підвищувати довіру громадян до своїх дій.

Виборча інженерія як складова політичного маркетингу – це

пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів владних і політичних еліт щодо завоювання та збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Головними інструментами виборчої інженерії, які використовуються владними силами для завоювання політичних позицій на ринку влади, є: зміна виборчих процедур визначення виборчих систем — мажоритарної, пропорційної, змішаної, куріальної (забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп); стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших; маніпулювання кордонами виборчих округів; вибір відповідного часу для проведення виборів; добір складу виборчих комісій, лояльного до правлячої еліти.

Легітимність даних методів виборчої інженерії має бути прописана у законодавстві країни, зокрема, в Україні - у Законах «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори».

Політичне рекламування – це будь-яка реклама як система методів психологічної дії на масову аудиторію з метою управління їх політичною поведінкою, спрямована на зміну або закріплення тих або інших політичних переконань.

Як це не дивно, але політичним рекламуванням люди займались ще здавна, а точніше з самих часів зародження держави у стародавньому світі. Проявлялось воно в основному у формуванні портрету провідних політиків у найбільш прийнятному для населення вигляді. Проте справжня революція у цій галузі відбулася на початку ХХ ст., а піком став початок ХХІст., що пов'язане з бурхливим розвитком інститутів та індустрії опитувань громадської думки, зростанням ролі засобів масової інформації у політичному житті суспільства, розширенням мережі інтернет-комунікацій.

Основою організації та проведення політичного рекламування є створення ідеальних образів владних інститутів та політичних лідерів, які ведуть боротьбу за владу. З метою вивчення таких образів західні політологи започаткували спеціальну науку, яка є важливим інструментом формування у суспільній свідомості відповідних образів політичних лідерів у контексті політичного рекламування – *іміджологію*.

Імідж (від англійського image) — образ ідеального та реального політичного діяча, який сформувався у суспільній свідомості.

Фахівці в галузі іміджології виокремлюють такі етапи

політичного рекламування :

1. Вивчення ідеологічних і соціопсихологічних уявлень громадян про імідж «ідеального» політичного діяча, інституту і т. ін., який сформувався на даному етапі в суспільній свідомості.

2. Дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого (якщо він уже сформований) громадськістю на основі спонтанних, незрежисованих виступів кандидата по телебаченню, радіо, у традиційній пресі до початку політичної кампанії.

3. Створення іміджу кандидата, який можуть «купити» виборці внаслідок проведення рекламної кампанії.

4. Розроблення форм, методів і засобів використання ЗМІ та результатів опитувань у поширенні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі.

5. Реалізація створеного іміджу через засоби масової інформації.

Сама процедура формування іміджу політика в контексті політичного рекламування дуже схожа на традиційні для маркетингової науки стадії життєвого циклу товару: входження на ринок, зростання, пік, спадання, вихід з ринку. Відповідно, для одержання ефективного результату необхідно, щоб пік рекламної кампанії випадав як найближче до дня виборів.

В практиці політичного маркетингу, ідентифікованій з практикою традиційного маркетингу, також присутня дефініція «торгова марка», що може бути віднесена до конкретної політичної сили чи політика. За аналогією з економікою, вона є своєрідним ідентифікатором політичного суб'єкта, як популярного чи непопулярного товару. Кандидат розглядається насамперед як партійний символ, в якому втілено все найкраще, що створила та чи інша політична організація.

У кожного політичного товару є власне «упакування» – сприяє більшій розпізнаваності товару. У політичній кампанії роль упаковки для товару – кандидата – виконує якісна та професійна організація передвиборної компанії. Якість політичного продукту також багато в чому визначає ефективність політичного рекламування. Кандидат має бути настільки ж надійний і послідовний у своїх вчинках, як це зазначено в його передвиборній програмі.

Таким чином, імідж кандидата нерідко є результатом умілої маніпуляції в руках політиків вищенаведених дієвих інструментів маркетингу, особливо якщо кандидат не та людина, за яку себе видає. При цьому важливими показниками успішного політичного іміджу є:

1. Фізичні дані:

- а) зовнішній вигляд, враження при особистому знайомстві;
- б) імідж на телебаченні.

2. Ораторські здібності:

- а) уміння обґрунтувати проблему;
- б) використання наукової аргументації;
- в) ступінь володіння проблемою й уміння говорити.

3. Шлях, пройдений до реєстрації:

- а) досвід;
- б) знання.

4. Природні якості (інтелігентність, доброта).

5. Партійна приналежність.

6. Політичні погляди.

7. Родина.

Експерти з проведення рекламних кампаній зазвичай дають політикам такі рекомендації:

➤ вчинки чи дії, що суперечать попереднім заявам, викликають негативну реакцію в журналістів;

➤ непогано в період передвиборної кампанії організувати публікацію фотографії політика з авторитетним закордонним лідером;

➤ декорації не повинні превалювати над змістом виступу;

➤ неслід засуджувати закордонних інвесторів, виступаючи на підприємстві, яке належить іноземному капіталові;

➤ якщо назріла суперечка у вашому оточенні, забезпечте звільнення скандаліста. Витік інформації й звільнення обов'язково покажіть в одному з випусків теленовин; якщо член вашої політичної команди в запалі полеміки допустив неточність чи помилку, як тільки випаде нагода, проясніть його позицію, щоб ЗМІ не мусували цей промах;

➤ якщо ваша команда, відповідно до опитувань громадської думки, вийшла в лідери, то у вас значно більше шансів одержати фінансову підтримку, ніж у вашого суперника. Крім того, настрої у ваших прихильників буде кращим; не робіть ніяких ризикованих вчинків, якщо лідируєте в передвиборному марафоні;

➤ випереджаючи суперника на останньому етапі передвиборної гонки, пам'ятайте: не можна давати приводу для двозначного тлумачення ваших вчинків. Головне правило на цій стадії: "найкраща новина — відсутність новин" та деякі інші.

Спеціалісти з політичної лінгвістики постійно наголошують, що одним з найвагоміших чинників формування іміджу кандидата є політична мова.

Політична мова – сукупність вербальних структур, які використовуються у сфері політики і здійснюють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів.

Політолог **А. Чудінов** визначає *політичну мову* як особливу підсистему національної мови, призначену для політичної комунікації, тобто для пропаганди тих чи інших ідей, емотивного впливу на громадян, вироблення суспільного консенсусу .

До політичної мови можна віднести, перш за все, мову публічних виступів політичних діячів. Особливим видом політичної мови є парламентська мова або так звана «мова парламентських дебатів». Сюди входить і мова політичної пропаганди та політичної реклами як в усній, так і в письмовій формі. Специфічним видом політичної мови є мова різноманітних політичних документів (договорів, угод, законів). До проявів політичної мови також відноситься мова різноманітних передач на політичні теми, блоків політичних новин нарадіо та телебаченні, рубрик, які відводяться політичним подіям у пресі, статей на політичні теми тощо. Політична мова завжди включає не тільки повідомлення про політичну дійсність, а й її інтерпретацію та як явну, так і приховану оцінку, вона орієнтована на те, щоб викликати бажану для суб'єкта мови чи поведінкову реакцію з боку об'єкта комунікації.

Загалом же, спеціалісти з політичної реклами переконані, що виборці обирають людей, а не проблеми чи програми. Через це дослідники широко використовують результати психофізіологічних досліджень (аналіз висоти тону голосу, тест шкіри та ін.) для визначення емоційного відгуку на особистість кандидата і його погляди. Саме емоційний відгук свідчить про те, чи має кандидат «ауру комунікації», яка не піддається визначенню, хоч і є вирішальною під час голосування.

Отже, *імідж* є надзвичайно складним феноменом, який створюється на ґрунті надто специфічного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних та діяльнісних чинників. Формуючи імідж політика для кожної з основних категорій населення, бажано передбачати кілька рис характеру кандидата, які будуть їм імпонувати.

Провідні іміджі, що їх прагнуть створити своїм протеже фахівці

з політичної реклами, це – «людина з народу», «справжній лідер», «добропорядний сім'янин», «освічена людина».

17.3. Поняття, функції та види політичного менеджменту. Політичне рішення, процедура його прийняття, етапи, принципи, наслідки

Саме пособі поняття «**менеджмент**» (від англ. Menegment – управління, управляти) – це процес управління матеріальними та людськими ресурсами задля ефективного їх використання з метою досягнення стабільного розвитку підприємства, транснаціональної компанії, суспільства.

Історія становлення і розвитку менеджменту досить тривала та різнобарвна, що дозволило сформувати у науковій думці цілу низку шкіл наукового управління, які представляють різноманітні за своєю природою та методами теорії такого управління. Зокрема, відомі такі напрями науки управління, як:

- раціоналістична школа (дослідження питання відповідності фізичних та інтелектуальних характеристик людей у виконуваний ними роботі);

- школа людських відносин (вивчала соціально-психологічні чинники працівників виробництва, від яких залежить зростання продуктивності праці);

- школа взаємопов'язаних дій (управлінська концепція, що поєднує досягнення науки про людську поведінку, психологію з процесом управління).

Все, що накопичено науковим досвідом для цілей управління економікою, можна використовувати і для управління політикою.

Політичний менеджмент – це галузь науки, що вивчає мистецтво управління тенденціями політичного розвитку, ухвалення відповідних рішень, передбачення їх наслідків та вироблення рекомендацій для суб'єктів політичної діяльності. Фактично - це система управління політичною сферою суспільства на засадах використання форм, методів і технологій політичного маркетингу і правового менеджменту.

Загалом *політичний менеджмент* полягає у безпосередньому розгляді, ухваленні й утіленні в життя політичних рішень. Здійснює цю діяльність спеціалізована група людей – *політична (владна) еліта*.

Головні *функції політичного менеджменту* наступні:

- експертно-аналітичне і прогностичне обґрунтування

організаційно-політичних і адміністративно-управлінських рішень. Ідеться про досягнення «якості влади» й професійної культури управлінців;

- розроблення сценаріїв і вибору політичних технологій з проведення різноманітних політичних акцій і кампаній (вибори до місцевих і державних органів влади, референдуми);

- категоріальне осмислення стану політичного життя, розроблення парадигми політики, спрямованої на трансформацію політичних інститутів у напрямі становлення демократичних і правових інститутів суспільства.

Прикладна політологія виокремлює два основні види політичного менеджменту:

- 1) менеджмент виборчої кампанії і
- 2) менеджмент владної команди.

При цьому процес управління може розглядатися на різних рівнях управлінської ієрархії: загальнодержавному, регіональному, місцевому, галузевому тощо, оскільки в системи публічного управління і адміністрування відбувається поділ влади за рівнями ієрархії.

Менеджмент виборчої кампанії. Процес організації і проведення виборчої кампанії політичного лідера (президента держави чи депутата законодавчого органу) надзвичайно складний. Він потребує не тільки значних матеріальних і фінансових ресурсів, відповідного політичного й інтелектуального потенціалу кандидата, а й добре організованої команди професіоналів, що досконало володіють усіма технологіями політичного менеджменту.

Головна проблема, яку має вирішити кандидат, – формування дієвої команди навколо себе з ефективним розподілом функцій усередині команди. Адже від тих, хто готує матеріали для кандидата безпосередньо, і тих, хто опікується поточними організаційними проблемами, залежить майбутній політичний імідж самого кандидата.

Досвід показує, що загалом найближче оточення кандидата за кількістю осіб має не перевищувати відоме «психологічне число» 7 - плюс-мінус 2 особи. В ідеалі команда кандидата має бути своєрідним прототипом майбутньої урядової команди, якщо представити, що кандидат в один прекрасний день захоче балотуватись в президенти країни та переможе на виборах. Хоча в житті все набагато складніше. До складу команди, яку очолює головний політичний менеджер, зазвичай входять радники з економіки, внутрішньополітичних

питань, проблем зовнішньої політики, прес–секретарі, фахівець, який створює відповідний політичний імідж кандидату. На етапі висування претендента у кандидати члени команди, групи підтримки здійснюють агітаційну роботу, збирають підписи на користь свого лідера (так, кандидат у Президенти України має зібрати 500 тис. підписів виборців).

Під час проведення виборів утворюються неформальні групи підтримки: група прихильників з відомих представників художньої і наукової інтелігенції; група організаційно-методичного та наукового забезпечення; група швидкого реагування – оперативного вивчення громадської думки щодо динаміки рейтингу популярності кандидата, його програми. На підставі цих даних визначається (а за необхідності коригується) стратегія і тактика передвиборчих дій, складається оцінка реального іміджу кандидата.

При оцінюванні політичної ситуації, не слід обмежуватися результатами попередніх виборів та аналізом впливовості політичних структур і окремих політичних лідерів, що діють у певному окрузі. Як показує досвід, стратегічну ключову інформацію можуть дати професійно здійснені соціологічні дослідження, які уможливають визначення рівня популярності окремих лідерів, потенційних кандидатів на балотування.

Менеджмент владної команди. Одним із найвагоміших чинників соціального управління є легітимність влади. Сам термін «*легітимність*» увів у свій час у науковий обіг німецький соціолог **Макс Вебер**, позначивши ним фактичний соціальний лад, який громадяни «узаконюють», визнають і підтверджують своєю поведінкою, своїм позитивним ставленням до цього ладу. На противагу цьому існує термін «*нелегітимність*», тобто незгода громадян з існуючим соціальним ладом та діючою політикою в державі.

Відповідно до класичної теорії *Макса Вебера*, викладеної в його книзі «Політика як покликання та професія», авторитет влади може ґрунтуватися на таких трьох різних джерелах:

1) силі традицій, звичаїв, відповідних культурних і релігійних засадах;

2) вірі в законність, раціональність відпрацьованих правил і вірі в тих, хто володіє авторитетом, відповідно до цих правил, тобто обраний чи призначений згідно з визначеною нормативною процедурою;

3) вірі у винятковість лідера, наділення його особливими, моральними, емоційними, а подеколи й надприродними здатностями, тобто тим, що називають терміном «харизма».

Сильних харизматичних особистостей в Україні немає і в найближчій історичній перспективі, швидше за все, не буде. Залишається тільки раціональна легітимність, тобто віра в законність обраної влади і в те, що ця влада спроможна розв'язати ті надзвичайно складні політичні, економічні, соціальні проблеми, з якими нині зіткнулось українське суспільство.

Політичний менеджмент, як і звичайний менеджмент, передбачає наявність певної процедури розробки і прийняття управлінських політичних рішень. В найбільш загальному розумінні **управлінське рішення** – це результат творчого цілеспрямованого аналізу проблемної ситуації, вибору шляхів, методів і засобів її вирішення у відповідності з метою системи менеджменту.

Відповідно, політичне управлінське рішення можемо розглядати як центральний елемент перетворення політичних вимог різних груп і громадян у доступні для всього суспільства засоби регулювання соціальних відносин.

Такі рішення зазвичай ухвалюються владними суб'єктами з метою вирішення існуючих політичних проблем, коригування політичної стратегії і тактики поведінки, підвищення свого політичного іміджу тощо.

Прийняття політичного рішення – не одномоментна подія, а тривалий процес, що реалізується у кілька етапів. Головними етапами прийняття політичного рішення можна вважати наступні (рис. 2).

Є три головні *моделі прийняття рішень*:

- *формальна модель* передбачає наявність чіткої системи прийняття рішень, відхід від якої не допускається;
- *змагальна модель* – рішення приймаються на підставі альтернативних варіантів;
- *колегіальна модель*, яка передбачає прийняття рішень у результаті міжособистісного спілкування, ґрунтовного обговорення в команді проекту рішення.

Основними умовами, дотримання яких дає змогу забезпечити високий рівень об'єктивності та реалістичності прийняття політичного рішення, вважаються наступні:

- якість і обсяг необхідної інформації;
- недопущення спрощеного розуміння або абсолютизації

політичних ситуацій;

- урахування взаємозв'язку між непередбачуваною поведінкою людей і свавіллям (відсутністю гарантій політичної свободи);
- урахування політичних ситуацій та їх найважливіших компонентів;
- необхідність корекції рішення та механізмів його реалізації;
- відмова від закритості прийняття рішень;
- розробка теорії прийняття політичного рішення.

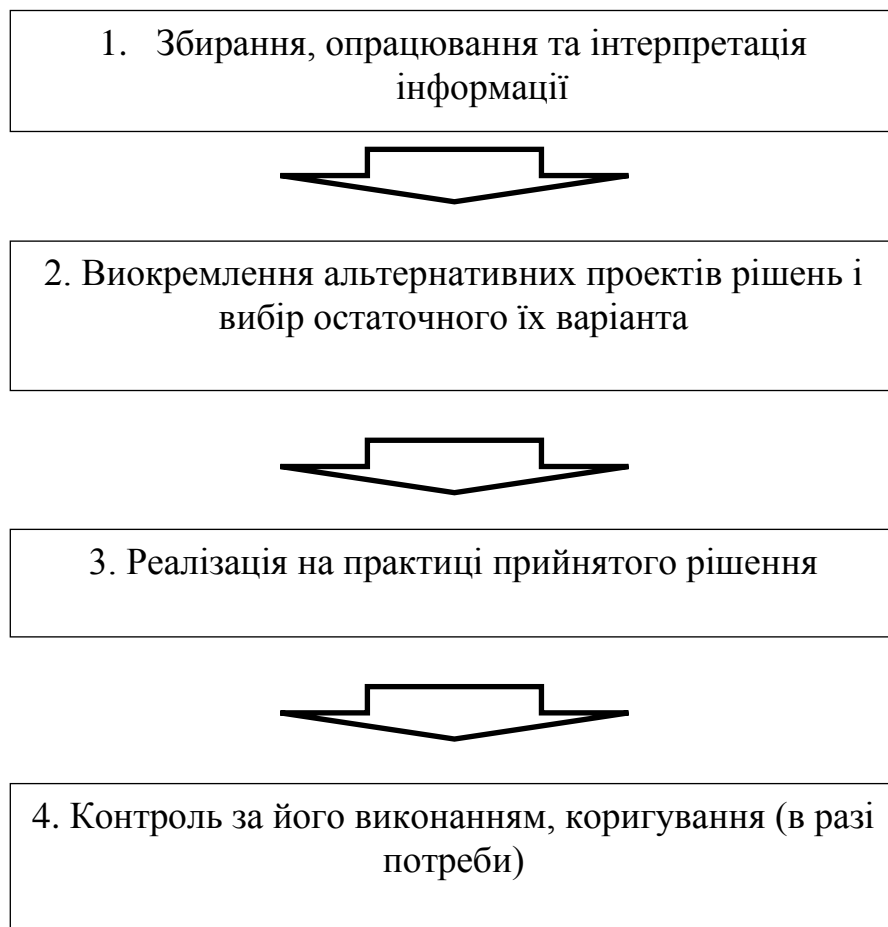

Рис.2. Процес прийняття управлінського рішення

Використання тієї чи тієї моделі прийняття рішень значною мірою залежить не лише від правової регламентації й традицій управління, а й від психологічних характеристик особистостей, що входять до владної команди, а також її лідера. теорія прийняття рішень передбачає, що рішення зазвичай приймаються в умовах невизначеності. Під *невизначеністю* розуміють неможливість точно спрогнозувати оптимальний вектор розвитку складної системи, певну реакцію на багатоваріантність, неоднозначність суспільних процесів. В політичних рішеннях також присутній фактор невизначеності.

Рейтинг політиків визначається тим, наскільки вони здатні «зняти» невизначеність, знизити її гостроту, передбачити можливі негативні й позитивні наслідки розвитку цієї невизначеності для певного суб'єкта і його стратегії.

Прийняття рішення в умовах невизначеності просте, і складне. Це не лише відповідальне завдання, особливо коли йдеться про діяльність суб'єкта у незнайомому, специфічному середовищі, воно пов'язане також із значними втратами або, навпаки, досягненнями економічного і політичного характеру.

Характерною ознакою невизначеності є ризик. *Ризик* – це діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності у ситуації неминучого вибору, в процесі якої існує можливість кількісно й якісно оцінити вірогідність досягнення мети, відхилення від мети або невдачі.

Політичний ризик у прийнятті політичних рішень може зменшуватися або збільшуватися. Це залежить від того, наскільки суб'єкт політики поінформований, обізнаний з методами аналізу потенційних політичних змін, блокування їх або, навпаки, прискорення.

У європейських країнах створено служби інформаційного забезпечення, що знижують обсяг політичного ризику. Це авторитетні консультативні фірми, які готові оцінити міру політичного ризику щодо будь-якої країни, у тому числі й України. У США існує Рада з управління політичним ризиком міжнародного бізнесу. У Швейцарії діє фірма «БЕРІ», яка дає оцінки «індексу політичного ризику». При їх визначенні стосовно кожної країни або її регіону звертають увагу на такі чинники, як ступінь етнічних та релігійних відмінностей, соціальна нерівність у розподілі доходу, ступінь політичного плюралізму, вплив лівих радикалів, рівень корупції й націоналізму, роль примусу при утриманні влади, масштаб антиконституційних дій, вплив порушень правопорядку (демонстрації, страйки) тощо.

Процес прийняття рішень, як і будь-яка політична діяльність, за умов багатомірності й багатоваріантності сучасної історії, відіграватимуть дедалі активнішу роль. Від них неабияк залежать темпи розвитку, самовдосконалення суб'єктів політики, політична культура та оптимальний розвиток усього світоустрою.

17.4. Політичні технології: їх загальна характеристика і види. Маніпулятивні політичні технології. Мас-медіа як суб'єкт політичних технологій

У практиці політичної діяльності накопичено досить різноманітний арсенал різноманітних як позитивних, так і негативних засобів досягнення стратегічних цілей та реалізації політичних завдань. Всі вони націлені на підвищення ефективності політичної діяльності та отримали назву політичних технологій.

Політична технологія – це система засобів і технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності.

Використання тих чи інших політичних технологій зумовлене особливостями конкретного суспільства, сукупністю всіх суспільно-політичних процесів у ньому, характером діяльності існуючих політичних сил чи окремих політиків.

Класифікаційний поділ політичних технологій досить різноманітний, але найбільш розповсюдженим є поділ на демократичні і недемократичні, на базові і другорядні, а також на загальні і спеціальні політичні технології.

Демократичні політичні технології характеризуються широким застосуванням демократичних принципів управління: забезпеченням прав і свобод громадян, їх рівністю перед законом, належним рівнем соціального захисту і т.п. В свою чергу, **недемократичні** політичні технології реалізуються засобами бюрократизму, авторитаризму, тоталітаризму.

Базові політичні технології стосуються поглядів, дій великих груп або й усього населення країни. Це – опитування громадської думки, референдуми, вибори.

Другорядні політичні технології – це технології розробки і прийняття політичних рішень, проведення певних політичних акцій (збори, мітинги, пікетування тощо).

Загальні політичні технології стосуються максимально великої кількості громадян, суб'єктів політичного процесу, а **спеціальні** – властиві окремим політичним суб'єктам. Оскільки політична діяльність на рівні владних структур виконує три основні функції (аналітичну, директивну та мобілізуючу), політичні технології також можна класифікувати на такі види:

- **аналітичні** (технології збирання й аналізу політичної

інформації);

- *директивні* (технології прийняття політичного рішення);
- *мобілізуючі* (технології форсування підтримки політичного рішення значними масами населення).

Важливим аспектом аналітичних технологій є уміння визначати специфічні характеристики кожної конкретної ситуації й запобігати механічному застосуванню стратегій, які могли б мати успіх не за цих, а за інших обставин. Ефективність політичної діяльності значною мірою також залежить від того, наскільки владним структурам вдається переконати населення у правильності прийнятих рішень, мобілізувати його на виконання цих рішень.

Політична мобілізація – це форсування підтримки тих чи інших політичних дій значними масами населення. Вона передбачає високий рівень участі мас у політиці. Засоби й технології політичної мобілізації можуть бути м'якими, тобто орієнтованими на цілі й інтереси громадян, або жорсткими, примусовими, які залучають маси до політичної участі, незважаючи на їхні думки та погляди. Для використання жорстких технологій створюється додатковий чинник, що мотивує виконання того чи іншого рішення – страх перед загрозою використання організованих негативних санкцій.

За допомогою технологій, що переконують, мобілізації досягають через створення в індивіда впевненості, що прийняте рішення є доцільним, тобто збігається з його особистою системою цінностей (оцінками, потребами). Крім того, ці технології ґрунтуються на доступному знанні про взаємозалежність між виконанням певних функцій і досягненням бажаного стану речей. Це раціональні мобілізуючі технології.

Окрім раціональних технологій мобілізації, у політичному житті використовують і нераціональні: посилення на авторитет, на погляди більшості, а також маніпуляції. Особа А маніпулює особою Б настільки, наскільки вона може спричинити набуття особою Б схильності до поведінки, що відповідає очікуванням А, причому про маніпуляцію йдеться лише тоді, коли особа, на яку здійснюється вплив, не набула означеної схильності, якби достеменно знала про те, що саме сформувало цю її схильність.

У виборчих кампаніях найчастіше використовують таку форму мобілізуючих політичних технологій, як політичний маркетинг, сутність якого була описана вище. Незважаючи на те, що політичний маркетинг в умовах сучасного суспільства споживання виявляється

вписаним у структуру комерційного маркетингу, він має значно давнішу передісторію, оскільки з самого початку визначався завданням формування переваг електорату на користь того чи іншого кандидата.

У практиці політиків досить часто використовуються маніпулятивні політичні технології. Маніпуляція масовою свідомістю або маніпуляція громадською думкою – це один із способів пригнічення волі людей шляхом свідомої дії через програмування їх поведінки. Така дія спрямована на психіку людини та здійснюється приховано, ставлячи своїм завданням змінити думки і цілі людей у потрібному для даного політичного суб'єкта напрямі.

Маніпулятивні політичні технології – це акт прихованої психологічної дії на поведінку людей в цілях захоплення великих просторів (економічних, електоральних, загальнодержавних і т.п.), в результаті чого відбувається зміна спонукань людей у потрібному напрямі. На відміну від фізичного насилля мішенню політтехнолога є свідомість і підсвідомість людини. Відмінною рисою політичного маніпулювання є те, що воно перестає діяти при його розкритті та винесенні на загальне усвідомлення.

Щоб маніпулювати думкою громадян, існує *два основні шляхи*:

- *тоталітарна модель впливу* – базується на об'єднанні мас в організовану силу шляхом залякування та ідеологічної обробки;
- *демократична модель впливу* – відокремлення людей, пропаганда індивідуальних цінностей.

Якщо за тоталітарного режиму використовується терор і страх, причому як інструмент не лише знищення і залякування, але і як логічний інструмент управління масами, то за демократичного - маніпуляції нерідко замінюються механізмами фізичного примусу, характерними для тоталітарних режимів, і тому стають ще небезпечнішими.

У сучасному світі політичне маніпулювання масами та масовою свідомістю стали звичайною практикою людей, що прагнуть до влади. Політичні маніпуляції масами є засобом досягнення певної мети політичним суб'єктом. А метою діяльності будь-якого політичного суб'єкта є завоювання влади. А прийшовши до влади, суб'єкт намагається цю владу використовувати, реалізуючи свої цілі, а також намагається всіляко її зберегти. Отже, формується *три основні мети* політичного маніпулювання: завоювання (отримання) влади, реалізація влади, збереження влади.

У сучасному суспільстві влада знань та інформації стає вирішальною в управлінні таким суспільством, відтісняючи на другий план вплив грошей та державного примусу. Безпосередніми носіями і, особливо, розповсюджувачами знань та іншої політично значимої інформації є мас-медіа, представлені *засобами масової інформації* (ЗМІ). Вони представляють собою установи, створені для відкритої і публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різноманітних відомостей будь-яким особам.

До ЗМІ належать: преса, масові довідники, радіо, телебачення, аудіозапис, відеозапис.

Відмінними рисами ЗМІ вважаються наступні:

- публічність, тобто необмежене надперсональне коло споживачів;
- наявність спеціальних технічних приладів та апаратури для передачі інформації;
- непряма, розділена в просторі і часі взаємодія комунікаційних партнерів;
- односпрямованість взаємодії від комунікатора до реципієнта, неможливість зміни їх ролей;
- непостійний, дисперсійний характер аудиторії, яка утворюється від випадку до випадку в результаті загальної уваги, проявлений до тієї чи іншої передачі або статті.

Функції ЗМІ під час реалізації політичних технологій досить різноманітні. Найбільшої уваги заслуговують наступні:

- інформаційна – полягає у отриманні та поширенні відомостей про найбільш важливі для громадян і органів влади події;
- освітня - проявляється у повідомленні громадянам знань, що дозволяють адекватно оцінювати і упорядковувати відомості, отримані з ЗМІ та інших джерел;
- функція соціалізації - означає інтерналізацію, засвоєння людиною політичних норм, цінностей і зразків поведінки;
- функція критики – формування та поширення критики як владними структурами, так і опозицією, а також спеціалізованими інститутами судової влади і контролю;
- функція контролю – ґрунтується на авторитеті громадської думки, юридичній та моральній оцінці тим чи іншим політичним подіям;
- інтеграційна – конструктивна інтеграція суспільних інтересів різних політичних суб'єктів.

Коло політичних функцій ЗМІ не вичерпується вищеназваними. Деякі вчені, підходячи до цього питання з інших позицій, виділяють такі *функції*, як *інноваційна*, що виявляється в ініціюванні політичних змін шляхом широкої і наполегливої постановки певних суспільних проблем та залучення до них уваги влади та громадськості; *оперативна* – обслуговування ЗМІ політики певних партій і асоціацій; *функція формування громадської думки*.

ЗМІ, як правило, користуються двома основними способами поширення інформації – послідовним і фрагментарним. Перший спосіб частіше використовують друковані ЗМІ, послідовно і різнобічно висвітлюючи в статтях та інших публікаціях ту чи іншу політичну проблему. Другий спосіб – фрагментарна подача інформації – особливо поширений на телебаченні має ряд особливостей, породжуючи для слухачів або глядачів ряд труднощів у пізнанні суті тієї чи іншої події або процесу.

Хоча мас-медіа покликані вирішувати певні завдання в політичній системі та суспільстві, в реальному житті вони досить самостійні, мають власні, часто розходяться з потребами суспільства цілі діяльності і використовують для їх досягнення різні методи. Вплив на політику ЗМІ здійснюють, насамперед, через вплив на інформаційний процес, що, у свою чергу, дозволяє певним чином формувати громадську думку.

17.6. Політична мімікрія та її роль у боротьбі за владу та виборців

Онтологія людського буття, політико-культурний розвиток суспільства значною мірою спровоковані мімікрією та завдячують їй.

Мімікрія (наслідування, маскування) – це властивість деяких організмів імітувати зовнішній вигляд або інші ознаки інших непов'язаних організмів або неживих об'єктів. Термін був вперше введений в зоології Генрі Бейтсом для позначення випадків надзвичайної зовнішньої схожості між різними видами тварин («моделі» та «отримувачасигналу») різних родів абородин. Розвиваючи мімікрію як базове явище, людина винайшла нові її форми, які засвоює природою є тотожними і трансформувались у фальш, брехню, містифікацію, пародію, фарисейство, лукавство, обман, розіграш, конформізм, запозичення тощо.

Мімікрія характерна усім суспільствам та є необхідним і

специфічним феноменом людського буття, його організації і життєдіяльності⁸⁵. До об'єктивних чинників її існування як політико-культурного феномену можна віднести:

- політичний режим, який визначає характер відкритості чи закритості суспільства, допустимий ступінь прав і свобод його членів;

- рівень соціально-економічного розвитку суспільства;

- соціокультурні й етнокультурні умови життєдіяльності соціуму, стан розвитку моралі, культури, духовності;

- певний рівень інтелекту, політичної культури та свідомості громадян;

- шаблонність цінностей та стереотипність поведінки;

- відсутність власної думки та автономії;

- нездатність брати на себе відповідальність й приймати самостійні рішення;

- ступінь політичної напруги та конфліктогенності у суспільстві, які визначають характер і стан протистояння різних політичних сил;

- термін перебування при владі певної політичної сили, коли, не дивлячись на протестний стан свідомості, ззовні проявляється готовність підкорятися чинній владі;

- вирішальний вплив соціальної групи, зовнішніх обставин та середовища існування (необхідність відповідати рольовим очікуванням як обов'язкова умова безпечного та комфортного життя).

Термін «політична мімікрія» ще не набув поширення у політичній науці. Сутність політичної мімікрії розкривається через аналіз близьких за змістом дефініцій «соціальна мімікрія», «соціально-політична адаптація», «політична адаптація», «політична імітація».

У політологічних працях частіше зустрічаються терміни «політична адаптація» чи «соціально-політична адаптація», що розкривається через дві форми – *активну* (вплив суб'єкта на соціально-політичне середовище, прагнення змінити його) і *пасивну* (конформістська згода з умовами соціально-політичного існування,

⁸⁵ Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А.С.Лобанова. Інститут соціології НАН України. – Київ: 2004. – 300с.

відсутність прагнення змінити їх, використати для власних потреб).

Політична мімікрія (власне, як і соціальна в цілому) не є різновидом адаптації, а, навпаки – одним зі способів її формування, структурування та функціонування. Саме в ситуації адаптивної поведінки невід’ємна властивість людини – «хитрість розуму» (виведена *А. Лобановою*⁸⁶) – модифікується в *політичну мімікрію*, яка відтак виконує інструментальну роль у пристосуванні людини до певних соціальних умов.

За цільовою ознакою можна визначити три основні форми мімікрійної поведінки: *мімікрію-захист*, *мімікрію-гараздкування (ціледосягнення)* і *соціальний міметизм*. Основними способами реалізації зазначених форм політичної мімікрії є: імітація (підробка), лицедійство, містифікація та політичний конформізм, які запроваджуються шляхом обманних вербальних кодів і відповідних їм одягу, жестів, рухів, міміки.

До проявів *політичного мімікріювання* часто відносять написання виборчих програм, що укладаються залежно від потреб суспільства, актуальних проблем і не завжди реальних стратегій, поглядів політичного діяча тощо.

Висновки. Таким чином, *прикладна політологія* – це галузь політичної науки, що досліджує конкретні політичні ситуації з метою отримання певної інформації для зацікавлених осіб, розробки політичних прогнозів, практичних політичних рекомендацій, що слугують основою підвищення ефективності діяльності таких осіб. Найбільш важливими функціями прикладної політології є: політичний менеджмент, політичний маркетинг, політичне прогнозування. Основним змістом *політичного менеджменту* є управління тенденціями політичного розвитку, прийняття відповідних рішень, передбачення їх наслідків та вироблення рекомендацій для суб’єктів політичної діяльності. Політичний маркетинг спрямований на впровадження в політичну практику тих чи тих настанов суспільної свідомості з метою здійснення контролю над ринком влади, тобто діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки громадян щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей. У практиці політичної

⁸⁶ Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А.С.Лобанова. Інститут соціології НАН України. – Київ: 2004. – 300с.

діяльності накопичено досить змістовний арсенал різноманітних як позитивних, так і негативних засобів досягнення стратегічних цілей та реалізації політичних завдань. Всі вони націлені на підвищення ефективності політичної діяльності та отримали назву політичних технологій. Маніпулятивні політичні технології – це акт прихованої психологічної дії на поведінку людей в цілях захоплення великих просторів (економічних, електоральних, загальнодержавних і т.п.), в результаті чого відбувається зміна спонукань людей у потрібному напрямі.

Запитання для самоперевірки

1. Що являє собою прикладна політологія? У чому полягають її функції та що є кінцевим результатом?
2. Що являє собою політичний маркетинг? Які його основні функції і головні складові?
3. Що таке політична мова? Які її особливості?
4. У чому полягає мета, завдання та функції політичного менеджменту? Які види політичного менеджменту існують?
5. Мета, етапи і моделі прийняття політичних рішень. Схарактеризуйте.
6. Що таке політичні технології? Якими вони бувають? Яким чином застосовують маніпулятивні політичні технології?
7. Яка роль мас-медіа у формуванні політичної свідомості громадян?
8. Що таке політична мімікрія? Яка вона буває?

Завдання для самостійної роботи

1. Знайдіть мас-медіа, в яких оприлюднено результати політичних рейтингів сучасних українських політиків. Проаналізуйте ці рейтинги і висловіть свою думку щодо них.
2. Підготуйте доповідь стосовно іміджу будь-якого сучасного зарубіжного політика.
3. Наведіть приклади політичної мімікрії. Обґрунтуйте ці факти. Висловіть своє ставлення до використання політичної мімікрії у сучасному українському політикумі.

Рекомендована література

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // М. Вебер Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А.С. Лобанова. Інститут соціології НАН України. – Київ: 2004. – 300 с.
3. Рудич Ф.М. Політологія : Підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
4. Про вибори народних депутатів України. Закон України № 4061-VI від 17.11.2011р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 10-11, ст.73.
5. Про місцеві вибори. Закон України № 595-VIII від 14.07.2015 р. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 37-38, ст. 366.

РОЗДІЛ 18. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. ГЕОПОЛІТИКА

18.1. Міжнародні відносини як розвиток світового політичного процесу.

18.2. Геополітичний фактор у світовій політиці.

18.5. Політична модернізація: зміст і основні характеристики.

18.6. Україна у сучасному геополітичному просторі.

18.1 Міжнародні відносини як розвиток світового політичного процесу

Як надскладна світова реальність міжнародна політика має широкий соціальний вимір, оскільки характеризує взаємодію щонайменше двох і більше країн та міжнародних організацій. Вона також може охоплювати відразу всі сторони взаємозв'язків між політичними суб'єктами світової спільноти. Втім, її ключовою особливістю є відсутність у світовій спільноті єдиного центру влади та управління, тому визначити специфіку міжнародних відносин досить важко, адже вони відрізняються надзвичайною складністю. Провідна роль політичної складової у міжнародних відносинах визначається тим, що поки існує такий політичний інститут і актор, як держава, їх початковим критерієм лишаються національний суверенітет і міждержавні кордони. Міжнародні політичні відносини опосередковані та зазвичай є продовженням внутрішньої політики окремих країн, утворюючи якісно нову систему.

У сучасній науковій літературі розрізняють поняття «зовнішня політика держави», «міжнародні відносини» та «міжнародна політика», які схожі за визначенням, але мають власне специфічне смислове навантаження.

Зовнішня політика – це:

— діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: держави, зарубіжними партіями, громадськими організаціями та всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями;

— вираження загальних суб'єктів політики, наприклад, партій чи засобів масової інформації на міжнародній арені можуть суперечити

загальнонаціональним інтересам, і вже з цієї причини не вважаються складовими зовнішньої політики держави;

— закордонна діяльність держави. Дії всіх інших суб'єктів політики на міжнародній арені є складовими не зовнішньої політики держави, а міжнародної політики.

Головна мета зовнішньої політики – забезпечення сприятливих умов для реалізації інтересів своєї держави, забезпечення національної безпеки та добробуту народу. Зовнішня політика пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним та державним устроєм суспільства і висловлює їх на міжнародній арені. Одночасно зовнішня політика держави має цілий ряд специфічних, тільки їй притаманних особливостей. Вона має більш широкі просторові та соціальні виміри, бо характеризує собою взаємодію з двома або більше країнами.

Відмінності між зовнішньою і *міжнародною політикою* є не лише термінологічними, а й змістовними. Пов'язані вони передусім із відмінностями між суб'єктами цих видів політики. Коли йдеться про зовнішню політику, яку іноді називають ще закордонною, то мається на увазі діяльність держави за межами своїх національних кордонів. При цьому держава може виступати і як територіально організоване й політично незалежне суспільство, і як політичний інститут — система організацій та установ. У першому випадку суб'єктами зовнішньополітичної діяльності, крім держави як політичного інституту, виступатимуть також інші політичні інститути — політичні партії, громадсько-політичні організації, суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. У другому випадку суб'єктом зовнішньої політики є лише держава як політичний інститут.

Крім держави та інших національних політичних інститутів, суб'єктами політики виступають також різноманітні організації міжнародного характеру. Для позначення багатоманітної діяльності всіх суб'єктів зовнішньополітичної діяльності і міжнародного політичного життя використовується термін «*міжнародна політика*», тоді як термін «*зовнішня політика*» зазвичай позначає тільки закордонну діяльність держави.

Іншими словами, *міжнародна політика* — це вся сукупність дій політичних суб'єктів у відносинах між державами та на міжнародній арені в цілому.

Цей вид політики називається ще «*світовою політикою*».

Міжнародні відносини – це:

– теоретичне поняття, яке характеризує взаємодію країн, народів і літературних організацій. Воно позначає систему економічних, політичних, соціальних, правових, дипломатичних, воєнних і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства;

– сукупність політичних, економічних, дипломатичних, культурних, науково-технічних, військових, гуманітарних взаємозв'язків між державами і групами держав, а також між суспільними рухами та організаціями, які діють на міжнародній арені.

Поняття «міжнародні відносини» змістовно є ширшими від поняття «міжнародна політика», оскільки охоплює не лише політичні, але й інші зв'язки між об'єктами міжнародного спілкування.

Міжнародні відносини охоплюють усі різновиди відносин, які передбачають перетин державного кордону людьми, товарами, ідеями.

У систему міжнародних політичних включають не тільки державу, а й низку інших національних політичних інститутів – політичні партії, громадсько-політичні організації тощо.

Існує велика кількість визначень поняття «міжнародні відносини», однак найбільш популярним є сприйняття міжнародних відносин як системної сукупності політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, військових та гуманітарних зв'язків та відносин між основними суб'єктами світового співтовариства, до яких належать народи, держави, суспільні та громадські сили, рухи і організації. На думку польського дослідника Юзефа Кукулки, складність визначення та дослідження міжнародних відносин пояснюється наступними чинниками:

1) сфера міжнародних відносин охоплює надзвичайно широкий перелік явищ і процесів, який важко проаналізувати за допомогою наукового апарату однієї науки;

2) міжнародні відносини позбавлені єдиного центру влади та управління;

3) у дослідника міжнародних відносин немає доступу до всієї інформації, оскільки частина даних оберігається дипломатичною тайною і застереженнями безпеки;

4) у міжнародних відносинах дуже важко прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки поведінки держав на міжнародній арені;

5) у поведінці учасників міжнародних акцій велику роль

відіграють випадковість і одночасність багатьох взаємодіючих чинників.

Водночас є можливим виділити *два основні теоретичні підходи* до розуміння сутності, а отже, перспектив дослідження міжнародних відносин.

Перший має назву «*політичний реалізм*», його засновником є американський вчений **Ганс Моргентгау** (праця «*Політика між націями*» (1948)).

Відповідно до реалістів, міжнародні відносини є зіткненням, суперництвом національних інтересів держав. Інші суб'єкти не можуть вважатися учасниками міжнародних відносин, оскільки не володіють суверенітетом, а отже, не мають повноважень представляти інтереси населення за межами національних кордонів. Міжнародні відносини перебувають у стані анархії, який не можна подолати, оскільки національні держави не підпорядковуються жодному джерелу влади.

Іншим класичним підходом до визначення сутності міжнародних відносин є *політичний ідеалізм*, систематизаторами якого прийнято вважати відомого німецького філософа **I. Канта** та президента США і, водночас, вченого-політолога та конституціоналіста **Вудро Вільсона**.

Ідеалісти, на противагу реалістам, вважають, що коло учасників міжнародних відносин є ширшим за рахунок виникнення міжнародних організацій. Саме ці структури сприяють подоланню стану анархії та ворожнечі у міжнародних відносинах, досягненню ідеалу мирного гармонійного співжиття - так званого «світового порядку».

Якщо реалісти стверджували, що основними принципами міжнародних відносин є пріоритет національних інтересів та сила, то ідеалісти вважають, що ця сфера суспільного життя може бути впорядкована за допомогою *права* (міжнародного права) та *моралі* (однакових етичних уявлень різних народів про добро і зло у відносинах).

Міжнародні відносини характеризуються цілою низкою особливостей:

1. *Невладний характер*. Влада є одним із основних регуляторів суспільного життя всередині держави, де існують відносини панування і підкорення, керівництва і підпорядкування. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і

підпорядкування є не правилом, а відхиленням від нього. Має бути рівність партнерств під кутом зору міжнародного права.

2. Система міжнародних відносин має децентралізований характер. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні і підкоренні, немає.

3. Основним засобом розв'язання суперечностей у міжнародних відносинах є консенсус – прийняття рішення на міжнародних конференціях та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників.

4. У міжнародних відносинах більшу, ніж у внутрішніх, роль відіграє суб'єктивний чинник, особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій, у розв'язанні наявних суперечностей.

Види міжнародних відносин:

1) за сферою суспільного життя (економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні);

2) за суб'єктами взаємодії (міжнародні, міжпартійні, між неурядовими асоціаціями);

3) за ступенем розвитку (високий, середній, низький);

4) за рівнями, на яких здійснюються міжнародні відносини: глобальний (загальнопланетарний), регіональний (африканський, азіатський та ін.), локальний (східноєвропейський, північноамериканський та ін.);

5) з точки зору ступеня напруженості міжнародних відносин можна говорити про їхні стани – стабільності, суперництва, ворожнечі, довіри, співробітництва, війни та ін.

На відміну від внутрішньополітичного життя кожної держави, міжнародні відносини не мають, як про це було сказано, єдиного центру управління. Тут діють стільки регулюючих центрів, скільки є учасників міжнародних відносин. А це означає, що головну роль у міжнародних стосунках мають відігравати переговори, співробітництво, взаємодія.

З урахуванням факторів національної могутності і здатності захистити свій суверенітет розрізняють наддержави, великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави. До наддержав належать ті, що мають здатність впливати на умови існування всього

людства і володіють силою руйнування планетарного масштабу. Великі держави значною мірою впливають на світовий розвиток, не домінуючи при цьому у міжнародних відносинах. Середні держави впливають на своє близьке оточення. Це відрізняє їх від малих держав, вплив яких є слабким, але вони володіють достатніми засобами для збереження своєї незалежності і територіальної цілісності. Мікродержави фактично не здатні захистити суверенітет власними силами.

У сучасному світі держави не можуть керуватися вузькими національними інтересами і вести розмову лише у категоріях сили. Будь-яка держава змушена зважати на інтереси інших країн, поважати їх, що вимагає від держави додержання певних норм поведінки на міжнародній арені.

До провідних суб'єктів міжнародних відносин, які безпосередньо створюються державами, належать їх **міждержавні об'єднання** – політичні або військово-політичні організації. Серед них: *Організація Об'єднаних Націй (ООН), Європейський Союз (ЄС), Ліга арабських держав (Арабська ліга), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного Договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Співдружність Незалежних Держав (СНД) тощо.*

У межах ООН існує цілий ряд організацій, які функціонують у міжнародних відносинах як структурні елементи, так і як самостійні суб'єкти. Такими організаціями є: *Всесвітній банк, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародне агентство по атомній енергетиці (МАГАТЕ), Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Міжнародний суд ООН тощо.*

Важливу роль у формуванні і функціонуванні міжнародних відносин відіграють неурядові організації, які об'єднують недержавні інститути і громадян різних країн і діють у специфічних галузях. До їх числа належать: *Міжнародна асоціація політичних наук, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол), Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ), Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) та багато інших.*

18.2 Геополітичний фактор у світовій політиці

Зовнішньополітичний та економічний курс провідних країн світу вже давно став значним фактором розвитку міжнародних відносин. Геополітичний, геостратегічний і гео економічний аналіз є невід'ємною частиною як сфери наукового знання, так і сучасного міжнародного життя. Це визначає необхідність вивчення геополітичних концепцій і теорій в рамках міжнародних відносин і політичних курсів різних держав.

В основі **геополітики** лежить теза про вплив географічного середовища на розвиток суспільства. З цієї тези виходить розуміння геополітики як наукової дисципліни про закономірності розвитку і взаємодії держав в просторовому аспекті.

Сьогодні найбільш універсальним є визначення **геополітики** як дисципліни, яка вивчає і аналізує взаємозв'язок географічних, економічних, політичних та інших ключових факторів, які впливають на стратегічний потенціал держави.

Найважливішим фактором взаємин між державами з давніх часів і до сьогоднішнього дня було і є прагнення до переділу геополітичної карти світу.

Геополітика (від грец. γη — земля + πολιτική - мистецтво управління державою) - політологічна концепція, що вбачає у політиці засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність, обмеженість природних ресурсів, кількість населення. Існує *класична геополітика* та *критична (постмодерна)*.

Глобальні світополітичні трансформації сучасності визначили перехід від системи традиційних міжнародних (міждержавних) відносин до нової складнішої системи – глобальних відносин між народами та їх країнами. Відповідно, нині сучасні міжнародні політичні відносини в цілому характеризує яскраво виражена тенденція до глобалізації, тобто розширення, взаємопроникнення, більшої взаємозалежності, доповнення і збагачення.

Дійсну картину буття планетарної спільноти як політичної системи незалежних держав слід розглядати не тільки по вертикалі – з погляду нерівностей і залежностей, але й по горизонталі – з точки зору складного переплетіння міждержавних відносин. Таким же чином виявляють себе різні аспекти сучасної цивілізації: наприклад, характеристики глобальних проблем людства (продовольча й

енергетична проблеми, епідемії та пандемії, стан навколишнього середовища, міжнародний тероризм тощо), інтернаціоналізація фінансово-економічних потоків, розвиток інформаційно-комунікаційних процесів, неможливість розв'язати дилему безпеки зусиллями однієї окремо взятої держави.

Визнання політиками і науковцями багатополлярності сучасного світу пов'язане з існуванням у ньому ключових та інших геополітичних центрів. Геополітичний формат політики фіксує не лише територіальні й політичні інтереси держав – він також концентрує економічні, науково-технічні, етнічні, релігійні проблеми та багато інших аспектів доцентрових і відцентрових тенденцій, які розділяють або зближують країни світу.

Слід враховувати, якщо усередині своєї країни інститут держави має монополію на публічну політичну владу, на значний «діапазон» політичної діяльності в даному соціумі, то на міжнародній арені єдиного центру світової політики немає, там діють у принципі рівноправні, суверенні державні й недержавні суб'єкти. Взаємовідносини між державами у сфері міжнародної політики будуються на ґрунті визнання суверенітету, але складаються порізно, що не виключає залежності або підпорядкування.

Центральною категорією геополітичного аналізу є *національна держава* - політична цілісність, створена національною або багатонаціональною спільнотою на певній території, де з допомогою політичної еліти, монополізує владу, підтримується певний порядок, включаючи законне право застосування насильства.

Кожна національна держава надає всебічний вплив на життя суспільства, і з цієї точки зору може розглядати себе навіть як геополітичний центр, з яким має вважатися інший світ. Усі національні держави - від найдрібніших до найбільших - відстоюють суверенне право організувати своє життя самостійно. Ці претензії поширюються не лише на політичну та економічну сфери, але і на область міжнародних відносин.

В наш час особливо не можна не враховувати відносну самостійність політики як соціального феномену, який ґрунтується на усвідомленні геополітичних інтересів конкретного суспільства. Провідний чинник, що нині забезпечує політичну вагу держави та її місце в світовому континуумі країн – це опанування нових науково-промислових технологій і комунікацій, розробка унікальних природних копалин, володіння значними енергетичними ресурсами, а

не лише військова потужність та імперські амбіції. Тому в підґрунті тієї чи іншої геостратегії держави полягають принципово різні установки, які визначаються ступенем індустріального або постіндустріального розвитку суспільства. Це, наприклад – відкрита політика, заснована на ідеї всебічної співпраці, техніко-комунікаційної та економічної інтеграції; чи політика між сусідського співробітництва, або інтервенціоністська політика відкритого вторгнення (проникнення) на чужі території, політика шантажу й силового тиску тощо.

Існує чимало підходів і трактувань щодо найбільш значущих характеристик геополітичної структури світу: зокрема, **О. Тоффлер** визначив існування сільськогосподарської, індустріальної та постіндустріальної цивілізації людства. **С. Хантінгтон** у концепції «зіткнення і розламу цивілізацій» (1927 р.) оголосив джерелом геополітичних конфліктів – протиріччя між цивілізаціями, потенціали яких нерівнозначні. Тут світ постає розмежованим, розколотим на різні осередки – західна, східна, православна, латиноамериканська, африканська, ісламська, конфуціанська, буддистська, хінді, японська цивілізації, які відрізняються історією, релігією, культурою, мовою, традиціями тощо. Хантінгтон стверджує, що ці фундаментальні відмінності культури цивілізацій спричиняють найжорстокіші й тривалі конфлікти; нині ці ж самі чинники знов породжують умови для політики протистояння Заходу і Сходу.

Географічне місцеположення країни суттєво впливає на її поведінку на міжнародній арені. Деякі країни займають більш вигідне положення, ніж інші. У житті країн географія значною мірою впливає на долю їх народів.

Природні ресурси держави є потенційною складовою могутності держави. Німеччина та Японія практично не володіють запасами нафти, що зумовлювало їх загарбницькі геополітичні спрямування.

В умовах науково-технічної революції важливе значення має контроль над окремими видами сировини та матеріалів стратегічного характеру, що може дуже несподіваним чином підвищити міжнародну активність навколо деяких країн (наприклад, південь Африки).

Індустріальний розвиток держави разом із сильним аграрним сектором може надати державі вагу у міжнародних справах. Японія є «карликом» у військовому відношенні, але її вплив на світову торгівлю та виробництво багатьох товарів є незаперечним.

Найвагомішим аргументом важливого значення економічного потенціалу є *Велика Сімка* – найбільш розвинуті в економічному відношенні країни (США, Японія, Німеччина, Канада, Франція, Великобританія, Італія), що нині перетворилася в офіційний міжнародний орган, який впливає на світову політику і міжнародні відносини.

Отже, процеси розвитку нашого світу, всієї цивілізації складають масштабну, суперечливу і в багатьох моментах кризову картину; найсерйозніші виклики, передусім, визиває проблема визначення суверенними державами своїх геополітичних цивілізаційних координат.

Геополітика – це не штучно створене поняття, і не формальна концепція. Геополітичні ідеї виникли і набули наукового змісту в результаті розвитку органістичних теорій суспільства і політики та концепцій географічного детермінізму, які панували в західному філософсько-політичному мисленні з XVI по XIX ст. (*Ж. Боден, Ш.Л. Монтеस्क'є, Ф. Бродель, І. Гердер, А. Гумбольдт, І. Кант, Г. Гегель, Г. Бокль*). Предметом геополітики нині постає аналіз дії законів політики щодо організації контролю та гармонії влади над простором. Так, *К. Грей*, відомий американський фахівець в цій галузі, визначає геополітику як «науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем (що сприймається, змінюється і використовується людьми) і світовою політикою». На початку XX ст. *Р. Челлен*, шведський професор, вважав за необхідне поєднання п'яти тісно пов'язаних між собою елементів політики: економічної, демополітики, соціополітики, кратополітики і геополітики, які забезпечують утворення сильної держави з ефективною системою управління.

Як сучасна наука, геополітика пов'язана з осмисленням нових політичних реалій, що склалися в світі на межі XIX – XX ст., коли традиційні уявлення про міжнародні відносини базувалися на взаємодії таких факторів як територія, клімат, господарство, ресурси, суверенітет, безпека держав – акторів міжнародної політики. Зокрема, за рівнем розвитку тих чи інших країн світу, геополітики виділяють: Центр, який досяг високого соціально-економічного рівня; напівпериферію – країни середньої потужності; та периферію, що має низький рівень розвитку (за *І. Валлерстайном*).

Геополітика надзвичайно актуалізувалася в останні два десятиліття, це обумовлено низкою причин. Моделі світоустрою

змінюються історично, оскільки в міжнародному житті постійно коригується співвідношення сил, та виявляються ті або інші чинники дезінтеграції світу: географічні (сприятливі або несприятливі території, клімат), цивілізаційні, економічні, національні, ідеологічні, релігійні, військово-політичні проблеми.

Розрізняють *традиційну геополітику*, *нову геополітику (геоекономіку)* і *новітню геополітику (геофілософію)*.

Традиційна геополітика є «географічним розумом» держави; акцентує увагу на військово-політичну могутність держави і домінуючу роль географічних чинників у захопленні чужих територій.

Геоекономіка, на відміну від традиційної геополітики, робить акцент на економічній могутності держави.

Новітня геополітика, в якій домінує сила духу над військовою і економічною потужністю, сприяє подоланню традиційного географічного та економічного детермінізму завдяки розширенню базисних факторів, що визначають поведінку держав у міжнародних відносинах.

Сучасна геополітика, зосередившись на суцільному - глобальному геополітичному просторі як такому, - покликана вивчати природу і динаміку просторових процесів в самому широкому і глибокому розумінні і значенні. Тим самим методологія геополітики закладає глибинні основи для вивчення динаміки сучасної геополітичної ситуації, дослідження геополітичних конфліктів і протиріч у сучасному світі.

18.3. Політична модернізація: зміст і основні характеристики

Складовою частиною процесу переходу від традиційного суспільства до сучасного (modernity) є політична ***модернізація***, зміст якої складають зміни політичної системи як невід'ємної складової загального системного переходу до постіндустріальної фази розвитку. У процесі політичної модернізації відбувається як становлення нових, так і еволюція вже існуючих політичних інститутів, що знаходяться у складній динамічній взаємодії. При цьому об'єктивно необхідно, з одного боку, зберегти політичну стабільність як важливу умову суспільного розвитку в цілому, та, з

іншого, - розширити можливості і форми політичної участі різних прошарків населення у змінах, що відбуваються.

Теорія модернізації – одна з сучасних парадигм соціально-історичного знання. Істотний внесок у розвиток теорії модернізації, перетворення її на обґрунтування моделі глобального цивілізаційного процесу зробили **Г. Алмонд і Д. Пауел, І. Валлерстайн, С. Верба, С. Ейзенштадт, Л. Пай, С. Хантінгтон**. Серед провідних вітчизняних фахівців над проблематикою політичної модернізації працюють **В. Брустінов, В. Головко, В. Горбатенко, Н. Жабінець, Г. Зеленько, М. Михальченко, В. Холод**.

В економіці *модернізація* виглядає як:

- розширення новітніх технологій;
- широке освоєння природних ресурсів;
- розвиток ринків товарів, капіталу, праці, послуг;
- розвиток ринкових відносин.

У соціальній сфері *модернізація* виглядає як ослаблення запропонованих типів соціальності і посилення нових зв'язків, диференціації суспільства, поділом між виробництвом, політикою та громадською діяльністю. У культурній сфері модернізація виявляється диференціацією духовних систем і цінностей. У сфері політики - утворенням централізованих держав, переходом від авторитаризму і тоталітаризму до демократії як формі політичного режиму.

Політична модернізація означає (на думку **С. Ейзенштадта**):

- створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією політичних ролей і інститутів;
- територіальне й функціональне розширення централізованого законодавства адміністрацій та політичної активності;
- постійне включення в політичне життя нових груп та індивідів;
- збільшення числа і ролі раціональної бюрократії;
- ослаблення ролі традиційних еліт.

Політична модернізація – це соціальні та інституціональні перетворення, пов'язані з переходом від одного типу політичної системи до іншого. В основу концепції політичної модернізації покладено розроблений **М. Вебером** методологічний принцип, згідно з яким сучасні країни розподіляються на «традиційні» та «сучасні».

«Традиційні» країни – зберігають персоналізовані відносини залежності і бар'єри соціальної мобільності.

«Сучасні» країни – засновані на раціональній організації та функціональній диференціації інститутів, що долає відносини особистої залежності та бар'єри на шляху групової мобільності.

Процес *політичної модернізації* проявляє себе, перш за все, у трьох основних сферах: політичній системі; політичній культурі; політичній поведінці. Процес модернізації, на думку західного політолога **С. Блека**, поділяється на кілька стадій: а) усвідомлення мети; б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти; в) період трансформації; г) інтеграція суспільства на новій основі.

Американський політолог **С. Хантінгтон** вирізняє дев'ять головних характеристик модернізації на основі аналізу різних поглядів на модернізаційні процеси, за якими *модернізація* – це революційний процес, який:

передбачає кардинальний характер соціальних змін, радикальну зміну всіх інститутів, систем, структур суспільства;

є *комплексним процесом* – не зводиться до домінуючого аспекту, якоїсь сфери громадського життя, а охоплює все суспільство;

є *системним процесом* – зміна однієї системної одиниці (фактор, фрагмент, елемент системи) спричинює ланцюгову реакцію в зміні інших елементів системи, що, в свою чергу, спричиняє цілісний системний переворот;

є *глобальним процесом* – виступивши спочатку як суто європейське явище, вона, модернізація, набрала глобального розмаху; процесом, що триває в часі (хоч вона революційна за масштабами змін, хоч темпи цих змін зростають, вона не може відбутися занадто швидко; зміниться кілька поколінь, поки модернізація здійсниться в справах і думках);

є *ступінчастим процесом* – усі суспільства, модернізуючись, проходять однакові стадії, хоч і специфічно; питання полягає лише в тому, коли почалася модернізація і як вона відбувалася;

є *гомогенізуючим процесом* – різні традиційні суспільства, модернізуючись, стають схожими у своїх основних структурах і функціях; є незворотним процесом – модернізація може відбуватися з відхиленнями, затримками, навіть з тимчасовими поверненнями назад, але, раз почавшись, вона завершується успіхом;

є *прогресивним процесом* – шлях модернізації складний, часом болісний, завдає багато страждань, але в кінцевому підсумку все

відшкодовується вищим культурним і матеріальним добробутом людини.

Політична модернізація, за функціональним підходом **Г.Алмонда**, вимагає постійного вдосконалення функцій політичної системи для забезпечення стабільності й ефективності всього соціального організму. Політична система має швидко реагувати на появу нових вимог. За **Г.Алмондом і Д.Пауелом**, модернізація має діставати своє відображення в наступних змінах сутності функціонування політичної системи, які полягають в тому, що в цій системі формується здатність до акумулювання претензій і вимог різних соціальних груп і, отже, – здатність до створення відповідних інститутів для регулювання соціальних процесів; з'являються конкуруючі політичні організації, які поширюють вплив на різні сфери, – політичні партії, які сприяють «легітимній» презентації настроїв усіх шарів суспільства; посилюється централізація урядових функцій; формується та швидко зростає раціональна політична бюрократія; відбуваються мобілізація соціальної периферії, активізація участі в політиці шляхом розширення виборчих прав і розвитку вільної преси, формування опозиційних партій і добровільних асоціацій.

Теорія модернізації – інтегральна складова «соціології розвитку», джерелами якої були концепції **М. Вебера, Ф. Тьоніса і Т. Парсонса**. Змістовим стрижнем теорії стали *два види модернізації*:

1) *оригінальна (або спонтанна)* – характерна для країн, що пережили перехід до раціональних соціальних структур через тривалий внутрішній процес (Англія, США, Німеччина, Франція і т. д.);

2) *вторинна (або віддзеркалена)* – притаманна відсталим країнам, які використовують досвід передових держав; це осучаснення «навздогін»; основний фактор вторинної модернізації – соціокультурні контакти цих країн з центрами індустріальної та постіндустріальної культури (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан та ін.).

Модернізація означає системне оновлення суспільства: зростає ефективність влади на основі раціоналізації владних структур і форм їх взаємодії; здійснюються структурні зрушення в економіці, політиці, законодавчому полі, культурі, системах освіти, науки, виховання, гарантуються права і свободи особи, а це забезпечує активну участь громадян у громадському житті.

Теорія модернізації пройшла декілька етапів розвитку, поступово набуваючи нових ознак і тенденцій.

На *першому етапі (50-60-ті роки)* відбулося зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку в межах традиції західного лібералізму. Домінуючими у той період були концепції економічного зростання, згідно з якими традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки розглядались як економічно відсталі, що потребували механізмів стійкого розвитку. Практичне втілення такої моделі розглядалося як засіб вирівнювання країн названих регіонів із розвинутими країнами. Механізми економічного зростання мали б стати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка.

У межах *другого етапу розвитку теорії модернізації (70—80-ті роки)* відбувалася переоцінка нагромадженого ідейно-теоретичного доробку, а також допущених прорахунків. Вона довела, що моделі економічного зростання і політичної інституціоналізації виявилися малоефективними і не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як були задумані її теоретиками. Під час осмислення прорахунків першого етапу розвитку теорії модернізації було виявлено: недостатню ефективність структурно-функціонального аналізу, зокрема методів квантифікації (кількісного вираження якісних ознак), математичної обробки інформації, комп'ютерного моделювання тощо для розкриття механізмів переходу від традиційного стану суспільства до сучасного; тимчасовість і анклавність (територіальну обмеженість) ефекту від практичного впровадження різних моделей модернізації; незбалансованість економічних, соціально-політичних і культурних наслідків її; неадекватність євроцентричних модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської та латиноамериканської культур.

Третій етап розвитку теорії модернізації (кінець 80-х — початок 90-х років) дав західним ученим розуміння необхідності врахування водночас з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження, наявність капіталу, розвиненість технологій) позаекономічних — геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін. Концепції модернізації набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це виявляється у подоланні євроцентризму і визнанні як самоцінних ісламської та індуїстсько-буддійської «квазіцивілізацій», врахуванні

цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Вчені майже одноставно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу.

В останні десятиліття ХХ ст. намітилася трансформація процесу модернізації у постмодернізацію, яка охоплює: переорієнтацію інфраструктури індустріального суспільства на розвиток його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природоохоронних технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання.

Критерієм розвитку та модернізованості суспільства є рівень техногенності, технологічності, рівень і якість життя, переважання частки політичного управління, тобто політичного менеджменту та маркетингу на основі зацікавленості та заохочення громадян, у порівнянні із державно-адміністративним управлінням за допомогою владного примусу.

18.4 Україна у сучасному геополітичному просторі

Українська держава, як і будь-яка інша, не може успішно розвиватися, спираючись на розуміння лише власних інтересів, ігноруючи геополітичний контекст і тенденції розвитку світової цивілізації. Усвідомлення Україною власних інтересів є невіддільним від того, як світова громадськість ставиться до України і яким вона бачить її місце у світі. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує врахування як усієї системи глобальних інтересів різних країн, так і фактичного розкладу сил - економічних, політичних, воєнних, ідеологічних - у своєму регіоні (особливо це стосується близького оточення України).

Внаслідок розпаду СРСР Україна стала незалежною державою. **24 серпня 1991 р.** був проголошений **Акт про незалежність України**, а в **грудні 1991 р.** його підтверджено всенародним референдумом.

Україна розташована в південно-східній частині Європи, в зоні, де перетинаються три величезних геополітичних масиви - Євроатлантичний, Євразійський та Ісламський. В цьому можна бачити як певні переваги, так і величезні проблеми, але саме таке

розташування, саме цей унікальний цивілізаційний простір відіграє визначальну роль у розвитку Української держави.

Україна займає площу 603,7 тис. кв. км і межує з Білоруссю (на півночі), Росією (на сході), Румунією, Молдовою, Угорщиною (на південному заході), Словаччиною та Польщею (на заході). На півдні омивається Азовським та Чорним морями.

На Україну припадає майже третина світових запасів чорнозему й чверть придатної для оранки землі в Європі. Україна займає першу позицію в світі за розораністю землі - 75 % сільськогосподарських земель та 56 % - усіх земель. Водночас 20 % української ріллі - це деградовані та малопродуктивні землі. Найбільша річка - Дніпро - ділить Україну на Правобережну (Волинсько-Подільська височина, Східні Карпати, Полісся) та Лівобережну (Наддніпрянська низовина, Донецька височина). На Півдні України розташована Чорноморська низовина. 14 % території України займають ліси, 21 % - територія, уражена ізотопами цезію (після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.).

Надра України багаті природними ресурсами: кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, уран, графіт, кам'яна сіль, будівельна сировина. Водночас економіка потерпає від нестачі газу, нафти, лісу. Наявні привабливі рекреаційні зони (Карпати, Крим).

Геополітичне положення України вигідне й водночас складне. Вона розташована приблизно на однакових відстанях від позаєвропейських центрів світової політики й економіки - Вашингтона й Токію, відносно близько до столиць найбільших європейських держав - Берліна, Лондона, Парижа, Рима, а також Брюсселя та Страсбурга, так званих «столиць Європи», і досить близько до столиць сусідніх з нею держав.

Зовнішня політика України спрямована на:

- захист державного суверенітету;
- забезпечення безпеки країни;
- збереження цілісності державної території;
- забезпечення сприятливих зовнішніх умов для економічної співпраці, торгівлі, культурних зв'язків з іншими країнами, для виходу з глибокої економічної кризи і піднесення її престижу у світовому співтоваристві;
- посилення впливу на міжнародні події, нейтралізацію несприятливих щодо України дій окремих країн.

Основні цілі, пріоритети і напрями зовнішньої політики України сформульовані в «*Декларації про державний суверенітет України*» (16 липня 1990 р.), у якій було проголошено, що Україна:

- виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування;
- активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки;
- безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах;
- визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

У зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» (від 5 грудня 1991 р.) акцентувалося, що Україна, одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, згідно з цілями і принципами Статуту ООН, спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки в світі, на активізацію міжнародного співробітництва у розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. Зовнішня політика України базуватиметься на загальновизнаних принципах міжнародного права.

Усвідомлення національних інтересів України надзвичайно важливе не лише для проведення послідовної і цілеспрямованої політики у відносинах з іншими країнами, але й для вироблення відповідної стратегії розвитку власної державності. Науковий підхід до визначення національних інтересів Української держави передбачає послідовне врахування суттєвих обставин розвитку української нації в процесі її генези й до сьогодення. З цього погляду сучасну українську націю можна трактувати у двох значеннях: у широкому - як відкриту поліетнічну спільноту, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, як спільнота українських громадян. Це аж ніяк не суперечить вужчому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти осіб української національності, які проживають на території України та поза її межами. Перше віддзеркалює переважно сферу відносин державності й громадянства, друге - походження, виховання, культуру. Під час з'ясування конкретних національних інтересів мають враховуватися обидва визначення.

Дотримання таких підходів щодо визначення нації і, національних інтересів, а також проведення належним чином

національної політики дають змогу подолати національну обмеженість, створюють необхідні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, де будуть поважати права людини незалежно від її етнічної належності. Водночас це сприятиме усвідомленню національних інтересів України її громадянами як своїх власних. Останнє є важливим внутрішнім аспектом діяльності держави щодо формування громадянського суспільства, обстоювання національних інтересів і водночас істотно впливає на ефективність функціонування системи національної безпеки.

Помилки у визначенні національних пріоритетів можуть призвести і, на жаль, призводять до виникнення загроз політичному ладу, національній безпеці, перешкоджають національній згоді і навіть створюють загрозу існуванню нації в цілому. Чітко усвідомлюючи свої власні інтереси, держава має змогу узгоджувати їх з інтересами інших країн і народів, іти на компроміси в тактичних питаннях, але не поступатися стратегічними та життєво важливими інтересами.

Для України, яка впродовж своєї історії перебувала у центрі геополітичних інтересів кількох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу. Стратегічна мета нашої країни полягає в інтеграції до європейських та євроатлантичних структур. Об'єднана Європа вже перебрала на себе частину відповідальності за становлення України як стабільної демократичної держави. Пріоритетним тепер стає набуття повноправного членства у Європейському Союзі, який, певно, визначатиме образ Європи ХХІ ст. Такий стратегічний курс має усунути вагання потенційних партнерів, пов'язані з «невизначеністю» і «непередбачуваністю» України.

Розширення ЄС через низку причин поки що перебуває в затінку розширення НАТО. Проте стратегічні інтереси України, а також досвід Польщі, країн Балтії та інших країн Центральної та Східної Європи свідчать про необхідність суттєвої активізації участі нашої країни саме в розширенні ЄС. Для України, як і всіх держав Центральної та Східної Європи, важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії. Цьому підпорядковані зовнішньополітичні пріоритети, налагодження принципово нових дво- та багатосторонніх відносин, а також

відповідна внутрішня трансформація. Стрижнем цього процесу є положення Підсумкового акта про відсутність територіальних претензій один до одного всіх учасників Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), про непорушність кордонів, що склалися історично. На відміну від деяких інших країн, Україна не висуває територіальних претензій до своїх сусідів.

Україна, послідовно інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам ХХІ століття. Із прийняттям її до Ради Європи та співпраці з іншими європейськими об'єднаннями з'явилися принципово нові можливості для застосування багатовікового досвіду демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, сходження до цивілізаційного рівня розвитку. Україна зміцнила співробітництво і з такими впливовими міжнародними інституціями, як Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Ініціатива НАТО «Партнерство заради миру» дала змогу Україні гнучко підійти до розвитку співробітництва з Північноатлантичним альянсом, маючи з ним такий рівень співпраці, який відповідає її індивідуальним вимогам і можливостям.

Аналіз конкретного геополітичного становища України та зовнішньополітичних кроків свідчить про нарощування зусиль до утвердження нашої держави в лоні європейських народів, у світовому співтоваристві. Помітні й здобутки української дипломатії, що позначається на зростанні обсягів та якості відносин з близькими сусідами і з країнами інших регіонів. Хоч і повільно, але зростають іноземні інвестиції. Провідні місця в цій сфері посідають капітали США, ФРН і Великобританії, чому сприяли політичні та економічні чинники.

Стратегічно важливим напрямом нашої зовнішньої політики є також південно-східний вектор, у межах якого Україна розвиває перспективні взаємини з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону, Середнього Сходу, Центральної і Південної Азії, країнами АТР (Азіатсько-Тихоокеанський регіон). На цьому напрямі Україна знаходить нові можливості для власної зовнішньополітичної та економічної активності, залучає до співпраці нових перспективних партнерів. Україна вже стає важливою ланкою в проектах розбудови

євроазіатської системи транспортних та енергетичних комунікацій. У своїй зовнішньополітичній діяльності вона враховує і факт переміщення центру тяжіння світової економіки в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Робота над концептуальними засадами нашої стратегії в цьому просторі ще далека від завершення, а практичні проблеми, які тут виникають, потребують нетривіальних підходів і рішень.

Південний стратегічний напрям національних інтересів України найменш розвинутий, але з погляду перспектив найпривабливіший. За сприятливих умов Україна може здійснювати торговельно-економічну експансію на південь і з часом зайняти поважне становище серед країн Чорноморського басейну. Через Південь Україна виходить у широкий світ країн Близького Сходу, Азії і Африки, через Європу Україна може спілкуватися з Північною і Південною Америкою, через країни СНД лежить шлях до країн Далекого Сходу, у Китай. Але геополітичні інтереси України в цих регіонах можуть визначитися, можливо, тільки тоді, коли будуть реалізовані інтереси держави в ближчому оточенні. На цей час ми можемо тільки намітити власні економічні інтереси в країнах Африки та Південної Америки.

Посилення зовнішньополітичної активності України в інших регіонах світу сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в межах країни, оскільки підвищить зайнятість населення в різних галузях виробництва і надасть нові можливості для економічного розвитку, а також послабить соціально-політичну напруженість, адже суспільство отримає замість існуючої біполярної іншої конфігурацію зовнішніх орієнтацій політичних сил.

Висновки. Термін «міжнародні відносини» не зовсім точний, оскільки відповідні відносини ніколи не складаються безпосередньо між народами. Як демократія не буває безпосередньо владою народу, так і міжнародні відносини не бувають відносинами безпосередньо між народами. Вони опосередковуються державами через охорону кордонів, митний контроль, візові режими, закордонні паспорти тощо. Існує велика кількість визначень поняття «міжнародні відносини», однак найбільш популярним є сприйняття *міжнародних відносин* як системної сукупності політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, військових та гуманітарних зв'язків та відносин між основними суб'єктами світового

співтовариства, до яких належать народи, держави, суспільні та громадські сили, рухи і організації.

Є такий напрямок у підході до міжнародних відносин, як **геополітика**. Цей термін використовується досить часто, що говорить про життєздатність силової концепції. Існує дві сфери його застосування. Перша розуміє взаємозв'язок між географією та політикою. Причини суперництва, пошук союзників часто визначаються географічними факторами: прагненням мати вихід до моря, означити свої кордони природними межами та інше. Друге можливе значення цього терміна полягає у розумінні міжнародної політики в цілому як протиборства та протистояння великих держав на тому або іншому етапі світової історії. Процеси розвитку нашого світу, всієї цивілізації складають масштабну, суперечливу і в багатьох моментах кризову картину; найсерйозніші виклики, передусім, робить проблема визначення суверенними державами своїх геополітичних цивілізаційних координат.

Політична модернізація – це соціальні та інституціональні перетворення, пов'язані з переходом від одного типу політичної системи до іншого. В основу концепції політичної модернізації покладено розроблений М. Вебером методологічний принцип, згідно з яким сучасні країни розподіляються на «традиційні» та «сучасні». Процес політичної модернізації проявляє себе, перш за все, у трьох основних сферах: політичній системі; політичній культурі; політичній поведінці. Модернізація означає системне оновлення суспільства: зростає ефективність влади на основі раціоналізації владних структур і форм їх взаємодії; здійснюються структурні зрушення в економіці, політиці, законодавчому полі, культурі, системах освіти, науки, виховання, гарантуються права і свободи особи, а це забезпечує активну участь громадян у громадському житті.

Долаючи труднощі, Україна продовжує процес розширення своєї дипломатичної присутності у світі, поступово стаючи впливовою європейською та світовою державою, дедалі більше перетворюючись на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин, який має свої національні інтереси і вирішує їх в колі європейських народів.

Запитання для самоконтроля

1. Дайте визначення поняттям «світова політика» і «міжнародні відносини».
2. Що таке геополітика? У чому полягає специфіка геополітичного підходу до аналізу міжнародних відносин?
3. Яким чином трансформувалася геополітична структура світового співтовариства у 90-ті роки ХХ ст.?
4. У чому полягає зміст теорії політичної модернізації?
5. У чому полягає зовнішньополітичний потенціал України?

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте сутність та теоретико-методологічні принципи «політичного реалізму».
2. Порівняйте основні методологічні та теоретичні підходи щодо визначення сутності геополітики.
3. Визначте сутність політичних криз, які долають країни у процесі політичної модернізації.
4. Оцініть роль України у структурі сучасних міжнародних відносин та визначте сутність національно-державних інтересів сучасної України.
5. Розкрийте сутність і зміст глобальних проблем сучасності.

Рекомендована література

1. Артёмова Є. С. Євроскептицизм у сучасному геополітичному дискурсі Європейського Союзу : автореф. дис. канд. політ. наук : 21.03.03 / Артёмова Євгенія Сергіївна; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.
2. Василенко М. Д. Україна: міжнародні зв'язки : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / М. Д. Василенко, С. Д. Василенко ; Одес. нац. юрид. академія. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 168 с.
3. Геоeкономіка та геополітика України : навч. посіб. / А. К. Шидловський, Г. Г. Півняк, М. В. Рогоза, С. І. Випанасенко. – Дніпропетровськ : НГУ, 2007. – 282 с.
4. Геополітика : підруч. для студентів вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – Київ : МАУП, 2004. – 293 с.
5. Герасіна Л. М. Розвиток міжнародних політичних відносин за умов глобальної реконструкції світу // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2013. – № 4 (18). – С.88-98.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Аристотель. Політика // Соч., Т.4. - М., 1983.
3. Бабкіна О. В., Волинка К.Г. Теорія держави и права у схемах і визначеннях: Навч. посібник . - К., 2004.
4. Барановський Ф. Партійна система України // Віче. - 2004. - №7.
5. Бебик В. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. - 1993. - №7.
6. Бебик В., Трач Н. Три українські президенти (психологія політичного лідерства) // Віче. - 2006. - №21-22.
7. Бейме К. фон. Партии / К. фон Бейме // Политология вчера и сегодня: сб. науч. ст. – Под ред. Г.И. Иванова. – Вып. 4. – М., 1992. – С. 62-66.
8. Бовин А. Е. Ведущие тенденции развития международных отношений // Международная жизнь. - 2004. - №4-5.
9. Василькова Ю. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. - Львов, 1996.
10. Вебер М. Політика как призвание и профессия // Новое время. - 1990. - №1.
11. Велесова книга – Волховник. – Вінниця, 2007.
12. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення. - К., 2001.
13. Гагалюк Б. Партійні коаліції як основа парламентської більшості // Історичний журнал. - 2006.- № 5.
14. Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія. Навчальний посібник. - К, 1999.
15. Гелей С. Д., Рутар С.М. Основи політології. Навчальний посібник. - Львів., 2001.
16. Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія. Навчальний посібник. - К, 1999.
17. Гегель Г. Філософія права. - М., 1991.
18. Гелей С. Д., Рутар С.М. Основи політології. Навчальний посібник. - Львів., 2001.
19. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
20. Гоббс Т. Левиафан // Соч.: в 2т., Т.2. - М., 1990.
21. Горлач М.І. Політологія: наука про політику / М.І. Горлач, В.Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.

22. Грушевський М. С. Історія Української козащини. - К., 1991.
23. Добренев В.И. Методология и методика социологического исследования: учебник / В.И. Добренев, А.И. Кравченко. - М.: Альма Матер, 2009. - 537 с.
24. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1993.
25. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. - Пер. с франц. - М.: Академический Проект, 2000. - 538 с.
26. Ирхин Ю. Международная ассоциация политических наук и XIX Всемирный конгресс политологов // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 2004. - №2.
27. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. - К.: Либідь. 1993. - 336 с.
28. История политических и правовых учений. Древний мир. - М., 1985.
29. История политических и правовых учений: Средние века и Возрождение / Под ред. Нерсесянца В.С. - М., 1986.
30. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. Нерсесянца В. С. - М., 2004.
31. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. Посібник / Мадісон В.В., Ларченко Л. І. та ін. К., 1996.
32. Исаев Б.А. Теория партий и партийных систем: [для студ. вузов] / Б.А. Исаев. - М.: Аспект Пресс, 2008. - 367 с.
33. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : [монографія] / В. Кафарський. - К. : Логос, 2008. - 560 с.
34. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія / Ф.М. Кирилюк. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 564 с.
35. Кирилюк Ф. М. Історія політології: Підручник. - К., 2002.
36. Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби: Посібник. - К., 2003.
37. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. - К., 2002.
38. Кравченко А.И. Социология труда в ХХ веке. Историко-критический очерк. - М.: Наука, 1987.

39. Кузнецов В. М. Немецкая классическая философия второй половины 17 ст. - начала 19 ст. / Учеб. пособие для университетов. - М., 1989.
40. Кузьмин П. В. Профессиональная деятельность политолога в условиях трансформации украинского общества // Вестник Московского университета . Серия 12. Политические науки. - 2001. - №1.
41. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. - К., 1994.
42. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004.- 300 с.
43. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти. - К., Видавництво «Каравела», 2017р. – 470 с.
44. Лукашевич Н. Глобалістика. Навчальний посібник.. - К., 2005.
45. Лукашевич М.П. Соціологія праці: Підручник. - К.: Либідь, 2004. – 440 с.
46. Локк Дж. Два трактата о правлении // Соч., Т.3. - М., 1988.
47. Мадіссон В. В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин. - К., 1997.
48. Макиавелли Н. Государь. - М., 1990.
49. Мусієдов О.О. Історія української соціології: навчально-методичний посібник. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 117 с.
50. Мусский И. 100 великих мыслителей. - М., 2000.
51. Мухарямова Л. Политическая лингвистика: становление понятийного аппарата // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 2004. - №3.
52. Ніколаєвська А.М. Соціологія і українське суспільство: професійно-етичний вимір. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна, 2010. – № 891 – С. 9-13.
53. Націоналізм: Антологія. - К., 2000.
54. Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции. - М., 1979.
55. Панина Н.В. Технология социологического исследования. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1998. – 270 с.
56. Паніна Н. Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ) / Наталія

Паніна // Громадська думка. – 2004. – № 4. – С. 35-37.

57. Панов М. І., Герасіна Л. М., Осипова Н. П. та ін. Політологія. - К., 2002.

58. Перегуда Є.В. Соціологія: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін. –К.: КНУБА, 2012. – 140 с.

59. Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. 2–е вид. — К.: Каравела, 2004. — 350 с.

60. Піча В.М. Соціологія: загальний курс: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.: «Каравелла», 2000. – 248 с.

61. Полторак В.А. Социология труда: Справочник: Учебно-справочное пособие для ст. вузов. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1997. – 148 с.

62. Примуш М.В. Загальна соціологія: навчальний посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – С. 12-38.

63. Платон. Государство. // Соч., Т.3., ч.1, - М., 1971.

64. Політологічний енциклопедичний словник. - К., 2004.

65. Політологія / За ред. Дзюбка І. - К., 2001.

66. Політологія. Кінець XIV – перша половина XX ст.: Хрестоматія. – Львів, 1996

67. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів, 1996

68. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексеєнко, С.С. Андрєєв та ін.; В.П. Горбатенко (упоряд.), Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.

69. Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – 567 с.

70. Політологія: підручник / За ред. Л.М. Димитрової, С.О. Кисельової. – К.: Знання, 2009. – 206 с.

71. Політологія / За ред. М.М. Вегеша. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 384 с.

72. Політологія: Навчальний посібник / М.П. Гетьманчук, В.К. Грищук, Я.Б. Турчин та ін.; За заг. ред. М.П. Гетьманчука. – К.: Знання, 2010. – 415 с.

73. Політологія: навчальний посібник / За ред. Я.Б. Турчин, М.А. Бучина. – Львів: Дослідновидавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2010. – 170 с.

74. Політологія: Опорний конспект лекцій / Уклад. Кулагін Ю.І., Полуріз В. І., Латигіна Н. А. - К., 2003.
75. Політологія: Підручник / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К., 2001.
76. Попова И.М. Социология. Введение в специальность. Учебник для студентов высших учебных заведений. – К.: Тандем, 1997. – 287 с.
77. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник. – К.: Тандем, 1996. – 271 с.
78. Потульницький В. А. Історія української політології. - К., 1992.
79. Примуш М. Соціал-демократія на сучасному етапі // Нова політика. - 2002. - №1.
80. Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Введение в политологию: учебник для студентов вузов. - М., 2003.
81. Рабочая книга социолога / Д.М. Гвишиани, В.В. Колбановский, М.Н. Руткевич, [и др.] ; отв. ред Г.В. Осипов. – Москва : Наука, 1976. – 510 с.
82. Рудич Ф.М. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ф.М. Рудич. – Вид. 3-тє, перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
83. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. - М., 1961.
84. Рябов С. Г. Політична теорія держави. - К., 1996.
85. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології: Навчальний посібник / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 221 с.
86. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. // Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С.126-180.
87. Ситник, О.І. (2017) Соціально-політичні студії : конспект лекцій для бакалаврів усіх спец. денної та заоч. форм навч. / уклад. О.І. Ситник. – Луцьк : Луцький НТУ, 2017. – 68 с. [Образовательные ресурсы] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://repo.lntu.edu.ua/2658>
88. Соколов В. В. Средневековая философия. - М., 1979.
89. Соловьёв А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. - М., 2004.
90. Соціологічна думка України: навчальний посібник / Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф. та ін. - К.: Заповіт, 1996. – 426 с.
91. Сокурянська Л.Г. Вступ до соціології: Навчальний посібник

- / Л.Г. Сокурянська. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2011. – 205 с.
92. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 730 с.
93. Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С.О. Макєєва. – 4-е вид., перер. і доп. – К.: Знання, 2008. – 566 с.
94. Соціологія: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-е вид., перер. і доп. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 544 с.
95. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навчальний словник-довідник для студентів / За ред. В. М. Пічі. – К.: Каравелла, Львів: «Новий світ-2000». – 2002. – 480 с.
96. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований. – К.: МАУП, 2000. – 304 с.
97. Соціологія: підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2008. – С. 9-21.
98. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. слов.-довід. / уклад.: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. – 2-ге вид., стер. – Л. : «Новий Світ-2000», 2004. – 480 с.
99. Соціально-філософські аспекти трансформацій в сучасному суспільстві: Монографія / За ред. канд. філос. наук В.І. Дуденок. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2008. – 250 с. 165-169 місто 151-153 освіт
100. Соціологія на Україні: збірник статей / Відп. ред. Л.В.Сохань. – К.: Наукова думка, 1968. – 200 с.
101. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні. - К., 1990.
102. Становление философии на Востоке: Древний Китай и Индия. - М., 1989.
103. Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі / За наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія. – К.: ІС НАНУ, 2008. – 188 с.
104. Сціборський М. Націократія. – Прага, 1942.
105. Тощенко Ж.Т. Социология управления. Учебник. – М.: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2011. – 300 с.
106. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
107. Требін М.П. Соціально-політичні студії / М.П.Требін: навчальний посібник. – Х.: Право, 2017. – 696 с.

108. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима: III-I вв. до н. э. - М., 1977.
109. Франко І. Твори: У 50 т. – Т.1. – К., 1976
110. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд. – Пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 544 с.
111. Цвих В. Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві //Людина і політика. - 2002. - №3.
112. Чальцева О. М. Порівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми // Трибуна. - 2004. - №5-6.
113. Чекаленко Л. Зовнішня політика України. - К., 2006.
114. Черниш Н.Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-е вид., перер. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
115. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем: навч. посіб. / Ю.Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
116. Шляхтун П. П. Політологія. - К., 2002. Хижняк З. І. Київсько-Могиллянська академія. - К., 1981.
117. Шевчук В. Вячеслав Липинський - історик, політик та мислитель // Сучасність. - 1992. - № 6.
118. Шляхтун П. П. Політологія. - К., 2002.
119. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Голос України. - 20.04.2004.
120. Закон України «Про вибори Президента України».
121. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні».
122. Конституція України. - К., 1997.
123. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – N.Y.: Harper and Row, 1957. – 310 p.
124. LaPalombara J. Political Parties and Political Development / J. LaPalombara, M. Weiner. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – 496 p.
125. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 383 p.
126. Janda K. Political Parties: A Cross-National Survey / K. Janda. – N.Y.: Free Press, 1980. – 1019 p.

Електронні ресурси

1. Видатні соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sociosite.net/topics/sociologists.php>.
2. Інститут соціології НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua>.
3. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/>.
4. Кравченко А., Щербина В. Соціологія труда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.auditorium.ru/books/85/Sociology_Russia_chapter11.html.
5. Міжнародна соціологічна асоціація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.isa-sociology.org/>.
6. Міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iisoc.org>.
7. Посадова інструкція – Соціолог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.borovik.com/index_instruction.php?Gins=379&lang_i=1.
8. Соціологічна асоціація України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sau.kiev.ua/>.
9. Соціологічна група "Рейтинг" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua>.
10. Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/projects-ua>.
11. Фонд "Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/>.
12. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/>.
13. Центр соціальних досліджень "Софія" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua>.
14. Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/>.
15. Центр соціальних технологій «Соціополіс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sociopolis.com.ua/>.
16. Центр соціологічних і політичних досліджень та технологій «СОЦІОПОЛІС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spr.org.ua/>.

ДОДАТКИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра соціології та економіки

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

(підпис) (прізвище, ініціали)

« ____ » _____ 20 ____ р.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ»

Підготовка бакалавра

1.Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	6.010101 Дошкільна освіта, 6.010102 Початкова освіта, 6.010103 Технологічна освіта, 6.020202 Хореографія, 6.020204 Музичне мистецтво, 6.020205 Образотворче мистецтво, 6.020302 Історія, 6.020303 Філологія. Українська мова та література, 6.020303	Нормативна	

	Філологія. Мова і література (російська), 6.020303 Філологія. Мова і література (англійська),	
Модулів – 3	6.020303 Філологія. Мова і література (німецька), 6.030103 Практична психологія, 6.040101 Хімія, 6.040102 Біологія, 6.040104 Географія, 6.040106	Рік підготовки:
Змістових модулів – 3		3 3
Індивідуальне завдання _____ (назва)		Семестр
Загальна кількість годин 90	Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування, 6.040201 Математика, 6.040203 Фізика, 6.040302 Інформатика	5 5
Тижневих годин для денної форми навчання : аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 2		Додаткова спеціальність (спеціалізація): _____ (назва)
		Лекції
		18 год. 6 год.
		Практичні, семінарські
		18 год. 6 год.
		Лабораторні
		- -
		Самостійна робота
		54 78 год.
		Індивідуальні завдання: год.
	Освітньо-кваліфікаційний рівень: <u>бакалавр</u>	Вид контролю: <u>Іспит</u>

2. ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни «Соціально-політичні студії» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавр спеціальності: спеціальностей:

6.010101 Дошкільна освіта, 6.010102 Початкова освіта, 6.010103 Технологічна освіта, 6.020202 Хореографія, 6.020204 Музичне мистецтво, 6.020205 Образотворче мистецтво, 6.020302 Історія, 6.020303 Філологія. Українська мова та література, 6.020303 Філологія. Мова і література (російська), 6.020303 Філологія. Мова і література (англійська), 6.020303 Філологія. Мова і література (німецька), 6.030103 Практична психологія, 6.040101 Хімія, 6.040102 Біологія, 6.040104 Географія, 6.040106 Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування, 6.040201 Математика, 6.040203 Фізика, 6.040302 Інформатика

Предметом вивчення навчальної дисципліни є закони та закономірності становлення, розвитку та функціонування суспільства та його політичної сфери зокрема у всій множині соціально-політичних відносин, зв'язків, процесів, явищ і подій.

Міждисциплінарні зв'язки: з філософією, соціологією, політологією, історією, психологією, економікою, статистикою, демографією, математикою, етикою, педагогікою.

Програма навчальної дисципліни складається з таких змістових модулів:

1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів.
2. Соціологія як наука про закони і закономірності становлення і функціонування соціальних систем.
3. Політологія як наука про закони і закономірності політико-владних відносин політичних суб'єктів

3.МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета вивчення дисципліни – ознайомити майбутніх педагогів із базовими теоретичними положеннями соціології та політології; особливостями зародження та розвитку суспільно-політичних знань у світі та в Україні; соціальними та політичними законами і закономірностями функціонування суспільства та політичної сфери зокрема; сформуванню навички осмислення та наукового аналізу суспільно-політичних явищ, процесів, поведінки людей; сприяти формуванню їх активної громадянської позиції і здатності виважено і компетентно реагувати на виклики сучасності.

Завдання навчального курсу «Соціально-політичні студії» полягає в тому, щоб допомогти майбутньому педагогові опанувати систему соціологічних та політичних знань, які змогли б стати теоретичною базою для осмислення сучасних соціально-політичних процесів, критерієм оцінки цих процесів з позицій інтересів як окремої особистості, так і суспільства, основою для формування громадянської політичної культури.

Завдання курсу:

- ознайомлення майбутніх педагогів з історією світової та української суспільно-політичної думки та її ролі у розвитку людської цивілізації і українського суспільства;
- формування у майбутніх фахівців (бакалаврів) наукового уявлення про основні закони і закономірності функціонування суспільства, особливості соціальних та політичних процесів;
- формування соціологічної та політичної грамотності і культури у студентів, що сприятиме їх здатності орієнтуватися в сучасних суспільно-політичних явищах і подіях;
- політична соціалізація студентів;
- формування особистості, яка здатна не тільки адаптуватися до постійно змінюваних суспільних умов, але й свідомо впливати на них, аналітично оцінюючи соціально-політичну ситуацію в країні та світі та критично визначаючи свою особистісну роль у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства;
- забезпечення політичного аспекту підготовки висококваліфікованого педагога, що має політично-моральну громадянську позицію;
- розвиток соціологічної та політичної культури та вираженої громадянської позиції.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати:

- роль і місце суспільно-політичних наук у системі гуманітарного знання і в суспільстві;
- історію розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавнього Сходу до сучасності, зокрема історію української суспільної думки;
- поняттєво-категоріальний апарат соціології та політології і структуру соціологічного та політологічного знання;
- соціальні та політичні закони і закономірності суспільного життя, управління державою і взаємообумовленість політичної, економічної, культурної, правової та інших сфер життя соціуму;
- особливості формування та функціонування соціальних і політичних інститутів суспільства (держави, політичної влади, освіти, науки, культури, виборчих систем, засобів масової інформації тощо);

- особливості соціально-політичних відносин, причини та наслідки соціально-політичних конфліктів на мікро-, мезо-, макро- і глобальних рівнях;
- зміст політичного менеджменту і політичного маркетингу, а також основні підходи до розробки програм соціологічних досліджень і політичних технологій;

вміти:

- аналізувати і пояснювати особливості, причини і наслідки суспільних процесів, що відбуваються в соціальній і політичній сферах життя суспільства, зокрема українського;
- виявляти причини соціальних і політичних конфліктів і прогнозувати їх наслідки для різних соціальних груп;
- розробляти програми соціологічних досліджень для вивчення громадської думки з різноманітних соціально-політичних питань;
- розуміти цілі, завдання і механізми сучасних політичних технологій, які застосовуються у виборчих процесах;
- застосовувати отримані соціально-політичні знання для аналізу європейських та глобальних процесів та їх впливу на суспільне життя сучасної України.

4.ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ»

Змістовий модуль 1.

Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів

Тема 1.1. Соціально-політичні науки в системі гуманітарного знання та їх роль у суспільстві

Соціально-політичні науки як навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах України. Загальна характеристика.

Роль соціально-політичних дисциплін у становленні особистості та розвитку суспільства. Мета, завдання, об'єкт, предмет навчальної дисципліни «Соціологічно-політологічні студії».

Структура, функції, поняття і категорії навчальної дисципліни «Соціологічно-політологічні студії». Методи соціологічних і політологічних наук

ТЕМА 1.2 Соціологія і політологія у структурі «Соціологічно-політологічних студій». Соціальні і політичні закони.

Соціологія як наука про суспільство. Об'єкт, предмет соціології. Структура і функції соціології. Галузеві соціологічні дисципліни як навчальні дисципліни у вищих навчальних закладах України. Загальна характеристика.

Категорії і поняття соціології.

Політологія як наука про політику і як навчальна дисципліна. Місце політології в системі сучасного суспільствознавства. Об'єкт і предмет політології

Структура, функції, поняття і категорії політології. Загальна характеристика

Соціальні і політичні закони і закономірності.

Тема 1.3 Історія розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавньому Сходу до поч. XX ст.

Політична думка Стародавнього Сходу. Міфологічні уявлення про політику. Рабовласницька ідеологія Стародавнього Єгипту. Закони царя Хаммурапі (Месопотамія, XVIII ст. до н. е.). Вчення пророка Стародавньої Персії Зоратустри (VI ст. до н. е.).

Політична думка Стародавньої Індії. Обґрунтування ідеї про об'єктивну необхідність соціальної і політичної нерівності. Закони Ману (X-VI ст. до н. е.). Буддизм (VI ст. до н. е.).

Політичні школи Стародавнього Китаю: вчення Конфуція (551-479 рр. до н. е.); легізм (Шан Ян); даосизм; вчення Мо-Цзи.

Політична думка Античності. Періодизація давньогрецької політичної думки. Суспільно-політичні ідеї Демокрита, Сократа, софістів, Платона і Аристотеля. Епоха елінізму. Вчення Епікура. Давньогрецькі стоїки (Зенон, Хрисип, Діоген). Вчення Полібія про виникнення державності і кругообіг держаних форм.

Політичні і правові вчення Стародавнього Риму. Марк Тулій Цицерон і його теорія держави і права. Римські стоїки (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій Антонин). Римські юристи.

Політичні вчення Середньовіччя. Середньовічна епоха та її особливості. Політична думка раннього середньовіччя. Раннє християнство. Релігійна концепція про дві форми влади і державності. Аврелій Августин. Пізнє середньовіччя. Фома Аквінський. Марсиль Падуанський.

Проблеми теорії політики в епоху Відродження. Загальна характеристика епохи. Суспільно-політичні ідеї Н. Макіавеллі.

Формування науки про політику в епоху Реформації. Мартін Лютер та його концепція держави. Томас Мюнцер. Вчення Жана Кальвіна про державу. Жан Боден про державу і державний суверенітет. Політичні ідеї європейського соціалізму XVI-XVII ст.

Політичні концепти Нового часу. Епоха Просвітництва як логічне продовження ідей епохи Відродження. Особливості ліберально-демократичного напрямку політичної думки.

Т. Гоббс і Дж. Локк про виникнення і природу держави і громадянське суспільство. Раціоналістичні концепції політики в працях французьких просвітників: Ш.-Л. Монтеск'є і Ж. Ж. Руссо. Американські просвітники про громадянські права та політичні свободи: Т. Пейн і Т. Джефферсон. Філософсько-етичний характер політичних поглядів І. Канта і Г.Гегеля. Вплив політичних поглядів просвітників на розвиток суспільних процесів.

Розвиток соціологічних ідей у ХІХ ст. Класична соціологічна спадщина. Позитивізм О.Конта. Теорія соціальної еволюції Г.Спенсера. Ідеї індивідуалізму в демократичному суспільстві А. де Токвілля. Соціологічна концепція марксизму. Світоглядний матеріалізм, економічний детермінізм, історизм К.Маркса і Ф.Енгельса.

Тема 1.4. Історія та сучасність української суспільно-політичної думки (ІХ- поч. ХХ ст.).

Витоки та самобутність української соціально-політичної думки. Особливості політичного життя і політичної теорії Київської держави. Теоретичне обґрунтування необхідності єдиної держави.

Українська політична думка ХVІІ-ХVІІІ ст. Роль і місце Запорізької Січі в творенні Української незалежної держави. Джерела української державницької думки. І.Вишенський, Я.Козельський, І.Шад, П.Лодій,.

Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській Академії. Феофан Прокопович, Г.Сковорода. Політичні вчення українських просвітителів про особу, суспільство і державу.

Політична і соціологічна думка в Україні: кінець ХІХ- поч. ХХ ст. Основні напрямки розвитку політичної думки в Україні в ХІХ ст. Кирило-Мефодіївське товариство і його ідеї державно-політичного устрою суспільства. Т. Шевченко і М. Костомаров. М. Драгоманов - засновник української політичної науки. Погляди С. Подолинського на державу, її роль і функції суспільства. Суспільні і політичні ідеали Л. Українки та І. Франка. Соціальні ідеї М.Ковалевського. Соціологія права В.Липинського. Вчення про суспільство С.Дніпрянського, Б.Кістяківського. Генетична соціологія М.Грушевського.

Український інтегральний націоналізм: М. Міхновський, Д. Донцов.

Змістовний модуль 2. **Соціологія як наука про закони і закономірності становлення і функціонування соціальних систем**

Тема 2.1. Сучасні соціологічні парадигми, теорії і концепції. (ХХ – поч. ХХІ століття)

Основні тенденції розвитку соціології у ХХ столітті і на початку ХХІ століття.

Основні соціологічні концепції першої половини ХХ століття.
Соціологічні ідеї В. Парето. Теорія солідарності і аномії Е.Дюркгейма.
Соціологічні ідеї Ф.Тьоніса. Формальна соціологія Г.Зіммеля. «Розуміюча соціологія» М.Вебера. Емпірична соціологія В.Томаса і Ф.Знанецького. Соціологія міста Р.Парка, Е.Берджеса і Р. Маккензі. Теорія соціальної стратифікації П.Сорокіна.

Структурний функціоналізм у працях Т.Парсонса і Р.Мертонна. Соціологія знання К.Мангейма. Соціальне конструювання реальності: П.Бергер і Т.Лукман.

Соціологічні ідеї Франкфуртської школи: соціальне вчення Т.Адорно і теорія одномірної людини Г.Маркузе.

Феноменологія як наукова школа в соціології. Наукові ідеї А.Шюца.

Теорії соціального конфлікту: К.Маркс, Л.Козер, Р.Дарендорф, К.Боулдінг. Критична теорія еліти Ч.Мілза.

Соціологічні теорії другої половини ХХ-го і початку ХХІ-го століття.
Теорія постіндустрального суспільства Д.Бела. Соціологія рефлексивної модернізації У.Бека. Теорія соціальних систем Н.Лумана. Теорія структурації Е.Гіденса. Етнометодологія Г.Гарфінкеля. Рефлексивна соціологія А.Гоулднера. Соціологічні ідеї З.Баумана.

Постмодерністська соціологія. Теоретична концепція П.Бурдйю, Соціологія Ж.Бодрійяра. Соціологічне вчення М.Фуко. Акторово-мережева теорія Б.Латура.

Пояснююча інтегративна соціологічна теорія Г.Ессера. Теорія соціальної травми П.Штомки.

Тема 2.2 Соціальні та соціотехнічні системи. **Суспільство як об'єкт соціологічної науки.**

Соціальна і соціотехнічна системи: визначення понять. Типи соціальних систем. Суспільство як соціальна система. Соціальні та соціетальні зв'язки. Соціальні взаємодії і соціальні відносини.

Теорії виникнення і функціонування суспільств, типи суспільств. Теорія суспільства і общини Ф.Тьоніса. Типологізація суспільств за Г.Ленські та Дж.Ленські. Типологія суспільств відповідно до Д.Рісмена. Концепції постіндустріального (інформаційного, програмованого) суспільства: Д.Белл, Р.Дарендорф, А.Турен, Д.Гелбрейт, О.Тоффлер, Ф.Ферроратті, І.Масуда, М.Кастельс та ін.).

Соціальна структура суспільства: сутність та характеристика основних підходів. Структура суспільства за А.Тоффлером. Соціальна нерівність у суспільстві. Теорії соціальної стратифікації: Г.Спенсер, М.Вебер, П.Сорокін, Т.Парсонс, Р.Мертон. Соціальні групи, соціальні класи, соціальні спільноти, соціальні інститути та соціальні організації як складові соціальної структури суспільства. Типи соціальних організацій і бюрократія.

Соціальна мобільність: сутність і види. Виміри соціальної мобільності.

Соціальний механізм регулювання суспільних відносин. Соціальні норми і соціальний контроль. Соціальні зміни і процеси. Соціальний розвиток і прогрес. Роль культури у розвитку суспільства.

Суспільні рухи та їх вплив на розвиток суспільства. Класифікація суспільних рухів.

Характерні особливості сучасного суспільства. Громадянське суспільство. Масове суспільство і суспільство «споживання»: визначення і характерні риси.

Тема 2.3. Особистість і соціальна група. **Соціальні інтеракції соціальних суб'єктів у суспільстві.**

Особистість і соціальна група як предмети соціологічного дослідження. Людина, індивід, індивідуальність, особистість, соціальна група. Визначення і загальна характеристика.

Соціологічні теорії особистості і соціальних груп. Рольова теорія особистості: Р.Лінтон, Т.Парсонс, Р.Мертон. Теорія соціальної дії М.Вебера. Теорія наслідування Г.Тарда. Символічний інтеракціонізм : Ч.Кулі, Дж.Г.Мід, Г.Блумер, Т.Шибутані, М.Кун та ін. Марксистська теорія особистості. Соціальний біхевіоризм Б.Скінера. Теорії соціального обміну Д.Хоманса і П.Блау. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса. Психологічна соціологія З.Фрейда. Неофрейдизм (К.Хорні й Е.Фромм). Ігрові концепції: соціальна гра І.Хейзінги; психодраматичні дослідження і соціометрія Дж.Морено; соціальна драматургія І.Гофмана. Теорія психології народів і групової поведінки Г.Лебона. Чиказька соціологічна школа: ідеї прагматизму В.Джеймса, Дж.Дьюї і М.Болдуїна. Теорія «соціального характеру» Е.Фромма.

Структура особистості. Потреби, інтереси, мотивація, ціннісні орієнтації та установки поведінки і діяльності особистості. Соціальні інтеракції особистості: соціальні контакти, соціальні зв'язки, соціальні і суспільні відносини. Соціальні дії, взаємодії, Соціальна поведінка і соціальна діяльність. Соціальні комунікації. Соціальний статус і соціальна роль. Рольова діяльність особистості.

Соціалізація особистості. Закономірності, основні етапи та фази соціалізації. Соціальна типологія особистості. Соціальні типи особистості В.Томаса і Ф.Знанецького. Концепція «базисного типу особистості» А.Кардінера і А.Інкельса. Життєвий шлях особистості.

Особистість та соціальне середовище. Малі соціальні групи та їх структура і основні функції. Класифікація соціальних груп. Малі, середні і великі соціальні групи. Номінальні і референтні соціальні групи.

Міжособистісні та міжгрупові конфлікти. Їх загальна характеристика. Причини виникнення соціальних конфліктів та шляхи їх розв'язання.

Тема 2.4. Спеціальні і загальні соціологічні теорії. Предметне поле соціології освіти, культури, молоді, сім'ї, праці та управління.

Галузеві соціології освітньо-культурного спрямування. Соціологія освіти: предмет, об'єкт, структура, функції як галузевої соціології. Теорії освіти в соціології (функціоналістичний та конфліктологічний підходи; освіта як засіб соціального контролю; «мовні коди» Б.Бернштейна; неомарксистська теорія освіти; сутність теорії «людського капіталу»; концепція «культурного відтворення»; концепція «відмови від масової освіти»; освіта як боротьба за соціальний статус). Освіта як соціальний інститут: головні ознаки, структура, функції. Приватна та державна освіта. Масова та елітна освіта. Система освіти в Україні. Актуальні проблеми реформування системи загальної середньої освіти. Реформування вищої школи. Програма розвитку освіти «Україна XXI століття».

Соціологія культури: предмет, об'єкт, проблемне поле досліджень. Культурологічні концепції у світовій соціології. Культура як предмет соціологічного дослідження: сутність, типи (елітна, масова, народна; субкультура, контркультура; усна, писемна, аудіовізуальна; моностилістична, полістилістична), основні елементи, функції культури у суспільстві.

Соціологія молоді як спеціальна соціологічна теорія: об'єкт, предмет, завдання, функції. Молодіжна субкультура як об'єкт соціологічного дослідження. Молодь як соціально-демографічна група: сутність, вікові межі, специфічні ознаки. Молодіжна політика в Україні. Соціальні програми підтримки молоді і студентства.

Соціологія сім'ї: предмет, об'єкт, категорії. Основні аспекти (мікро- та макросоціальні) функціонування сім'ї. Етапи життєвого циклу сім'ї. Сім'я як соціальний феномен. Соціальні функції сім'ї. Сім'я та шлюб. Класифікація сімейно-шлюбних відносин. Альтернативні форми шлюбу.

Соціологія праці та управління: предмет, об'єкт, основні категорії, етапи становлення (Ф.Тейлор, А. Файоль, Е.Мейо, американський менеджеризм, вітчизняна школа організації праці та управління (А.Хоронжий, Ю.Пачковський, Н.Черниш та ін.)). Сучасні концепції управлінського впливу. Праця як соціальний базовий процес: соціальний та функціональний зміст праці, оплачувана й неоплачувана праця, трудова мотивація, сутність соціально-трудова відносин, сучасні тенденції на ринку праці, безробіття. Трудовий колектив як соціальна організація та соціальна спільнота: типи, структура, функції (виробничо-економічна, соціальна, духовно-інтегративна), стадії розвитку, згуртованість. Трудові організації у ринкових умовах.

Тема 2.5. Соціологія міста, гендеру, девіантної поведінки, громадської думки.

Соціологія міста: предмет, об'єкт, історія розвитку, основні категорії. Ознаки класифікації міст та їх групи за функціональним призначенням

(багатофункціональні столичні міста, обласні центри, індустріальні центри, обслуговуючі центри прилеглих територій, транспортні міста, оздоровчі центри, науково-експериментальні центри), їх характеристика. Структура міської території. Місто як соціокультурний феномен. Соціальна структура міста та специфіка міського способу життя. Соціально-культурні проблеми урбанізації, її стадії. Теорії урбанізації.

Вплив культурної глобалізації на розвиток міст. Глобальна інформатизація. Міста нового типу (технополіс, техноград, наукопарк), їх характерні риси.

Сутність та основні категорії соціології гендеру. Стать, гендер і біологія. Фемінність і маскулінність. Гендерна соціалізація та ідентифікація. Гендерна поведінка.

Гендер як параметр вертикального виміру стратифікації суспільства. Гендер і нерівність у різних культурах. Гендерні аспекти зайнятості та безробіття. Типи фемінізму.

Гендерна ідентичність і сексуальність: теорії гендерного розвитку З.Фрейда та Н.Ходорова. Дослідження сексуальної поведінки Е.Кінсі. Типи сексуальності (аполонівський, ліберальний, патріархальний, «культура коханців», оргіастичний, репресивний, пуританський, містичний).

Соціологія девіантної поведінки: сутність, предмет, об'єкт, характеристика основних теорій. Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій. Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях. Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних девіацій (у межах структурного функціоналізму (Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс, П.Сорокін, Р.Клаурд, Л.Оулін та ін.) Соціально-психологічні механізми девіантної поведінки. Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні девіантної поведінки. Соціально-психологічна характеристика основних видів девіантної поведінки (агресивна, делінквентна, залежна, суїцидальна, сексуальна, бродяжництво).

Профілактика девіантної поведінки. Шляхи стимулювання позитивної мотивації підлітків.

Соціологія громадської думки: сутність, виникнення та розвиток. Основні методи вивчення громадської думки. Структура громадської думки. Громадська думка як соціальний феномен: зміст, соціальний вимір, функції. Держава та суспільство: пошук оптимальної моделі взаємовідносин. Недоліки законодавчого забезпечення державної регуляторної політики

Тема 2.6. Соціологічне дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально-політичних відносин, явищ і процесів.

Соціологічне дослідження: мета, завдання та роль у вивченні соціальних та політичних явищ та процесів. Різновиди соціологічних досліджень та їх загальна характеристика. Теоретичне та емпіричне соціологічне дослідження.

Громадська думка як об'єкт соціологічного дослідження.

Програма соціологічного дослідження та її структура. Методологічна частина соціологічного дослідження. Соціальна та наукова проблеми, вимоги до їх обґрунтування. Мета і завдання соціологічного дослідження. Предмет і об'єкт соціологічного дослідження соціальних явищ та процесів у навчальних закладах. Гіпотези соціологічного дослідження. Логічний аналіз та операціоналізація понять. Соціальні показники та індикатори.

Методична частина соціологічного дослідження. Загальна характеристика вибірки соціологічного дослідження та методів збору та обробки соціологічної інформації. Вибірковий метод, його особливості. Генеральна та вибіркова сукупності. Одиниці відбору та одиниці спостереження. Репрезентативність і надійність вибірки. Помилка репрезентативності. Валідність інформації. Визначення одиниць аналізу.

Імовірнісний метод вибірки. Стратифікована та кластерна вибірка. Серійна вибірка. Квотний відбір. Одношаблева та багатошаблева вибірка. Особливості формування вибірки в освітянському закладі.

Загальна характеристика методів збирання соціологічної інформації. Аналіз документів та його види. Традиційний аналіз та особливості його використання. Контент-аналіз та методика його проведення. Спостереження та його типи. Картки спостереження та їх структура.

Опитування як метод збору соціологічної інформації. Види опитувань. Усне опитування та його різновиди. Письмове опитування та його різновиди. Особливості розробки інструментарію соціологічного дослідження. Анкета як базовий інструмент для опитування. Структура анкети. Характеристика запитань.

Вимоги для проведення опитування. Підготовка інтерв'юєрів до проведення опитування.

Вимірювання соціологічної інформації. Різновиди шкал вимірювання емпіричних даних. Номінальна. Метрична та порядкова шкали.

Особливості обробки анкет. Комп'ютерна обробка анкет. Описання результатів дослідження. Одновимірні та двовимірні розподіли результатів дослідження. Аналіз результатів та формулювання висновків.

Звіт про проведення дослідження та основні вимоги до його написання. Структура звіту. Формулювання висновків та рекомендацій.

Змістовний модуль 3.

Політологія як наука про закони і закономірності політико-владних відносин політичних суб'єктів

Тема 3.1. Політика і влада. Політична система суспільства.

Політика як об'єкт дослідження політології. Сутність політики як суспільного явища. Структура, функції і роль політики в суспільному розвитку. Політика і інші сфери суспільного життя.

Суб'єкти політики. Права людини. «Загальна декларація прав людини». Права, свободи і обов'язки громадян України.

Влада як суспільне і політичне явище. Сутність політичної влади. Історичні форми влади. Еволюція вчень про владу. Сучасні концепції влади. Структура влади. Суб'єкт та об'єкт влади. Ресурси влади. Процес здійснення влади. Різновиди влади.

Принцип розподілу влади в демократичному суспільстві. Політичне панування і підлеглість. Природа підлеглості. Легітимність влади. Співвідношення понять «легітимність» влади і «легальність» влади. Типи легітимності за Максом Вебером. Кризи легітимності і способи їх врегулювання.

Особливості здійснення політичної влади в Україні.

Сутність політичної системи як політичної організації демократичного суспільства. Структура та механізм її функціонування. Функції політичної системи.

Типологія політичних систем. Основні типи політичних систем за Д. Коулменом, С. Хантінгтоном, Г. Алмондом.

Тоталітарна політична система. Тоталітарні ідеї в історії. Праці Ф. Гайєка «Дорога до рабства», Дж. Оруелла «1984», Х. Арендт «Походження тоталітаризму», К. Фридриха і З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія». Передумови виникнення, сутність і відмінні якості тоталітаризму. Різновиди тоталітаризму. Тоталітаризм і сучасність. Е. Фромм про соціально-психологічні причини фашизму (книга «Втеча від свободи»).

Сутність і особливості авторитарної політичної системи. Різновиди авторитаризму: партійні, корпоративні, військові, національні та режими особистої влади.

Демократична політична система. Сутність, принципи та ознаки демократії. Основні теорії демократії. Колективістські концепції демократії. Ліберальні теорії. Плюралістичні концепції. Ринкова демократія. Теледемократія.

Теорії безпосередньої демократії. Концепції репрезентативної демократії.

Характеристика сучасного стану політичної системи України.

Тема 3.2. Держава як соціальний і політичний інститут. Демократія, авторитаризм і тоталітаризм

Держава як головний інструмент політичної влади. Загальні ознаки держави. Походження держави: основні концепції. Сутність і функції держави. Історичні типи держав.

Устрій сучасної держави. Конституція. Форми державного правління. Монархія та її різновиди: абсолютна, дуалістична, парламентська. Республіка та її різновиди: президентська, парламентська, змішана. Британська модель - парламентська монархія. Американська модель - президентська республіка. ФРН - парламентська республіка. Сучасна Франція - змішана система. Державне правління та Конституційна реформа в Україні.

Форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація. Україна - унітарна держава.

Політичний режим. Типи політичних режимів. Характеристики і основні риси авторитарного, тоталітарного і демократичного політичних режимів.

Тоталітарні ідеї в історії. Праці Ф. Гайєка «Дорога до рабства», Дж. Оруелла «1984», Х. Арендт «Походження тоталітаризму», К. Фридриха і З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія». Передумови виникнення, сутність і відмінні якості тоталітаризму. Різновиди тоталітаризму. Тоталітаризм і сучасність. Е. Фромм про соціально-психологічні причини фашизму (книга «Втеча від свободи»).

Сутність, особливості і різновиди авторитаризму: партійні, корпоративні, військові, національні та режими особистої влади.

Сутність, принципи та ознаки демократії. Основні теорії демократії. Колективістські концепції демократії. Ліберальні теорії. Плюралістичні концепції. Ринкова демократія. Теледемократія.

Теорії безпосередньої демократії. Концепції репрезентативної демократії.

Правова держава та її ознаки. Громадянське суспільство. Соціальна держава. Соціальна політика. Соціальна політика в Україні. Співвідношення соціального і правового принципів. Проблема побудови правової держави в Україні

Тема 3.3. Групи інтересів, політичні партії та партійні системи

Поняття груп інтересів. Функції груп інтересів. Типологія груп інтересів. Місце і роль груп інтересів в політичному процесі. Форми їх впливу на владу. Лобізм і корпоративізм.

Політичні партії в політичній системі суспільства. Поняття політичної партії. Праця М. Дюверже «Політичні партії». Виникнення і етапи розвитку політичних партій. Функції політичних партій. Феномен політичної партії в зарубіжній і вітчизняній політології. Типологія політичних партій. Політичні партії та громадянське суспільство. Політичні партії в сучасній Україні.

Сутність і різновиди партійних систем.

Суспільні рухи і їх роль у сучасному українському суспільстві.

Тема 3.4. Політична ідеологія, політична свідомість і політична культура. Політична соціалізація і поведінка.

Політична ідеологія. Сутність і історичні умови виникнення ідеологій. Ідеологія. Функції політичної ідеології. Типологія політичних ідеологій.

Поняття політичної свідомості. Структура і функції політичної свідомості.

Політична поведінка. Типи політичної поведінки. Громадська думка. Психологічні механізми формування політичної свідомості. Політичні комунікації. Політичне маніпулювання. Поняття, функції і особливості політичного впливу ЗМІ.

Політична культура. Сутність і значення політичної культури в політичному житті суспільства. Концепції політичної культури. Функції і структура політичної культури. Типи політичної культури. Політична субкультура. Громадянська політична культура. Особливості політичної культури сучасного українського суспільства.

Політична соціалізація. Типи і механізми політичної соціалізації. Етапи політичної соціалізації. Первинна і вторинна соціалізація особистості. Учасники процесу політичної соціалізації. Стан системи політичної соціалізації особистості в сучасному українському суспільстві.

Тема 3.5. Виборче право, виборчі системи і виборчий процес

Роль виборів в демократичній політичній системі. Основні принципи вільних демократичних виборів. Вибори в тоталітарних, авторитарних і перехідних суспільствах.

Виборчий процес і виборча кампанія. Виборчі системи. Мажоритарна виборча система. Пропорційна система. Змішана система. Моделі голосування. Виборчі технології. Особливості політичної культури сучасного українського суспільства.

Основні стадії виборчого процесу. Нормативні засади виборів. Підготовка виборів. Висування кандидатів, голосування і підбиття підсумків виборів.

Стратегія виборчої кампанії. Адресні групи. Імідж кандидата.

Тактика виборчої кампанії. Конкурентна боротьба в виборчому процесі.

Закони України «Про вибори Президента України» та «Про вибори народних депутатів України».

Тема 3.6. Політична еліта і політичне лідерство. **Політичні конфлікти і кризи.**

Поняття про політичні еліти. Ранні теорії еліти: теорія «політичного класу» Г. Москі, концепція «циркуляції еліт» В. Паретто і «залізний закон олігархії» Р. Міхельса.

Основні напрямки сучасної елітарної теорії. Макіавеллістська школа. Ціннісні теорії. Теорії демократичного елітизму. Концепції плюралізму еліт. Ліволіберальні концепції. Концепція «національної аристократії» В. Липинського.

Типологія еліт. Системи рекрутування еліт. Коефіцієнт еліти.
Поняття лідерства. Ідеї лідерства в історії. Дефініції лідерства.
Об'єктивна та суб'єктивна сторони лідерства.

Природа політичного лідерства. Теорії лідерства. Ситуаційна концепція. Теорія конститuentів. Психологічні концепції і інтерактивний аналіз. Типи лідерства за М. Вебером.

Класифікація, функції і тенденції розвитку лідерства. Типи, види та стилі лідерства. Імідж лідера.

Політична еліта і лідери в Україні.

Сутність, функції і типологія соціального конфлікту. Політичні конфлікти як різновид соціальних конфліктів. Сутність, структура і функції політичного конфлікту. Причини і типологія політичних конфліктів. Етнополітичні конфлікти.

Основні стратегії управління конфліктами. Технологія управління політичними конфліктами. Посередництво. Надання добрих послуг. Превентивна дипломатія. Слідчі і узгоджувальні комісії. Переговори. Техніка переговорного процесу.

Політична криза та її ознаки і характерні ознаки. Причини політичних криз і форми прояву. Шляхи упередження і подолання політичних криз.

Тема 3.7. Політичний менеджмент і політичний маркетинг. **Політичні технології**

Прикладна політологія. Соціальне призначення прикладної політології. Предмет і методи прикладної політології. Суб'єкти і об'єкти прикладної політології. Політичні технології. Поняття, функції і види політичного маркетингу. Дослідження політичного ринку. Виборча інженерія. Іміджологія. Політична лінгвістика. Політичне рекламування. Поняття і функції політичного менеджменту.

Поняття, функції та види політичного менеджменту. Політичне рішення, процедура його прийняття, етапи, принципи і наслідки.

Політичні технології та їх загальна характеристика. Структура і різновиди політичних технологій. Маніпулятивні політичні технології. Політична мімікрія та її роль у боротьбі за владу та виборців. Мас-медіа як суб'єкт політичних технологій.

Тема 3.8. Світовий політичний процес. Геополітика.

Міжнародні відносини як розвиток світового політичного процесу, як динамічна система політичних, економічних, військових, культурних, науково-технічних та інших відносин світового співтовариства. Структура міжнародних відносин. Форми і типи міжнародних відносин.

Формування і розвиток політичної думки з проблем зовнішньої політики й міжнародних відносин. Сутність і завдання зовнішньої політики. Основні принципи міжнародної політики.

Міжнародні політичні організації як суб'єкти світової політики. Глобальні проблеми сучасності. Політичні аспекти глобальних проблем.

Геополітичний фактор в світовій політиці.. Виникнення і сутність геополітики. Класичні геополітичні теорії.

Політична модернізація. Виникнення і розвиток теорії модернізації. Зміст і основні характеристики політичної модернізації. Модернізаційний процес в Україні.

Сучасні тенденції розвитку світової політики. Глобалізація та її усвідомлення. Україна в сучасному геополітичному просторі.

5. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма навчання						заочна форма навчання					
	усьог о	у тому числі					усьог о	у тому числі				
		л	п	ла б	ін д	с.р .		л	п	ла б	ін д	с.р .
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1 Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-політичних відносин, явищ і процесів												
Тема 1.1. Соціально-політичні науки в системі гуманітарного знання та їх роль у суспільстві	5	2				3	8	2				6
Тема 1.2. Соціологія і політологія у структурі «Соціологічно-політологічних студій». Соціальні і	5		2			3	8		2			6

політичні закони.												
Тема 1.3. Історія розвитку суспільно-політичних ідей від Стародавньому Сходу до сучасності	5	2				3	6					6
Тема 1.4. Історія української суспільно-політичної думки (IX-XXI ст.).	5		2			3	4					4
Разом за змістовим модулем 1	20	4	4	-	-	12	26	2	2			22
Змістовий модуль 2. Соціологія як наука про закони і закономірності становлення і функціонування соціальних систем.												
Тема 2.1. Сучасні соціологічні парадигми, теорії і концепції (XX – поч. XXI століття)	6	2				4	8	2				6
Тема 2.2. Соціальні та соціотехнічні системи. Суспільство як об'єкт соціологічної науки.	6		2			4	4					4
Тема 2.3. Особистість і соціальна група.	4		2			2	4					4

Соціальні інтерації соціальних суб'єктів у суспільстві.												
Тема 2.4. Предметне поле соціології міста, гендеру, девіантної поведінки, громадсь-кої думки.	4	2				2	6					6
Тема 2.5. Соціології міста, гендеру, девіантної поведінки, громадської думки.	2					2	6					4
Тема 2.6. Соціологіч-не дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально- політич-них відносин, явищ і процесів.	10	2	2			6	8		2			4
Разом за змістовим модулем 2	32	6	6			20	32	2	2			28

Змістовий модуль 3 Політологія як наука про закони і закономірності політико-владних відносин політичних суб'єктів

Тема 3.1. Політика і влада. Політична система суспільства.	4	2				2	6	2	-	-	-	4
Тема 3.2. Держава як соціальний і політичний інститут. Демократія, авторитаризм і тоталітаризм.	4		2			2	4					4
Тема 3.3. Групи інтересів, політичні партії та політичні системи.	6	2				4	4					4

Тема 3.4. Політична ідеологія і політична культура. Політична соціалізація.	6		2			4	4					4
Тема 3.5. Виборче право, виборчі системи і виборчий процес.	6	2				4	2					2
Тема 3.6. Політична еліта і політичне лідерство. Політичні конфлікти і кризи.	6		2			2	4					4
Тема 3.7. Політичний менеджмент і політичний маркетинг. Політичні технології.	6	2				2	4	2				2
Тема 3.8. Світовий політичний процес. Геополітика.	4		2			2	4					4
Разом за змістовим модулем 3	38	8	8	-	-	22	32	2	2			28
Усього годин	90	18	18	-	-	54	90	6	6			78

6. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Тема 1. Соціологія і політологія у структурі «Соціологічно-політологічних студій». Соціальні і політичні закони.	2 год
2	Тема 2. Історія української суспільно-політичної думки (IX-XXI ст.).	2 год
3.	Тема 3. Соціальні та соціотехнічні системи. Суспільство як об'єкт соціологічної науки.	2 год.
4.	Тема 4. Особистість і соціальна група. Соціальні інтеракції соціальних суб'єктів у суспільстві.	2 год
5.	Тема 5. Соціологічне дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально-політичних відносин, явищ і процесів.	2 год.
6.	Тема 6. Держава як соціальний і політичний інститут. Демократія, авторитаризм і тоталітаризм.	2 год.
7.	Тема 7. Політична ідеологія і політична культура. Політична соціалізація.	2 год.
8.	Тема 8. Політична еліта і політичне лідерство. Політичні конфлікти і кризи.	2 год.
9.	Тема 9. Світовий політичний процес. Геополітика.	2 год.
	РАЗОМ	18 год.

7. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Тема 1. Соціально-політичні науки в системі гуманітарного знання та їх роль у суспільстві	3 год
2	Тема 2. Соціологія і політологія у структурі «Соціологічно-політологічних студій». Соціальні і політичні закони.	3 год
3.	Тема 3. Історія розвитку суспільно-політичних ідей від	3 год.

	Стародавньому Сходу до сучасності	
4.	Тема 4. Історія української суспільно-політичної думки (IX-XXI ст.).	3 год
5.	Тема 5. Сучасні соціологічні парадигми, теорії і концепції (XX – поч.XXI століття)	4 год.
6.	Тема 6. Соціальні та соціотехнічні системи. Суспільство як об'єкт соціологічної науки.	4
7.	Тема 7. Особистість і соціальна група. Соціальні інтеракції соціальних суб'єктів у суспільстві	2
8.	Тема 8. Предметне поле соціології міста, гендеру, девіантної поведінки, громадської думки.	2
9.	Тема 9. Предметне поле соціології міста, гендеру, девіантної поведінки, громадської думки	2
10.	Тема 10. Соціологічне дослідження як інструмент вивчення громадської думки, соціально-політичних відносин, явищ і процесів.	6
11.	Тема 11. Політика і влада. Політична система суспільства.	2
12.	Тема 12. Держава як соціальний і політичний інститут. Демократія, авторитаризм і тоталітаризм.	
13.	Тема 13. Групи інтересів, політичні партії та політичні системи.	2
14.	Тема 14. Політична ідеологія і політична культура. Політична соціалізація.	4
15.	Тема 15. Виборче право, виборчі системи і виборчий процес.	4
16.	Тема 16. Політична еліта і політичне лідерство. Політичні конфлікти і кризи.	2
17.	Тема 17. Політичний менеджмент і політичний маркетинг. Політичні технології	2
18.	Тема 18. Світовий політичний процес. Геополітика.	2
	РАЗОМ	54 год.

8. Індивідуальні завдання

- 1.Опрацювання наукових статей, монографій і написання рецензій -10 балів.
2. Підготовка доповідей за темами дисципліни - 5 балів.
3. Розробка програми соціологічного дослідження за актуальною соціально-політичною проблематикою - 10 балів.
4. Написання наукової статті – 10 балів.

9. Методи навчання

Метод навчання – спосіб подання (представлення) інформації студентові в ході його пізнавальної діяльності, реалізований через дії, які зв'язують педагога й студента.

У процесі викладання дисципліни «Соціально-психологічні аспекти роботи з девіантними підлітками» доцільно використовувати наступні активні методи, які класифікуються за таким критерієм, як **спрямованість на свідомість студента**:

1. програмованого навчання
2. проблемного навчання.
3. інтерактивного навчання.

В основі активних методів лежать:

1. діалогічне спілкування, як між викладачем і студентами, так і між самими студентами;
2. у процесі діалогу розвиваються комунікативні здатності;
3. уміння вирішувати проблеми колективно;
4. розвивається мова студентів.

З точки зору **розкриття змістовності дисципліни** доцільно використати наступні методи:

1. Пояснювально-ілюстративний метод або інформаційно-рецептивний.
2. Репродуктивний метод (репродукція - відтворення)
3. Метод проблемного викладу.
4. Частково-пошуковий, або евристичний, метод.
5. Дослідницький метод.

Керуючись таким критерієм, **як джерела передачі змісту** доцільно використовувати такі методи:

- Словесні: джерелом знання є усне або друковане слово (розповідь, бесіда, інструктаж і ін.)
- Практичні методи: Студенти одержують знання й уміння, виконуючи практичні дії (вправа, тренування, самоуправління).
- Наочні методи: джерелом знань є спостережувані предмети, явища, наочні приклади (ілюстрування, показ).
- Моделювання соціальних ситуацій - це створення таких ситуацій-моделей, де реальні об'єкти замінюються символами і взаємостосунки між учасниками діяльності складаються не природно, а організовані спеціально під керівництвом викладача, тобто штучно.
- Інноваційні методи, зокрема комп'ютерне моделювання.

10. Методи контролю

Попередній контроль проводиться шляхом індивідуальних співбесід та групових бесід для того, щоб визначити рівень підготовленості студентів

до сприйняття змісту дисципліни « Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, що схильні до девіацій».

Поточний контроль застосовується для перевірки сприйняття та розуміння змісту дисципліни « Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, що схильні до девіацій» як і окремими студентами, так і академічною групою в цілому.

Основними методами поточного контролю є:

- усне опитування студентів на практичних заняттях;
- практичне (самостійне) виконання певних завдань, передбачених програмою навчальної дисципліни;

Періодичний контроль має системний, плановий і цілеспрямований характер і здійснюється по закінченні вивчення кожного модулю такими методами:

- тестування;
- контрольні роботи;
- презентація тематичної доповіді;
- презентація реферату.
- **Підсумковий контроль** спрямовується на визначення рівня реалізації завдань, сформульованих у навчальній програмі, він охоплює і теоретичну, і практичну підготовку студентів з дисципліни « Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, що схильні до девіацій». Він проводиться наприкінці I семестру у вигляді іспиту.

Самоконтроль студентів, який реалізується шляхом відповідей на запитання для самоконтролю.

Поточне тестування та самостійна робота																		Підсумковий тест (екзамен)	Сума
Змістовий модуль 1				Змістовий модуль 2					Змістовий модуль 3										
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12	T13	T14	T15	T16	T17	T18		
4	5	4	4	4	4	4	4	4	5	4	4	5	4	4	4	4	4	25	100

T1, T2, T3, T4, T5 – теми змістових модулів.

Під час виставлення підсумкової оцінки за навчальну дисципліну заліковий кредит (100 балів) розподіляється для оцінювання в балах рівня, якості та обсягу знань, умінь та навичок студентом стосовно таких **залікових модулів**:

1. *Відвідування лекцій – 10 балів .*
2. *Участь у семінарських заняттях, - 40 балів* передбачається
3. *Індивідуальна робота – 10 балів*, зокрема максимальними є такі бали:
4. *Написання наукової статі або підготовка рецензії – 10 балів;*
5. *Поточний контроль – 5 балів.*
6. *Фінальний іспит або залік - 25 балів .*

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка за національною шкалою		Оцінка ЄКТС	100-бальна система оцінювання
Екзамен (чотирирівнева)	Залік (дворівнева)		
відмінно	зараховано	A	90-100
добре	зараховано	B	80-89
		C	71-79
задовільно	зараховано	D	61-70
		E	50-60
незадовільно	незараховано	FX	30-49
		F	0-29

11. Методичне забезпечення

Опорний конспект, інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни (ІКНМЗД), нормативні документи, ілюстративний матеріал тощо.

1. Рекомендована базова література

1. Горлач М.І. Політологія: наука про політику / М.І. Горлач, В.Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
2. Гелей С.Д. Політологія: навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. – К.: Либідь. 1993. – 336 с.
4. Кирилюк Ф.М. Історія політології: Підручник. – К., 2002
5. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія / Ф.М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
6. Потульницький В.А. Історія української політології. – К., 1992
7. Ситник, О.І. (2017) Соціально-політичні студії : конспект лекцій для бакалаврів усіх спец. денної та заоч. форм навч. / уклад. О.І. Ситник. – Луцьк : Луцький НТУ, 2017. – 68 с. [Образовательные

ресурси] [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://repo.lntu.edu.ua/2658>

8. Соціологічна думка України: навчальний посібник / Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф. та ін. - К.: Заповіт, 1996. – 426 с.
9. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія Підручник / П.П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.
10. Мусієдов О.О. Історія української соціології: навчально-методичний посібник. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 117 с.
11. Панина Н.В. Технология социологического исследования. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1998. – 270 с.
12. Піча В.М. Соціологія: загальний курс: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.: «Каравелла», 2000. – 248 с.
13. Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Академія, 2008. – 567 с.
14. Політологія: підручник / За ред. Л.М. Димитрової, С.О. Кисельової. – К.: Знання, 2009. – 206 с.
15. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1994
16. Політологія / За ред. М.М. Вегеша. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
17. Політологія: Навчальний посібник / М.П. Гетьманчук, В.К. Гришук, Я.Б. Турчин та ін.; За заг. ред. М.П. Гетьманчука. – К.: Знання, 2010. – 415 с.
18. Політологія: навчальний посібник / За ред. Я.Б. Турчин, М.А. Бучина. – Львів: Дослідновидавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2010. – 170 с.
19. Рудич Ф.М. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ф.М. Рудич. – Вид. 3-тє, перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
20. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології: Навчальний посібник / А.О. Ручка, В.В. Танчер. – К.: Наукова думка, 1995. – 221 с.
21. Сокурянська Л.Г. Вступ до соціології: Навчальний посібник / Л.Г. Сокурянська. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – 205 с.
22. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 730 с.
23. Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С.О. Макеєва. – 4-е вид., перер. і доп. – К.: Знання, 2008. – 566 с.
24. Соціологія: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-е вид., перер. і доп. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 544 с.
25. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навчальний словник-довідник для студентів / За ред. В. М. Пічі. – К.: Каравелла, Львів: «Новий світ-2000». – 2002. – 480 с.

26. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований. – К.: МАУП, 2000. – 304 с.
27. Требін М.П. Соціально-політичні студії / М.П.Требін: навчальний посібник. – Х.: Право, 2017. – 696 с.
28. Черниш Н.Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-е вид., перер. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

Додаткова література

1. Алмонд Г. Системы: структура и функции / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон // Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 74-88.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Избранные произведения [пер. с нем. сост., общ. ред. и предисл. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-707.
3. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже; [пер. с франц. А. Зиминной]. – М.: Парадигма, 2005. – 544 с.
4. Исаев Б.А. Теория партий и партийных систем: [для студ. вузов] / Б.А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 367 с.
5. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : [монографія] / В. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – 560 с.
6. Ніколаєвська А.М. Соціологія і українське суспільство: професійно-етичний вимір. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна, 2010. – № 891 – С. 9-13.
7. Паніна Н. Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ) / Наталія Паніна // Громадська думка. – 2004. – № 4. – С. 35-37.
8. Політологія. Кінець XIV – перша половина XX ст.: Хрестоматія. – Львів, 1996
9. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів, 1996
10. Соціологія на Україні: збірник статей / Відп. ред. Л.В.Сохань. – К.: Наукова думка, 1968. – 200 с.
11. Політологія. Хрестоматія / Сост. Б.А. Исаев, А.С. Тургаев, А.Е. Хренов. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
12. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексеєнко, С.С. Андреев та ін.; В.П. Горбатенко (упоряд.), Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.

Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 383 p.

13. Електронні ресурси

1. Видатні соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sociosite.net/topics/sociologists.php>.
2. Інститут соціології НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua>.
3. Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/>.
4. Кравченко А., Щербина В. Соціологія труда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.auditorium.ru/books/85/Sociology_Russia_chapter11.html.
5. Міжнародна соціологічна асоціація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.isa-sociology.org/>.
6. Міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iisoc.org>.
7. Посадова інструкція – Соціолог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.borovik.com/index_instruction.php?Gins=379&lang_i=1.
8. Соціологічна асоціація України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sau.kiev.ua/>.
9. Соціологічна група "Рейтинг" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua>.
10. Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/projects-ua>.
11. Фонд "Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/>.
12. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/>.
13. Центр соціальних досліджень "Софія" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua>.
14. Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/>.
15. Центр соціальних технологій «Соціополіс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sociopolis.com.ua/>.
16. Центр соціологічних і політичних досліджень та технологій «СОЦІОПОЛІС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spr.org.ua/>.

ТЕСТИ

З дисципліни «Соціально-політичні студії»

1. Соціологія як наука виникла:

1. в першій половині XIX ст.
2. у XVIII ст.
3. після Другої світової війни
4. на початку XX ст.

2. «Суспільство – функціонуюча система, що ґрунтується на поділі праці». Кому належить це визначення суспільства?

1. М.Веберу
2. О.Контю
3. Аристотелю
4. Е.Дюркгейму

3. Студентська академгрупа є прикладом :

1. малої соціальної групи
2. неформальної групи
3. соціальної агрегації
4. великої соціальної групи

4. Що вивчає соціологія культури (одна відповідь) ?

1. соціальні відносини у сфері культури
2. культуру спільнот
3. культуру суспільства
4. культурно- правові проблеми

5. Які з нижче перелічених позицій виділяють головний статус людини:

1. неодружена
2. білоруска
3. християнка
4. співачка

6. Гіпотеза у соціологічному дослідженні це:

1. сукупність характеристик об'єкта
2. припущення стосовно причин і наслідків досліджуваного явища
3. нові теоретичні висновки стосовно причин і наслідків досліджуваного явища
4. аналітичні висновки результатів дослідження

7. Основний метод соціально-психологічної діагностики індивіда, який передбачає стандартизовану процедуру опитування – це:

1. соціометрія
2. експеримент
3. тестування
4. спостереження

8. Що являє собою соціальна роль?

1. місце людини у суспільстві
2. фаховий статус людини
3. модель поведінки відповідно до статусу
4. сукупність статусів

9. Процес включення соціальних норм до внутрішнього світу людини – це:

1. адаптація
2. екстеріоризація
3. інтеріоризація
4. експлоріація

10. Суть прогностичної функції соціології молоді полягає в:

1. виробленні коротко- й довгострокових прогнозів розвитку молоді
2. прийнятті управлінського рішення
3. дослідженні актуальних економічних та соціальних проблем суспільства

11. Хто з українських соціологів започаткував перший Український соціологічний інституту Відні у 1919 р.?

1. І. Франко
2. М. Грушевський
3. Г. Сковорода
4. М. Драгоманов

12. Місто - це:

1. специфічна поселенська структура
2. елемента соціально-просторової організації суспільства
3. історична конкретна соціальне-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства

13. Коли вникає соціальне?

1. коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи (спільноти)
2. коли людина задовольняє свої вітальні потреби
3. коли людина розмірковує про сенс свого життя

14. «Суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальної дії». Кому належить це визначення суспільства?

1. М.Веберу
2. О.Конту
3. Е.Дюркгейм
4. Аристотелю

15. Група людей, які очікують автобус на зупинці, є прикладом:

1. малої соціальної групи
2. соціальної спільноти
3. великої соціальної групи
4. соціальної агрегації

16. Вибіркова сукупність при дослідженнях – це:

1. певна кількість елементів генеральної сукупності, вибраних за певними правилами
2. уся генеральна сукупність, згрупована за певними ознаками
3. половина досліджуваного масиву даних

17. Суть прогностичної функції соціології молоді полягає в:

1. виробленні коротко- й довгострокових прогнозів розвитку молоді
2. прийнятті управлінського рішення
3. дослідженні актуальних економічних та соціальних проблем суспільства

18. Хто ввів в обіг поняття «соціальний факт» як предмет соціології?

1. М. Вебер
2. О.Конт
3. Е. Дюркгейм
4. Аристотель

19. Відтворення дійсних подій минулого на основі розповідей про особисті події це –

1. метод польових досліджень
2. метод типологізації
3. метод порівняльно-історичний
4. бібліографічний метод

20. Заборона шлюбних стосунків між членами однієї групи роду чи клану:

1. екзогамія
2. полігамія
3. моногамія
4. інцест

21. Місто - це:

1. специфічна поселенська структура
2. елемент соціально-просторової організації суспільства
3. історична конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства

22. Методи управління соціально-економічними відносинами це -

1. способи та прийоми управління;
2. шляхи досліджень;
3. правила та порядок дослідження;
4. терміни проведення дослідження.

23. Хто з названих фахівців є агентами соціалізації ?

1. продавець
2. диктор телебачення
3. кондуктор у автобусі
4. г) наглядач у тюрмі

24. Що являє собою соціальна роль?

1. місце людини у суспільстві
2. фаховий статус людини
3. модель поведінки відповідно до статусу
4. сукупність статусів

25. Прикладом соціального інституту є:

1. Верховна Рада
2. Межрегіональна Академія управління персоналом
3. Інститут соціології НАН України
4. сім'я

26. Об'єкт політології як науки - це

1. політична сфера суспільного життя
2. політико-владні відносини
3. відносини з приводу влади в суспільстві.
4. всі відповіді правильні

27. В якій державі були створені Закони Хамурапі

1. Стародавньому Китаї
2. Вавілонії
3. Стародавній Греції
4. Стародавній Індії

28. Буддизм акцентував увагу на:

1. ідеї про сильну, централізовану владу, зосереджену в руках царя
2. індивідуальному шляху порятунку і досягнення духовного самовдосконалення особистості
3. патріархально-патерналістській концепції держави
4. регулюванні політичних відносин за допомогою вимог доброчесності

29. Характерними рисами вчення софістів були:

1. раціоналізм
2. онтологізм
3. скептицизм
4. прагматизм

30. Аристотель ідеальною формою держави вважав:

1. монархію
2. аристократію
3. політію
4. олігархію
5. демократію

31. Вчення Епікура про владу було засноване на;

1. ідеї покори
2. ідеї демократії
3. ідеї насилля
4. ідеї договору про загальну користь

32. Держава за Августином є:

1. покаранням за первородний гріх
2. системою панування одних людей над іншими
3. країною для досягнення людьми щастя і благ
4. країною тільки для виживання в цьому світі

33. До організаційної структури політики входять:

1. принципи політики
2. різноманітні інститути публічної влади
3. методи управління політикою
4. політична філософія
5. політична історія

34. Реакція з боку ліберальних технократів і власників на появу альтернативних пізньому капіталізму ідеологій лівого і правого напрямку - це

1. Неоконсерватизм
2. неолібералізм
3. соціалізм
4. реакціонізм

35. Родоначальник ідеології:

1. Будда
2. К.Маркс
3. Августин
4. Дж.Локк

36. Яка галузь політології вивчає процеси виникнення, розвитку й занепаду держав, відносини між ними, війни, революції.

1. історія політичних вчень
2. політична історія
3. політична філософія
4. політична соціологія

37. Центральна ідея Артхашастри –це:

1. ідея про сильну централізовану владу, зосереджену в руках царя
2. ідея про щастя і добро бідних людей
3. ідея про покору перед божим Царством
4. ідея про брахманів як синів Божих

38. Хто автор думки:: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиєюсь владою. Там же, де закон - владика над правителями, а вони - його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які можуть дарувати державі боги ».

1. Конфуцій
2. Цезар
3. Платон
4. К.Маркс

39. Кому належить ідея ідея теоцентризма, згідно з якою центром всього світобудови є Бог, а історія людства - це здійснення Божественних накреслень.

1. Аврелій Августин
2. Марселію Падуанському

3. Гаутамі
4. Конфуцію

40. Хто з філософів першим висловив думку про справедливі війни

1. К.Маркс
2. М.Вебер
3. Г.Гроцій
4. Дж.Гоббс

41. Хто з українських діячів обґрунтував у своїх листах ідею боротьби українців проти польських магнатів, папи Римського, уніатської церкви, за автономію України в складі Росії.

1. Пилип Орлик
2. Іван Вишенський
3. Феофан Прокопович
4. Богдан Хмельницький

42. У чому полягає своєрідність політики?

1. вона є засобом регулювання всієї різноманітності стосунків між людьми.

2. вона є інструментом економічного розвитку

3. вона є чинником розвитку особистості

4. вона є методом насильства

43. Основні методи державної діяльності при авторитарному режимі- це

1. переконання і заохочення
2. нагороди і покарання
- 3.накази й команди
4. покарання і команди

44. Двомірну типологію політичних систем запропонував:

1. Р. Даль
2. Г. Алмонд
3. Б. Пауелл
4. Е. Шилз

45. Ціннісний підхід до розуміння політичних еліт започаткував:

1. В. Парето
2. Г. Моска
3. Р. Михельс
4. Е. Шилз

46. Політична антропологія досліджує:

1. роль орієнтацій, переконань, очікувань, мотивацій,
2. залежність політичних процесів від простору
3. політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми.
4. зв'язок політики з біосоціальними рисами людини

47. Патріархально-патерналістську концепцію держави розвив

1. Гаутама
2. Хамураппі
3. Конфуцій
4. Августин Блаженний

48. Справедливою державою Августин вважає:

1. християнську державу
2. сильну державу
3. монархічну державу
4. демократичну державу

50. Важливість суспільного і урядового договорів для держави визначав

1. Г. Гроцій
2. Дж. Локк
3. Дж. Гоббс
4. Гельвецій

55. Теорію освіченого абсолютизму розробив:

1. Г. Смотрицький
2. Ф. Прокопович
3. І. Вишенський
4. Я. Козельський

56. Кому належить вислів: "Велике нещастя російського політичного життя криється в тому, що в ньому не має і не може сформуватися справжній (англійський) консерватизм".

1. В. Леніну
2. С. Булгакову
3. Л. Троцькому
4. К. Марксу

57. На ідеях расової та національної винятковості, антисемітизму сформувався:

1. Соціалізм
2. Радикалізм
3. Націонал-соціалізм
4. Фашизм

58. Суб'єкти влади – це

1. носії влади
2. накази і розпорядження
3. владна діяльність
4. насильницькі методи

59. Теорію «зсуву влади» розробив:

1. Г. Алмонд
2. Б. Пауелл
3. Е. Шилз
4. О. Тоффлер

60. Формування еліти системою гільдій характеризується:

1. закритістю
2. відкритістю
3. гласністю
4. конкурсною основою

ГЛОСАРІЙ

Авторитаризм (від лат. *autoritas* – цілковита влада, вплив, наказ) – політичний режим, який характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеженням, звуженням політичних прав та свобод громадян і суспільно-політичних організацій, повноважень демократичних інститутів, їх суворою регламентацією, незаперечним підпорядкуванням усіх соціальних структур влади.

Агрегування інтересів – узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення.

Анкета – об'єднана єдиним дослідницьким задумом система питань, спрямованих на виявлення думок і оцінок респондентів і одержання від них інформації про соціальні факти, явища, процеси.

Анонімність – один з найважливіших принципів проведення емпіричного соціологічного дослідження, що полягає в збереженні соціологом конфіденційності, безіменності респондентів та підвищує внаслідок цього щирість їх відповідей і надійність інформації.

Англо-американська політична система – система з чітким розподілом функцій гілок влади, наявністю механізму стримувань і противаг, високою організованістю, стабільністю.

Артикуляція інтересів – процес, в ході якого індивіди і групи формулюють свої вимоги, що відповідають їх реальним або уявним

інтересам і переносять вимоги в центр політичної боротьби або в сферу політичних рішень.

Багатопартійна система – форма суспільного управління, за якої боротьба кількох політичних партій за державну владу виступає як механізм використання розбіжностей у політичних програмах, що відображають реальні соціальні інтереси й цілі суспільного прогресу.

Біографічний метод – один із широко розповсюджених методів соціологічного дослідження, спрямований на вивчення життєвого шляху індивіда.

Біпартизм – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні партії, які перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Б. не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших не бере реальної участі в управлінні державою.

Валідність – обґрунтованість, надійність соціологічної інформації, що означає відсутність у ній теоретичних помилок, які можуть виникнути у зв'язку з невірними вихідними методологічними і методичними посилками в ході підготовки і проведення дослідження.

Відродження, або Ренесанс (фр. *Renaissance* – «Відродження») – культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності.

Війна всіх проти всіх (лат. *Bellum omnium contra omnes*) – латинський вираз, який дослівно перекладається, як «війна всіх проти всіх», введений Томасом Гоббсом. Цим поняттям Гоббс змальовує природній стан суспільства до укладення «суспільного договору» і утворення держави.

Вибірка – процес формування вибіркової сукупності.

Вибіркова сукупність – частина всієї досліджуваної (генеральної) сукупності, що виступає в якості безпосереднього об'єкта вивчення за розробленою методикою або програмою відбору та представляє об'єкт у цілому.

Вивчення документів у соціології – метод, що означає використання будь-якої інформації, зафіксованої в рукописному, комп'ютерному або друкованому тексті, теле-, кіно-, фотоматеріалах, у звукозаписі.

Влада – це здатність і можливість чинити певний вплив на

діяльність, поведінку людей з допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства.

Генеральна сукупність – множина, загальна кількість соціальних об'єктів, досліджуваних у конкретних просторово-часових границях і межах, окреслених програмою соціологічного вивчення.

Групи інтересів – добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їх інтересів у відносинах з державою та іншими політичними інститутами.

Групи тиску – спеціально організовані групи для здійснення впливу на офіційних державних посадових осіб.

Демократія (від гр. *demos* – народ, *kratos* – влада) – у буквальному розумінні – влада народу, народовладдя. У найбільш уживаному значенні – форма політичного, державного устрою, яка впливає з визнання народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні спільних, державних справ, із визнання принципів свободи, рівності та інших прав громадян, передбачає запровадження правових та процедурних гарантій їх реалізації в усіх сферах життя суспільства.

Державна влада – публічно-політичні відносини панування і підкорення між суб'єктами, що спираються на державний примус.

Державний суверенітет – верховенство державної влади всередині країни, тобто зосередженість всієї повноти влади у державних органах, і незалежність держави у зовнішньополітичній сфері.

Домінуюча партія – партія більша за інші; вона йде на чолі всіх і досить явно дистанціюється від своїх суперників. Партія вважається домінуючою, якщо вона зберігає парламентську більшість протягом тривалого періоду політичного розвитку.

Звіт про результати дослідження – завершальний етап соціологічного дослідження, у якому підводять його підсумки; містить опис усіх розділів програми і аналіз отриманих даних.

Егалітаризм (фр. *égalité*, від фр. *égalité* – рівність) – концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам.

Експеримент – метод одержання інформації про кількісну і якісну зміну соціального об'єкта в результаті впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів.

Емпіричне дослідження – вивчення конкретних соціальних

проблем, спрямоване на розв'язок як теоретичних, так і практичних завдань, регулювання міжгрупових і внутрішньогрупових відносин і соціальних процесів. Проведення емпіричного дослідження передбачає використання спеціальних методів кількісного **Аристократія** – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Імідж – образ ідеального та реального політичного діяча, який сформувався у суспільній свідомості.

Інструментарій соціологічного дослідження – сукупність методичних і технічних прийомів і операцій, що виступає у формі різноманітних документів і спрямована на одержання з її допомогою соціологічної інформації.

Інтерв'ю – метод одержання первинної соціологічної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера і респондента.

Кадрові партії – нечисленні партії, для яких характерна «аморфність» членства, відсутність механізму організаційного прийому членів. К.п. діють переважно під час виборчих кампаній; вони опираються на професійних політиків, не збирають членських внесків, їм властива організаційна крихкість.

Квантифікація – кількісний опис властивостей соціальних об'єктів за допомогою показників і індикаторів.

Комуністична ідеологія - політична ідеологія, заснована на ідеї суспільства загальної рівності та свободи, суспільної власності на засоби виробництва та безгрошового перерозподілу майна.

Контент-аналіз – метод кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення відбитих у них соціальних тенденцій; особливість методу полягає в можливості вивчення документів у їх соціальному контексті.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно – політичного життя, що орієнтується на збереження і отримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально – правових засад.

Культурні універсалії— це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Легітимність влади – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади. Це стан, коли правомочність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство.

Лобізм – діяльність суб'єктів, які впливають на структури державної (муніципальної) влади і управління з метою прийняття ними необхідних рішень.

Лонгитюдне дослідження – різновид повторного дослідження, спрямованого на вивчення однієї і тієї ж сукупності людей протягом ряду років з єдиних або близьких проблем.

Макіавеллізм – використання хитрості і лукавства в управлінні державою або взагалі в адмініструванні», про що йшлося в працях італійського дипломата і письменника Відродження Н. Макіавеллі.

Маніпулятивні політичні технології – це акт прихованої психологічної дії на поведінку людей в цілях захоплення великих просторів (економічних, електоральних, загальнодержавних і т.п.), в результаті чого відбувається зміна спонукань людей у потрібному напрямі.

Масові партії – партії, які включають до своїх лав велику кількість членів. Керівництво у масових партіях належить професійним політикам. Такі партії беруть активну участь у виборчих кампаніях, ведуть широку пропагандистську та виховну діяльність. Масові партії фінансуються за рахунок власних членських внесків партійців.

Міський спосіб життя – це специфічний тип соціально значимої життєдіяльності індивідів і їх груп, своєрідність якого формується під впливом міста як особливого соціально-просторового середовища.

Мімікрія(наслідування, маскування) –це властивість деяких організмів імітувати зовнішній вигляд абоіншіознаки інших непов'язаних організмів або неживих об'єктів.

Метод у соціології – система принципів і способів побудови соціологічного (емпіричного і теоретичного) пізнання, що забезпечує знання про суспільство і соціальну поведінку індивідів.

Метод експертних оцінок – опитування спеціально відібраних експертів (фахівців з даної проблеми) з метою одержання необхідної первинної інформації про об'єкт оцінки.

Методика соціологічного дослідження – система способів, процедур, прийомів установлення конкретних соціальних фактів і засобів одержання, обробки і аналізу соціологічної інформації.

Методи збору первинної соціологічної інформації – спеціальні процедури і операції, що повторюються при проведенні різних за цілями і завданнями соціологічних досліджень і спрямовані на встановлення конкретних соціальних фактів.

Молодь - це суспільна група, яка перебуває у періоді життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої вікової межі і визначається суспільними та індивідуальними рамками.

Однопартійна система – утвердження політичної влади однієї партії, яка своїм впливом поглинає всі сфери життя.

Олігархія (грец. *oligarchia* – влада небагатьох) – форма державного управління, при якій політичне і економічне панування здійснює невелика група аристократів.

Освіта – це процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів.

Охлократія (грец. *ochlos* – натовп і *cratos* – влада) – домінування в по-літичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Панельне дослідження – різновид повторного дослідження, спрямованого на вивчення того самого соціального об'єкта з певним інтервалом часу за єдиною програмою і методикою.

Політична партія картельного типу – це різновид політичної участі, при якому, відбувається бюрократизація політичної партії та злиття її з апаратом державного управління. Політичні партії картельного типу не є виразниками соціальних груп, такі партії цілком втрачають функції посередників між громадянським суспільством та державною владою.

Парламентська партія – це політична партія, яка брала участь у виборах до вищого законодавчого органу країни і подолала встановлений законодавством показник відсотку виборців, що проголосували за партійний список кандидатів у члени вищого законодавчого органу.

Партійна система – це сукупність всіх політичних партій, що діють в даній країні, їх взаємовідносини одна з одною і державою.

Партійна фракція – організована група членів політичної партії, створена з метою проведення їхньої лінії в парламенті, органах місцевого управління; група в середині політичної партії з відмінними від головної лінії партії поглядами.

Пілотажне дослідження – дослідження, використовуване з метою перевірки якості розробленого інструментарію.

Поведінка політична – взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики.

Показники соціальні – спостережувані і вимірювані кількісні і якісні характеристики окремих процесів, явищ, властивостей, станів соціальних об'єктів.

Політика – діяльність індивідів і соціальних груп, яка має на меті завоювання, утримання і використання влади для реалізації своїх інтересів.

Політична влада – здатність класу, групи чи індивіда проводити свою волю в суспільному житті, спираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин.

Політична мова – сукупність вербальних структур, які використовуються у сфері політики і здійснюють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів.

Політична технологія – це система засобів і технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності.

Політична система суспільства – механізм здійснення влади, який включає всю сукупність державних, партійних і громадських органів і організацій, що беруть участь у політичному житті країни.

Політична діяльність – цілеспрямовані дії, за допомогою яких члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності.

Політична партія – це політична організація, яка об'єднує на добровільних засадах громадян, пов'язаних спільними інтересами, цілями і ідеалами, і прагне оволодіти державною владою або вирішальним чином впливати на її здійснення.

Політична соціалізація – своєрідне уведення людини про політичне середовище, залучення її до системи сформованих в суспільстві політичних орієнтацій, традицій, навичок, передача їй та засвоєння нею існуючих політичних відносин, процесів, явищ, включення її до системи політичних зв'язків шляхом розвитку її

політичної активності та наділення її якостями, що необхідні для нормального функціонування суспільства.

Політична участь – залучення індивідумів до процесів політичного життя, політичних відносин; здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Політичне панування – встановлення структурованих у суспільстві відносин командування – підкорення, що забезпечують політичний порядок.

Політичний маркетинг – це сукупність форм і методів дослідження та впровадження в політичну практику тих чи тих настанов суспільної свідомості з метою здійснення контролю над ринком влади, тобто діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки громадян щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей.

Політичний менеджмент – це галузь науки, що вивчає мистецтво управління тенденціями політичного розвитку, прийняття відповідних рішень, передбачення їх наслідків та вироблення рекомендацій для суб'єктів політичної діяльності.

Політичні відносини – це різноманітні, зумовлені соціально-економічним і культурним рівнем суспільства взаємозв'язки і взаємодії, що виникають між соціальними спільнотами й індивідами, створеними ними політичними інституціями й організаціями з питань втілення політичних інтересів і політичних потреб у сфері завоювання, формування і функціонування політичної влади.

Політичні інститути – органи та організації, які формують і впливають на політичні процеси та явища, пов'язані із завоюванням, утриманням і використанням влади в суспільстві та державі. До найважливіших П.І. відносять систему установ законодавчої, виконавчої та судової влади, групи інтересів і партії.

Політія – форма державного правління, найправильніша форма держави за Аристотелем. В умовах політії більшість керує в інтересах загального блага. Політія є своєрідним поєднанням аристократії і демократії, їхніх найкращих сторін, будучи вільною від недоліків і крайнощів двох останніх.

Польове дослідження – дослідження, спрямоване на вивчення соціального об'єкта в природних для нього умовах.

Правова держава – форма організації державної влади, за

якої верховенство в усіх сферах життя належить правовому закону. У правовій державі всі – і державні органи, і громадяни – однаковою мірою відповідальні перед законом.

Представницька демократія – форма демократії, за якої громадяни доручають прийняття державних рішень своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх презентувати й відстоювати свої інтереси і, таким чином, через своїх обранців впливають на управління державою.

Природні права людини (громадянські, особисті) – це права, які надаються людині з народження, необмежені нічим та ніким. Вони є першочерговими, а всі інші є похідними від них. Дані права в жодному разі не залежать від держави, або ступеня її демократичності. Це права надані природою і супроводжують особу до самої смерті.

Прикладна політологія – це галузь політичної науки, що досліджує конкретні політичні ситуації з метою отримання певної інформації для зацікавлених осіб, розробки політичних прогнозів, практичних політичних рекомендацій, що слугують основою підвищення ефективності діяльності таких осіб.

Програма соціологічного дослідження – виклад основних принципів, теорії і методології дослідження, його процедури і організації.

Ранжирування – спосіб оцінки змінної величини, при якому за допомогою порядкової шкали її значенню приписується відповідне місце в ряді.

Репрезентативність – властивість вибірки пропорційно відтворювати всі характеристики генеральної сукупності.

Респондент – той, кого опитують; відповідає на запитання анкети і бере участь в інтерв'ю в якості об'єкта дослідження.

Ресурси влади – сукупність засобів, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Реформація (лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – церковно-релігійне, духовно-суспільне та політично рухове оновлення в країнах Західної та Центральної Європи у XVI столітті, спрямоване на повернення до біблійних першоджерел християнства, яке набуває форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської власди.

Розподіл державної влади – правова теорія та принцип, згідно з якими державна влада повинна бути поділена на три незалежні одна від одної (але при необхідності контролюючі одна

одну) гілки: законодавчу, виконавчу та судову.

Сім'я –це соціально-економічний осередок суспільства та модель суспільства, в якому вона функціонує.

Соціологічне опитування – метод одержання первинної соціологічної інформації, заснований на безпосередньому або опосередкованому зв'язку між дослідником і респондентом з метою одержання від останнього даних у формі відповідей на поставлені питання.

Соціологічне дослідження – вивчення соціальної дійсності, розраховане на одержання теоретичного знання і практичне вирішення соціальних проблем, здійснюване на основі розробленої програми і наукових методів збору, обробки і аналізу соціальної інформації.

Спостереження – метод збору соціологічної інформації шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації всіх фактів про досліджуваний об'єкт.

Соціологічні теорії середнього рівня— це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів.

Соціологія молоді — галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія сім'ї – це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є система освіти як соціокультурний інститут, об'єктом є сфера освіти, тобто соціальне середовище, де функціонують інституційні й неінституційні освітні організації, відбуваються процеси навчання та виховання, взаємодіють їх суб'єкти.

Соціологія культури — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає культуру як соціальний феномен, закономірності її функціонування в суспільстві, місце і роль у взаємодії з іншими

системами суспільства, а також взаємодію особистості, спільноти і суспільства.

Соціологія міста — галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Суб'єкти політики – діючі у сфері політики і влади особи, соціальні групи, організації, рухи, інститути.

Суб'єкт влади – безпосередній її носій, що втілює активний початок. Ним може бути індивід, організація, спільнота і світове співтовариство.

Соціальна база партії – частина населення країни, що підтримує програму певної політичної партії та голосує за неї на виборах.

Суспільна думка – прояв суспільної свідомості, її стан, що виражається в масових оцінках тими або іншими соціальними спільнотами актуальних проблем життя суспільства.

Суспільний договір або соціальний контракт – теорія, за якою люди віддають частину своїх суверенних прав уряду держави або іншому органу влади для того, щоб підтримувати порядок у суспільстві, тобто згода тих, ким правлять, на певні правила, за якими здійснюється правління.

Суспільні рухи – самодіяльні об'єднання мас, створені на основі спільності інтересів і впорядкованої діяльності. Це антивоєнні, екологічні, жіночі, молодіжні рухи тощо.

Тимократія – форма правління, при якій державна влада перебуває у привілейованої меншини, що володіє високим майновим цензом. Є однією з форм олігархії.

Тиранія (грец. *tyrannos* – володар, повелитель) – форма державної влади в Греції, встановлена насильницьким шляхом і заснована на одноосібному правлінні.

Томізм (лат. *Thomas* – Тома) – учення в схоластичній філософії і теології католицизму, засноване Фомаю Аквінським. Доктрина томізму виступає не стільки вченням про догмати віри, скільки вченням про способи збагнення цього вчення за допомогою розуму.

Тоталітаризм – політичний режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян, репресіями щодо опозиції тощо.

Утопічний соціалізм (від назви трактату Томаса Мора «Утопія») – вчення про суспільство (суспільний лад), що живе за утопічними принципами, тобто такими, що не можуть бути втілені в реальному житті.

Український лібералізм - політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Урбанізація – соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя на все суспільство.

Фашизм (від іт. fascismo і лат. fascis – жмутик, в'язка, об'єднання) –

1) найреакційніша політична течія, яка виражає інтереси реакційних та агресивних сил, прихильників крайніх поглядів і методів у політиці й ідеології; напрям правого екстремізму, представленого ультрареакційними течіями, партіями та угрупованнями;

2) відверто терористична диктатура найреакційніших сил суспільства, яка використовує крайні форми насильства для захоплення і утримання влади, нав'язування своєї волі, утвердження свого панування.

Фашизм - різновид політичного режиму, а також радикальна авторитарна імперіалістична політична ідеологія, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм, імперіалізм та ідея постійної війни й панування.

Шлюб – це санкціонований юридично, суспільно визнаний, добровільний, рівноправний союз між жінкою і чоловіком, спрямований на створення сім'ї.

Якісний аналіз – метод вивчення змісту соціальної інформації, суть якого полягає у використанні теоретичного соціологічного дослідження, соціально-філософського та історичного розгляду проблеми для одержання очікуваного результату

А

Аберле Дейвід, 158
Адлер Альфред, 164
Адорно Теодор, 124, 137
Аза Лариса, 189
Аристотель, 39, 55, 56, 60, 63,
75, 163, 267, 270
Аквінський Фома, 59
Алмонд Габріель, 268, 283,
285, 286, 288, 342, 354, 355,
444, 446
Альтюссер Луї, 128, 346,
Андерсон Бенедикт, 199
Андрузький Георгій, 89
Андрущенко Ганна, 189
Антонович Володимир, 89, 90
Анциферов Микола, 219
Алеман Ульріх, 322
Арендт Ханна, 276
Аристотель, 353
Арон Раймон, 346
Астахова Валентина, 197

Б

Бабеф Гракх, 308
Байкова В., 219
Бандера Степан, 97
Бакіров Віль, 197
Балакірева О., 190
Барбер Бернард, 122
Батанов Олександр, 317
Баталов Є., 354
Батлер Дж., 228, 229
Бейлз С., 174

Бек Ульріх, 317,
Белл Деніел, 177, 346
Бем Сандра, 223
Бентам Ієремія, 71
Бентлі А., 266, 320
Бейме фон К., 329, 330
Бергер Пітер, 471
Бергсон Анрі, 14
Берджесс Ернст, 214, 215
Бернстайн Базіл, 200
Берк Едмунд, 71
Бернард Джон, 195
Бехтерев Володимир, 164
Бьєрс А., 266
Бжезинський Збігнєв, 307
Білозерський Василь, 89
Бірнбаум Норман,
Блаженний Августин, 59
Блау Пітер Мікаел, 275
Блек С., 445
Блондель Ж., 289, 342
Блумер Герберт, 472
Боббіт Філіпп, 317
Боббіо Норберто, 387
Боден Жан, 63, 442
Бодрійяр Жан,
Бокль Генрі, 442
Бочковський Ольгерд Іпполіт,
94
Боулз Семюел, 198
Бтціоні Амітай, 177
Брайс Джеймс, 330,
Браун Альфред, 354
Бродель Фернан, 442

Бруно Дж., 164
Брустінов В, 444,
Бурдые П'ер., 226, 227, 276
Бюхер Карл, 214

В

Валлерстайн Іммануїл, 442,
444,
Вебер Макс 11, 40, 151, 197,
198, 204, 214, 228, 255, 266,
267, 270, 271, 279, 296, 307,
325, 328, 332, 349, 394, 400,
420, 444, 446
Вейнер Марсела, 327, 328
Веліхов Лев, 219
Верба Сідней, 354, 355, 444
Виговський Іван, 85, 164
Виготський Лев, 227
Вишенський Іван, 81, 82
Вишняк Олександр, 189
Вільсон Вудро, 436
Вірт Луїс, 215, 217, 222
Вятр Єжі Йозеф, 356

Г

Гадамер Ханс-Георг, 173
Галицький Данил, 78
Гарріс Ч., 215
Гарфінкел Гарольд,
Гегель Георг Вільгельм, 70,
308, 316, 442
Гердер Йоган-Готфрід, 442
Гіддінгс Франклін, 11
Гіденс Ентоні, 27, 159, 271, 276

Геракліт, 57, 308, 400
Гесіод, 54
Гоббс Томас, 39, 65, 70, 267,
270, 272
Гобіно Жозеф Артюр 11
Гойт Г., 215
Головаха Євген, 190, 197
Головацький Яків, 88
Головко Віктор, 444
Гомер, 54
Горбатенко Володимир, 444
Горлач Микола, 47
Городяненко Віктор, 28
Гофман Ірвінг, 225, 226
Грабовець Ірина, 189
Грей Колін, 442
Гроцій Гуго, 64, 65
Гроша Е., 228
Гулак Микола, 89
Гумплович Людвіг, 400
Гумбольт Олександр, 442

Д

Даля Роберт, 270, 271, 307
Дарендорф Ральф, 400
Дворецька Олександра, 33
Джанда Кеннет, 329
Джефферсон Томас, 67, 68
Дільтей Вільгельм, 114
Дебре Режіс, 266
Девіс Кріс, 152, 198
Декарт Рене, 164
Демокріт, 57, 163
Десницький Семен, 87, 88

Дністрянський Станіслав, 94,
95

Дойч Карл, 285, 287, 288

Дрогобич Юрій, 80

Драгоманов Михайло, 42, 89-
91

Дуглас Мері, 229

Дюркгейм Еміль, 11, 189, 197,
198, 199, 204, 232, 233

Дюверже Морис, 46, 266, 322,
328, 332, 333, 338, 339, 340

Дьюї Джон, 197

Е

Ейзенштадт Шмуель, 444

Елазор Д., 354

Елінек Георг.,

Енгельс Фрідріх, 40, 77, 189

Ендрейн Чарлз, 290, 291

Епікур, 54

Етціоні Амїтай, 277

Ж

Жабінець Ната, 444

Житецький Павло, 90

З

Заточник Даниїл, 78

Здравомислов А., 401

Зеленько Галина, 444

Зіммель Георг, 11, 214, 400

Знанецький Флоріан, 258

І

Іларіон, 76

Інкельс Алекс, 178,

Істон Девід, 266, 268, 281, 285,
286, 288

К

Кабо Олена, 219

Кант Імануїл, 68-70,
164, 267, 270, 436, 442

Кальвін Жан, 60

Капніст В, 88

Каразін Василь, 87

Кардінер Абрахам, 178, 179

Карл XII, 93

Картрайт Джон, 270, 274

Кастельс Мануель, 219

Каутілья, 49

Кац Рустам, 334

Кетлін Дж, 272, 273

Кірхаймер Отто, 334

Кістяківський Богдан, 91

Клахон Клайд, 203

Ковалевський Микола, 91

Козельський Яків, 87

Козер Льюїс, 400, 401

Коен Стівен, 335

Колі М, 258,

Коллінз Рендел,

Коломі Пауль,

Кольберг Лоренс, 175

Кон Ігор, 171

Кониський Олександр, 90

Коновалець Євген, 105

Конт Огюст, 11, 24, 71, 204
Конфуцій, 39, 50, 51
Копистенський Захарій, 81
Костомаров Микола, 89
Котермак-Дрогобич Юрія, 80
Котляревський Іван, 88, 89
Кребер Альфред, 203,
Крищенко Вадим, 86
Крістіва Юлія., 228
Крозьє Мішель, 274
Кузанський Микола, 164
Куліш Пантелеймон, 89

Л

Лавриненко Наталія, 224
Лазурський Олександр, 164
Лао-цзи, 52
Лапаломбара Дж., 327
Лассуелл Г., 266, 270, 272, 273,
277, 387
Лашенко Ростислав, 92
Левін Курт Цадек, 274
Лейпхарт Аренд, 313, 317
Лейн Я.-Е., 339
Леш Крістофер, 226
Липинський В'ячеслав, 94, 462
Лінд Роберт, 214
Ліотар Жан Франсуа, 129
Ліпсет Сеймур, 346
Лодій Петро, 87
Ломброзо Черазо, 232
Лукінов Іван, 189
Лобанова Алла, 430

Локк Джан, 39, 65, 71, 267, 270,
272
Лукашевич Микола, 27, 197
Луман Ніклас 133, 142, 471
Лукач Дьйордь, 123
Льюкса Стівен, 271
Лютер Мартин, 60

М

Мазепа Іван, 86, 87
Майер Пітер, 334
Макіавеллі Нікколо, 39, 61-63,
272, 354
Макаренко Антон, 197
Макіавеллі Нікколо, 270, 353
Маккей Джоґн Генрі, 233
Макєєв Сергій, 24, 189
Маккензі Роберт, 214
Мангейм К., 197, 346, 353
Ману, 52
Маннгайм Карл, 387,
Маркович Афанасій, 89
Маркс Карл, 8, 40, 71, 151, 189,
198, 204, 346, 353
Марча Дж., 270
Маска Г., 346
Маслоу Абрахам-Харолд, 166
Матц Ульріх, 346
Мерріам Чарльз Едвард, 272
Мід Джордж Герберт, 169
Міллер Пол, 354
Міллер Джон, 71
Мілютін Миколай, 219
Мірандола Піко делла, 164

Міхельс Роберт, 40, 46, 270,
346, 383, 387, 389
Мерріам Чарльз Едвард, 273
Мертон Роберт, 31, 168, 169,
171, 186, 189, 233
Моска Гаetano, 40
Мо Цзи, 53, 54
Монтеск'є Шарль Луї, 39, 66,
353, 354, 442
Мономаха Володимир, 83
Моргентау Ганс, 436
Моска Гаetano, 270, 383, 387
Мосс Марсель, 227
Мудрий Ярослав, 76, 77
Муссоліні Беніто, 308
Мур Роберт, 152
Мюнх Ріхард, 122

Н

Навроцький Олександр, 89
Нельсон Годд, 224,
Немирич Юрій, 85
Німмо Д., 266
Ніцше Фрідріх, 392
Нестор, 77

О

Оріховський Станіслав, 80
Орлика Пилип, 86, 87
Ортега-і-Гассета Х., 173

П

Падуанський Марселій, 60
Пайл Луїз, 354

Пал Ленард, 410
Парето Вільфредо, 8, 40, 46,
270, 383, 384, 386, 387, 388, 389
Парк Роберт Ера, 214, 215
Паркінсон Сиріл, 46, 189
Парсонс Толкот, 152, 168, 174,
204, 268, 274, 283, 446
Пауеллом Дж., 283, 342, 446
Пахомов Юрій, 189
Пачковський Юрій, 25, 27
Піаже Жан, 171, 174
Піфагор, 57
Піча Володимир, 189
Пейн Томас, 67, 68
Платон, 39, 54, 55, 163, 235,
267, 270, 308, 353
Полецький К., 401, 403
Полібій, 54
Потульницький Володимир,
92, 99, 460, 469
Пристлі Джудіт, 26
Прокопович Феофан, 87

Р

Ранні А., 266
Регель Г.-В.-Ф., 164,
Рібо Теодюль Арман, 164
Рісмен Девід, 171, 172, 226
Рильський Тадей, 90
Роджерс Майкл, 274
Розенбаум У., 354
Ронг Деніс, 275,
Руссо Жан –Жак, 39, 66, 72,
267, 272, 308, 316, 354

Ручка Анатолій, 197

Рущенко Ігор, 27

С

Саймон Герберт, 270

Самнер Уільям, 204

Сарторі Джованні, 328, 330,
333, 340, 341, 387, 390

Сильвестр, 77

Семків Олег, 219

Сен-Сімон Анрі, 308

Сероштан Н., 219

Скарга Петер, 81

Скіннер Берес, 172

Скіллінг Г., 322

Сковорода Григорій, 87

Сміт Адам, 105

Смелзер Нейл, 174

Смелзер Нейл, 27

Смотрицький Герасим, 81

Спіноза Барух, 39

Спенсер Герберт, 8, 400,

Сорокін Пітірім, 8, 151, 154,
204

Сократ, 39, 57

Сокурянська Людмила, 190

Сохань Лідія, 190

Старра П., 230

Староверов Володимир, 219

Старченко Тамара, 190

Струмилін Станіслав, 219

Сурозький Василь, 81

Сухомлинський Василь, 197

Т

Тарасенко Валентин, 27

Трасі де А.Д., 345,

Тищенко П., 227

Тернер Брайан, 230

Токвіль Алексіс, 71, 331, 353,
354

Томас Вільям, 258

Томпсон Джейн Л., 26, 195

Тоффлер Олвін, 177, 278, 441

Тощенко Жан, 26

Троу Мартін, 201

Туленков Микола, 27

Туган-Барановський Михайло,
91

Турен Ален, 177

Тьорнер Дж., 27

Тьоніс Фердинанд, 8, 446

У

Українка Леся, 89, 92

Ульманн Е., 215

Урчукін В., 189

Уорд Лестер, 8, 197

Ушинський Констянтин, 197

Ф

Філалет Христофор, 81, 82

Фінк Ейген, 173,

Фічіно Марсіліо, 164

Фрейд Зігмунд, 164, 173, 174,
179, 232, 392

Френч Джон, 274

Франклін Бенджамін, 164

Франко Іван, 89, 91
Фролов Юрій, 230
Фромм Ерік, 164, 226
Фуко Мішель, 228, 230, 276

Х

Хабермас Юрген., 276
Харві Девід, 218, 219
Хаймен Герберт, 358
Хазард Герберт, 332,
Хантінгтон Самуель, 441, 445
Хейвуд Ендрю, 266, 329,
Хейзінг Йоган, 173,
Хелд Девід, 280
Хмельницький Богдан Зиновій,
84, 85
Хоманс Джордж, 275
Хоркхаймер Макс, 123, 124
Хорні Карен, 273
Херман Могенс Дж., 395
Херц Генріх Рудольф, 229

Ц

Цицерон Марк Туллій, 57, 75

Ч

Челлен Рудольф, 442
Черниш Наталія, 190
Чудінов А.Олександр, 417
Чутова Наталія, 190,

Ш

Шарло Жан, 333
Шашкевич Маркіян, 88

Шварценберг Роже - Жерар,
351,
Шевченко Тарас, 42, 89, 90
Шелдон Вільям, 232
Шілз Едвард, 313
Шиллінг Курт, 228
Шопенгауер Альфред, 164
Шоу Кліфорд, 233, 259
Штерн Вільям, 164
Шумпетер Йозеф, 387, 390
Шюц Альфред, 129
Штомпка Петер, 24

Ю

Юм Девід, 330
Юнг Карл, 164

Я

Яворський Стефан, 87
Ядов Володимир, 171
Якуба Олена, 189, 190, 197
Ян Шан, 51, 52
Янукович Віктор, 300
Яспер Карл, 164
Яценюк Арсеній, 300

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Укладачі:

доктор соціологічних наук, професор
А.С. Лобанова (вступ, розділи 1; 2; 12; 13);
кандидати соціологічних наук, доценти
І.В. Грабовець (розділи 5; 7; 18),
М.С. Широкова (розділи 10; 16),
Л.С. Черноус (розділи 6; 15);
кандидати філософських наук, доценти
О.А. Тарасова (розділ 4),
Є.О. Широкова (розділи 3; 11);
кандидати соціологічних наук О.О. Комарова (глава 8),
Т.Г. Коломоєць (розділ 17);
кандидат економічних наук, доцент О.С. Славіна (розділ 9),
магістр, ст. викладач Л.Є. Братченко (розділ 14).

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

ПІДРУЧНИК

ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

Керівник видавничих проєктів Ю.В. Піча

Підписано до друку 01.12.2018.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 27,2.

Видавництво “Каравела”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2035 від 16.12.2014 року

Тел. (044) 592-39-36, (050) 355-77-75

E-mail: caravela@ukr.net

Віддруковано у Видавництві “Каравела”,
проспект М. Рокосовського, 8 А, м. Київ, 04201